

VÁMBÉRY
ARMIN

Vámbéry Armin

A NYUGAT
KULTÚRÁJA
KELETEN

Litum Aurum

Vámbéry Könyvek

Vámbéry Ármin

A NYUGAT
KULTÚRÁJA
KELETEN

Lilium Aurum
Dunaszerdahely

2007

A Lilium Aurum Könyv- és Lapkiadó Kft.
tagja az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és
Könyvterjesztők Egyesülésének

A sorozat szerkesztőbizottsága

Apor Éva
Csirkés Ferenc
Dobrovits Mihály
Hodossy Gyula
Ivanics Mária
Kubassek János
Seres István
Vásáry István

Az utószót írta, lábjegyzetekkel ellátta
és sajtó alá rendezte

DOBOVITS MIHÁLY

A könyv megjelenését a Szlovák Köztársaság
Kulturális Minisztériuma támogatta

REALIZOVANE

S FINANČNOU PODPOROU
MINISTERSTVA KULTÚRY
SLOVENSKEJ REPUBLIKY

© Lilium Aurum, 2007
ISBN 978-80-8062-347-0

ELŐSZÓ

A mű, melyet a magyar közönségnek átadok, egyúttal angol nyelven is megjelenik e címen: *Western Culture is Eastern Lands*. London, 1906. A német kiadás címe: *Westlicher Kultureinfluss im Osten*. Berlin, 1906.

A magyar kiadásnál fiatal barátom, dr. König György¹ segédkezett, amiért neki itt is köszönetet mondok.

Vámbéry Ármin

ELŐSZÓ AZ ANGOL KIADÁSHOZ

Azon hosszú esztendőök alatt, míg Közép-Ázsia politikai és kulturális ügyeivel foglalkoztam, gyakran szememre hányták, hogy keleti civilizáló befolyásunk két főtényezőjének (Oroszországnak és Angliának ti.) bírálásánál és méltánylásánál nem helyezkedtem teljesen objektív álláspont-ra s az egyik állam iránti elfogultságomban nem voltam igazságos a másikkal szemben.

Elterjedt nézet Európában, hogy az oroszok, kik sok tekintetben maguk is félig még ázsiaiak, alkalmasabbak Ázsia civilizálására s inkább hozhatják létre az új korszak ébredését, mint az angolok, a nyugati kultúra ezen tökéletes képviselői, kik állítólag nem tudnak kellőképpen alkalmazkodni s kiknek merev és büszke viselkedése hátráltatja a sikert. Hogy ezen felfogás helytelenségét kimutassam s hogy az elfogultság vádjá ellen védekezzem, írtam meg ezt a könyvet.

Az Oroszország és Anglia által megteremtett különböző újítások és reformok összehasonlító áttekintése – s ezt akartam nyújtani – meggyőzheti az olvasót arról, hogy véleményem megállapításában nem személyi indokok vezettek, hanem hogy ez kultúraterjesztő államaink művének közelből való megvizsgálásán alapul. Senki sem tagadhatja ugyanis, hogy mennél hatásosabbak és nemesebbek a rendelkezésünkre álló eszközök, annál tökéletesebb és bevégezettebb lesz a véghezvitt munka is. Hogy másokat tanítsunk és neveljünk, ahhoz elsősorban nekünk magunknak kell tanultaknak és nevelteknek lennünk; s hogyha e szempontból vizsgálva a kérdést, Anglia művét tartom többre, mely kétségtelenül a magasabb kulturális színvonalat képviseli e két hatalom között, aligha vagyok vádolható elfogultsággal.

Minthogy tanulmányaim majdnem kizárólag Ázsia mohamedánⁿ részére szorítkoznak, ki kellett terjeszked-

nem az Iszlám jövőjére is. Több mint ötven esztendő óta behatóan foglalkozom az ázsiai mohamedán nemzetek sorsával – s jelen történetük épp úgy, mint az elmúlt, valamint egyes szellemi küzdelmeknek néhány jellemző fázisa is, melyekben magam is részt vettem, élénk világot terjeszt s vezércsillagként szolgálhat a jövőt övedző sötétségben.

Az Iszlám jövőjéről festett kép, melyet a közönségnek bemutatok, nem üres spekulációkra, hanem konkrét tényekre van alapítva.

Budapest.

Vámbéry Ármin

ELSŐ RÉSZ

OROSZORSZÁG CIVILIZÁLÓ BEFOLYÁSA

I. Nyugati befolyás Keleten

Talán nincs az emberi tudománynak és kutatásnak tárgya, mely az elmúlt században akkorát haladt volna, mint az ázsiai föld- és néprajz. Ha például érdekesítő és alapos leírását olvassuk Kelet országairól, vagy Kelet egy meghatározott részének történetét tanulmányozzuk, melyet modern orientalisták lankadatlan munkája hozott ismereteink körébe – csak akkor látjuk igazán, mily szegények és tökéletlenek voltak a régi világról való ismere-

teink a XIX. század első felében. Ami pl. Közép-Ázsiát illeti, 1848-ban nem állott még más rendelkezésünkre, mint Dubeux és Valmont műve¹, míg ma részletes és kimerítő munkákat bírunk ezen országokkal kapcsolatos minden képzelhető tárgyról. Ahol még néhány évtizeddel ezelőtt állandó veszélyben forgott az utazó élete, ahol az elemekkel és bennszülöttekkel való küzdelem az előrehaladást szükségképp lassúvá és fáradságossá tette, ma jól szervezett vasúti hálózatot találunk, s hol régebben tevébőgés volt hallható, most tüzes gőzgép tör magának utat végtelen homoksivatagokon keresztül. Ha kényelmes és szépen bebútorozott vasúti kocsinkból a hyrkániai pusztára vagy a karakumi és kizilkumi rémséges sivatagokra tekintünk, alig vagyunk képesek elképzelni azt a szenvedést és nélkülözést, melynek az utazó e vidékeken régebben ki volt téve. Valóban *tempora mutantur, et nos mutamur in illis*.^{III} Kelet többi vidékein is tapasztalunk – kisebb-nagyobb mértékben – olyan átalakulásokat, mint Közép-Ázsiában, Szibériában, Nyugot- és Észak-Kína, Mongólia, Mandzsúria és Japán majdnem teljesen ismeretlenek voltak még a XIX. század első felében s hol a földrajzi kutatás első vértanúi, mint Schlagintweit,^{IV} Hayward,^V Wyburd, Conolly,^{VI} Margary^{VII} és mások áldozatul estek a vad népeknek, ma azt látjuk, hogy a nyugati népek lassacskán éreztetni kezdik hatalmas felsőségüket. Az elzárkózottság falai könyörtelenül leromboltatnak s azt az ellenállást, melyet a fennálló babonák, előítéletek és tudatlanság okoztak a lomha és eltompult keleti embernél, most már legyőzi Nyugat. Ha az angol költőnek, Matthew Arnoldnak^{VIII} igaza volt is, midőn így danolt:

The East bowed down before the blast
In patient, deep disdain;
She let the legions thunder past
And plunged in thought again,²

[A Kelet meghajolt a fergeteg előtt
türelmes, mély megvetéssel;
hagyta, hogy a légiók továbbviharzzanak,
s újra elmerült az elmélkedésben.

Csirkés Ferenc ford.]

A mi mai nyughatatlan, hanyatt-homlok előre rohanó Európánk bizonyára nem fogja engedni, hogy Kelet viszszaüllyedjen régi restségébe. Erővel nyitva tartjuk szemét, lökdössük, rázzuk s arra kényszerítjük, hogy idejüket múlt öröklött nézeteit és szokásait a mi modern életfelfogásunkkal cserélje föl; sőt mi több, bizonyos fokig sikerült is meggyőznünk arról, hogy csak a mi civilizációnk, hitünk, szokásaink és világnézetünk az, mely az emberi fajnak a jólétet, haladást és boldogságot biztosíthatja.

Közel háromszáz éve már, hogy folytatjuk a küzdelmet Kelettel s nem is hagyunk fel állandó beavatkozásunkkal, melyre pedig nem kért fel senki, követve ebben a régi Rómát, mely nagy kitartással kezdte e munkát, de sohasem érhetett el nagy eredményeket, mert csupán csekély eszközök állottak rendelkezésére. Midőn ama hazafias lelkesedés sugallta szavakat olvassuk, melyeket Vergilius Caesarhoz intéz:

et te maxime Caesar

Qui nunc extremis Asiae jam victor in oris

Imbellem avertis Romanis arcibus Indum.³

[..... végre, te, Caesar,
legjelesebb, aki római várak alól diadallal
elvered Ázsia végén most az erélytelen indust.

Lakatos István ford.^{ix}

vagy midőn Horatius Carmen Saeculare-jében római ifjak és leányzók így danolnak:

Jam mari terraque manus potentes
Medus Albanasque timet secures
Jam Scythae responsa petunt, superbi
Nuper, et Indi;⁴

[Szárazon és vizen hatalmas jobbjától,
Már retteg a párthus az albai bárdtól,
A minap még büszke indus, scytha hordák
A parancsot várják, *Csengery János ford.*⁵]

vagy midőn sok más klasszikus római költeményben hasonló helyekkel találkozunk – természetes, ha mindjárt az a gondolatunk támad, hogy talán a római légiók is nemcsak meghódították Ázsiát, hanem civilizáló és üdvös befolyást is gyakoroltak egész Keletre. Ez azonban nem így volt. Csodálhatjuk a régi Róma fényét, hatalmát és dicsőségét, elismerhetjük, hogy fegyvereinek villogása félelmet és ijedtséget öntött Ázsia legmesszebb eső részeibe is, de mindazáltal bajos volna azt állítani, hogy Róma civilizáló hatása egyéb volt valaha külső máznál, múltó félynél. Ha összehasonlítjuk Róma törekvéseit a mai nyugati hatalmaságok komoly munkájával, ez csak olyan, mint a mécs pislogása a nap teljes pompájú ragyogása mellett. Túlzás nélkül lehet állítani, hogy soha a világ történetében nem gyakorolt egy kontinens sem egy másikra oly befolyást, mint a mai Európa Ázsiára, soha még két ily homlokegyenest ellenkező elem nem látható ez idő szerint mindenütt a Régi Világban. Ezek után már most igen fontosnak tartom annak megállapítását, hogy mire terjed ki és mi a célja civilizáló működésünknek Ázsiában. Nemcsak történeti növekedését és fejlődése alatt használt eszközeit, hanem eddig elért eredményeit s végső, még csak a jövőben elérendő céljait is tekintetbe kell vennünk. Annyival is inkább célunk lehet ez, mert Ázsia legtávolabb eső zugaiban kifejtett működésünk is meglehetősen ismeretes ma már mindannyiunk előtt. Állandó összeköttetésben vagyunk e népekkel, ismer-

jük gondolataikat és törekvéseiket, tudjuk, mi a véleményük civilizációnkról s mennyire becsülik azon újításokat, melyeket életükbe be akarunk hozni. Vizsgálódásaink elsősorban azon módokkal és eszközökkel fognak megismertetni, melyeket a civilizáció terjesztői Keleten használtak. A keleti nemzetek sorsába való beavatkozásunk előnyei és hátrányai tisztán előttünk fognak állani. A már elért változások tisztán objektív és előítéletektől mentes megbecsülése pedig talán jótékony hatással lesz jövő politikai viszonyainkra. Mindenekelőtt ezt a kérdést kell magunkhoz intéznünk: van-e jogunk így beavatkozni a Régi Világ ügyeibe? azután ezt: mit szólnak az ázsiaiak hozzá?

Ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy minden embernek joga van a maga véleményéhez s az erkölcsi életéről és anyagi jólétről alkotott fogalmához, akkor a civilizáció nevében indított hadjáratunk teljesen jogosulatlan beavatkozás, de ezen feltevés helyességének ellent mond az a történelmi tény, hogy semmiféle közület nem maradhat teljesen elszigetelten egyéb közületektől. Maga Kína, az elzárkózottság évezredes példaképe is már régen messze behatolt a szomszéd országokba. Ha a rómaiak és görögök megmaradtak volna hazájuk szűk határai között, az emberiség sohasem érte volna el a kultúra mai fokát – és ha a nyugati népek visszatartották volna költözködő kedvüket, Ázsiában még a fennállóknál is rosszabb állapotok volnának ma. Persze, az ázsiaiak nem ilyen színben látják a dolgokat. Sokan közülük úgy tekintik a rájuk erőszakolt reformokat, mint ellenséges támadásokat szabadságuk ellen, mint egy eszközt arra, hogy népüket igánk alá hajtsa. De a műveltebbek közöttük sem osztozkodnak ebben a felfogásban, mert tudják, hogy milyen Kelet ma s milyen volt ezelőtt. Az emberiség Ázsiában sohasem ismert kultúrát és szabadságot oly értelemben, mint ahogy mi értjük ezen fogalmakat s ezért nem ismerte soha az igazi boldogságot sem, mely feltétlenül függ az erkölcsi és testi jólét ezen két fő tényezőjétől.

Az ázsiai történet sokat dicsőített aranykorszakában zsarnokság és despotizmus uralkodott mindenütt, az igazságosság csak ábránd volt, minden az uralkodó önkényes akaratától függött s hosszú béke vagy nyugalom teljesen kivételszámba ment. Az ázsiai ember, vele született hiúságával és lomhaságával elnézheti ezen rendkívüli viszonyokat, de nekünk kötelességünk felismerni a dolgok igazi állását s megsajnálni elnyomott embertársainkat. Segítségünk nélkül Ázsia sohasem fog alacsony színvonalra fölé emelkedni s azért még akkor is, ha az európai hatalmasságok politikáját nem tartjuk az önzéstől teljesen mentesnek, a végső célt tartva szem előtt, helyeselnünk s szívből támogatnunk kell a Kelet dolgaiba való beavatkozást.

Ily szemmel nézve már most a dolgot, örülnünk kell neki, hogy a keresztény Nyugat háromezred éven át szakadatlanul beavatkozott Ázsia dolgaiba. Bár első e téren az olaszok, hollandusok és portugálok voltak, napjainkban csak két versenytárs jön számba: Oroszország és Anglia. Mindkét nemzet története s nemzeti és politikai érdekei szorosan össze vannak kapcsolódva Ázsiával. Megjegyzem, hogy midőn Ázsiáról szólok, csak Ázsia mohamedán részét értem, mely figyelmemet elméletileg is, gyakorlatilag is évek óta foglalkoztatja. Ázsia nem mohamedán részéről csak helyyel-közzel lesz szó e lapokon.

Ázsia szükséges ahhoz, hogy Oroszország és Anglia, mint nagyhatalom fennállhasson s ezért ezeknek szükségképp kell, ha nem is kizárólagos, de mindenesetre nagy befolyást gyakorolniok Kelet sorsába. Mindezáltal e két civilizáló hatalom alapjaiban különbözik egymástól mind etnikai természetére s a kultúra különböző fokára, mind céljára és végső törekvésére nézve. Az egyiket tisztán politikai okok készíttetik, a másikat főképpen gazdasági és kereskedelmi eredmények. Mindkét nemzet örülne, ha ő volna Kelet egyedüli illetékes bírása s el is kell ismernünk, hogy, ha eltérnek is egymástól az őket serkentő okok, Ázsia jövője nagyban függ mindkét nagyhatalmasságtól.

JEGYZETEK

¹ „Tartarie, Beloutchistan, Boutan et Nepal, par M. Dubex par. M. V. Valmont.” Párizs 1848.

² Obermann, „Once More”.

³ Idézi Reinaud: „Relations politiques et commerciales de l'Empire Romain avec l'Asie Orientale” című művében. 141. l.

⁴ Uo.: 117. l.

II. Az oroszok sikerei urál-altaji néptörzsek fölött

Oroszország már a legrégebbi időktől fogva érintkezésben állott az urál-altaji faj több törzsével, amit elsősorban földrajzi fekvésének kell tulajdonítani. Ezen érintkezés azonban nem volt mindenkor barátságos, azon mélységes különbség miatt, mely ezen szomszédos elemeket az oroszoktól vallási, politikai és társadalmi tekintetben már kezdettől fogva elválasztotta. Nem kell valami nagy véleményvel lennünk a középkori orosz kultúráról, hogy elismerhessük azt, hogy az orosz állam intézménye, mely keresztény elveken nyugodott, fennállása ezen ifjú korban is, bizonyos lehetőségeket a jövőre nézve már foglalt magában; ilyen lehetőségeket pedig Ázsia alkotmányaiban hiába keresnénk. A kereszténység felvételével – ha a bizánci egyházhoz csatlakoztak is – a kelet-európai szlávok öntudatlanul kifejlesztettek magukban oly tulajdonságokat, melyek a nyugati népeket jellemezték már a renaissance előtti időkben. Nem következménye volt ez a kereszténység felvételének, hanem inkább dacára annak történt. Oroszország, anélkül, hogy ez szándékában lett volna, mert hiszen mindig kimutatta ellenszenvét mindennel szemben, ami Nyugatról jött, már igen régóta kénytelen volt a kereszténység előharcosának szerepét vállalni s állást foglalni az Iszlámmal szemben. Addig, amíg kizárólag egy uralomvágyó, harcias és rabolni szerető nomád hatalom ellenállásáról volt szó, mely benyargalta a Kína határa és a Duna partja közt eső egész területet, e két világ összeköttetése nem lehetett annyira szembetűnő. Oroszországnak meg kellett hajolnia az ugor, török és mongol hordák óriási tömege előtt; nem volt módja a védekezésre e primitív ázsiai hatalmak társadalmi és politi-

kai befolyása ellen. Ez világosan szembetűnik azon sok szónál, mely kétségtelenül keleti nyelvekből került az oroszba.¹

Az Arany Horda bukása után, mely mint a többi ilyen modern, félig nomád állam, összetartást és szilárd alap híján nem számíthatott hosszú életre, a moszkvai nagyhercegek bátrabban léphettek fel. A Szeraj hercegek házában támadt viszályok és testvérgyilkosságok felbátorították a moszkvai cárokat, mint az Arany Horda letett hercegeinek védőit, hogy vágyakozó pillantásokkal tekintsenek a déli kerületekre. Így történt azután, hogy a Vazul nagyherceg által Kaszim hercegre, Kazán uralkodójának testvéreére kiterjesztett protektorátus útján (1448) a Kaszimov kánság a cárok uralma alá került s később neki kellett segédc csapatokat állítania Kazán ellen.^{x1} Amely mértékben nőtt a romlottság az Arany Horda udvaránál, oly mértékben nőtt az orosz cárok hatalma is. Az elégedetlen tatár szökevények segítségével sikerült a tatárok életerejét fokonyként megtörni – tatárok alatt értvén itt a Volga alsó folyásánál tanyázó urál-altaji törzsek keverékét. E véres és hosszú küzdelem az Arany Horda belviszály által is gyöngített leszármazóinak legyőzésével és leigázásával végződött. Ha az oroszok végső sikerének okát keressük, ezt elsősorban az általuk használt nyugati gyártású fegyvereknek, másodszorban pedig nagyobb türelmüknek és kitartásuknak s meghatározott politikai céljuknak kell tulajdonítanunk. Ezek a jellemvonások minden tekintetben európaiak s csak ritkán találhatók a keletieknél; különösen az északi nemzeteket jellemzik és az újkori történet megtanít arra, hogy minden mérkőzésnél az északi ember kétségtelenül felette áll a délinek.

Az oroszok ezen fölényén kívül meg kell emlékeznünk azon társadalmi és politikai állapotokról is, melyek az orosz nagyhercegek előnyomulását a dél-oroszországi vegyes néptörzsekkel szemben előmozdították. Az Arany Horda belső kormányzata igen hasonlított a hívai vagy

kokandi kánság állapotához a múlt század első felében; de az állam gépezete annyira romlott volt, hogy még annyi összetartás és erő sem volt benne, mint e török kánságokban, melyek a régi időkben az Iszlámot övező vallási fény miatt valamelyes hatalmat és tekintélyt mindig élveztek. Ha eszembe jut az a féktelenség, kegyetlenség és fejetlenség, melynek magam szemtanúja voltam a görgeni és etreki turkománok között és Dél-Hívában s ha elgondolom, hogy milyen állapotok uralkodtak a hívai kán udvarában, jól el bírom képzelni, milyen élet lehetett Szerajban az Arany Horda uralma alatt. Ibn Batutah és más arab utazók azt írják a fővárosról, hogy több mérföldre terjedt ki és sok szép épület ékesítette; ezt azonban *cum grano salis* kell érteni, tekintetbe véve a keletiek szokott túlzását is, mert az újkori ásatások semmi különös műremeket nem hoztak napvilágra.^{xii}

Igaz, hogy az akkori orosz erkölcsökről szóló leírások nem valami kedvezők s ha az ember Karamzin leírását olvassa az orosz katonákról, égnek áll minden haja szála.² Nyugat-Európa finomító hatása azonban nyomot hagyott az oroszokon is, felrázta őket tespedtségükből már a XV. században; ettől kezdve törvény- és rendszereteket lehet tapasztalni közöttük s az új találmányok és tudományos kutatások felemelő hatását az állam és társadalom szellemére. Ámbár még félig ázsiai, külső és belső élete legtöbb megnyilvánulásában pedig vad és nyers volt az orosz társadalom, mégiscsak előnyére válik a nomád hódítóival és elnyomóival való összehasonlítás, amit főleg keresztényi jellemvonásainak kell tulajdonítanunk. Az állam alkotmányának váza, mely a német és varég alkotmány kombinációja volt, szilárd alapokon nyugodott; az európai szellemet lehetett gyengíteni benne rövid időre, de kiírtani nem. Ezek az előnyök oly hatalmasak voltak, hogy a legjobban szervezett ázsiai hatalommal sem lett volna semmi reménye a sikerre velük szemben – mennyivel kevesebb még természetesen egy vad nomád hordának! Egy másik dolog,

ami az oroszok előnyére vált a barbár urál-altaji néptörzsekkel szemben, nem szólva ezeknek nomád karakteréről, mely mint Karamzin³ mondja, lehetetlenné tett minden tartósabb berendezkedést, az volt, hogy ellenfeleikből teljesen hiányzott a vallásos lelkesedés. E nomádok vallásossága és az Iszlámhoz való ragaszkodása ugyanis igen lanyha volt – amit még a mai nomád törököknél is tapasztalhatunk. Igen távol esvén a mohamedanizmus ázsiai középpontjaitól, el voltak zárva a többi mohamedánokkal való gyakoribb érintkezéstől, kik akkoriban nagy hatalommal bírtak. Vallásilag sem érintkezhetek három világreszen elszórt hitsorsosaikkal. Energikus és állandó ellenállás a lassan előrenyomuló kereszténységgel szemben már csak ezért is majdnem lehetetlen volt. Nem állott egységes hadsereg sem e nomádok rendelkezésére, minthogy haderejüket főképpen pogány kontingensek, úgymint ugorok, csuvasok, votjakok, cseremiszek és mordvinok alkották. Azonfelül Krím, Kazán és Asztrakhán kánjai olyan rossz hírben állottak, hogy segítségre sehol sem találtak s így az orosz nagyhercegek az ortodox kereszténységért való odaadó lelkesedésükben s szilárdan megalkotott államintézményeik védelme alatt, könnyen legyőzhették elgyengült ellenségeiket, kik csak prédára vágyakoztak s államalapításra komolyan még csak nem is gondoltak.

Így tehát az oroszok nyomulhattak Délre, magukkal vive az ébresztő nyugati kultúrát, de haladásukban sok értékes tapasztalatokat szereztek a nomádok hadi művészete és taktikája körül is. A kozákok, e lovas csapat, melynek neve is elárulja, hogy tagjai a sztyeppék fiai közül kerültek ki, előcsapatot alkotott, *à la turca*; mögöttük következett a fegyelmezetlen sereg. Ázsia vezetett, Európa követte. Ha az oszmánok száz évvel korábban húzták volna fel győztes zászlójukat a konstantinápolyi Ája Szófia templom tornyára s korábban éreztették volna hatalmukat a nyugati országokban, vagyis a keresztény világban is, a kereszt sohasem győzedelmeskedhetett volna az Iszlám fölött

Oroszországban. Tudjuk, hogy II. Mohamed és talán még inkább II. Szelim, mohó szemmel néztek a volgai tartományra és a krimi félszigetre, de midőn az oroszok megkezdtek hadjáratukat, a mohamedán erő nem volt elég nagy, hogy nekik ellenálljon s így a volgai tartomány meghódítása lassan, de biztosan haladhatott előre.

Midőn 1552-ben Kazán elesett, az oszmánok dicsősége (II. Szolimán^{xiii} alatt) tetőpontján állott, de a Volga alsó folyása mellett lakó nomád törökök oly gyengék voltak, hogy gyors és energikus segítségre tőlük számítani nem lehetett. Rettenetes Iván azonban mégis félt egy török támadás lehetőségétől, amit bizonyít az az alázatosság, mellyel az ortodox egyház feje Mohamed földi képviselőjét fogadta. 1570-ben egy nemesét, Novoszilzoffot^{xiv} ily izzennel küldte II. Szelimhez^{xv}: „Uralkodóm nem ellensége a mohamedán hitnek. Hiszen Szain Bulat cár, aki Kaszimovban uralkodik, vazallusa neki, szintúgy Kaibullah cárevics Jurjevben, Ibak Szurosikban s a Nogaj hercegek Romanovban. Ők mind szabadon és nyíltan tisztelik Mohamed nevét mecseteikben, mert minálunk minden idegen zavartalanul gyakorolhatja a maga vallását.”⁴ Nevezetes kijelentés ez attól az uralkodótól, aki országaiban megkezdte már az Iszlám tűzzel-vassal való pusztítását.

JEGYZETEK:

¹ Ily eredetű szók pl.: *kaszna*^{xvi}, kincstár, az arabs „khazna^{xvii}”-ból; *khalat*, kabát, az arabs „khalat”-ból, díszruha; *betman*, a török „ataman”-ból, hivatalnok; *jaszak*, a török „jasszak”-ból, berendezés; *ocsak*, a török „odzsak”-ból, tűzhely; *kazan kazán*, törökül „kazan”; *kusak*, öv, törökül „kusak”; *bondzsuk*, zászló, törökül „bondzsuk”, gomb; *jesszau*, tüzértiszt, törökül „jassazul”, tiszt. Karamzinnak tehát nincsen igaza, midőn azt mondja, hogy az oroszok majdnem semmit sem vettek át nomád szomszédaiktól. Mint ahogy a franciából a német nyelvbe átment szók egy korábban kifejlődött nemzetre mutatnak, úgy az orosz nyelvben levő tatár szók is az Arany Hordának, úgy az orosz nyelvre gyakorolt kulturális befolyását mutatják.

² Temni^{xviii} uralkodása (Vak Vazul 1425–1462) nemcsak a belviszályok miatt nevezetes, hanem azon kor nagy kegyetlensége, durvasága és brutális szokásai miatt is. Két herceget megvakítottak, másik kettőt megmérgezték. Nemcsak a népesség fojtotta vízbe és égette el vak dűhében áldozatait, hanem orosz tisztek is éppen ilyen kegyetlen módon kínozták foglyaikat s még a törvényes büntetéseknek is hasonló barbár és kegyetlen színezetük volt. („Az orosz császárság története”, német fordítás 5. 2. 286. l.)

³ „Ha a mongolok velünk tették volna azt, amit Kínával és Indiával tettek, vagy amit a törökök Görögországgal cselekedtek, – ha ti. otthagyták volna sztyeppéiket és nomád életüket s városainkba költöztek volna – ma is fennállhatnának még mint állam. Szerencsénkre Oroszország zord éghajlata meggátolta őket ebben.” (Karamzin, V. k. 297. l.)

⁴ Karazmzin, VII. k. 147. l.

III. Oroszország hódításai a Volga alsó folyása mellett

A kettős kereszt diadala az urál-altaji törzsek fölött új korszak kezdetét jelenti az eddigi, pusztán etnikai létel szakadatlan folyamata után. Dzsengiz és Timur pusztításainak legelőbb Rettenetes Iván harci diadalai vetettek gátat s az általa ily módon emelt falak ellen hiába csapódtak aztán már a nomádság dühös hullámai s az az ár, mely mindent elpusztulással fenyegetett, meg volt akasztva útjában. A szelídítés azonban éppen nem volt könnyű. Rettenetes Ivánnak Kazán meghódítása után erős eszközökhöz kellett nyúlnia, hogy a maga módja szerint vigye keresztül az oroszítást. A tatároknak megtiltá mecsetek építését, a keresztényeknek pedig nem volt szabad mohamedánok közt lakni. Iván után Szent Guri^{xix} gyakorolta a legnagyobb befolyást az újonnan meghódított kánságokra. Maga a kormányzó, Suiszkij^{xx} herceg is alá volt neki vetve. Ezen szigorú uralom eredménye az volt, hogy 1556-ban több ezer mohamedán felvette a keresztény vallást. Legjobban az érdekel bennünket, hogy milyen eszközökkel, mily úton-módon győzte le Oroszország mindezeket a zavargó elemeket s hogyan mozdította elő ezáltal az orosz érdekeket ezen a vidéken. E vidék etnikai képe egészen más lehetett akkor, mint amilyen ma, mert ha a Kazán, Szamara, Ufa, Orenburg és Sztavropol vidéki faji viszonyokat tekintjük s szemügyre vesszük, hogy különösen a Volga középső folyásánál, melyet a sokféle urál-altaji törzs, úm. a tatárok, baskirok, cseremiszek, csuvasok és votjákok laktak, az oroszok hatalmukat az Uráltól Kumáig, vagyis a Kaspi-tengertől északra fekvő sztyeppe-vidékig terjesztették ki, elgondolhatjuk, hogy akkoriban ez az elosztás nem lehetett egészen ilyen. Aki csak kissé is ismeri azt a szellemet,

mely a mohamedán nomádok politikai és társadalmi életében uralkodott, tudhatja, hogy semmiféle keresztény nép, de legkevésbé éppen az orosz, mely már akkor is félelmetes volt, nem üthette volna fel békés lakóhelyét a kazáni és asztrakháni kánok birodalmában vagy uralma alatt. Ugyanezt tapasztaljuk Buharában és Hívában, hol, mielőtt az oroszok Turkesztánt meg nem hódították, néhány örmény telepes kivételével soha keresztény közület fenn nem állott. Viszont midőn Kazán az oroszok kezére jutott, orosz foglyok üdvözölték Ivánt a város kapuinál.¹ Hasonló viszonyok uralkodtak a baskirok között is, kik Kazán és Asztrakhán meghódítása után egy baskir küldöttséget menesztettek Rettenetes Iván elé, mely felajánlá teljes meghódolásukat. Oroszország mindezáltal nem erőszakolta a telepítést egészen a XVIII. század végéig.² Ebből azt lehet következtetni, hogy a XVI. és XVII. században Oroszország csak igen gyengén volt képviselve a Volga alsó folyásánál s a szomszédos déli kerületekben. A szláv elem nagyon lassan terjedt s csak oly mértékben tudta megvetni a lábát, amily mértékben a kormány civilizálása is eredményeket mutatott fel, mert a nomád szellem visszaszorításával könnyen meg lehetett akadályozni a török-tatár elem terjeszkedését.³ Az urál-altaji népfaj ezen törzse sohasem űzte szívesen a földművelést; állhatatosan ragaszkodott sztyeppei nomád életmódjához s midőn ezzel felhagyni volt kénytelen, lehetetlennek tetszett neki az ilyen élet. Mindenütt, ahol a török-tatár elem hatalma megtörtetett s cselekvésük köre szűkebbre szorult: a szlávság nyomult előre. Megművelték a földet, állandó lakóhelyeket építettek s azon az egész vidéken, ahol az utazó azelőtt napokig járhatott, míg falura vagy városra akadt, a szlávok terjesztették el a kultúra mindazon áldásait, melyek Oroszországból, mint egy központból kisugározva, messze délre eljutottak.

Oroszország politikája, ezt nem szabad felednünk, Nyugatról Kelet felé törekedett s így meggátolta a Jenyiszej felső folyása és az Ob, valamint a tatár-mongol sztyeppe-

vidék felől az ezen vidékeken lakó törzsek beözönlését. Az akkori népesség számbeli erejét természetesen más mértékkel kell mérnünk, mint a mai szokás; hol ma ezekről beszélünk, ott akkor legfőljebb százakról lehetett szó. Habár keleti írók, sőt még keresztények is, a népek százazreiről szólnak, ezt a túlzott állítást csak a keleti képzelődésnek lehet betudnunk, vagy pedig az akkor uralkodott óriási félelemnek a vad és idegen harcosok előtt. Kimutatták majdnem teljes bizonyossággal, hogy Dzsengiz seregében csak korlátolt számú mongol foglalt helyet, a többséget törökök és ugorok alkották, kik az uralkodóhoz győzedelmes útján csatlakoztak.⁴ Így aztán könnyű átlátni, hogy a nemzeti szlávságnak nem volt nehéz megtörnie a nomádság erejét. S ami a nomád társadalom – ha ugyan nevezhetjük társadalomnak – végső bomlását illeti, ezen kérdés megoldása abban a módban rejlik, mellyel Oroszország magasabb kultúrája erejével befolyását a nomádokra gyakorolta. Iván idejében erősségeket építettek meghatározott távolságban egymástól, ahonnan az újonnan meghódított kerületeket kormányozni és megfékezni lehetett. Ezek a helyek azután később a telepítés központjaivá váltak. Így állítattott *Arszka* a cseremiszek és tatárok megfékezésére, *Laisova* a nogájok és tatárok ellen (1557), *Csebokszar* a nogájok és tatárok ellen (1555), szintűgy *Telyus* (1555), *Kozmogymjanszk* (1563), *Civilszk* (1583) és még több. Ezen erősségek első lakói voltak a *sztroelzi* (nyilasok), kik később elkeveredtek a békés bennlakókkal. E telepítvényekkel kordában lehetett tartani a nyughatatlan nomádságot.⁵ Arra, hogy a török-tatárok a maguk jószántából megtelepedjenek, az orosz nagyhercegek sohasem is gondolhattak; ez még napjainkban is majdnem lehetetlen dolog volna, amit bizonyítanak az oroszok telepítési kísérletei a kirgiz sztyeppén. De volt egy más mód is, mellyel a kívánt változást el lehetett érni s ez volt a kereszténységre térítés. Tudták ugyanis, hogy ha fel lehet vettetni a legyőzött törzsekkel legyőzőik vallását, fokenként

majd összeolvad a két ellenséges elem. Ázsiában, hol a vallás mindig nagyobb szerepet játszott, mint a nemzetiség, a megtérés majdnem mindig sikeresnek bizonyult e célra. Új hívek szerzése volt mindig főereje az ottomán birodalomnak s csakis a kis-ázsiai görög és örmény elem felszívása által volt lehetséges belecsöpögtetni a hadseregbe és az államba azt a kitartást, mely képessé tette őket arra, hogy Európa ellen forduljanak s tovább fenntartsák függetlenségüket, mint bármelyik török elődjük a hódítás útján. Az oroszok nem voltak kevésbé vallásosak, mint a törökök, hisz ismeretes az a tény, hogy a kettős kereszt volt a leghatásosabb fegyver a mai óriási ázsiai orosz birodalom meghódításában. Ikonnikov, Oroszország történetéről szóló tanulmányában, melyben ennek a civilizációhoz való viszonyát vizsgálja, azt állítja, hogy a Kazán elleni hadjáratnak főképpen ortodox vallási jellege volt. Rettenetes Iván ezt mondta: „Nem akarom látni a hozzám hű keresztények pusztulását s utolsó leheletemig küzdeni fogok az ortodox hitért. Bízva Istenben, Máriában, Isten anyjában s a csodatevő szentekben, folytatni fogjuk, amit elkezdtünk.” Az tette oly nehézé e munkát, hogy annyi különböző vallással álltak szemközt – s a hatalmas orosz birodalom ma is ugyanezen nehézségekkel küzd. Mindenütt, hol finn-ugor, nagyobbrészt pogány vagy sámán törzsekkel kerültek érintkezésbe az oroszok, a terítés aránylag könnyen ment, mert az ortodox egyház, ha kezdetben csak látszat és külső formák szerint is, lassacskán mindenütt meghódította az egész területet. A csuvasok, e török-ugor törzs⁶ megtérése 1743-ban következett be; a mordvinoké, vagy amint az oroszok nevezik őket, mordváké, bár már Rettenetes Iván alatt megkezdődött, csak Erzsébet császárné uralkodása alatt ért véget; a csuvasok mind a mai napig fenntartották nem egy pogány szokásukat. A votjakok, egy Szibériából bevándorlott törzs, kiket az oroszok „fehérszemű finnek”-nek neveznek, szintén könnyen felvették a keresztény hitet Kazán meghódítása után. Ők is sok

pogány szokásukat megtartották, valamint az ugorok és törökök keverékéből álló cseremisiz törzs is, mely a Rettenetes Iván⁷ alatti sok viszály⁸ után csak az újkorban vette fel a kereszténységet.⁹ Az oroszok szerencséjére a finn-ugor népfaj ezen egyes törzsei s különösen az „erdei cseremisiz”-ek, kik kezdetben harcias, vad és megközelíthetetlen nép voltak, igen korán megbarátkoztak az állandó letelepedéssel. Nagyonbbrészt csak fél-nomádok lévén könnyebben hozzájuk férhetett az orosz befolyás, mint a teljességgel nomád török-tatár népekhez.

A kozmogymjanszki cseremiszek Rittich szerint tökéletesen eloroszosodtak s ami szokásaikat illeti, alig különböztethetők meg maguktól az oroszoktól. Idegen kultúra sokkal könnyebben befolyásolható letelepedett vagy részben letelepedett népességet, mint vándorló törzseket, mert a közmondás szerint „guruló kő nem mohosodik be”. Külső hatások nemigen fognak rajtuk; új életfelfogás és új szokások pedig nem kellenek nekik. A kereszttség szentsége, az oroszokkal való szorosabb egyesülés ezen első és főfeltétele, csak lassan terjedt. Miszail érseket, kit Nikom pátriárka küldött a mordvinok megtérítésére s ki erőszakoskodott, megölték.¹⁰ A votjákok s egyéb Kazán tartományban tanyázó ugor néptörzsek kezdetben vad ellenállást fejtettek ki, de nem oly kitartással, mint a mohamedán tatárok. Sok esetben természetesen szemet kellett hunynia az ortodox egyháznak, meg kellett elégednie a kereszténység külső vallásával, mert sokan ezen ugor megtértek közül mind a mai napig hívek maradtak pogány ünnepeikhez, szokásaikhoz és babonáikhoz. De ez csak idő kérdése. Amily mértékben terjed az iskolában az orosz nyelv tanítása, oly mértékben tűnnek majd el a régi idők ezen maradványai s az ugorok eloroszosítása gyorsan fog haladni előre.

JEGYZETEK

- ¹ Karamzin, VIII. k. 338. l.
- ² Ez a telepítés nem volt könnyű dolog; 1786-ban is az orosz kormány, tekintetbe véve azt, hogy a baskirok nem szívesen telepednek meg egy helyen, csapatokká szervezte s határőrzésre használta fel őket. Ez a katonaság részt vett 1812-ben Párizs ostromában is s a párizsi nép, minthogy nyíllal lőttek, így nevezte őket: *les amors du Nord*. (Pauli, Narody Rossii, kis kiadás, II. k. 306. l.)
- ³ Rittich: „Materiali dlja etnografij Rosszij, Kazanszkaja Gubernija”. I. k. 93. l.
- ⁴ Vö. Grigorjev V. V. tanár értekezését: „Die Beziehungen der Nomaden zu den civilisierten Staates”. (Russische Revue VII. k. 321–350. l.)
- ⁵ Rittich, I. k. 99
- ⁶ Rittich, I. k. 93. l.
- ⁷ Az Iván alatti forradalom idejében a votjások és cseremiszek nevezetes szerepet játszottak; 800 orosz esett el az első csatában s aztán újabb 500 a másodikban Borisz Szaltikov vajda vezérlete alatt (Karamzin VII. k. 354. l.).
- ⁸ Lásd „Türkenvolk” c. művet. Lipcse, 1888. 444–495. l.
- ⁹ Pauli (I. k. 168. l.) ezt mondja: „Majdnem valamennyi csere-
misz az ortodox egyház tagja, ámbár igazi keresztényi elve-
ket csak igen kevésnél találni közöttük. Legnagyobb részük
ma is még vagy az Iszlámot vallja, vagy bálvány- és fetis-
imádó, vagy pedig sámán.”
- ¹⁰ Pauli, I. k. 122. l.

IV. Tatárok erőszakos megtérítése

Amit a finnugor elemekről mondtunk, az nem vonatkozik az európai Oroszország török-tatárjaira, mert ez utóbbiaknál Oroszország civilizáló törekvése két egymással kapcsolatos és egymást kiegészítő nehézségre talált. A török-tatár faji és vallási viszonyaira célzok, melyek az egybeolvadást meggátolták, gátolják ma is, és úgy látszik, gátolni fogják még jó ideig. A törökök, e középkori *natio militans*, csak ott tűnik ki a civilizáló mozgalomban, ahol árja és szemita elemek társaságában jelenik meg; mutatják ezt például az oszmánok, kik miután elkeveredtek ezen elemekkel, az Iszlám védelme alatt a politikai, társadalmi és értelmi kultúra egy külön alakját teremtették meg maguknak. A történet ezenkívül azt is tanítja, hogy a török-tatárok, a pusztaság ezen született harcosai, sohasem voltak valami nagy barátai a helyhez kötött életnek és békés foglalkozásnak, hanem mindig csak erőszakkal lehetett őket egy bizonyos területhez szoktatni. Ahol a török megszűnik karddal kezében uralkodni, ott rövid idő alatt teljesen elveszíti nemzetiségét vagy pedig elvesz hosszas, nyomorult halállal. Azután, hogy a kettős kereszt megkezdte győzedelmes hadjáratát, a Kaspi- és a Fekete-tengertől északra lakó törököknek számbeli ereje, mely addig igen jelentékeny volt, észrevehetően hanyatlott s ámbár hébehóba történik említés nogájokról, baskirokról, krími tatárokról és kirgizekről, politikai létük csakhamar megszűnt; hasonlóképpen az oszmánok is lépésről lépésre visszavonultak a Balkán-félszigetről az utolsó orosz-török háború óta s most is költözőben vannak még Anatólia felé. Találunk ugyan néhány elszigetelt példát arra, hogy török vitézeknek a szerencse támogatása mellett sikerült a Régi Világ több pontján államot alapítani, Gaznev^{xxi} és Timur

ivadékainak például Indiában, Szejev^{xxii} ivadékainak és a Kadzsaroknak Perzsiában, Oszmán ivadékainak Törökországban – de ezen országok léte mindenütt fegyverük sikerétől függött s ahol ennek dicsősége eloszlott, odavolt ott a hatalom is. Ama törökök, kik az oroszok uralma alá kerültek, hűek maradtak nemzeti karakterükhöz s nem sok reményt nyújtottak az oroszoknak ahhoz, hogy kultúrájukat elfogadják, mert kivéve néhány város népét, például a kazáni, asztrakháni, tomszki és tobolszki tatárokat, kik már az oroszok jötte előtt is foglalkoztak kereskedelemmel, az oroszok törekvései ezen törzsek civilizálását illetőleg mindenkor eredménytelenek maradtak. Vannak bizonyos természeti és faji körülmények, melyeket megváltoztatni igen nehéz. A kóbor élet iránti szeretet a török embernek annyira vérében van, hogy egy turkomán igen helyesen mondta nekem egyszer, hogy „könnyebb volna a földhöz szegezni minden egyes porszemet, mint a turkománt nyugalmas életre bírni”.

A meghódított kazáni tartományban mindenekelőtt arra kényszerítették az oroszok az ugorokat erősségeik által, hogy házakat építsenek és minthogy az oroszok szabadon összeházasodtak a megkeresztelkedett tatárokkal, csuasokkal, cseremiszekkel, mordvinokkal és votjakokkal, a mai Kazán tartomány népességét több jól ismert faj keveréke alkotja.¹ A törökök szolgáltatták, mint már említettük, a legkisebb mennyiséget, ami, nem is szólva a nomád élet iránti velük született szeretetről, főképpen az Iszlám hatásának tulajdonítandó, mely gátat tudott vetni Oroszország civilizáló törekvéseinek. Mohamed tana, mely kitűnően megfelel az ázsiai ember gondolkodásának, házi és értelmi szükségleteinek, mindig távol tartá magát egyéb vallásoktól. Meggyőződve a maga felsősségéről és üdvözítő voltáról, oly szilárdan áll ez, mint egy szikla, ahol a más hitekkel való összeütközés kikerülhetetlen. Megemlítettük már, hogy a nomád török csak igen lanya híve az Iszlámnak; dacára azonban ezen lanyhaságnak és a lelkesedés hiá-

nyának, sohasem sikerült a kereszténységnek a cár uralma alá került mohamedán hitét megingatni. Az orosz kard s nem a kettős kereszt győzedelmeskedett az Iszlám fölött. Veljaminoff-Zernoff a Kaszimov-ház cárijairól és cárevicseiről írt tudós és kitűnő munkájából² megtudjuk azt, hogy azon tatár hercegek közül, kik Vak Vazul cár kegyének örvendettek, s kik több tartományt kormányoztak, igen kevesen hagyták el az Iszlámot, ámbár hűbéresek maradtak a XV. század közepétől a XVII. század végéig. A történelemben említett megkeresztelkedett mohamedán tatár hercegek között találjuk Khudaikul nevét, ki 1505. december 21-én részesült a keresztség szentségében s felvette a Péter nevet³, egy hónappal később pedig elvette Eudoxiát, Ivanovics Vazul nagyherceg testvérét. Ali sah fia volt ő, kit az oroszok Sigalinak neveztek; második fia, Melik Tahir, hű maradt az Iszlámhoz egész életében, míg másik két fia felvette a kereszténységet s a Vazul^{xxiii} és Fedor^{xxiv} nevet kapta. E két herceg sem a maga kívánságából lett azonban kereszténnyé, hanem az oroszok ítélete következtében, kik választást szoktak engedni a hűtlenségbe esett tatároknak a halál és a kereszténység között.

Amikor Ali sahot száműzték Kazánnal való titkos és árulkodó üzelmei miatt, feleségei, gyermekei és hozzátartozói felvették a keresztséget, hogy megmeneküljenek a szenvedésektől és a haláltól. A fent említett munka „Cárok és cárevicsek története” I. kötetének 98. jegyzetében a következő részleteket olvassuk: „Ugyanazon évben (vagyis 1535-ben) június 26. és 27. Sigali sah (Ali sah) tatárjai közül hetvenhármat fogságba vetettek s azután halálra ítélték és kivégeztek. Ezek közt volt hét gyermek, akit nappal megfojtottak, éjszaka pedig testüket a vízbe dobták. Nyolc foglyot a tömlőben tartottak, de nem adtak nekik sem enni, sem inni, így tehát ezeket is megölték.” Egy másik leírásban ezt olvassuk: „Vazilevics Iván nagyherceg a novgorodi tatárok elleni haragja egy fellobbanásában nyolcvannál többet közülük tömlőbe vettetett; ezek öt nappal később

mind meghaltak, mert hitüket nem akarták megváltoztatni. Ugyanily módon pusztultak el hetvenen Pekovban s csak egy ismerte el az egyetlen és ortodox egyházat; ez, kit addig Hasszánnak hívtak, a Mihály nevet vette fel.” Novgorodban negyvenhárom asszonyt és harminchat gyermeket, Pekovban ötven asszonyt és gyermeket kényszerítettek ez alkalommal az ortodox egyházba való belépésre.⁴

Ami a Kaszimov-ház többi hercegeit illeti, tudjuk, hogy Szeid Burhán, Arszlán sah 1653 és 1655 közt felvette a kereszténységet és a Vazul nevet. Egy rokona, Altun-Aj herceg, Köcsüm kán egyik fia és ennek családja szintén keresztényekké lettek. Szeid Burhán uralkodása alatt, ki 1680-ban halt meg, a Kaszimov-ház mohamedán lakói, úgy látszik, rohamosan kezdtek megtérni. „Az orosz propaganda, – írja Veljaminov⁵ – mindenestre megindult már régebben. Arszlán alatt az ortodox hit túlsúlyban volt minden egyéb vallás felett s a kereszténység, ha csak külsőleg is, mindig hódított. Vazul uralkodása alatt az ortodox egyház és az egyéb vallások közti küzdelem mind nagyobb és nagyobb területen támadt fel. Az orosz kormány belefogott a tatárok, de különösen a pogány mordvinok megtérítésébe. E törzsek faluszám vették fel a kereszténységet, hol szabad akaratukból, hol pedig hosszas és elkeseredett küzdelem után.” A „Kaszimov-ház történetének” írója megjegyzi, hogy a megtért hercegek jó példája nagyban megkönnyítette a tatároknak az oroszokba való beolvasztására tett első kísérleteket. Így pl. Kazán elfoglalása után Jadigjar kán megtérése nagy tömeg mohamedánnak a megtérésére vezetett. Orosz történetírók szeretnék elhithetni, hogy e megtérések mind a lakosság szabad akaratából származó cselekedetek voltak, de ez igen kétséges, ha tekintetbe vesszük, hogy az Iszlámot elhagyott tatárok leszármazottai, kiket mai nap is, 500 esztendő elteltével „krescseni tatari”-nak (megkeresztelt tatároknak) neveznek, nincsenek többben 30 000-nél.⁶ A Rettenetes Iván^{xxv} alatt megtért tatárokat az oroszok „sztari krescsoni”-nek (rég megtérteknek) neve-

zik megkülönböztetésül a „novo krescsoni”-ktől (újonnan megtértek). Az a tény, hogy beolvadásuk első századaiban is a kereszténység volt az erősebb, a régi időből fennmaradt sok szokás dacára, annak tulajdonítható, mint Rittich helyesen megjegyzi, hogy az az Iszlám többi részeivel oly nehéz volt az érintkezés; az ortodox egyháznak ugyanis mindig igen csekély hatalma volt fölöttük s így van ez ma is. Ami az újonnan megtérteket illeti, ezek nagyobb részben jobban az Iszlámhoz szítanak, mint a kereszténységhez, ámbár az orosz egyház sokra becsüli e tatár megtérteket, s bátorító példának használja fel őket a Volga menti törökök további térítésénél. E tárgyról való ismereteinket főképpen Nikolaj Ivanovics Ilminszkij⁷ orosz orientalistának köszönjük. Az ő kutatásai különös figyelmet érdemelnek azért, mert felfedik az orosz civilizáló törekvések fő indítóokait.

JEGYZETEK

¹ Rittich I. k. 103. l.

² Veljaminov-Zernov V. V.^{xxvi}: „Izszljedovanijie O Kaszimovszkikh carakh i carevicsakh” Szent Pétervár 1863–66, 3. köt. Az első kötet megjelent németül is, ily cím alatt: „Untersuchung über die Kasimofschén Zaren und Zarewitsche von W. W. Welyaminoff-Zernoff. Oroszból fordította dr. Julius Theodor Zenker. Lipcse, Leopold Voss, 1867.

³ Uo. I. k., 181. l.

⁴ Veljaminoff I. k. 283. l.

⁵ Uo. III. k., 425. l.

⁶ Rittich (II. k., 7. l.) csak 27 091 lelket említ

⁷ E kitűnő orosz tudós életéről és műveiről két jeles munka jelent meg. 1. Na Pamjat Nikolaje Ivanovicse Ilmiszkom o dvadcatipjatiletiju Bratsztva Szvatitelja Gurija. Braticsika N. Znamanszago. Kazán 1892. (Ilmingszkij N. I. emlékére a Szent-Guria-szerzet 25. évfordulóján, írta Znamenszki M., az említett társaság tagja.) 2. „Nikolai Ivanovics Ilmingszkij, Izbrannija Mieszta iz pedagogicseszkikh szocsinenij, njektorija szvjedjenija o jego djejatelnoszti i o poszliednikh dnjakh jego zsziznyi”. Kazán 1892. (Szemelvények pedagógiai munkáiból, megjegyzések műveire és élete utolsó napjaira.)^{xxvii}

V.¹ Oroszosítás és kivándorlás

Ez az osztályozás, hogy: rég megtértek és újonnan megtértek, 1740-ből ered, amidőn a szvijaszi klastromban a mohamedán tatárok javára külön missziót szerveztek. Azon helyeken, hol az újonnan megtértek az oroszok közvetlen közelében éltek, a kereszténység meglehetősen szilárd alapokon nyugodott, de ahol távolabb laktak tőlük, csakhamar visszatért a lakosság az Iszlámhoz. Sokan titokban folytatták a mohamedán szertartásaikat, látogatták a mecseteket és titkos összejöveteleket tartottak a mollákkal. Gyakran megtörtént, hogy volt keresztény és mohamedán nevük, így pl. a trebiszond- és szaloniki-vidéki ál-mohamedánoknak. Ily körülmények közt nem is várhatta az ember, hogy valami szoros kapocs legyen e megtértek s az oroszok közt. Rendszerint a keresztény tatárok egészen külön éltek az oroszoktól; összeházasodás majdnem sohasem történt köztük, míg az, hogy orosz összeházasodott megtért cseremisszel, votjákkal vagy mordvinnal, gyakran előfordult.² Hosszú ideig a kormány békével tűrte ezen állapotokat; sőt mi több, az 1773-iki ukáz, mely vallási türelmet rendelt el, tulajdonképpen bátorítás volt az Iszlám terjesztésére. 1778-ban a kormány Ufában valami orosz Seikh-ul-Iszlámságot alapított, aminek következménye az volt, hogy a mecsetek száma rohamosan növekedett, s az Iszlám szabadon terjedhetett a kirkiziek és baskiok közt, kik addig sámánok voltak. Rittich orosz néprajzi író e pontnál megjegyzi, hogy II. Katalin uralkodása többet használt az Iszlám terjedésének, mint a kazáni kánság függetlensége egész ideje alatt. A kormány igazi célja az Iszlám ekkénti pártolásával az volt, hogy a nomádok letelepedjenek. Abban a hitben cselekedte ezt, hogy az Iszlám jobban megfelel az ázsiai gondolkodásnak, s hogy ez az első lépés a civilizáció felé. Ez a vallási türelem az ortodox egyház

kárára vált; reakciónak kellett bekövetkezni, s ez nem is késett soká.

Az első igazán komoly kísérlet a kazáni és szomszédos tatárok megtérítésére és eloroszosítására 1854-ben történt, midőn elhatároztatott, hogy a kazáni akadémián egy négy osztályból álló missziót szerveznek. E négy osztály volt 1. a mohamedánellenes 2. a raszkolnikellenes 3. a buddhistaellenes 4. a pogányellenes. Ez utóbbi a csuvasok és cseremiszek ellen irányult, kik hűek maradtak régi pogány szokásaikhoz.³ A mohamedánellenes osztály élén a már említett tudós orientalista Ilminszkij N. I. állott, kinek Szablukov tanár segédkezett. Ilminszkij, ezen osztály mozgatóereje, követelte, hogy a kazáni tatárok tatár dialektusában az orosz írásmód (bár ez sem felel meg teljesen a kívánalmaknak) használtassék az arabs helyett, mely nemcsak idegen volt, hanem képtelen is a török nyelv hangzását pontosan kifejezni.⁴ A fölösleges arabs-perzsa kifejezéseket és szokat kilökték s régi török kifejezésekkel pótolták, hogy a nyelve egyszerűbb legyen s határozottabb török nemzeti karakterrel bírjon s esetleg az oroszosítás szolgálatába is szegődhessen.

Ezen nyelvészeti reformokon kívül Ilminszkij megkívánta, hogy tanítványai – kik misszionáriusokká és a bennszülöttek tanítóivá váltak – az Iszlám tanaival is megismerkedjenek s ezért *Mukbtasszar-ul-Vukáje*, *Fikb*, *Feraiz* és egyebekről s más, a mohamedán egyetemeken tanított tárgyakról is tartott előadásokat, szóval polemikus tanfolyamot alapított, melynek eredményeképpen a misszionáriusok, kik jártasokká lettek a mohamedán vallási tudományban, elérték azt, hogy vitába elegyedhettek a mollákkal s cáfolhatták a Korán és a Szunnah tételeit. Nem is szólva arról, hogy ezen terv értéke igen kérdéses, mert a vallási vitatkozásban a keresztény, de különösen az orosz papság kontár a mollákhoz képest, az ortodox egyház nemigen pártolta a tudós orientalista ezen tervét. Midőn 1857-ben Canon Iván, később szmolenszki püspök, vette át ezen

intézmény vezetését, Ilminszkij szigorú szemrehányásokban részesült. Az új rektor, aki nemcsak fanatikus, hanem tudatlan is volt, azt állította, hogy a misszionáriusoknak semmit sem kell tudniok az Iszlámról s hogy a tudós orientalista szerinte túlságosan buzgó volt, nagyon is mélyen belehatolt a mohamedán teológia rejtelseibe s úgy látszik, nagyon meg is szerette Mohamed tanait. Jellemző ezen szeminárium szellemére, hogy az 1858-ban beiratkozott hatvan tanuló közül csak tizenöten érdeklődtek az Iszlámelles előadások iránt. Ilminszkijnek teljesen igaza volt a felvett módszer tekintetében. A misszionárius csak akkor remélheti, hogy a mohamedánok meghallgatják, ha töviről hegyire ismeri a Koránt és a Szunnaht, de semmi esetre sem érhet el eredményeket akkor, ha tételeit nem ismeri, vagy oly szigorúsággal jár el, mint az orosz papság. Kétségtelenül való, hogy az orosz filológusok, mint Ilminszkij, Csesztakov, Zolotniczki a köznép beszédjének javítására kifejtett igyekezetükkel többet szolgáltak a Kazán tartományban lakó vegyes népesség eloroszosításának, mint a szinódus által keresztültvitt összes erőszakosságok. Azok legalább keresztültvítették azt, hogy a mai megkeresztelt tatárok közt sokkal kisebb visszaesés mutatkozik, mint azelőtt, s hogy a mohamedán tatárok most már sokkal könnyebben tanulnak oroszul írni és beszélni, mint régen. A legtöbb kazáni mohamedán meglehetősen bírja az orosz – az asszonyok azonban nem. Mohamedán gyermekek eljárnak most már az elemi és felsőbb iskolákba, de csak a kényszer hatása alatt, mert szüleik most sem szeretik, ha a gyermekek keresztényekkel érintkeznek: attól félnek, hogy Mohamed tanaival ellenkező szokásokat vesznek fel. A kis tatárok ott tanulják a földrajz, történelem, fizika és számtan elemeit, de vallásukat ez nem érinti. Az első oktatást a mektebben vagy mohamedán iskolában nyerik, melyet magánosok adományából tartanak fenn. Ilyen iskola található minden mecsettel kapcsolatban még a legkisebb közösségben is.

Bár a színódus megkezdette módszer a mohamedán tatárok térítése körül kudarcot vallott, a közoktatásügyi kormány törekvései gróf Tolsztoj D. A. vezetése alatt, ki 1866 és 1867-ben e végett személyesen meglátogatta a volgai tartományokat és Odesszát,⁵ nem voltak minden siker nélkül. Ő vitte keresztül Ilminszkij terveit s amennyire ez lehetséges a volgai és krimi tatárok fanatizmusával szemben, melyet a törökök és közép-ázsiaiak még szítottak, Tolsztoj a cáρ dél-oroszországi mohamedán alattvalóinak nevelését magasabb színvonalra emelte. Dacára ama titkos és mélységes gyűlöletnek minden ellen, ami keresztény s dacára különösen az orosz kormány elleni gyűlöletnek, a dél-oroszországi mohamedán tatárok, leginkább pedig azok, kik városokban élnek, modern kultúra tekintetében messze felülmúlják közép-ázsiai és az ottomán birodalom keleti részében lakó hitsorsosaikat. A volgai és krími tatárok kitűntek iparuk, gazdaságuk és higgadtságuk által; vállalkozó szellemű kereskedők ezek, kik nagyobbrészt kicsinyben kereskednek s az egész orosz birodalomban az a hírük van, hogy megbízhatók és becsületesek. Talán engedékeny természetűeknek s a kultúra iránti fogékonyságuknak tulajdonítható, hogy a kazáni tatárok száma, ahelyett, hogy csökkenne, jelentékenyen nő, mint e tábla mutatja:

1858 (Laptyev szerint) . . .	444.509
1868 (Rittich szerint) . . .	482.809
1898 (utolsó népszámlálás) .	625.847

Ez a számbeli gyarapodás annyival meglepőbb, mert az orosz birodalom más részeiben – nevezetesen a Kaukázusban és Szibériában – a mohamedán tatárok száma jelentékenyen csökkent.⁷ Ezt a tüneményt részben megmagyarázza ezen különböző mohamedán csoportok földrajzi elhelyezése, – t. i. mennél közelebb laknak a független ottomán birodalom határához, annyival könnyeb-

ben bevándorolhatnak oda s következésképp annyiival több mohamedán alattvalót veszít el az orosz birodalom.⁸ Kétszáz évvel ezelőtt a Krímben és Tauriában lakó mohamedán tatárok száma minden bizonnyal sokkal nagyobb volt, mint amekkora ma. A török elem uralkodott majd mindenütt a Prut és Volga közt eső vidéken is, délen a Fekete- és Kaspi-tengerig, északon pedig szórványos csoportokban a szláv kerületek határáig terjedt. Csakis így tudjuk megmagyarázni a krími kánoknak Orosz-, Lengyel- és Törökországgal való érintkezésében kifejtett nagy befolyását s ez magyarázza meg az ottani állandó, több ezerre rúgó hadsereget is, mellyel beronthattak a szomszéd országokba s előnyomulhattak egészen Lengyel- és Magyarország belsejébe.⁹

Ami ma még megvan ezen egykor erős nemzeti elemből, Krímre és a Kaspi-tó északnyugoti részén fekvő vidékre szorítkozik. Ugyanazon eljárás, mely a Kazán fejedelemségben megbénítá a nomádságot s megalapítá a szláv telepeket, ez esetben visszakergette a törökséget a sztyeppékre. Ma már csak a nogájok és turkománok alkotják gyenge maradványát annak a hatalomnak, mely egykor egész Dél-Oroszországot félelemmel tölté el, és a valódi krími tatárok (e török-görög-cimber keverék) száma rohamosan apad. Pauli¹⁰ etnográfiai művében 276.000-et említ, Telfer¹¹ 1874-ben 127.682-t, Szemenov, az orosz birodalom geografiak statisztikai kézikönyvében (V. köt. 1. rész, 1875.) 100.000-re becsüli őket, az 1861-iki hivatalos kimutatás 164.900-ra s az 1884-iki népszámlálás 142.000-re.¹² A tauriai mohamedánságot 190.514 lélekre becsüli az 1897-iki orosz népszámlálás. Krím sok orosz leírásában, így a Pauliéban¹³ is, azon véleményt találjuk, hogy a krími tatár, mihelyest letelepszik s ezt az életet megszokja, annyira hasonlóvá válik az oroszhoz, hogy az egybeolvadás egészen természetszerűleg következik be. De ez, szerény véleményem szerint, teljesen elhibázott felfogás, mert midőn Oroszország 1764-ben Krímet a cár birtokai közé iktatta,^{xxviii} Szumarokov

megállapítá, hogy körülbelül 300.000 tatár vándorolt ki Törökországba.¹⁴ A krími háború után a kivándorlás újból nekilendült s csupán a tauriai félszigetről^{xxix} 192.360 lélekre rúgott, úgy hogy a XIX. század folyamán Dél-Oroszországból kivándorlottakat (krími tatárokat és nogájokat) legalább 500.000-re kell becsülni, s ez a kivándorlás tart most is, amiről e munka folyamán még lesz szó. A népességnek kivándorlás általi apadásán kívül, a kötelező letelepülés s a nomád élet feltételeinek súlyosbodása nagyban hozzájárultak a török elemnek az európai Oroszország déli és délkeleti részében való hanyatlásához. Jelenleg a tatárok és baskirok száma összesen két és fél milliót tesz ki – s ha tekintetbe vesszük, hogy e törzsek mily fontos szerepet játszottak a középkorban és még újabb időkben is az Urál és Prut közötti széles területen a szlávok behatolása előtt, kénytelenek vagyunk arra a meggyőződésre jutni, hogy az urál-altaji faj *elvesztette régi számbeli erejének kétharmadát és sok helyen teljesen ki fog pusztulni*. Láthatjuk, hogy Kelet-Európa Rettenetes Iván által ésszel és energiával megkezdett szlávizálása azóta is halad szakadatlanul és hogy az urál-altaji faj járult hozzá legnagyobb mértékben az orosz szlávság rendkívüli gyarapodásához.

JEGYZETEK

¹ „Na Pamjat” III. k. 327. l.

² Rittich, II. k. 7. l.

³ „Na Pamjat” 95. l.

⁴ Az orosz nyelvben *ö* és *ü* hang nincsen, míg a törökben igen fontos szerepet játszik.

⁵ „Na Pamjat” 217. l.

⁶ „Raszpredjenje Nasszelenija Imperii po glavnim vjeroizpovedaniam” (A császárság népének eloszlása a fő vallások szerint). Vajon a mescserjások, tepterek és babilok bennfoglaltatnak-e, az nem bizonyos.

⁷ Mohamed Fatih „Kirima Sziahat” (Utazás Krímbe) című műve szerint (Orenburg, 1904.) körülbelül 300.000 tatár vándorolt ki Törökországba.

⁸ Midőn Veljaminoff-Zernoff „Matériaux pour servir á l’histoire du Chanat de Crimée” (Szent-Pétervár, 1864.) című művét olvassuk, mely a krími kánok Oroszországgal folytatott levelezésének áttekintését foglalja magában, csodálkozunk azon, hogy mekkora csapatok állottak a bagcseszeráji felhívásnak rendelkezésére, melyek időről időre berontottak Lengyelországba és Magyarországra. Még akkor is, ha a keletiek túlzását tekintetbe vesszük, igen nagy számbeli erővel kellett bírnia azon nomád törzseknek, mely e csapatokat szolgáltatta.

⁹ Pauli I. k. 277. l.

¹⁰ I. k. 272. l.

¹¹ „Krím és a Kaukázuson túli vidék” II. k. 214. l.

¹² „Zamjetki ob etnyicseszkom szosztavje tjurszkikh plemen i narodnosztyeji szvjedenija ob ikh csiszlennosztyi, N. A. Arisztov. Szent-Pétervár 1897. 129. l.

¹³ I. k. 302. l.

¹⁴ Arisztov „Zamjetki” 129. l.

VI. Kulturális törekvések a kírgíz sztyeppén

Oroszországnak a cári birodalma európai részében lakó török elemekre gyakorolt befolyásáról adott vázlatunkat könnyen kiegészíthetjük a török-tatárok ázsiai birtokán lefolyt megfelelő tüneményekkel. Elsősorban a kírgíz sztyeppén végbevitt műveletei Oroszországnak vonják magukra figyelmünket. Itt az orosz beavatkozás aránylag újabb keletű. Csak újabb időben vették ezt a dolgot érelyesen a kezükbe, mert – Albukhair kán kírgíz^{xxx} főnök névleges alávetését 1734-ben nem számítva^{xxxi} – Oroszország jelenlegi beavatkozása a sztyeppék kormányzásába 1845-től datálódik, midőn Obrušcsov generális megalkotta a kisebb erősségek vonalát, mellyel mindent, ami történt, ellenőrizhetett s mellyel, leszámítva néhány alkalmi lázadást, sikerült is az addig független nomádokat orosz iga alá hajtania. Mindez azonban természetesen lassan haladt előre és a kírgíz sztyeppe végleges alávetése és beolvasztása a cári birodalmába csak akkor vált lehetségessé, midőn Taskent bevétele után, 1865-ben ez a vidék minden oldalról körül volt zárva. Azok az eszközök, melyeket az oroszok a kírgíz sztyeppék civilizálására használtak, kezdettől fogva eltértek az előző században a török-tatárok és ugorok alávetésére használtaktól. Akkoriban a kötelező keresztelést és az ortodox egyház terjesztését tartották az egyedüli hathatós eszköznek, de újabb időben a kormány átlátta, hogy kevésbé szigorú, indirekt úton a kívánt eredmények épp úgy elérhetők s kezdtek nevelni a népet és iskolákat építettek. Glukhov generális¹ már 1859-ben felvetette az eszmét, hogy iskolákat kell építeni, melyekben a nomád gyermekeket az elemi tárgyakra kírgíz nyelven tanítsák. Az időben a kírgizeknek már voltak saját iskoláik,

melyek mindig mecsetekkel voltak kapcsolatban s a mollák felügyelete alatt állottak: „mekteb” volt a nevük. Ezen iskolák, melyekben rendszeren kazáni, némelykor buharai és taskenti mollák vezetése alatt természetesen csak mohamedánokat tanítottak, melegágyai voltak a fanatizmusnak s az orosz gyaurok ellen való gyűlöletnek, mert csak így volt az Iszlám tana a nomádok közt fenntartható, kik mindig hajlottak a sámánizmus felé. A kazáni és orenburgi tatárok már igen régi idő óta kereskedtek a sztyeppe nomádokkal s ezenfelül igen tevékeny apostolai voltak az Iszlámnak, mert mindenütt, ahol jártak, előadták és magyarázták a Koránt, nagy akadályt gördítvén ezáltal az orosz tervek elé. A rehimszkoí, kazalinszki, karmaktcsi-i, kamiskurgáni és perovszki-i orosz katonák és telepések számára létesített iskolák nem kellettek a kirgizeknek, mert a szülők féltek, hogy gyermekeik az Iszlám ellen fordulnak és keresztényekké lesznek. Csak egy önkéntes ily iskolába való belépésről történik említés: Kul-Mohamed Utaganov, egy húszéves kirgiz ifjú, 1862-ben ily iskolát látogatott.

Orenburg és Szamara főkormányzója, Ketenin vezérsegedtiszttel elhatározta, hogy ezen előítéleteket megtörendő, kirgiz szemináriumot alapít, melyben huszonöt kirgiz ifjú nyer elhelyezést, kik szigorúan rituális mohamedán elvek szerint nevelendők. Külön uniformisban kellett járniuk, de megtarthatták a kirgiz többet (kis kerek sipkát). A négyéves tanfolyam elvégzése után az ifjak beléphettek az orenburgi katonai iskolába. Ez a terv azonban csak 1863-ban valósult meg. Összevissza nem több, mint tizennégy kirgiz egyezett bele abba, hogy gyermekét ebben a szemináriumban neveljék; tíz ezek közül a Bi-k közé – vagyis a felsőbb osztályba –, négy pedig az alsóbb osztályba tartozott. Vereffkin (olvasd: Verjovkin) generális a következő beszéddel nyitotta meg e szemináriumot:

Bi-k, ősz szakállók és kiváló kirgizek!

A kormány parancsára ezennel megnyitom az első kirgiz tanulók számára létesített iskolát. Szerencsésnek vallom

magamat, hogy ezen kötelesség reám hárul, mert meg vagyok győződve arról, hogy ezen iskola nagy hasznára lesz gyermekeiteknek. Sajnos, hogy eddigelé a kormány törekvése nem találkozott nálatok azzal a szimpátiával, melyet megérdemel, mert eddig csak tizenöt tanuló folyamodott a huszonöt szabad helyre. Bizonyos mértékig értem habozástokat, tudom, hogy sokan közületek a hívai és kokandi kerületekben születtek és nevelkedtek, ahol megszokták azt látni, hogy a hatóságok csak a maguk hasznát nézik s a ti jólétekkkel mit sem törődnek. De régi tapasztalásaitok és megfigyeléseitek itt nem alkalmazhatók. Ne felejtsetek el, kérlek, hogy azon kiváló szerencsében van részetek, hogy az orosz császár alattvalói vagytok, kinek fő gondja és öröme jót tenni összes gyermekeivel, tekintet nélkül arra, hogy azok keresztények vagy mohamedánok, oroszok vagy kirgizek. Mi is, Ő Felsége szolgálai, érezzük tehát abbeli kötelességünket, hogy jóléteket képességeink szerint előmozdítsuk és terjesszük közöttek ama hasznos tudományokat, melyek nélkül boldog élet nem képzelhető. Ezért tartotta a kormány helyesnek fiaitok nevelésére államköltségen iskolát nyitni. Nem kérünk tőletek sem pénzt, sem másnemű áldozatot, csak egyet kérünk tőletek: bizalmatokat és közreműködéseket. Azon ifjak, kik ezen iskolába lépnek, a tanfolyam elvégeztével mint szabad és elfogulatlan emberek fognak visszatérni hozzátok. Ezt szentül ígérem nektek, ne higgyetek tehát azoknak, kik mást mondanak. Csak olyan dolgokat fognak tanulni ez iskolában a gyermekek, amire később valószínűleg szükségük lehet; okosabb, jobb és hasznosabb emberek lesznek belőlük; vigasztok és örömtők lesznek ők. Arról is meg vagyok győződve, hogy e gyermekek maguk, midőn nevelésük véget ért, mindig örömmel fognak visszagondolni diákéveikre; én és társaim mindent meg fogunk tenni, hogy így legyen. Kérlek, jertek, és látogassátok meg az iskolát, amikor csak akarjátok, hogy magatok megítélhessétek, vajon gyermekeitek mit csinál-

nak, hogy tanítják őket és mily bánásmódban van részük. Meg fogjátok látni akkor, hogy ezen iskola felállításával a kormány csakis a ti érdekekben cselekedett. Minden megjegyzés, kérelem vagy eszme, mellyel a tanítványok tanítására és ellátására nézve támogattok, teljes érdeklődésemre tarthat számot. Házam nyitva van mindenkinek; szívesen fogadom bármelyikteket s kérlek, adjátok kívánságaitokat tudtomra. Végezetül köszönetet mondok mindazoknak, kik bizalmukkal kitüntettek – tudom, hogy nem fogják megbánni.”²

Ez a beszéd tiszteletet érdemel, mer oly férfiútól ered, mint Verjovkin generális, ki nagy dicsőséget szerzett a Híva elleni hadjáratban 1873-ban, de mutatja azt is, mily bizalmatlanok voltak a sztyeppe lakói a népnevelési mozgalom iránt. Kétségtelen, hogy az eredmények nem érték meg azt a nagy fáradságot és kiadást, amit a kormány ráköltött. Azon sztyeppei iskolák, melyek kánságok közelében épültek, nem nagy bátorítást nyertek a közönség részéről, míg azok, melyek szorosan vett orosz községek szomszédságában épültek, népszerűbbekké váltak. A kazalinszki³ iskolát például csak tíz kirgiz tanuló látogatta, Orenburgban azonban számuk jelentékenyen nagyobb volt. Mindent egybevetve, azt hiszem, hogy az orosz kormány túlságosan vérmes reményeket fűzött telepítő és civilizáló működéséhez a nomádok között. A franciák példája az algériai kabylokkal nem éppen buzdító példa. Kaufmann generális, e lelkes civilizáló, ki Turkesztán orosz kormányzata élén állott, minden képzelhető fáradsággal azon volt, hogy a kirgizeket orosz iskolákban taníttassa. Több bizalma volt ebben a törzsben, mint a szártokében, akik, bár fogékonyabbak voltak a kultúra iránt, annyira az Iszlám hatalma alatt állottak, hogy az orosz civilizációval szorosabb megbarátkozásukat teljesen lehetetlennek tartotta. Ez nem egészen helyes, mert a közép-ázsiai nomádok, ámbár több mint 500 éven át az Iszlám hatása alatt állottak, csak felületesen ismerik ezt s a sámánizmus maradványaihoz ragaszkod-

nak. De hát az iszlámizmusnak még a máza is oly vonzó a keleti *pur sang*-ra, hogy a keresztény kultúrának nemigen sikerült ezt a varázst megtörni. Nem annyira a mollák, a „medreszékben (kollégiumokban) nevelkedett ezen világi papság, mely többé-kevésbé ismeri az Iszlám tételeit, hanem inkább az *isánok* (szerzet-főnökök), *dervisek* és *kalenderek*^{xxxii} gyakorolják a legnagyobb befolyást az egyszerű nomádokra. Külső megjelenésük, szokott groteszken rongyos ruházatuk, jajgatásuk és kiáltásuk, állítólagos varázsló hatalmuk nagy vonzóerőt ad e sivatag fiainak és élénken emlékezteti őket a *baksikra* (trubadúr, táltos, orvos), a sámánizmus ezen maradványára, melyet az Iszlám szigorúan eltilt. Ezenkívül meg természetes is, hogy a kirgizek, kik mindig a vándorélethez voltak szokva, nem szívesen fogadják a civilizáló törekvéseket, különösen ha idegenektől jönnek. Ahol az Iszlámnak mindeddig sikerei nem voltak, ott a keresztény kultúrának sincs sok reménye. A taskendi, csimkendi, aulia-atai, jurovszki-i és kazalinszki 1878 óta fennálló iskolákban csak hatvanhárom bennszülöttet neveltek fel, míg ugyanezen idő alatt 2193 orosz gyermek⁴ járt ugyanezen iskolákba. Ez pedig olyan vidék, hol a keresztények számát, a katonákét beleértve, 42.819 lélekre teszik, a mohamedánokét pedig 1, 413.114 lélekre.⁵

A civilizálással szemben kifejtett szakadatlan ellenállás ezen megcáfolhatatlan jeleivel szemben kissé furcsa, hogy Oroszország mindig úgy tekint a kirgiz sztyeppére, mint egy szűz területre, mely kiválóan alkalmas a kísérletezésre. Kaufmann generális⁶ Oroszország történetét lefordíttatta kirgiz és szárt nyelvre, abban a reményben, hogy ilyképp az Oroszország iránt való bizalmat s az iránta való szeretetet emelni fogja. A kirgizek hűségével viszont, melynek oly hangon adtak kifejezést, hogy lehetetlen fel nem ismerni benne a hivatalos nyomást, túlságosan büszkélkednek az oroszok. Osztroumovtól⁷ idézek, aki azt mondja, hogy midőn Kaufmann generális 1878-ban dzsami expedíciójára készült, mely lényegileg India ellen irányult, a Szir-darja

kerület kirgizei egy, sátorral (*akoj*)^{xxxiii} ajándékozták meg a következő szavak kíséretében:

„Kaufmann főkormányzó és turkesztáni főparancsnok úr
Ő Excellenciájának.

Síkságainkon az Isten magas hegyeket teremtett, ahonnan tiszta vizű patakok és folyók rohannak lefelé. E vizeket mezőinkre és sztyeppéinkre vezetjük, hogy fennmaradásunkhoz kenyeret és marháink táplálásához elegendő takarmányt nyerjünk. A császár téged mindannyiunk fölé emelt, Jarim-Padisá-vá (vicecsászárrá) tett felettünk s mi biztosak vagyunk abban, hogy mezőink s tanyáink a te kegyes, jóakarátú és kíméletes kormányzásod alatt bőven fognak teremni és a mi javunkat fogják előmozdítani. Hallottuk, hogy a császár parancsára hosszú útra indulsz s utad széles sztyeppéken és magas hegyeken át viszen. Fogadd tehát kegyesen, mitőlünk, alattvalóidtól, ezt a sátort, hogy országunkon át vivő utadban védelmül szolgáljon tenéked. A mi kézi munkánk ez s a mi sztyeppéink fájából s a mi birkáink gyapjából készült. Ez a fehér sátor fog megvédeni téged az égető nap heve, eső és szél ellen, éppen úgy, mint ahogy a Fehér Cár^{xxxiv} hatalma és törvénye megvéd bennünket ellenségeink törétől, bánattól, útonállástól s a köztünk oly gyakori visszavonástól és veszekedéstől.”

Ez alatt volt negyvenhat pecsét és negyvenhét aláírás.

Nagyon kérdéses, hogy vajon a kirgizek ezen nyilatkozata igazi rokonszenven alapult-e. Én azt hiszem, csak azt akarták megmutatni, hogy Turkesztán, Angliával való háború esetén, nem fog fellázadni s nem okoz Oroszországnak kellemetlenségeket. Azon adományokat is, melyeket a sztyeppék lakói, mint hajlandóságuk bizonyítékait a Vörös Keresztnek tettek, hogy Oroszországot a török elleni háborúban támogassák, ilyen szemmel kell tekintenünk. A perovszkii kerület kirgizei állítólag 10.000, a kazalinszkiei szintén 10.000, az aulia-ataiak pedig 10.418 rubellel járultak hozzá. A szemirjecsei kirgizek ezenfelül

állítólag 200 lovat küldtek a kalifa, az Iszlám szent feje ellen, kit Szultani-Rum néven egész Közép-Ázsiában tisztelnek.

Őszintén szólva, az oroszoknak nem volt szükségük ilyen kerülő utakra és cselekre. A szentpétervári kormány kezdettől fogva azon volt, hogy javítsa a nomádok helyzetét s megnyissa a Régi Világ mindeddig csukott kapuit a kereskedelemnek. A XVIII. század első felében a három horda kánjaival folytatott tárgyalások, ahogy Levsin⁸ előadja, ki állításait Ricskov Orenburgi Története adataira alapítja, fényes bizonyítékát szolgáltatják az orosz kormány törekvéseinek, békés igyekezetének, de csalódásának is. A pétervári illetékes körök nagyon jól tudták, hogy ezen vad, portyázni szerető nomádokat csakis telepítés útján lehet megszelídíteni s a már említett erősségek felállítása volt ezen telepítő módszer kezdete. Tudták azt is, hogy a nomádokkal kötött szerződésekben és az általuk bemutatott bizalmi nyilatkozatokban megbízni nem lehet. Az orosz terveket elsősorban a terület geográfiai nehézségei hiúsították meg, mert nem volt ám olyan könnyű előre nyomulni a végtelen sztyeppékbe, mint amilyen könnyű volt a kazáni kánságból haladni délfelé, másodsorban a kirgizek számbeli ereje⁹ és harcias természete akadálya volt hathatós visszaszorításuknak és leigázásuknak; végül Oroszország, mint az Iszlám fő ellensége elleni harcias magatartásukban nemcsak a szomszédos kánságok, hanem Konstantinápoly is¹⁰ bátorította és sarkallta a kirgizeket. Oroszország hatalmi köre ezért csak lassan terjeszkedhetett s csak több évi küzdelem és sok viszontagság után sikerült az oroszoknak e vidéken állandóan megvetni a lábukat s komolyan kezükbe venni a civilizáció munkáját. A kánok és „fehér-csont”-ok (*ak-szöngék*-ek, így nevezik a bennszülött nemességet) helyébe ekkor már az orosz hatóságok fészkeltek meg magukat a sztyeppékben és – dacára az orosz hivatalnokok nagy hibáinak – határozott lépés történt előre a civilizáció útján.¹¹ A *baranták* (portyázó csapa-

tok) szörnyű pusztításaival, melyet egyes törzsek más törzsek elleni haragból intéztek s melyek egész vidékeket tettek tönkre, most már nem találkozunk, béke és biztonság kezd uralkodni mindenfelé s a nemrég a forgalomnak átadott orenburg–taskendi vasút és a tervezett vonal kapcsolatban a szibériai vasúttal Petropavlovszkon át, szebb jövőt biztosít az Urál és Iaxartes^{xxxv} közt elterülő, egykor oly veszélyes területnek.

Céljuk elérésére az oroszoknak a kuramák néptörzsén keresztül kellene előre haladniuk az úgynevezett Kuraminszk területbe. Ezen kuramák (a szó etimológiájának: *kevert faj*, megfelelően) valóságos és félnomádokból állanak, kik a letelepedett népességgel való hosszas érintkezésük következtében (hiszen sokáig mohamedán kultúra körében éltek) maguk is a letelepedett népesség szokásait vették fel. Nem a kereszténység, mint sokan hitték, hanem az iszlámizmus az alkalmas eszköz a nomádok civilizálására. Ily értelemben II. Katalin türelmi rendelete helyes irányban tett lépés volt, mert ennek védelme alatt az Iszlám virágzott és Orenburgban meg a sztyeppéken mecsetek és mohamedán iskolák épültek. A nomád embernek „török” és „mohamedán” egyet jelent, éppen úgy, mint „orosz” és „keresztény” s csak mert Mohamed tana jobban megegyezik életfelfogásukkal, tartjuk ezt jobb és alkalmasabb eszköznek arra, hogy rendet teremtsen ezen törzsek között. Az orosz iskolákkal eddig elért siker nagyon kicsi és jelentéktelen ahhoz, hogy nyomjon valamit a latban. Az ilyen, orosz intézetben nevelkedett kirgiz későbbi életében, rokonaival és törzsével folytatott állandó érintkezés között elfelejti ifjúkori benyomásait és továbbra is hűséges fia marad Mohamednek. Alig találkozik egy-egy kivétel s az is csak azok közt, kik elszakadtak törzsüktől és egész életüket oroszok körében töltötték. Mint ilyenek felemlíthetők a következők: Altinszarin Ibrahim,^{xxxvi} Ilminszkij tanítványa, ki 1859-ben megismerkedett Grigorjev V. V.^{xxxvii} vorientalistával és sokáig szolgált mint kormányzósági tol-

mács Orenburgban, később elment Szentpétervárra, hol szívesen fogadták és bemutatták a cár családjának, Jakovlev Petrovics Jakab, egy eloroszosodott és megkeresztelt kirgiz, ki Altinszarinnal együtt dolgozott, s a közoktatásügyi minisztériumban nyert alkalmazást, úgyszintén a fölfedező Velikanov kapitány^{xxxviii}, ki 1894-ben kokandi kereskedőnek öltözve átszelte Kelet-Törökországot s később le is írta, Nalivkin V. V.,^{xxxix} több, Közép-Ázsiára vonatkozó filológiai, történeti és etnográfiai munka érdemes szerzője, ki mint maga mondotta nekem, kirgiz születésű volt s elhagyva sztyeppeti vándoréletét, katonai szolgálatba lépett és Katanov,^{xl} ki jól ismer több urál-altaji nyelvet és a keleti török dialektust s a kutatás ezen mezejét sok értékes adalékkal gyarapította.

Kétségtelen, hogy ezeken kívül is vannak többen, kikről én személyesen nem tudok, de tény az, hogy az eloroszosodott és megkeresztelt kirgizek száma jelentéktelenül kicsiny, alig említésre méltó azon nomádok száma mellett, kik az orosz okkupáció óta önként letelepedtek, de az Iszlámhoz hűek maradtak. Később még lesz említés róluk e műben, midőn majd összefoglaljuk az orosz civilizáció eredményeit. Elég különös, hogy az úgynevezett dzsigitek¹² (vagyis kirgizek) közül, kik az oroszokat mint vezetőket vagy kísérőket szolgálták és szolgálják s kik a hódító nyelvét és szokásait ismerik, csak nagyon kevesen oroszosodtak el. A nomád embert, ha nem valami buzgó híve is a Próféának, apostasiába vinni nem könnyű dolog.

JEGYZETEK

¹ A sztyeppei és orosz-turkesztáni orosz iskolákat illető részletek tekintetében főképpen Osztroumov^{xli} N. P., e kitűnő orosz orientalista művének tartozom hálával, mely 1899-ben jelent meg e címmel: „K’istorij narodnago obrazovanija v’turkesztanszkom kraje. Konstantin Petrovics von Kaufmann, ustrojitel turkesztanszkago kraja. Licsnija voszpomenanyija”. (A népnevelés története Turkesztánban. Kaufmann Petrovics Konstantin, Turkesztán megalapítója. Személyes visszaemlékezések 1877–1881.) E művet ezentúl „Osztroumov” néven idézem.

² Osztroumov 249. l.

³ Uo. 258. l. Osztroumov ezt a tényt Gul Mohamed Baidzsanov kirgiz tanító fanatizmusának tulajdonítja, ki nem sokkal később elbocsáttatott s egy más kirgiz mollával, Mumin Baidaszovval helyettesített. Nem fogadjuk ezen véleményyt minden tartózkodás nélkül, mert még igen messzinek látszik nekünk az az idő, midőn a kirgiz mohamedán vonzódást fog érezni az orosz iskola iránt.

⁴ Osztroumov 109, l.

⁵ Az 1897-iki orosz népszámlálás szerint.

⁶ Osztroumov 104.

⁷ 60. l.

⁸ „Description des Hordes et des Steppes des Khirgiz-Kasaks ou Kirghiz-Kaissak, par Alexis de Lewchine. Traduit du Russe par Ferry de Pigny. Paris, 1840. 165–300. l.

⁹ Arisztov szerint (116. l.) az orosz uralom alatt álló, valamint hívai, buharai és kínai kirgizek száma 3,236.394 lélekre tehető.

¹⁰ Nagyon jellemzőek Murad sah buharai uralkodó levelei (kiadta Levsin, 380. l.), melyben minden kirgiz kánt egyenként felszólít, hogy induljon háborúba az oroszok ellen, mert a török szultán, Isten földi helytartója parancsolta. A buharai emir azzal vádolja a kirgizeket, hogy elhanyagolják

a Próféta tanait s azon véleményének ad kifejezést, hogy a kirgizek nem becsülik a buharai egyetemeket, melyeket pedig közélről és távolról jövő tanulók látogatnak.

¹¹ A kirgiz sztyeppe közigazgatásáról szóló rendelet tíz fejezetből és 319 szakaszból áll, II. Katalin idejéből való és az idő folyamán természetesen sok változáson ment keresztül. (L. Levsin 467. l.)

¹² Dzsigit (ami ifjút és hőst jelent) a neve azon nomádoknak, kik a sztyeppében utazót egyik állomásról a másikra kísérik.

VII. Kulturális kísérletek Turkesztánban

Az oroszok diadalmas vonulása a kirgiz sztyeppéről Turkesztán belsejébe, vagyis a három kánság felé, hosszas és türelmes kitartás eredménye volt; végül is sikerült behatolniuk Közép-Ázsiába, mely mindaddig el volt zárva minden nyugati országból eredő befolyás elől. Turkesztánban két különböző, egymástól teljesen eltérő civilizáló módszer került egymással összeütközésbe. Már az orosz ortodox egyházban is sok keleti fanatizmust és ázsiai hiszékenységet találunk, de a turkesztáni iszlámizmus az arabs Próféta tana által táplált mohamedán vallási lelkesedésnek oly különös alakjait mutatja fel, melyek sem Bagdadban a kalifátus arany korszakában, sem a szent Mekkában és Medinában ily túlzó arányokban soha tapasztalhatók nem voltak. Nagyobb vallási ellentétet el sem lehet gondolni, mint ezen kettőét, mely Turkesztánban egymással szembe került. Az 1865. június 14-ikéről 15-ikére virradó éjjel, melyen Csernyajev^{xlii} tábornok 1501 emberrel és 12 régi ágyúval száz akkora ellenséges haderővel szemben bevette Taskent városát,¹ jelzi ezen érdekes tüneményt, két egymástól független civilizáció összeütközésének kezdetét, mely a jelen időben érte el tetőpontját s melynek különböző fókaira akarunk itten világot vetni.

Minden, amit Oroszország és Turkesztán az elmúlt időkben egymásról tudott, a kölcsönös ellenszenvre, félelemre és gyűlöletre szorítkozott. Turkesztáni kereskedők folytattak ugyan kereskedést Oroszországgal s már igen régi idő óta látogatták a mesku-i (moszkvai) és mekeriai (nyizsnijnovgorodi) évi vásárokat, de az oroszok a kánságokat csak mint az örökös rabszolgaság félelmetes hazáját ismerték s még a cár küldöttei is csak életük veszélyeztetésével teljesíthették megbízatásukat ezen a vidéken. Nem több, mint

két évvel Taskent bevétele előtt hallottam Szamarkandban, hogy „annyi szent nyugszik e város földjében, annyira meg van áldva minden rög az elhunytak porával, hogy azt a hitetlent, aki ide be mer hatolni, azonnal el kell pusztítani”. Taskentben ugyanígy vélekedtek s nem lehet csodálkozni azon, hogy amidőn az, ami lehetetlennek látszott, mégis megtörtént s a várost bevették, a bennlakók fejüket vesztve, azt várták, hogy az oroszok lemészárolják őket vagy legalábbis erőszakkal felvételik velük a kereszténységet. Az ottani népek felfogása szerint az oroszok kérlelhetetlen ellenségek voltak, kiknek homlokuk közepén egy szemük van s kiket még sok borzasztó jelzővel láttak el.² Kellemesen csalódtak tehát, midőn ezen szörnyű jóslatokból egy sem teljesült, hanem éppen ellenkezőleg, az oroszok barátságos érzelmeket mutattak s Csernyajev tábornok a város bevétele után következő napon – csupán két kozák kíséretében – megtekintette a nyilvános fürdőket s néhány nappal később meglátogatta Hakim Hodzsát, a *kazi-kelant*³ (főbíró).

Ha közelebbről tekintjük Csernyajev vakmerő, szinte csodás hőstettének fontos következményeit, megérthetjük a turkesztániak óriási csodálkozását, mely jóformán megfagyasztotta ereinkben a vért. Ez orosz hősök kis csapatának biztonsága a túlnyomó számban levő bennszülöttek között a fehér cár hatalmának hírére nyugodott, mely fokozatosan terjedt az oázisokban s erélyes ellenállást a turkesztániak részéről lehetlenné tett. Nem akarjuk mi korántsem kétségbe vonni e vitéz kis orosz csapat bátorságát, halált megvető elszántságát, de másrészt ne feledjük a közép-ázsiaiak, különösen pedig a szártok és tadzsikok páratlan gyávaságát sem, kiket évszázados zsarnokság alacsonyított le és tett gyávává. Közép-Ázsia lakói, a turkománok és kirgizek kivételével, nem is hasonlíthatók össze a vitéz radzsput, szikh és mahratta törzsekkel vagy az arabokkal és oszmánokkal. A közép-ázsiai azonnal megadja magát, mihegyest egy rendes sereg megtámadja s midőn a győztes,

várákozása ellenére – mert ázsiai felfogás szerint a legyőzött sorsa a felkoncoltatás – könyörületesen és nagylelkűnek mutatkozik, természetesen bámulat és csodálkozás tölti el. Midőn 1873-ban Kaufmann tábornok elfoglalta Hívat s felszólította a kánt, hogy jöjjön át tárgyalni őhozzá, ez meg volt győződve arról, hogy rá és társaira halál vár. Taskentben a nép ugyane hitben volt, de midőn látták, hogy a keresztény győztes nem emel kezét a lakókra és vagyonukra, hogy megbecsüli nemzeti szokásaikat és a helyett, hogy megtámadná, megerősíti az Iszlám intézményeit, védelmét kiterjeszti a mollákra és rei-ekre, visszaállítja a kurbasi-kat és a akszakalokat régi állásukba és jogaikba, természetes, hogy a biztonság és a sors (kiszmet) megmagyarázhatatlan rendelkezésbe való megnyugvás terjedt el mindinkább közöttük. Egy török közmondás ezt mondja: „amely kezét nem tudod levágni, csókold meg és tedd a fejed fölé”. A taskentiek tehát ezen bölcs tanács szerint cselekedtek. A város bevétele utáni napon tisztelgő küldöttséget menesztettek Csernyajevhez. Segédkeztek a katonaság elszállásolásában és eleséggel való ellátásában s külsőleg legalább úgy viselkedtek, mintha semmi különös nem történt volna. Nem is volt okuk csakugyan sem a taskentieknek, sem bármelyik turkesztáni törzsnek más állást foglalni el az oroszokkal szemben, mint a nyugodt megadásét, engedelmességét és megnyugvásét; új hitetlen uraik igája egészen tűrhető volt, sokkal könnyebb és előnyösebb rájuk nézve, mint a bennszülött kánok, emírek és szipahi-jaik (hivatalnokok) uralma. Despotikus kormány szigorú törvényeit mindig könnyebb követni, mint egy ingadozó, a patriarchális szellemet még le nem vetkezett uralkodó bizonytalan parancsát, mert míg az előbbi legalább köznyugalmat és bátorságot biztosít, az utóbbi, hol minden a zsarnok kénye-kedvétől függ, a békés és szorgalmas polgár életét is egyik napról a másikra bizonytalanná teszi. Bármily féktelen és romlott is az orosz *prisztav*^{xliii} vagy *nacsalnyik*^{xliiv}, olyan teljesen rossz a kormánya sohasem

volt, mint a bennszülött hatóságoké Perzsiában vagy a kán-ságokban. Magam láttam itten, mint raboltak ki minden eljárás nélkül, mint vetettek börtönbe és öltek meg ártatlan és védtelen embereket, kiknek jó módja az uralkodók és felsőbb tisztek irigységét kihívta. Ezen szegény áldozatok megmenekülésének egyetlen reménye az általános forradalomban vagy befolyásos papok és tudósok közbelépésében állott; de hányszor nem szűrték össze a levelet ily módon a közvetítés köpönyege alatt a turkesztáni kazikelánok és a nagy turbánú perzsa mucstehidok is az irigy hatóságokkal!

Az orosz uralom Közép-Ázsiában véget vetett a bennszülött kormány ezen kegyetlen és rendetlen eljárásának, de ahelyett, hogy egyszerre elvetették volna az összes meglévő törvényeket, fokozatosan hozták be a rendőri felügyeletet, törvénykezést, adóbehajtást és több hasonló ügyet illető újításokat és csak esetről esetre alkalmazták az orosz intézményeket. Az utolsó években is találkoztam Konstantinápolyban turkesztáni mohamedánokkal, kik azt mondták nekem, hogy az orosz kormány adói kevésbé súlyosak, mint a nemzeti uralkodóké voltak. A *zekiat*^{xlv} és *tanab*^{xlvi} olyan adó, melynek behajtásánál az orosz végrehajtó is megvesztegethető, az igazságszolgáltatásnál pedig a kazikelán úgy forgathatja a seriatokat (vallási törvényeket), ahogy a maga vagy kedvencei előnye kívánja, de mind e mögött ott van az orosz törvény, melyre föllebbezni lehet. A mai közép-ázsiaira különösen előnyös az a szabadság, biztonság, melyet a kereskedelem és forgalom terén élvez. Azon hosszú utazásokat, melyeknek elvégzéséhez régi időben karavánnal is több, az elemekkel és bennszülöttekkel állandó harcban töltött hét kellett, most vasúton lehet megtenni néhány nap alatt, s nem kell félni attól, hogy rablók megölik az embert, vagy hogy elpusztul a szomjúságtól, a homokban vagy a hóviharokban. Az utazás könnyűségét természetesen inkább veszik igénybe Arábia szent városaiba való vándorlásra, mint a külső világ-

gal való kereskedés végett. A Kaspin túli vasút megnyitása óta a közép-ázsiai hadzsik száma jelentékenyen gyarapodott.⁴ Turkesztán és a külföld közti kereskedelmet nagyrészt ma is még orosz kereskedők bonyolítják le. A turkesztáni mohamedán, legyen bár szárt avagy tadzsik, sohasem érez vágyat arra, hogy a keresztény világban utazást tegyen. A föld nagyobb termőképességéből, azaz inkább néhány termék, különösen a pamut értékelkedéséből nagy hasznot húztak az oroszok s fognak még húzni sok éven át, mert a lusta, fatalista vallású, fanatizmusában elmerült keletit, ki legboldogabb álmatag „laisser aller”^{xlvii}-jában, nem lehet mint egy *deus ex machina által* erélyes nyugatívá átváltoztatni. Legkevésbé történhet pedig ez a változás orosz közvetítés által, mert az orosz maga is sok jellemvonásában, gondolatában és tetteiben még az asiaticizmus átka alatt nyög és ezért nem képes az európai civilizáció szellemét terjeszteni.

Szívesen elismerjük, hogy Közép-Ázsia sok előnyös változásért az oroszoknak tartozik hálával s készségesen megengedjük azt is, hogy, általánosságban szólva, határozott javulás történt a népesség valamikor tökéletesen nyomorult állapotához képest, mégis nem tagadhatjuk el azt a tényt sem, mely az oroszok félig ázsiai voltában leli magyarázatát s abban áll, hogy a *turkesztáni három kánság negyvenévi orosz kormányzat alatt korántsem érte el az értelmi és anyagi fejlettség azon fokát, mely az alávetett népek képességét s az orosz korona rendelkezésére álló eszközök hatalmát tekintve, elérhető lett volna.*

Mindenekelőtt az orosz kormány minden cselekedetének alapját tevő elv mindeddig az önmegnagyobbítás volt, mely azonban korántsem fűződött össze oly buzgalommal a bennlakók jóléte és haladása iránt, mint amilyet a többi európai hatalmak fejtettek ki Ázsiában. E hatalmak egyikét sem indították teljesen önzetlen célok, de sok tekintetben mégis jobban megértették a humanitás iránti kötelességeiket, különösen ami a szabadságot és kultúrát, Nyugat

országainak e büszkeségeit illeti, mint Oroszország. Az orosz vasutak stratégiai céllal épültek, jövődő hódítások érdekében, az utak azonban most is majdnem ugyanolyan állapotban vannak, mint utazásaim idejében voltak s a forgalmat most is csak nehézkes *araba*-k (ökörszekerek) bonyolították le rossz utakon – télen óriási sárban, nyáron pedig lábnyi mélységű homokban.⁵ A hídrendszer sem vált be. Von Schwarz⁶ írja^{xlviii}, hogy az oroszok mai napig csak négy hidat építettek és ezeket is magas vízálláskor több ízben magával vitte az ár. Míg továbbá Anglia pl. milliókat költött Indiában csatornázásra s a talaj öntözésére s e tekintetben példája igazán dicséretre méltó,⁷ addig az oroszok ezt a Közép-Ázsia földművelésére oly életbevágó fontosságú ügyet az arik-akszakai-ok (csatornafelügyelők) kezében hagyták s nem vezettek be semmiféle hidraulikus találmányt; sőt mi több: ahol beleavatkoztak az orosz hatóságok, több bajt okoztak, mint hasznot.⁸ Az oroszok ügyetlensége, hanyagsága és rendetlensége a csatornaásás körül legszembeeszkőbb a Famine Steppe-et öntöző vállalatnál, melyet a bennszülöttek *Bet-pak dala*-nak, vagyis terméketlen síkságnak hívnak. A szükséges nivellálás nélkül csatornát akartak ásni a Szir-darjától Dzsizak alá. E vállalat mostanáig 20,000.000 rubelt falt föl s a sivatag mégis éhezik és szomjazik!

Ha tekintetbe vesszük az öntözés nagy fontosságát Turkesztán földművelésére s a könnyű homokos talaj alkalmas voltát a csatornaásásra, nem ítéltjük el elég szigorúan az orosz kormány hanyagságát, melyet még a bennszülött fejedelmek is megszégyenítenek az által, hogy dacára telhetetlen kapzsiságuknak, fáradságot és pénzt szánnak csatornáik fenntartására. Az orosz kormány mind- eddig csak ott erőltette meg magát, ahol saját közvetlen érdekei voltak érintve, így pl. a pamutkereskedés fellendítése érdekében, melyet oly mértékben támogat és pártol, hogy Turkesztán sok vidékén terület hiányában nem tudnak annyi búzát termelni, amennyire a népnek szüksége

van s a kormány azzal vigasztalódik, hogy majd a szibériai vasúttal való összeköttetés létesítése után lehet búzát behozni más kerületekből.

Van egy más igazságos vád is az orosz kormány ellen, az ti., hogy ezen országban, hol negyven évi fennhatósága alatt mindig vak engedelmességgel és csendes megadással találkozott, nem tett semmit a lakók előítéleteinek és babonáinak elűzésére, sem pedig a sok hibás és ostoba szokás hasznos újításokkal való pótlására. Ujjain elszámálhatja az ember azokat, kik Taskentben és Szamarkandban házépítés és szobabútorozás tekintetében az orosz példát követték. Másrészt meg a szesz és prostitúció, e két, Közép-Ázsiában azelőtt majdnem ismeretlen baj, újabban óriási mértéket öltött. Fél évszázaddal ezelőtt a pálinkának még nevét sem ismerték Turkesztánban, a bor is csak a zsidók közt volt elterjedve, akik rituális célokra termelték, ma pedig se szeri, se száma a pálinkafőzőknek. Egy hivatalos jelentés⁹ szerint az évi szeszbevitel 308.924 *firkin*,^{xlix} a kivitelen pedig 75.327 *firkin*. Sok utazó bizonyítja, hogy a mohamedánok is segédkeznek a fogyasztásban s hogy a kirgizek is nagyon kedvelik az orosz nemzeti italt.¹⁰ Még meglepőbb az alkohol terjedésénél a prostitúció lábrakapása. Régi időben e bűnt halállal büntették, de most, az orosz kormány védelme alatt, szabadon folyhat. Friedrich Duckmeyer ezt írja:¹¹ „A *köknar* (opium) helyében sört, pálinkát és számos modern bordélyház által támogatott erkölcstelen érintkezést találunk. Ünnepkor Mohamed nem egy követője leissza magát pálinkával és sörrel (a bort kevésbé kedvelik), rikoltozva támolýog végig az utcákon, rossz hírű házakat látogat, mindenféle illetlen dolgokat cselekszik s az ünnep rendesen egy-két napi börtönnel végződik.” Nalivkin, ez az eloroszosodott kirgiz pedig azt írja,¹² hogy nemcsak az oroszok, hanem a szártok is látogatják a nyilvánosházakat és pedig főképpen Ramazan szent havában. A prostitúció az oroszok bejöveteleével jött be és terjedt el még a családok körében is. Milyen állást

foglaljanak el e tekintetben a rei-ek (rendőrkapitányok) oly országban, hol azelőtt törvénytelen nemi érintkezésnek még csak halvány gyanúja is a legszigorúbb büntetéssel sújtatott?! Fontos dolog volt, hogy még azon utazók közül is sokan, kik barátságos érzelmeket mutatnak Oroszországgal szemben, hibáztatják az orosz hatóságoknak a neveléssel és erkölccsel kapcsolatos sok kérdésben tanúsított hanyagságát. F. H. Skrine,¹³ kinek célja mindent, ami *res russica*, rózsás színben tüntetni fel, ezt írja: „Oroszország, ami a bennszülöttek nevelését illeti, a maga »*laissez faire*« politikáját a végsőkig vitte, mert teljesen azon néposztály kezében hagyta ezt, mely maga is elismeri, hogy legelkeseredettebb ellensége a hitetlen uralkodó népnek. Türték, hogy gyönyörű épületek, melyeket keleti költők megénekeltek, vigasztalanul romba dőljenek és így tovább.” Ugyanez az angol aztán felpanaszolja, hogy Oroszország semmiféle civilizáló befolyást nem gyakorol a buharai és hívai leigázott tartományokra, hogy a barbarizmusnak, zsarnokságnak és rabszolgaságnak szabad befolyást enged csak azért, hogy a lakosságot könnyebben beolvaszthassa. Egy angol képviselő, Henry Norman¹⁴ ugyanily hangon nyilatkozik, midőn a rémséges buharai börtönöket leírja, dacára oroszbarát érzelmeinek, melyek e mondatban érik el tetőpontjukat: „A XX. században Oroszországot kell tekintenie egyik legnagyobb tényezőnek az emberi társadalmat reformáló mozgalomban.”¹⁵

Bármily barátságos érzelmei legyenek is valakinek Oroszországgal szemben, lehetetlen észre nem vennie azon közönyt, melynek bűnébe az orosz kormány mint Turkesztán civilizációja esett, hol egy szava elegendő lett volna a feudális uralkodók sok barbár törvényét megváltoztatni.

JEGYZTEK

- ¹ Franz von Schwarz „Turkestan, die Wege der indogermanischen Völker” (Freiburg im Breisgau, 1900. 147. l.) c. könyvében, melyet tizenöt évi turkesztáni tartózkodás után írt, a kokandi csapatok számát 15.000-re, a bennlakókéét 90.000-re teszi.
- ² „Szarti, Néprajzi Adatok”, második bővített kiadás, szártok arcképével (oroszul) 141. l.
- ³ Uo. 142. l.
- ⁴ Törököktől hallottam egyszer, hogy az utolsó években a mekkai török zarándokok száma 10.000 és 15.000 között ingadozott, míg régebben a sok veszedelem és nagy kiadás miatt, számuk néhány száznál sohasem volt több. Valószínűleg a szent arabs városokkal való forgalom nagy gyarapodása az oka annak, hogy az orosz kormány Is Mohamedet – orosz nevén: Isajevet – alkalmazta a dzsiddai orosz konzulátusnál. Ezt az állást azelőtt Sahimerdán Ibrahimov államtanácsos foglalta el. A Néva-parti külügyminisztérium szükségesnek tartotta a Porta által kifejtett oroszellenes propagandával szemben az igazhitűek védelmét született muzulmánra bízni. Ez ugyan fölösleges óvatosság volt, mert a lusta török hivatalnokok sohasem zavarnák nyugalmukat azzal, hogy fő-fő ellenségüknek ily körmondfont módon ártsanak. E cselekedet mégis Oroszország türelmességét bizonyítja annyiból, hogy született muzulmánnak diplomáciai állást adott.
- ⁵ Von Schwarz ezt írja: „Taskentben a szárt városok utcái sokkal jobbak, mint bármely közép-ázsiai városéi, de itt is olyanok a viszonyok, hogy a főúton egyszer véletlen szerencsétlenség folytán tizenegy asszony a sárba fulladt. Amint egy mély kátyúban voltak, a kocsí összetörött s a benne ülők nem voltak képesek kievickélni a pocsolya sarából. Ha ilyenek a viszonyok a fővárosban, milyenek lehetnek a többi városokban?”

⁶ U. o. 418. l.

⁷ Henri Moser,¹ ki nem titkolja az oroszok iránti rokonszenvét, „L'irrigation en Asie Centrale” (Paris, 1894. 276. l.) című könyvében ezt mondja: „Ce que fait dans l'Inde le rival de la Russie sur le domaine de l'irrigation, est digne d'admiration”.

⁸ Von Schwarz 342. l.

⁹ „Szputnik Turkesztana. Karmannij Kalendar i szpravocsnaja, Knizska turkesztanskago General Gubernatorsztva na 1900 god”. (A turkesztáni utazó útitársai. Zsebnaptár és útmutató Turkesztánban 1900-ra) 29. l.

¹⁰ A pálinkafőzés fejlődése legjobban a régi és újabb jelentések összehasonlításából tűnik ki. Dr. Max von Proskovetz szerint („A Néma partjáról Szamarkandig”. Bécs és Olmütz, 1889. 361. l.) 555·5 gallon (1 gallon = 4·54 liter) készült az 1885/6. esztendőben.

¹¹ L. az Allgemeine Zeitung mellékletét 1901. 250. sz.

¹² „Ocserk bita zsenscsini oszjedlago tuzemnago naszelenija Fergani.” Kazán, 1886. 236–237. l. (Képek a letelepült fergánai nép női életéből.) Írta Nalivkin V. és Nalivkina M.

¹³ „The Heart of Asia: a History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times” by Francis Henry Skrine and Edward Denison Ross. London, 1899. 411.l.

¹⁴ „All the Russias: Travels and Studies in Contemporary European Russia, Siberia, the Caucasus and Central Asia.” London, 1902. 314–315. l.

¹⁵ Uo. 457. l.

VIII.

Az orosz kormányzat hibái

Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról sem, hogy az orosz kormány legjobb igyekezete is gyakran kudarcot vall közegeinek megbízhatatlansága, romlottsága és elbizakodottsága miatt. A cári hierarchiájában nagyon kevés van az éhező Ázsia ezen, az európai kultúra mezébe öltözött hivatalnokai közt, kit csakugyan a bennszülöttekkel való jótevés igyekezete serkent, vagy olyan, kikben csak szikrája is található a vállalt reformmunkák iránti lelkesedésnek. Soknak közöttük még fogalma sincs a reá várakozó feladatról. Kitüntetések és előlépés, kártya és tivornya azok a magasztos ideálok, melyek szemük előtt lebegnek s lefoglalják őket. Bizonyos mértékig ezt azon ténynek lehet tulajdonítani, hogy Turkesztán kormányzata a katonaság kezében van. Régebben a turkesztáni alkalmaztatás Oroszországban száműzetésszámba ment, egy a császári családból való hercegnek is taskenti tartózkodásával kellett megfizetnie ifjú korában elkövetett hibáiért. Akkoriban ez kétes jellemek tartózkodóhelye volt és e név: *taskenyec* (taskenti) a legrosszabb fajta szélhámosokat jelentette. Ha végigtekintünk azon tisztek vagy hivatalnokok névsorán, – hiszen e két szó itt egyet jelent, minthogy katonák kormányozzák az országot –, kik névre tettek szert Turkesztán történetében, csak kevés van közöttük olyan, akiről el lehetne mondani, hogy finomságával, kitartásával és jóindulatával, az igaz civilizáló ezen főkéllékeivel tüntette volna ki magát. Azon vezető személyiségek közt, kik tevékeny részt vettek a kormányzásban az orosz okkupáció negyven esztendeje alatt, Kaufmann, Rosenbach és Vrevszkij főkormányzók, Abramov és Ivanov tábornokok érdemelnek különös említést. A bennszülöttekkel való emberséges bánásmódjuk s a népesség értelmi és anyagi helyzetének javítása körül kifej-

tett fáradozásuk igen nagy dicséretet érdemel. Különösen Kaufmann¹ tábornok tüntette ki magát e tekintetben tizenöt évi kormányzósága alatt (1867–1882) s teljesen megérdemli az *Usztroityel Kraja* (az ország megalapítója) nevet, mellyel az oroszok kitüntették.

Bár nem osztozkodunk minden tekintetben életrajzírója és bámulója, a tudós orientalista tanár Osztroumov N.¹ érzelmeiben, kénytelenek vagyunk elismerni, hogy a tökéletes német tiszt, ki sok tekintetben oroszabb volt az oroszoknál, feladatát nagy tapintattal, ügyességgel és ember-szeretettel oldotta meg. Maga az a tény, hogy Osztroumov egykori kazáni egyetemi tanár bizalmas barátja volt, mutatja a főkormányzó érdeklődését a nevelésügy iránt. Bármily munkában volt is, Osztroumovot mindig azonnal maga elé bocsátotta s jelentéseit a legnagyobb figyelemre méltatta. Főelve, melynek gyakran érvényt szerzett, ez volt: európai civilizációt kívánunk Közép-Ázsiának, nem pedig az orosz ortodox egyházat.² Így tehát nem volt ő a keresztény misz-sziók útján való civilizálás híve, sőt ellenkezőleg a mohamedán papság és tudósok kedvét kereste. Midőn egyszer Taskentben hodzsákat fogadott, megkérdezte őket, hogy mit tudnak új hazájukról s megígérte, hogy küld majd nekik tanítókat, kik az orosz történetet és földrajzot tanítsák. Más alkalommal a Mekkából visszatért hadzsikát fogadta s reggelizés közben politikai kérdésekről társalgott velük, dicsérve mindig természetesen Oroszország hatalmát és nagyságát s kicsinyelve Angliát.³ Szívessége közmondásossá vált. Nyilvános vizsgálatokon vagy más különös alkalmakkor mindig felhozta, hogy a fehér cár hogy szereti és gondolja mohamedán alattvalóit s gyakran pártjukat fogta az oroszokkal szemben. Igen jellemző egy szárt prostituált nő esete, kit egy Viszockij nevű orosz pap a tábornok kívánsága ellenére keresztelt meg, mert mondá Kaufmann: az oroszosítást az iskola útján kell keresztülvinni.⁴

Több magas rangú tiszt is osztozkodott a turkesztáni bennszülöttek iránti jóakarátában, de az orosz hivatalno-

kok legnagyobb részénél ezen érzem nem volt feltalálható. Nyugati országokban igen elterjedt hit szerint az oroszok és ázsiaiak összeolvadása sokkal könnyebbé van téve azért, hogy az oroszok, kik maguk is a kultúrának alacsony fokán állanak, nem közelednek a bennszülöttekhez oly büszkén vagy oly sértő módon – s így a bizalmas érintkezés az uralkodó és alávetett nép között könnyebben megvalósítható. Nem orosz, Turkesztánban éveket töltött szemtanúk újabb keletű jelentései határozottan ellentmondanak e felfogásnak. F. von Schwarz német csillagász, ki tizenöt évet töltött Turkesztánban és keresztül-kasul járta az országot minden irányban, ilyképp nyilatkozik:⁵ „A legrosszabb bánásmódot a bennszülöttek az orosz köznéptől, szolgáktól, katonáktól és kozákoktól kénytelenek elviselni. Kis zsarnokok mindig a legkegyetlenebbek s durva eszük azt képzei, hogy a sztartok, tadzsikok és kirgizek csak arra valók hogy általuk elnyomassanak. Ha egy bennszülött nem tér ki elég hamar egy orosznak az útjából, az menten az arcába vág korbáccsal s e bánásmód alól megrakott arabáikkal (szekerek) nemcsak kocsinak és lovasnak, hanem az orosz gyalogosnak is kötelesek kitérni, ha nem akarnak a lovagló ostorral vagy pálccával megismerkedni.”

Az oroszok megvetését a bennszülöttek iránt legjobban a következő esetek világítják meg, melyek igazak s melyeket egy kiváló és ismert állásban levő turkesztáni tábornoktól hallottam. Midőn Grogyekov^{III} tábornok kevéssel a Szirdarja kerület főkormányzójává való kineveztetése után meglátogatta a taskenti állami börtönt, több szártot talált ott, ki már évekkel azelőtt felmentetett, de mindaddig nem helyeztetett szabadlábra, csupán azért, mert a város kapitánya lusta volt kihajtatni a börtönhöz, hogy a foglyok szabadon bocsátását elrendelje, később pedig az egész dologról megfeledkezett. Nem tartozik a kivételek közé – sőt majdnem ez a rendes eset –, hogy a bennszülött foglyokat évekig fogva tartják, míg a vizsgálóbíró egyszer rászánja magát a kihallgatásukra. A következő eset, mely a tasken-

ti börtönben játszódtott le, még súlyosabb. A számkivetésre és kényszermunkákra ítélt bűnösöket minden évben nagy tolonckocsikban szállítják Taskentből Szibériába. Egy ízben egy harminckét emberből álló szállítmánynak kellett volna elhagynia a taskenti börtönt. Midőn a foglyokat név szerint felhívták, kitűnt, hogy kettő hiányzik. Félvén a büntetéstől, melyet a bűnösök felügyeletének elhanyagolása miatt kaphatna, a börtönfelügyelő egy katonát küldött a bazárba, hogy hozzon onnan két munkást, kik jó napi munka reményében rögtön jöttek is ásóval-kapával. Midőn megérkeztek a börtön udvarába, e két munkást vették föl a foglyok közé és őket küldték Szibériába bányamunkára a hiányzó rabló és gyilkos helyett. Midőn később a dolog felsőbb helyen kitudódott, az igazságtalanságot nem lehetett többé helyrehozni, mert nem ismerték a nevét a két meggyötört munkásnak.⁶

Méltó párja ezen a „humánus” Oroszországból vett képnek az, melyet Friedrich Duckmeyer, e kitűnő író nyújt,⁷ ki sok évig tanár volt a taskenti iskolában. Az 1896. év májusában történt koronázási ünnepségek leírásában ezt olvasuk: „A papi körmenet közeledett a térhez, mely fákkal volt körülvéve s melynek közepén emelvény állott a kormány képviselői számára. A nép ott hullámozott köröskörül. Én egy fa alatt álltam egy csatorna (*arik*) mellett. Távolról a kar énekét lehetett hallani s virágkoszorúk és zászlók tűntek fel mindenfelé. Hirtelen az oroszok rárontottak az ázsiaiakra, lerángatták tisztos öreg emberek fejéről a turbánt és beledobálták a csatornába, majd pedig utánuk lökték szegény áldozataikat is. A mohamedánok piszkosan és szégyenkezve elhagyták a keresztények városát, kínzóik rúgásaitól és ütéseitől kísérve. Én jelen voltam a támadásnál és nem tudtam visszatartani magam, hogy rájuk ne kiáltsak: hát keresztények vagytok? Nem látjátok a keresztet fölöttetek? De ők csak a maguk dolgára gondoltak s örültek tartottak. Egyikük, ki a többinél műveltebb volt, így kiáltott: »Nézd csak a Don Quixote-ot!» s igaza

volt, mert puha vasból való díszkardom csak játékszámba ment. Öltözékem és kardom mégis tiszteletet keltett a népességben éppen úgy, mint a francia katonák sipkája az arabok előtt a bátor Gergely herceg alatt, kivel derék rokonom, Tartarin de Tarascon Algériában megismerkedett.” A turkesztáni kormány lapja a koronázási nap ünnepségeiről szólva ezt írta 1896. május 18-i számában: „Városunk szokatlanul ünnepélyes a sok koszorú, zászló és felírás miatt. A harangok a templomokban állandóan zúgnak. Mindenütt láthatók oroszokból és bennszülöttekből álló eleven csoportok. Mindenki örül. Ez ünnepélyesség és a cár trónra lépése megünneplésének fontossága fényesen bizonyítja a cár és népe között fennálló kölcsönös szeretetet.”⁸

Maga a kormány mutatott példát a bennszülöttek elhanyagolására azáltal, hogy az orosz védnökség alá került hercegekkel és magas méltóságokkal olyan aljasan és fösvényen bánt el. Olvassuk például, hogy Khudajar kán, az utolsó kokandi uralkodó gyermekei csak havi 30 frank penziót, sokan pedig még kevesebbet kapnak s azon afgánok is, kik az Abdurrahman és hűbéresei közti háború után az oroszokhoz menekültek, keservesen panaszkodtak kőszívűségük miatt.

Az oroszok előtti időben a turkesztániak saját fejedelmek részéről gyakran ki voltak téve a zsarnoki szeszély és durvaság kitöréseinek, de ezen spasmodikusan előforduló erőszakos intézkedések az ázsiai világban is kivételszámba mentek s az elkövetett kegyetlenségek gyakran meg is egyeztek e társadalom patriarchális szellemével. Ezenkívül a jobb osztályok sohasem tekintettek alantasaikra oly mélységes büszkeséggel és megvetéssel, mint az oroszok szoktak tekinteni alacsonyabb állásban levő honfitársaikra; ahol leigázott ázsiaiakról van szó, ott megvetésük és kegyetlenségük természetesen még nagyobb. Ha fogalmat akarunk alkotni magunknak arról, hogy az orosz társadalom tizennégy osztályának különféle fokozatai hogy érintkeznek egymással s hogy hogyan bánnak az oroszok a

meghódított nem keresztény népekkel (*inorodci*), csak lát-nunk kell azt a mélységes megvetést, mellyel az orosz – legyen bár tiszt, pap vagy kereskedő – a misera plebs-re tekint. Sértéssel, gúnnyal és öklökkel találkozik a szárt vagy a kirgiz mindenütt s nemritkán megtörténik, hogy ha egy ilyen szegény áldozat panaszát a hatóság elé viszik, az ily szavakkal küldi dolgára: „Csakugyan azt hiszed hát, hogy ilyen aljas kutya miatt, mint te, majd megbüntetünk egy hű keresztényt?”

A legmagasabb hivatali körökben az ilyen embertelen bánásmód inkább csak kivételes, de az alantasabb hatóságok nagy tömegénél egészen közönséges, mert nincsen annál rettenetesebb dolog, mint oly emberek uralma alatt lenni, kik valamikor maguk is rabszolgák voltak, szolgaságban nevelkedtek s csak később emelkedtek hatalomra. Ázsia világában, amennyire én ismerem, büszkeség és gőg teljesen ismeretlenek az uralkodó osztálynál. A török tiszt az oszmán hadseregben *frère compagnon*-ja^{III} a közkatónának. Az ő társaságában eszik, dohányzik és játszik, s a perzsa kánok és mirzák sem tartózkodnak a *kaszibokkal* (iparosokkal) és *dibkanokkal* (földművesekkel) való társadalmi érintkezéstől. Közép-Ázsiában a dolgok ugyanily állásával találkoztam. Képzelteti tehát az ember, mennyire bántja és megalázza az ázsiait az oroszok bánásmódja. Osztroumov tanár egészen helyesen jegyzi meg⁹ Kaufmann tábornok sírja fölött mondott beszédében: „Az oroszok tévednek, ha csak megalázkodást követelnek a szártoktól. A szárt nem olyan, mint az orosz muzsik. Látszólag csendben tűri a korbácsütést, de önérzete mélyen meg van sértve, sokkal jobban, mintha mohamedán ura ütné meg. Abban is hibáznak az oroszok, hogy nem tisztelik eléggé a mollákat; ezek az emberek ugyanis nagyon büszkék és sokkal többre tartják magukat, mint az alacsonyabb ortodox papságot.” E tárgyról Duckmeyer ezt írja:¹⁰ Csak néhány egyedül álló példát tudunk arra, hogy művelt mohamedánok megvetésben részesítették volna az orosz

„intelligenciát”, de azzal viszont mindenütt találkozunk, hogy az oroszok megvetik az ázsiaiakat. A legkisebb, legjelentéktelenebb orosz hivatalok is messze a buharai emír és a hívai kán fölött állónak képzelet magát, bár gyakran nem áll feljebb műveltség dolgában egy bennszülött szerkájcsárnál. Még a művelt nem-hivatalos orosz „intelligencia” sem tudja jobban megbecsülni a legérdemesebb keleti tudósokat sem; „egyszerűen nem ismerik Ázsia kíváncsalmait” s a kazáni urak – Kazánt pedig Európában már Ázsiának szokás tekinteni – a legnagyobb megvetéssel beszélnek Turkesztán „ázsiai voltáról”. Ez hát az a testvéri szeretet, rokonérvés és szoros kapocs oroszok és ázsiaiak között?

Tisztán láthatjuk mindebből, hogy az orosz kormányzat Ázsiában nem tűnik ki sem a bennszülöttekkel való jó bánásmód, sem valami ritka igazságosság által s ezenkívül nincsen meg neki a patriarchális társadalmak elsimító képessége sem. Így tehát az orosz kormányzat sem nem európai, sem nem ázsiai; honnan ered tehát mégis az a hit, hogy az oroszok, e félig ázsiai nép, Ázsia hivatott civilizálója, amely kiválóan alkalmas arra, hogy a nyugati kultúrát Keleten terjessze?

JEGYZETEK

¹ L. a 49. oldal 1-es jegyzetét.

² Osztroumov: „K'Istorii” 44. l.

³ Anglia iránti ellenséges érzelmei kitűnnek az említett életrajz több részéből. Midőn 1878-ban Sir Ali kán afgán misszióját fogadta, kijelentette, hogy sajnálja, hogy a cár nem őt küldte Afganisztánba, mert ő bizonyosan tönkretette volna az angolokat. Mondotta továbbá, hogy azért ő is mehetett volna oda egy kisebb csapattal, de minthogy ő nem *yer-mak*, esetleges leveretése az orosz prestige-nek ártott volna. Kaufmann tábornoknak az volt a véleménye, hogy a *Druzia Albiona*, vagyis Albionnak a szentpétervári udvarnál levő barátai feketítették őt be s hiúsították meg terveit.

⁴ Uo. 107.l.

⁵ Von Schwarz, 488–489. l.

⁶ Von Schwarz 489. l.

⁷ L. Friedrich Duckmeyer cikkét az Allgemeine Zeitung mellékletében, 1901. 257. sz. Ez a 3. függelék szépen megírt cikkéhez, melynek címe: „Elfogulatlan megjegyzések Orosz-Turkesztánról”. Sajnálatos, hogy e kitűnő író, ki érdemes költő is, nem írta le kissé bővebben Oroszország működését Közép-Ázsiában.

⁸ Friedrich Duckmeyer az Allgemeine Zeitung mellékletében, 1901. 263. szám

⁹ „K 'Istorii” stb. 206. l.

¹⁰ Az Allgemeine Zeitung melléklete, 1901. 257. sz.

IX. Közerkölc és közoktatás

Ha a közép-ázsiai orosz kormányzat igazságosságot, becsületességet és megvesztegethetetlenséget – vagyis oly tulajdonságokat, melyeket az ázsiai is megbecsül a hitetlenben – tenne a büszkeség, gőg és nagyképűség helyébe, melyeket meggyűlöl az ázsiai is és a hitetlenség kiegészítő részének tekint, talán még sok bajt jóvá lehetne tenni, amit az idegen uralom okozott. De, sajnos, az orosz hivatalos világ kormányzata sok tekintetben ázsiaibb még, mint a nemzeti uralkodóké volt.

A legnagyobb baj, s az, mely miatt a lakosság legtöbbet szenved, a vesztegetés. Az aránylag rosszul fizetett orosz hivatalnokok jövedelmét tehát a lakosságnak, vagyis a mohamedánoknak kell kiegészíteni. Ezt az adót egészen szabadon és nyilvánosan szedik be s teljesen jogosult követelésnek tekintik; aki nem fizet, annak hiába van igaza. Ez a gyalázatos szokás, melyet még az oroszbarát francia De Cholet¹ is elítél, kifejezetten keleti jellegű,² azon különbséggel mégis, hogy míg az oszmánok *kapialti*-nak (*kapu-alatti-nak*) nevezik azt az ajándékot, melyet az orosz hivatalnoknak visznek, mert titokban juttatják be a házba, addig a közép-ázsiai személyesen adja *szilau*-ját (szerelmi ajándékát) a *prisztav* vagy *nacsalnyik* kezébe. Ha nem elégszik meg vele, még pótolni is kell. Itt Európában némelykor azzal a felfogással találkozunk, hogy egy kis rendellenesség – vesztegetés például – nem teljesen immorális az ázsiaiakkal való érintkezésben.³ Ez a nézet azonban sehogy sem áll meg s a ha ez a bűn oly általános is Ázsiában, a Korán szavait „*Laanet ullah al'ar rasi v'alal murtasi*” (Isten átka van a vesztegetőn és a megvesztegetetten) azért gyakran idézik intelemképpen.^{IV} A belső orosz tartományok hivatalnokainak gázsága köz-

mondásos, de még rosszabbak a viszonyok – valamirevaló ellenőrzés hiányában – a távoli tartományokban, hol az oroszok azt hiszik, hogy a bennszülöttek csak arra jők, hogy nyúzzák és rabolják őket. Egy *badzsi* egyszer Konstantinápolyban elmondta nekem, hogy útlevele éppen feleannyiba került neki, mint utazása Hodzsendből a Boszporusz partjára – s ha panaszt akarna tenni a hatóságoknál, ez csak még nagyobb költségbe döntené.

Ily körülmények között nem lehet csodálkozni azon, ha a bennszülött panaszos szívesebben megnyugszik a *kazt*^v ítéletében s nem fordul az orosz hatóságokhoz s hogy sok más tekintetben sincsen bizalmuk a turkesztániaknak az orosz bíróságok ítékezésében és annál jobban örülnek, mennél kevesebb dolguk van vele. Ezen érzelemben osztozkodnak a Turkesztánban letelepedett vagy hivatalos minőségben ott levő európaiak is. F. von Schwarz⁴ előadta egyszer egy rendőrnek, hogy teáskannáját ellopták, mire ez csak ennyit válaszolt: „Maga furcsa ember, barátom! Kerületemben elloptak az éjjel hatvannyolc teáskannát, tizenkét lovat, egy úri nőt és sok más egyebet s maga zajt csap amiatt, hogy eltűnt egy egyetlen teáskannája!”

Rövid ideig időző utazók természetesen nem vehetik annyira észre az orosz hivatalnokok ezen eléggé el nem ítéltető romlottságát, mint azok az európaiak, kiket Oroszország alkalmazott Turkesztánban s kik saját szemükkel látják az ottani állapotok rothadságát. Valósággal rémséges az a kép, melyet felfednek s utálatot kelt minden egyes részlete. Egy gazdag kereskedő, Ivanov nevezetű, hosszú időn át hatalmában tartott minden magasabb rangú turkesztáni tisztviselőt. A postamester éveken át házában lakott s nem fizetett bért. Még Csernajeve is adósa volt. Janov ezredes, az első pamír expedíció vezetője, hivatala gyakorlásában 40.000 márkányi (= 2000 fontnyi) adósságot⁵ csinált; Geraszimov őrnagy pedig, ki azelőtt kuldzsai parancsnok volt, minden évben kétszer annyit költött pezsgőre, mint amennyit fizetése kitett. Mások ismét kártyán veszítet-

tek, vagyis egyszóval a turkesztáni orosz hivatalnokok féktelensége és könnyelműsége alig írható le. Az orosz jellem ezen oldala nem lehet valami fényes példa a bennszülöttek előtt, annival is kevésbé, mert a legtöbb esetben ők isszák meg a levét. Méltán kérdezhetjük tehát, hogy ezektől az erényektől várjuk-e, hogy az ázsiai ember orosz urához vonzódjék s ezek-e azok az eszközök, melyek által a civilizáció könnyebben elterjeszthető, mint más európai hatalmak útján? Nemcsak Közép-Ázsiában, hanem az újonnan elfoglalt Mandzsúriában is a tapasztalat ellene mond annak az elterjedt nézetnek, hogy az orosz tud legjobban bánni az ázsiaival. Egy utazó, B. L. Putnam Weale⁶ is azt mondja, hogy az oroszok és kínaiak közti viszony most sokkal feszültebb, mint azelőtt volt.^{lv} A kínai szívesen elfogadja az orosz bért munkájáért, sőt beszél is valami oroszforma nyelvet, de azért gyűlöli és elátkozza új urát, magát intelligencia dolgában magasabban állónak gondolja s nem hajlandó az oroszban a magasabb kultúra képviselőjét látni. Ha csak nem elfogult és részrehajló az ember, lehetetlen az Oroszország felsőbb civilizáló képességeiről elterjedt véleményt magáévá tenni, melyet az orosz reformpárt sikerei bizonyára nem igazolnak. Mindenki szívesen el fogja ismeri, hogy sok oly országrészben, hol azelőtt fejtelenség, rablás és éhínség uralkodott, az orosz uralom bizonyos rendet teremtett, lehetségessé tette a békés közlekedést s az európaiak számára hozzáférhetővé tett sok, azelőtt hozzáférhetetlen vidéket. De azért bajos volna mindezen és sok más, főképpen az orosz kormány előnyére váló hasznából a civilizációnak arra következtetni, hogy az ázsiaiak értelmi felemelése és felvilágosítása Oroszország védnöksége alatt keresztülvihető. Csakis a kultúra finomító hatása s a nevelésügyben kifejtett fáradhatatlan és folytonos igyekezet által lehet jó eredményt elérni s e tekintetben az orosz kormány működése igen fogyatékos volt. Míg a politika-stratégiai célok szolgálatában álló földrajzi kutatások bő támogatást találtak, addig egyes tárgyak, mint pl. Közép-Ázsia népraj-

za, filológiája teljesen elhanyagoltattak. Csak igen kevés orosz tisztviselő beszéli a bennszülöttek nyelvét s még amelyik ismeri, se szereti használni, mert fél, hogy elveszti respektusát a bennszülöttek előtt; ezek ugyanis az oroszok véleménye szerint úgy magyarázhatják azt, ha egy idegen nyelvüket beszéli, hogy kegyüket akarja kinyerni vele.⁷ Nem törődnek a nemzeti műemlékekkel sem s ami a sokat emlegetett nevelésügyet illeti, e téren is sokkal több súlyt vetnek a Turkesztánban lakó oroszok, mint a bennszülöttek kiképzésére.

Felsoroljuk itt a Turkesztánban fennálló tanintézeteket, melyek valamennyien egy főfelügyelő alatt állanak, kinek egy titkára és két alárendeltje van. A bennszülött-iskolák három osztályba vannak sorozva s három államtanácsos gondja alatt állanak. Hogy fogalmat alkossunk magunknak a turkesztáni népoktatás állapotáról, lemásoljuk a fennálló iskolák lajstromát a tanulók és tanítók számával, úgy ahogy az az 1904. évi hivatalos naptárban megjelent.

A helyi elosztás a következő:

Taskentben: Egy fiú-kollégium, egy leány-kollégium, egy technikai iskola (a buharai emír védnöksége alatt), egy tanító-szeminárium, egy községi iskola négy osztállyal, egy iparos iskola, egy egyházi fiú-, egy egyházi leányiskola, egy bennszülött iskola, egy orosz-zsidó iskola, egy orosz-tatár iskola s több magániskola.

Az intézet neve	Iskolák száma	Tanítók száma	Tanulók száma
Fiú-kollégium	5	86	1269
Technikai iskola	1	17	363
Leány-kollégium	5	149	1599
Tanító-szeminárium	1	12	68
Iparos iskola	1	6	123
Községi iskola	19	122	2407

Az 1828. usztaff (rendelet) alapján létesített			
egyházi iskola	10	24	671
Egyházi iskola fiúk és leányok számára	95	193	4747
Az 1875. évi rendelet alapján létesített iskola	19	36	826
Egyosztályú vasúti iskola férfiak számára	8	15	280
Kéosztályú vasúti iskola férfiak számára	6	13	492
Orosz bennszülött iskola	80	186	2427
Magániskola, II. fokozat	1	7	44
Magániskola, III. fokozat	2	6	102
Állami iskola asszonyok számára	1	1	24
Taskenti hajóiskola	1	7	125
Egyházi leányiskola	25	113	1838
Vasúti iskola asszonyok számára	4	17	343
Összesen	284	1010	17748

Szir-darja kerületben: Aulia-Atában, Dzsulekben, Kazalinszkban, Karmakcsiban, Kaufmanszkóban s több kisebb helyen mindenütt vannak egyházi és bennszülött iskolák; Petro-Alexandrovszkban egy községi s egy egyházi iskola; Perovszkban és Turkesztánban van egy háromosztályos községi iskola, egy egyházi iskola és egy bennszülött iskola.

Fergana kerületben: Mergolanban egy fiú- s egy leánykollégium, egy négyosztályú községi iskola, egy bennszülött iskola s egy egyházi iskola. Továbbá Endzsánban, Kokandban, Nemengánban, Osban és Ó-Mergolanban egy egyházi és egy községi iskola és sok bennszülött iskola.

Szemirecsje kerületben: Vjernyben egy fiú- s egy leányiskola, több nemzeti iskola s egy orosz-dungan iskola.

Továbbá Lepszinszkben, Narinszkban, Pispekben, Pzsvalszkban, Szergiopolban és Tokmakban oroszok és kirgizek számára való iskolák.

A kaspintúli kerületben: Askhabadban egy fiú- és egy leány-kollégium, egy háromosztályú községi iskola, egy kétosztályú leányiskola és egy kisdediskola Kos turkomán részében. Ezenkívül minden nagyobb városban, hol katonaság van, mint Kizil-Arvat, Kakhka, Merv, Szarakhsz stb. vannak egyházi iskolák.

Ami a kollégiumokban tanított tárgyakat illeti, az európai módszert követik. Ugyanez vonatkozik a technikai iskolákra is. A leányiskolákban a legnagyobb súlyt a modern nyelvekre, zenére, tornára és táncra helyezik; a bennszülött iskolákban az orosz nyelv tudása az első követelmény, mert ezen iskoláknak kell felnevelniök a jövőendő tolmácsokat és fordítókat. Általánosságban szólva a magasabb intézeteket majdnem kizárólag oroszok látogatják, bennszülöttek csak ritkán, mert nem mondhatjuk, hogy a kormány által felállított iskolák valami nagy népszerűségnek örvendenek, minthogy az 5,260.000 bennszülött közül csak 2427 látogatja az úgynevezett nemzeti iskolákat. Az oroszokat azért nem lehet e miatt hanyagsággal vádolni. A közoktatásügyi minisztérium nem kímélt semmi költséget s az utolsó tíz év alatt (1893-tól 1903-ig) a turkesztáni közoktatás 3,432.000 rubelbe került, nem is számítva a helyi hozzájárulást. Azt, hogy vajon az eddig elért eredmények igazolják-e a nagy kiadást s hogy vajon elérte-e a kormány azt a nagy civilizáló hatást, melyet elérni akart, most még nem állapíthatjuk meg bizonyossággal. Nekem, a magam részéről alapos kétségeim vannak ez iránt, mert – csodálatos módon – a tanító személyzet előttem lévő névsorában igen kevés mohamedán hitvallású, vagyis bennszülött képesített tanítót találok, pedig ezek volnának legalkalmasabbak a nyugati országok műveltségének közvetítésére. Más európai kultúra-terjesztők Ázsiában ugyanezen hibába estek, midőn, szándékosan vagy akaratlanul, nem vették

tekintetbe azt, hogy más vallású és más nemzetiségű tanító sohasem gyakorolhat oly nagy befolyást a bennszülött tanulókra, mint honfitársa és hitsorsosa.

Resid pasa, a kiváló török államférfi és hazafi jobban ismerte, úgy hiszem, ezt az igazságot, mint sok más újtó. A XIX. század második felének elején, midőn reformáló munkáját Törökországban megkezdette, két szoftát⁸ küldött Franciaországba kiképzés végett hogy ezek azután az új sztambuli iskolák tanítói lehessenek. Ezt a kettőt csakhamar követte több török, európai műveltségre áhító diák s harminc év elég volt arra, hogy a felső- és középiscolák bennszülött tanítókkal láttassanak el. Ami szükségesnek találtatott a török fővárosban, az bizonyára sokkal sürgősebb lett volna Közép-Ázsiában, ahol olyan makacsul megmaradtak a fanatizmusban és mindenek gyűlöletében, ami idegen. A bennszülött mollák közül ki kellene válogatni néhányat s azt tanítónak nevelni és képesíteni. Ez pedig nem volna könnyű feladat, mert csakis olyan molláktól várható, hogy befolyást gyakoroljanak a mohamedán ifjúságra, hogy fokenként sikeresen leszállítsák tanítványaik körében a nyugati műveltség elleni ellenszenvet és gyűlöletet s így siettesék az értelmi átalakulás nehéz művét, akik modernnek és mégis hűek maradtak a mohamedanizmushoz s szigorúan ragaszkodnak vallásuk és nemzeti szokásaik minden külső megnyilvánulásához. Ha visszagondolok arra a mélységes gúnyra, mellyel Közép-Ázsia nagy turbános hodzsái előttem nyilatkozni szoktak volt a nyugati civilizációról, hogy kinevettek és megvetettek mindent, ami Európából jött s mennyivel magasabbra tartották mohamedán tudományukat, mint az európai műveltséget, jól értem elkeseredett haragjukat és félelmüket az orosz iskolákkal szemben. Nem szabad felednünk, hogy Keleten az iskolák főképpen vagy talán kizárólag a vallási tudomány közvetítői. Minden, amit tanítanak, kapcsolatban van a vallással s így természetes, ha az orosz iskola látogatását a keresztény vallásra való áttérésnek,

valóságos apostasiának tekintik. Sok igazság van ebben a felfogásban, mert sok a modernné vált művelt mohamedánok közül kételkedővé és hitetlenné válik s ezért nem küldi sok szárt és tadzsik szülő gyermekét orosz iskolába. Azt a keveset is, aki eddig megtette vagy rábeszélték a hatóságok vagy anyagi kedvezményekkel édesgették oda s még ezek is szegyenkeznek utólag e lépésük miatt s nem merik elmondani hitsorsosaiknak. Így pl. azt olvassuk,⁹ hogy a gazdag és előkelő Muhji-ed-din hodzsa, a taskenti Szibzar nevű városrész kádija legkisebb fiát a kollégiumba akarta küldeni, de félvén attól, hogy mint renegátot kiátkozzák, kibúvóhoz folyamodott. A kádi fia, mohamedánnak öltözve, minden reggel a kollégium kapujához lovagolt. Az épület egy belső szobájában levetette turbánját, felvette az orosz diák öltözetét, minthogy az orosz diákok külön öltözetet viselnek az iskolákban s midőn órái véget értek, ismét muzulmánként öltözött s úgy ment haza.¹⁰ Osztroumov,¹¹ az iskolák orosz főfelügyelője is bizonyítja a bennszülöttek általános gyűlöletét az orosz iskolák ellen, ami bizony, tekintve azt az óriási különbséget, mely e két vallást, az orosz ortodox egyházat s az Iszlámot egymástól elválasztja, nagyon is érthető.

Mindaz, ami eddig a közoktatás előbbre vitelére a bennszülöttek körében történt, vagy a hatóságok nyomásának, vagy az anyagi nyereséggel való kecsegtetéseknek tulajdonítandó. Legelőször a szártok társadalmának fejei bátorították példájukkal a tömeget. A Taskentben 1884-ben az orosz városrész közelében megnyitott bennszülött iskolákba kezdetben csak harminckilenc tanuló járt, ámbár egy gazdag és befolyásos kereskedő, Szeid Azim bej nem sokkal azelőtt megjelölte az utat azáltal, hogy két fiát, Szeid Kerimet és Szeid Ganit, oroszul taníttatta. Úgyszintén a szárt Abulkazim kán, ki 1892-ben halt meg, 30.000 rubelt költött Taskent egy Bisagacs nevű részében építendő orosz iskolára s a mohamedán tudomány hanyatlását fájlalva, ezt mondta: „Ahogy az ember meg nem él táplálék nélkül, úgy

az emberi észnek is meg kell halnia, ha teljesen műveltség nélkül való”,¹² Arif hodzsa, a már említett Azim bej neje, szintén állhatatosan pártolta az orosz nevelést s orosz iskolába járatta gyermekeit. De azért ezek mégis csak egyes esetek és általánosságban azt mondhatjuk, hogy a nomádok, kik csak lanyha követői az Iszlámnak, könnyebben rávehetők az orosz iskolák látogatására, mint a letelepült lakosság. Az 1896. évben Szir-Daria kerületben, hol a kirgiz lakosság van túlsúlyban, 506 tanuló lépett be a különböző iskolákba s a kizil-arvati községi iskolában a kaspin-túli kerületben 62 turkomán nevelkedik, az összes tanulók száma pedig 184.¹³ Duckmeyer azt írja,¹⁴ hogy a technikai iskolákba s a nemzeti tanító-szemináriumokba a mohamedánok nagyobb számban járnak. A szeminárium növendékei egyszer Puskin drámáját, „Borisz Godunov”-ot adták s a színészek egyike kirgiz volt. A taskenti kormánylap 1898. január 8-án természetesen igen büszke volt az eseményre s vezércikket hozott e tárgyról. Ugyanazon évben egy modern orosz darabot adtak elő mohamedán színészek és színésznők egy kirgiz származású tiszt házában Taskentben. Mint már megmutattuk, a kirgizek kevesebb ellenségeskedést mutattak az orosz újítások ellen, mint a szigorúan konzervatív turkesztániak, de ez a néhány csepp a hatalmas óceánban nem igazolja Oroszország büszkeségét az eddig elért eredmények miatt. Ezek csak magukban álló, erőnek erejével létrehozott szikrák abban a koromsötét éjben, mely Turkesztánt ma is borítja. Azt hiszem, hogy nem nagyon tévedek, midőn azt mondom, hogy magánosok filantrópiája nagyobb hatással volt a bennszülöttekre, mint az összes hivatalos civilizáló igyekezetek együtt véve. Orosz női orvosok és bábák, kik szárt asszonyok közt űzik gyakorlatukat¹⁵ s az orvosságot ingyen osztogató orvosok többet tettek a babonák és fanatizmus eloszlatására, mint a kötelező nevelést elrendelő összes ukázok. Ha sikeresebben akarnak eljárni az oroszok, jobban meg kell ismerkedniök a bennszülöttek nyelvével, vallásával, szokásaival,

történetével és jellemvonásaival, s szorosabb érintkezést kell fenntartaniok velük, mint ahogy eddig tették.

Dicséret illeti a magasabb rangú hivatalnokokat azért, hogy hébe-hóba tettek valamelyes erőfeszítést a tömegek felvilágosítására, az oroszok közt épp úgy, mint a bennszülöttek között. Mindezáltal azonban legjobb szándékuk is csak ámítás s a nyugati módszer rossz kópiája. A nevelési politika ezen kategóriájába tartoznak az angol vasárnapi iskolák mására rendezett nyilvános felolvasások is a bennszülöttek számára. Ezen felolvasásokat a legmagasabb orosz méltóságok és generálisok is látogatják. Előre értesítették a rendőrség útján a legtanultabb és legelőkelőbb ázsiaiakat, a kádikat és mollákat, hogy elvárják tőlük, hogy pontosan és teljes számban látogatni fogják a felolvasásokat szorgalmas (?) növendékeik kíséretében; következésképp mind „saját jószántukból” lesznek jelen. Itt azután az európai tanár előadást tart a világ keletkezéséről, természetesen orosz nyelven, amit csak kis része a bennszülötteknek ért meg s az is rosszul. Mutogat egy földgömböt, mely a jártas kéz legcsekélyebb mozdulatára a kívánt irányban forog. Ezután következik néhány fizikai kísérlet, esetleg egy villamossági izoláló állvánnyal, az „érdeklődő” ázsiaiak rázzák turbános fejüket s érthetetlen szavakat mormognak ős szakállukba. Végezetül a főparancsnok beszédet intéz a hallgatóság-hoz, mely a világ eredetén kezd s a fehér cár dicsőítésén végzi. Mind azt kiáltják: éljen! S elégedetten térnek haza.¹⁶ Ismételjük, az oroszok igyekezete dicséretre méltó, de a kivitel ámítás és kulturális komédia. Nem csálnak meg vele azonban senkit és senkivel sem hitetik el ezáltal azt, hogy csakugyan az oroszok a legmegelőbb szerv az ázsiaiak nevelésére. Ha azon komoly és szakadatlan küzdelmet tekintjük, melyet a nyugati civilizáció az Iszlám világának egyéb részeiben visel, ezeket a nevelési komédiákat végtelenül nevetségeseknek és gye-rekeseknek fogjuk tartani.

Csak az, aki sokat merített a kultúra és felvilágosodottság kútjából, remélheti, hogy nagy dolgokat fog elérni az új civilizáció közvetítőjeként.

JEGYZETEK

- ¹ „Excursion en Turkestan et sur la frontiére russo-afghane”. Párizs, 1889. 108. l.
- ² Egy török közmondás így hangzik: „Ha üres kézzel mész fel-lebbvalód elé, azt fogják neked mondani, hogy alszik; de ha telt kezekkel mész hozzá, »üdvözlét néked«, e szavakkal fognak fogadni”.
- ³ L. Curzon: „Russia in Central-Ásia” 392. l.
- ⁴ „Turkestan” 521. l.
- ⁵ „Turkestan” 494. l.
- ⁶ B. L. Putnam Weale: „Manchu and Muscovite: Being Letters from Manchuria, written during the Autumn of 1903.” London, 1904.
- ⁷ Von Schwarz pl. megjegyzi, hogy Kolpakovszki generális született kirgiz létére sohasem beszélt anyanyelvén a bennszülöttekkel.
- ⁸ *Szofta*, vagy helyesebben: *szukhta*, vagyis valaki, akit a tanulás szenvedélye foglal el teljesen, az a név, melyet Törökországban a fanatizmusuk által kitűnő teológiai növendékeknek adni szoktak. Az itt említett két szoftát, Sinaszi Efendit és Emin Efendit igen jól ismertem. Mint szabadgondolkodók tértek haza, de az első főképpen az oszmán dialektus egyszerűsítése és az ottmánoknak nemzeté váló tömörítése körül kifejtett segédkezése által tűnt ki.
- ⁹ L. Friedrich Duckmeyer cikkét az Allgemeine Zeitung mellékletében (1901. 257. sz.): „Elfogulatlan megfigyelések Orosz-Turkesztánból”; továbbá Osztoumov N. P.: „Szarti, stb.”
- ¹⁰ Hasonló eset történt Konstantinápolyban, midőn az elmúlt század ötvenes éveinek végén megnyitották a leányiskolákat. Minthogy látogatásuk kötelező volt, egy jámbor apa leányát fiúnak öltöztette s inkább engedte a fiúiskolába, mintsem hogy eleget tett volna annak az istentelen kívánságnak, hogy leányát szabadon, a közéletbe eressze.

¹¹ „K'istorii narodnago obrazovania” 215. l.

¹² Osztroumov: „Szarti, stb.” 127. l.

¹³ Skrine: „The heart of Asia” 335. l.

¹⁴ Az Allgemeine Zeitung melléklete. 1901. 257. sz.

¹⁵ E cím alatt: „A nők Keleten és Nyugaton” a turkesztáni nők sorsára érdekes világot vető cikket írt C. Duckmeyer az Allgemeine Zeitung 1904. április 18-iki számában.

¹⁶ L. az Allgemeine Zeitung mellékletét, 1901. 257. sz.

X. Félig civilizált bennszülöttek

Józan és pártatlan ítélet ezért csak arra az eredményre vezethet bennünket, hogy a negyvenévi orosz kormányzat Közép-Ázsiában csak felületét érintette a szociális életnek. Igaz ugyan, hogy hagyott valami csekély nyomot a külső formákon, de nem hatolt el a belső részekig. Minden reform s minden modern intézmény, mely Turkesztánban található, csak felületes és szükségképpi; a hódítótól való rettegésből ered s fő célja, hogy az idegen urak tetszését megnyerje s kedvezőleg hangolja őket. Turkesztán mohamedán társadalmának ázsiai mivoltát mindez nem szüntette meg, sőt ellenkezőleg, a külső nyomás s az idegen beözönlés elől való óriási félelem megerősítették az ázsiai meggyőződés régi szerkezetét s ellenálló képességét növelték.

Orosz kritikusok természetesen ennek az ellenkezőjét iparkodnak bebizonyítani, mert nagy kísértés az, homokot szórni az európai érdeklődők szemébe. Civilizáló törekvéseik fennemlített kérdéses eredményeinek kiegészítése-képpen fel szokták említeni néhány turkesztáni embernek személyes példáját, kik az oroszokkal való szoros és állandó érintkezésük s az orosz birodalom belsejében tett utazásaik által meggyőződtek a keresztény ismeretek előnyeiről s kik anélkül, hogy régi hitüket elhagyták volna, az orosz műveltséget is megszerezték. Muhijeddin hodzsán, Azim bejen és családjukon kívül is több díszpéldányával dicsekednek az orosz nevelésnek. Ilyenek:

1. Szattar kán¹ orosz hivatalnok, Abdul Gaffar fia, ki 1891-ben kiadta önéletrajzát a Taskentben a kormány pénzén megjelenő *Turkesztan Gazeti*-ben.²

Lelkesedéssel írja le szentpétervári úti benyomásait s a modern világ csodáit, melyekkel különböző orosz városokban ismerkedett meg. Elmondja, hogy a cártól kezdve

az utolsó parasztig minden orosz milyen kedvesen bánt vele, s hogy hogyan megbámulták és megbecsülték a szentpétervári keleti kongresszuson 1876-ban. Határtalan csodálkozását fejezi ki a keresztények szívessége felett, dicséri a különböző népek és felekezetek békés társadalmi érintkezést s csodálkozik azon, hogy az európaiak milyen jól ismerik Kelet történetét és nyelveit s végül így kiált fel: „Mi turkesztániak az oroszok eljöveteleig egyáltalában nem ismertük Európát, de most, hála Oroszország közbelépésének, megközelíthetjük Európát s részt vehetünk az egész emberiség nevelésének nagy munkájában.” Nagyon érdekes, hogyan írja le e rajongó (kinek apja is mufti volt, s ki maga is az volt Csimkentben³) azon első benyomást, melyet Csernajevev támadása a bennszülöttekre gyakorolt. Azt mondja, hogy az orosz fegyverek győzelmét úgy tekintették, mint Allah büntetését a bennlakók bűneiért. Szattarkán, mint várható volt, rövidesen más véleményre tért. Megalázkodása az oroszokkal szemben rá nézve anyagi jólét forrása lett s ezért szól így honfitársaihoz dicsérve idegen urai bánásmódját: „Igy jár az, aki otthon ül s azt sem nézi, hogyan él legközelebbi szomszédja. Mi turkesztániak évszázadokon át elzártan éltünk s azt hittük, hogy nincs más olyan jó, olyan okos, olyan hatalmas, mint mi. Ez a nézet az elbizakodottsághoz, az ez elbizakodottság pedig a hátramaradáshoz vezetett. Csakugyan, mi hitványak vagyunk. Emlékszem, hogy nem egy turkesztáni és buharai, kit mint követet Oroszországba küldtek, visszajövelekor arról akart meggyőzni, hogy Oroszországot rosszabbul kormányozzák, mint Buharát és Turkesztánt. Kedves honfitársaim, reménylem, hogy ezentúl senki sem fog kételkedni közületek az orosz birodalom hatalmában és jó kormányzatában; minket pedig különösen az érdekel, hogy Oroszország ezt a hatalmat s a jó kormányzatot Európa művelt népeivel való érintkezése által szerezte meg.”⁴

2. Buharin Mirza, szamarkandi kereskedő, ki leírja oroszországi úti élményeit⁵ s mint elődje, dacára az Iszlám szí-

gorú tilalmának, két orosz jelvénnnyel feldíszítetten látható egy fotográfián. Elmondja, hogy selyemkereskedő volt s midőn Oroszországban utazott, meglátogatta Moszkvát és Szent-Pétervárt. Láta a műemlékeket, kincseket és régiséggyűjteményeket, vagyis mindent, ami látható. Csodálkozását fejezte ki mindezen tárgyakon. Bámult azon figyelem láttára, mellyel Oroszország Közép-Ázsia régi emlékeit gondozza. Midőn a cárnak és cárinának bemutatták, sírt örömeiben az őt ért nagy megtiszteltetésen. Mindenkinek, aki ismeri Közép-Ázsia akkori viszonyait, midőn a keresztény uralkodó nevét sohasem említették anélkül, hogy el nem átkozták volna egyszersmind, kissé furcsának tűnhet fel ez az állítás, s valóban a Mirza maga is, midőn hazatért, érezte, hogy honfitársai nem fogják egykönnyen elhinni mindazt, amit ő az oroszok fényéről, nagyszerűségéről és jóságáról regélt. Mint minden keleti, el volt ragadtatva attól, hogy az orosz tudósok mennyire ismerik népe irodalmát és történetét. Többek közt Radlovot és Georgievszkit említi s az 1887. évben átélt élményeinek előadása arra való volt, hogy a turkesztániakat a dicső Oroszország meglátogatására bátorítsa.

Említés történik turkesztáni, vagyis inkább szárt költőkről is, kik lantjukat az idegen uralkodó dicsőítésére hangolták s határozottan vizenyős költeményekben zengték Oroszország nagyságát és dicsőségét. Egy III. Sándor halálára írt elégiában ezt olvassuk:

„Jer ide, ó Taskend népe és sírj!
Meghalt a világ fejedelme; öltsetek gyászt érte;
Ő volt a ti védőtök s ti életeteket neki ajánlottátok.
Mint az orosz nép, ti is ontsatok könnyeket.
Sírjatok éjjel-nappal s imádkozzatok mindig érette.
Folytonos aggodalmai miattatok sohasem hagyták
pihenni;
Jóllétetek gondozása miatt nem jutott neki soha békes-
ség, amíg élt;

A ti gondozástok miatt nem ismerte meg sohasem az
örömet és gyönyört.
Nem volt neki más gondja, mint alattvalói jólléte;
Imádkozzatok ezért szakadatlanul az uralkodó
lelkiüdvéért.

Valamennyi herceg koszorúkat készíttetett –
Arany s ezüst koszorúkat s ráírta hercegi nevét,
Példájukat követé a buharai emír.
A perzsa király is küldött egy koszorút,
Melyen rajta van a sah neve
S Turkesztán maga is küldött egyet.”⁶

A második elégia Nihali költőtől való s így hangzik:

„Kinek e világon nem kell innia a halál kelyhéből?
Legyen bár cár, uralkodó avagy koldus,
Üljön bár trónuson avagy szalmazsákon,
Legyen jó, rossz, vagy szent,
Mind alá van vetve a halálnak.

Nem láttátok-e, hogy még III. Sándor is,
Kinek uralma hasonlított a holdéhoz az égen,
Kinek kormányzata olyan volt, mint Nagy Sándoré,
Ki éjjel-nappal alattvalóival törődött,
Kénytelen volt alávetni magát az Isten parancsának s kiit-
ta a halál kelyhét.

Ó, világ! A császár megszűnt élni ily korán;
Valamennyi herceg, a kalifa is, gyászol miatta.
Alattvalói könnyek patakjait onták;
Halálakor a hold elsötétült
S az egész világ sötétségbe borult.”⁷

Harmadik elégiaként bemutatjuk Kiani, taskenti költő
chronogrammáját:

„A Császár Ő Felsége halála
Az egész világot mély gyászba borította,
Mert valamennyi alattvalója
Békében s örömben élt alatta.
Jóságában nem tett különbséget orosz és mohamedán
között.

S midőn földi léte véget ért,
A nép szívét nagy szomorúság fogta el.
Meg vannak döbbenve a császár halála miatt.
S ha párját keressük,
Ki Sándor, Dárius, vagy Dzsemsid?
Ki Behram, a hét világ meghódítója?
Ki Rum császára, vagy Kína uralkodója?
Ki Khoszru, Perviz vagy Hormuz?
Ki az igazságos és pártatlan Nusirván?
Mindezek sorjukban megjelentek a világon,
S el is távoztak mind, az egyik hamarabb, a másik
később.

Tudjátok-e, hogy hová mentek?
Hallgassatok ide, Ádám ivadéki;
Mind kiűrtették a halál kelyhét
Mindannyiuk létének vége: megsemmisülés.
Így a Béke Hercege is
Alexander Alexandrovics
Végül megszűnt élni e földön
S átment az örökkévalóság országaiba.”⁸

Túlságosan messzi vezetne, ha a fentiekhez még hozzá akarnók adni a kokandi költő Zakir-Dzsán önéletrajzát s költői ömlengéseit is, ki Firkat (a. m. elválás) álnév alatt mértékes versekben bálokat, hangversenyeket és iskolai vizsgálatokat dicsőített. Beavat fiatalkori élményeibe ez a jó ember, elmondja, hogy kereskedőnek nevelték s úgy lett belőle azután író, költő s végül orosz államférfi. Elmondja, hogy az orosz intézmények, erkölcsök és szokások felkel-

tik csodálkozását és boldoggá teszik, végül felhívja honfitársait, hogy szorosabb közösségben éljenek az oroszokkal, mert mint ő mondja: „Allah úgy rendelte, hogy mi együtt éljünk az oroszokkal.”

Érdekes, hogy a hivatalos Oroszország mint bátorít minduntalan ilyen hamis lojalitási nyilatkozatokra. El akarják hitetni a világgal, hogy Közép-Ázsia lakói, kik még a középkorban is az egész mohamedán világban a túlzó fanatizmus elismert példaképeinek⁹ tekintettek, most a keresztény hódító védnöksége alatt teljesen boldogok és egész könnyen – nem is, hanem lelkesedéssel – cserélik fel mohamedán szokásaikat a modern civilizációval. Osztroumov N. P. tanár, hogy meggyőzze erről az olvasót, idéz egy értekezést, melynek címe: „Szorosabb egyesülés szártok és oroszok között s a szártokra gyakorolt orosz befolyás”, melyben meg van állapítva, hogy a bennszülöttek fokozatos haladása az orosz szokások és erkölcsök felvételében szembeszökő, hogy a reiektől és kurbasiktól (vallási rendőrségtől) nem félnek most már, hogy minden félelem nélkül látogatják Taskent orosz városrészeit, megjelennek templomi és katonai ünnepségeken, ellátogatnak bálba, hangversenybe s egyéb szórakozóhelyekre és sok más tekintetben is egészen megváltoztak. Az oroszok azt kívánják, hogy úgy tekintsék a bennszülöttek az orosz hódítást, minthogyha az valami jó szerencse lett volna rájuk nézve. 1886-ban a város bevételekor elesett orosz katonák emlékére rendezett taskenti ünnepségek alatt a mohamedán, de különösen a szárt nők csak úgy hemzsegetek, ahol látni lehetett valamit; Buhara is küldött képviselőket s az akkori főkormányzó, Rosenbach generális a következő beszédet intézte a néphez: „Huszonegy évvel ezelőtt ez az ország még a legnagyobb rendetlenségben volt. Az itt elesett és életben maradt oroszok adták meg a békét Turkesztánnak, ezért emléküik legyen szent előttetek.” Erre a néhai taskenti kádi, Muhjieddin hodzsa így válaszolt: „Bizony, nekünk is nevezetes ez a mai nap, ó tas-

kenti muzulmánok. Ez az a nap, melyen a fehér cár, a világ e hatalmas uralkodója védelme alá kerültünk. Midőn bevették városunkat, vallásunkat és törvényes intézményeinket a seriat törvényének megfelelően visszaállították. Békesség és biztonság uralkodik most mindenütt s van saját önkormányzatunk. Ezentúl már szabad és nyugodt életet élhetünk s a kereskedelem, ipar és földművelés ehhez képest fejlődnek is. Ezen ünnepélyes emlékezés alkalmából arra kérjük Excellenciádat, hogy fejezze ki Ő Császári Felségének hű kötelességtudásunkat. Imádkozunk a cár szakadatlan boldogságáért, ki a nagy orosz birodalom százmillió alattvalója fölött őröködik.” A jelenlevő buharai követek, Rahmetullah Bi és Mohamed Nasszir (lovászmeszter) szintén kifejezték szerencsekívánataikat az Emír nevében, mire Rosenbach következő szavakkal válaszolt. „Nagy örömömről szolgál, hogy benneteket, Buhara küldötteit, itt láthatlak közöttünk. Ti vagytok tanúi annak, hogy mennyire megerősödött az oroszokat és ázsiaiakat összekötő kapocs. Láthatjátok, hogy Turkesztánban mindenki szabadon gyakorolhatja vallását s fenntarthatja magát a maga munkájával anélkül, hogy valaki beleavatkoznék. Mondjátok el odahaza, hogy mit láttatok itten.”

Még mint hivatalos lojalitási és hűségi nyilatkozatok is, az ilyen beszédek, mint a Muhjieddin hodzsáé csak csodálkozást kelthetnek mindenkiben, aki Közép-Ázsiát a régi időben ismerte. Senki sem hiheti még egy percre sem, hogy ezek a nyilatkozatok őszinte kifejezései az önkéntes meghódolásnak, s csak úgy magyarázhatjuk meg magunknak őket, hogy az orosz barátság ezen szószólói s a cár nagyságának és hatalmának dicsőítői oly törzshöz tartoznak, mely mindig kitűnt békés természetével s mindig szívesebben foglalkozott kereskedelemmel, iparral és földműveléssel.

JEGYZETEK

- ¹ L. „Szarti, stb.” 1. kiadás. Taskent, 1890. 98. l. „Szattar”-t mint mohamedán személynevet nem ismerem. Talán „szadr” elrontása, ami fő-fő kitüntetést jelent.^{LVII}
- ² Turkesztan Vilajetini Gazeti. Ez a turkesztáni újság hetilap, mely, mint a négyszer hetenként, kétszer szárt, kétszer kirgiz dialektusban megjelenő *Turkesztanskaja vedomosti* melléklete, 1870-ben indult meg. 1887-ben az előző lap, melyet Osztroumov adott ki, függetlenné vált s mintegy a bennszülöttek hivatalos lapjaként 725 példányban terjedt el. Inkább a hatóságok fizettek elő rá, mint olyanok, kik személyesen érdeklődtek volna. Érdekes felemlíteni, hogy sok szárt bojkottálta e lapot azért, mert hasábjain egyszer egy rövid kritika jelent meg a mohamedán egyetemek ellen. Ez jele, bár gyenge jele csak a közép-ázsiai öntudat ébredésének.
- ³ „Mufti”-t nem a szó európai értelmében kell venni; nem jelent ez egyebet, mint oly mollát, ki fetvát adhat, vagyis a seriat-tal (vallási törvénnyel) megegyező ítéletet mondhat.
- ⁴ „Szarti, stb.” 109. l.
- ⁵ L. *Turkesztan Vilajetining Gazeti*. 1888. 4–7. sz.
- ⁶ Osztroumov: „Szarti, stb.” IX. l.
- ⁷ Uo. XIII. l.
- ⁸ Osztroumov: „Szarti, etc.” XV. l. – Az eredetiben e szavak: „Szali fovti sahi aazam” nagy király halála évét jelzik a Hedzsra 1317. évében (1884.).
- ⁹ Mevlana Dzselaleddin Rumi, a Mevleni Rend megalapítója s a szufismus legjelentékenyebb képviselője, ezt írja „Mesznevi”-jében.
„Buhara mirevi, divanei, Laiki zendjiri zindankhanei.”
(Buharába mész? bolond vagy!
Megérdemelnéd, hogy láncba verjenek.)

XI. Fel nem használt alkalmak

Szerencsés véletlen volt az oroszokra az, hogy az első nép, mellyel szembe kerültek, midőn Közép-Ázsiába behatoltak, a szártok népe volt, s nem pl. az üzbégeké vagy tadzikoké, kik kevésbé hajlíthatók és nehezebben vethetők alá s igen megnehezítették volna a pacifikáció munkáját. A szártok, ezen iráni és török-tatár eredetű népfaj¹ a legrégebbi időtől kezdve kereskedő nép volt s az ugorok közt „szárt” és „kereskedő” egyet is jelentett. Nincsen tehát abban semmi csodálatos, ha ez a népesség, mely mindig békés természetű volt és sokat szenvedett a bennszülött hatóságok zaklatása és rablása miatt, megbecsülte az oroszok bejövetele nyújtotta biztonságot és viszonylag nagyobb rendet s meglegedett az új kormányzattal, ha keresztény főnnhatóság alatt is. A szárság az oroszok alatt hamar letelepedett s mint ahogy régebben kitűnt a mohamedán kultúrában török szomszédai között, úgy most is minden nagyobb nehézség nélkül elfogadta az orosz-keresztény kultúra által behozott újításokat. A szártok mindig szorgalmas, kitartó, józan, vállalkozó és takarékos nép hírében állottak s ezen tulajdonságaik következtében sokkal könnyebben felvették a nyugati kultúrát, mint a többi közép-ázsiaiak. Osztroumov tanár, ki nagyon pontosan ismeri e népet, igen helyesen ezt mondja:² „A szártok a jövő népe, mert értelmességük és képességeik a kultúra tekintetében kérdésen kívül állanak. Mi – már mint az oroszok – biztosak lehetünk abban, hogy az orosz befolyás alatt nemzeti jellemük durva vonásai el fognak simulni, ami csak előnyükre lesz, s az orosz hódítás új korszakot nyit meg életükben. Most is látjuk már, hogy az okosabbak közöttük nem vonakodnak elismerni, hogy az orosz kultúra az ő kultúrájuk fölött áll. Reánk, a szártok meghódító-

ira vár az a nagy történeti feladat, hogy szorosabb egyesülést létesítsünk köztük és közöttünk, miután fegyverrel már meghódítottuk őket. E célra eszközök bőven állnak rendelkezésünkre, mert a szártok nem zárkóznak el az üdvös orosz társadalmi befolyások s a felvilágosodás elől, mely a legüdvösebb az általános műveltségben.” Ami a szárt jellem látszólagos ellentmondásait illeti, nem szabad felednünk, hogy a mai szártot Rettenetes Iván korabeli őseinkkel kell összehasonlítani és hogy Szoloviev történetíró megjegyzését igen találóan lehet rájuk alkalmazni: „Tekintettel kell lennünk arra, hogy mások voltak a mi neveltetési körülményeink, és mások a nagyapáinkéi. Ma szigorú törvények kormányozzák életünket és cselekedeteinket, de nem várhatjuk, hogy a leigázott népnél az átmenetnek ugyanazon határozott fokaira találjunk, mint amelyeken mi is átmentünk. Elmúlt korok népei nem ismerték az érzelmek oly finom fokozatát; szegyenkezés nélkül léptek át egyik meggyőződésből a homlokegyenest ellenkezőre s ezen erős ellentétet most is látjuk oly népeknél, melyek természetük által tulajdonképp közelebb állanak az őseik által elfoglalt kultúrához.”

Egy másik részben, hol Osztroumov arról az újságról ír, melyet a szártok számára kiadott, kifejti, hogy ezen nép nevelése és felvilágosítása parancsoló szükség, mert a bennszülöttek most is úgy tekintenek még az európai kultúrára, mint amely mohamedán világfelfogásukkal meg egyeztetetlen. E tekintetben a szártok a XVII. század oroszaira emlékeztetnek, kik Nagy Péter törekvéseinek ellenszegültek s megvetettek mindent, mi Nyugatról jött, s így szóltak: „Az értelmi erő nem a magasabb nevelésben és filozófiában rejlik, hanem a vallási rezignációban. Mesterséges érvek bemocskolják az egyenes lelkű embert és az ilyen tudomány megszenteltségteleníti az istent. Krisztus keresztje kicsinylésre méltó. A latin bölcsesség egyenesen a pokolba vezet. A retorika, dialektika s más pogány – ti. nyugati – hamisságok és kibúvók az ördög

találmányai s nem szeretik a szláv nyelvet, mely pedig a leghatalmasabb, leghatékonyabb s az istentől legjobban megáldott nyelv a világon.”

Az a hang, melyen orosz maradiak Nagy Péter újításait támadták, nagyon emlékeztetnek engem azon bizonyos tekintetben hasonló megjegyzésekre, melyeket gyakran hallottam az Iszlám különböző vidékein, mikor tervbe vett újítások és reformok jöttek szóba. Valószínűleg szívük fenekén a szártok sem teljesen hozzáférhetetlenek az ily érzelmeknek s ezért az oly férfiak, mint Szattar kán, Muhjeddin kádi, Abulkaszim kán és mások, kikben volt bátorság szakítani a régi előítéletekkel, méltók tiszteletünkre s bizonyítják a szárt nép kulturális képességét. Abulkaszim hodzsa egy Rosenbach főkörmányzóhoz benyújtott kérvényben bátran kimondta, hogy milyen káros volt a nemzeti hercegek uralma, hogy kormányzatuk alatt fejtelenség, rablás és zsarnokság uralkodtak mindenfelé s hogy az orosz uralom alatt mindenütt megelégedettség és béke uralkodik.³ Ezen önkéntes megvádolása a bennszülött hercegeknek a keresztény uralkodó előtt ékes bizonyága a szártok hozzáférhetőségének s mutatja, mily könnyen bocsátkoznak a mollák is tárgyalásba a keresztényekkel. Indiában a mollák még nem érték el teljesen ezt a pontot, sőt még Perzsiában és Törökországban sem, ahol a reformmozgalom leglelkesebb apostolai közt is ritkán találkoztam csak valakivel, aki az európai felvilágosodottságot nemzeti kultúrája rovására dicsőítette volna.

A nemzeti fejedelmek szörnyű zsarnoksága és önkénye annyira vitte a szártokat, kikben sohasem volt igaz hazafias érzés, hogy ha csak alkalom kínálkozik, sohasem mulasztják el dicsőíteni az orosz kormányzatot, de az ily sokat ígérő és bőven kihasználható anyaggal szemben bajos azután osztozkodni az orosz világ ujjongásában a Közép-Ázsiában elért kulturális eredmények fölött. Mind Osztroumov tanár,⁴ mind Ljikosin⁵ határozottan kiemelik, midőn e tárgyról szólnak, hogy a szártok nemcsak régi

fanatizmusukat hagyták el, hanem sok fontos vallási szertartást is elhanyagolnak. Az előírt imák, ötször naponként, a szent mosakodások, a Ramazan hónapi böjt s más parancsolatok csak ritkán tartatnak meg s az isánok és dervisek már nem örvendenek oly tiszteletnek és befolyásnak, mint azelőtt. A szártok otthoni életében is sok újítást lehet észrevenni. A régi fehér házfalak ablakokat kaptak s a jobb módúak lakásába nyugati készítésű bútorok, szerszámok s apróságok hatoltak be. Ruházkodásuk is változáson megy keresztül s lassacskán európaivá válik. Az előkelőbb nők nemcsak otthon hagyták el a fátyolviselést, hanem az utcán is fátyolozatlanul járnak s nyilvánosan látogatnak orosz családokat. Ha hihetünk orosz informálóinknak, teljesen új társadalmi élet kezd lábra kapni Taskentben, Szamarkandban és Mergolandban s a turkesztáni sok orosz iskola révén az orosz nyelv rohamosan terjed. A közjólét is jelentékeny változáson ment át, mert míg azelőtt egy 10.000–15.000 rubellel rendelkező kereskedőt gazdag embernek tekintettek, ma soknak milliói vannak, ami tekintve a kereskedelem folytonos emelkedését, nem is olyan különös.

Mindez igen biztatóan hangzik, eredendő hibája azonban az orosz befolyásnak, hogy Közép-Ázsia sokat emlegetett kulturális haladása szorosabban véve csak egyes gazdag kereskedőkre és magas rangú bennszülött államhivatalnokokra szorítkozik, a nép nagy tömege érintetlen s csak úgy a mollák vezetése alatt folytatja életét, mint azelőtt. A megtelepedett turkesztáni embert semmi sem képes felrázni lustaságából és közönyösségéből. Főfontosságú rá nézve csak a béke élvezete s ez nyer kifejezést a rendes üdvözlő szavakban is: „*Aman mi?*” (Béke van?) Az orosz *kafir* (hitetlen) állandó békét biztosított számára s könnyített az adók és kötelezettségek terhén. Ezért van megelégedve a közép-ázsiai az orosz kormányzattal. Természetes tehát, hogy ily viszonyok közt a népesség számbeli ereje Orosz-Turkesztánban jelentékenyen gyara-

podott az utolsó negyven esztendőben. Kosztyenko ezredes jelentése szerint (I. k. 326. l.) Orosz-Turkesztán egész lakossága 1880-ban 2,807.974 lelket tett ki, amely számban benn foglaltatnak Szemirjecse, Szir-darja, Fergana, Zerefsán és Amu-darja kerületek lakói is. Ezzel szemben a negyedik turkesztáni főkormányzó, Vrevszkij generális jelentésében azt találjuk, hogy az 1880-i népszámlálás 2,269.520 lelket mutat fel, mely szám 1895-ben 37%-al emelkedett, vagyis 3,120.385-et tett ki, míg az utolsó, vagyis 1897-i turkesztáni népszámlálás szerint Turkesztán egész lakossága, beleértve a kaspintúli kerületet, 5,260.000 lelket tesz ki.⁶

Így tehát nyerünk:

Transcaspia kerületben egy négyzetverszten	0·8	lelket
Szamarkand	”	”
Szir-Darja	”	”
Fergana	”	”
Szemirjecse	”	”

Turkesztán lakossága tehát nem sűrű s e tekintetben Dél-Amerikához hasonló, míg Kelet egyéb vidékei, pl. Afganisztán, Törökország és Egyiptom háromszor, Kína pedig tízszer olyan népes. Ha az ember szemügyre veszi a török népesség szaporodását, ami leginkább szembetűnik, az az orosz keresztény elem nagysága. Az utolsó népszámlálás szerint az öt kerületben együtt 219.658 lelket tett ki (beleértve katolikusokat és protestánsokat), melynek legnagyobb részét az ország székvárosa, Taskent szolgáltatja, melynek 156.506 lakója közül 40.000 keresztény. A keresztény népesség ezen gyarapodása Orosz-Turkesztánban annnyival is csodálatosabb, mert Kosztyenko szerint 1880-ban Szemirjecse, Szir-Darja, Fergana kerületekben s Zerefsán és Amu-darja járásokban együttvéve a keresztények 59.283 lélekre becsültettek. Az utolsó jelentések szerint kb. 152-re rúg a turkesztáni orosz telepek száma, több mint 100.000 lakossal. Ezeknek legnagyobb része Szir-darja

kerülethez tartozik. Az orenburg–taskenti vonal megnyílt után az oroszok emigrációja Turkesztánba nagy növekedésnek néz elébe. Nem szabad felednünk azt sem, hogy a művelés alá vett földterület is sokkal nagyobb lett; 1893-ban 2,079.380 deszjatinra becsülték, melyen 48,000.000 pud búza és 2,000.000 pud amerikai pamut termett.

Objektív szempontból nézve, lehetetlen nem látnunk, hogy Oroszország sikere Közép-Ázsiában eddig főképpen csak az anyagi nyereségre szorítkozott. Sokat tettek Turkesztán biztosítása végett jövőendő politikai alakulások esetére. De sokkal többet lehetne még tenni az országban elrejtett óriási kincsek kihasználására, mert azt, amit én harminchat évvel ezelőtt mondtam, hogy ti. *Turkesztán termékenysége egy homokba foglalt drágakő*,⁷ igazolta azóta sok utazó, aki átjárta és felkutatta az országot minden irányban. A három kánság a jövőben nagy jövedelmi forrása lesz az orosz kincstárnak s ha a birodalom hivatalos igazgatása nem volna olyan teljesen rohadtt s nem akadályozná minden lépését egy abszolút kormányzati rendszer összes hibái és fogyatkozásai, a többmillió évi deficit mostanáig már kisebbsíthető lett volna. Az előttem fekvő, az állami kiadásokról és fedezetről szóló jelentés adatai szerint, Turkesztán igazgatásának költségei 1869-től 1893-ig minden évben kétszer annyit tettek ki, mint a bevételek, úgy hogy csak az utolsó tíz esztendőben is – 1893-tól 1903-ig – a deficit 143,962.665 rubelre és 55 kopekre rúgott. Sztetkevics K. ezzel szemben egy Szent-Pétervárt kiadott röpiratban azon véleményének ad kifejezést, hogy a turkesztáni hadseregre fordított kiadásokat le kell vonni a deficitből, minthogy a katonákat fizetni mindenesetre kell és ily módon azután deficit helyett az állam képes volna mérleget felmutatni. Ez a számolási mód azonban ellenmondásra talált, mert az oroszok úgy tekintenek Turkesztánra, mint olyan szerzeményre, melynek kiadásait a politikai és gazdasági előnyöknek kell ellensúlyozniok. Ez a deficit az oka annak, hogy az orosz kormány mind-

eddig nem kebelezte be a buharai és hívai kánságokat, minthogy ez a lépés szükségképp jelentékeny kiadást vont volna maga után. Ezenfelül nincs is Oroszországnak ez idő szerint szüksége ezen lépésre, fennhatósága Közép-Ázsiában szilárd alapokon nyugszik s amíg nem kell külső támadástól félnie, biztosítva van a bennszülöttek lázadása ellen is.⁸ Az oroszok ezért bátran egy kissé több figyelmet fordíthatnának Turkesztán belső reformálására, ha persze az orosz társadalom el volna készülve ily vállalkozásra s ha az ilyen vállalkozás beleillene az orosz császárság eddigi koloniális és területiális politikájába.

Sajnos azonban, úgy látszik, Oroszország igyekezete egészen másfelé irányul, amint meg is fogjuk látni azonnal.

JEGYZETEK

¹ L. „Türkenvolk” című munkámat, 370. l.

² „Szarti, etc.” 83. l.

³ „Szarti, etc.” 127. l.

⁴ A többször említett „Szarti” című lapban.

⁵ Az 1904-iki turkesztáni naptár egy cikkében, melynek címe: „Rezultati szblizsenija russzkikh sz tuzemcami”. (Az oroszok sikerei a bennszülöttekkel való érintkezésben.)

⁶ E jelentések szerint Turkesztán lakossága megkétszereződött, ami majdnem hihetetlen. Ha nem tévedek, Kosztyenko jelentése csak a férfinemre vonatkozik, ha pedig nem így van, ez azt mutatja, hogy az azon időbeli statisztikák nem teljesen megbízhatók. Hogy a városi lakosság szaporodott s hogy a dvor-ok (házak?) száma is jelentékenyen nőtt, kétségkívül igaz, de ez esetben a szaporulatot az azelőtt nomád népesség szolgáltatja s így a letelepedett népességben beállott szaporulatot tulajdonképpen a nomádok létszámából kellene levonni.

⁷ L. „Vázlatok Közép-Ázsiából” című könyvemet.

⁸ Eddigelé csak két kísérlet történt a felkelésre Közép-Ázsiában s az oroszok mindkettőnek jelentőségét nagyon felfűjták. Az egyik Ming-Töbeban, Andidszántól nem messze 1898. május 18-án ütött ki, hol a félholt fanatikus Mehemed Ali Isán izgatta a harciasságukról egész Közép-Ázsiában ismert kokandi kipcásákat, hogy keljenek fel az oroszok ellen. Ez alkalommal huszonkét katona esett el s tizenhat sebesült meg. A jámbor *isán* több társával az akasztófán lakolt tetteiért és negyvenöt cinkostársuk a szibériai ólombányákba való száműzetéssel bűnhődött. Ezóta a kipcások nyugton vannak. Ezelőtt még, 1892-ben, Taskentben volt felkelés a kolera-epidémia elleni egészségügyi rendszabályok miatt, de ezt még csírájában elfojtották. Több évszázad zsarnoki uralma teljesen kipusztította a bátorságot a turkesztániak lelkéből s egy csapat katonaság ezreket tarthat féken.

XII. Szibéria eloroszosítása

Hogy lehetőleg teljes képet adjunk az orosz civilizáció Ázsiára gyakorolt befolyásáról, nem szabad felednünk a Szibériára gyakorolt befolyást sem, hol Mohamed tanának követői határozottan kisebbségben vannak. Az oroszok első eljövetele óta az Iszlám ott állandóan fogy. Oroszország – Novgorodot véve kezdő pontnak – Szibéria nyugati határaival a legrégibb időktől fogva érintkezésben volt, de a bekebelezés csak a XVI. század vége felé történt meg. E két ország szoros érintkezése azonban nem jogosít fel arra – amely felfogással pedig napjainkban annyit találkozzunk –, hogy Szibériát orosz kolóniának tekintsük. Már az orosz közbeszédben előforduló kitételek is megcáfolják ezt a gondolatot. Például: az idegen országrészek szülötteit *tuzemci*-nek, azaz bennszülötnek nevezik, míg Szibéria eredeti bennlakói *inorodci*, azaz idegenek név alatt ismeretesek, ami azt mutatja, hogy az oroszok úgy tekintettek a földre, mint sajátjukra, s a lakosságra, mint idegenekre. Midőn Jermák a XVI. század vége felé Szibériát meghódította s 1582-ben követét, Kolzo Ivánt ajándékokkal Rettenetes Iván udvarához küldé, nagy öröm volt Moszkvában. „Új birodalmat adott az Isten Oroszországnak”, ezen szavaktól visszhangzott boldogan az egész palota s a „vörös tér”. Mint Iván ifjúsága boldog napjaiban Kazán és Asztrakhan meghódítása után, úgy most is harangok zúgtak s hálával fohászkodtak az oroszok az Istenhez valamennyi templomukban. A hír nagyon felfújta e hőstett nagyságát; azt beszéltek, hogy a kozákok nagy seregeket vertek le, sok ezer embert leigáztak s mérhetetlen kincsekre találtak. Azt hihette volna az ember, hogy Szibéria éppen csak az oroszok kedvéért csöppent le az égből, elfeledték, hogy az régóta ismert s Oroszországnak alávetett

tartomány volt.¹ Kétségtelen, hogy ismerték Szibériát az oroszok, de vajon alávetett tartomány volt-e? Az Iszlám, mint erkölcsi hódító megelőzte Oroszországot, mert mi úgy tudjuk, hogy Tobolszkot, az Iszlám egykori Ultima Thuléját szellemileg a Zerefsán partjairól ellenőrizték. Buhara, térítői buzgalmában sok éven át küldött tanítókat a helyi *medreszék*ből (kollégiumokból) az Iszlám terjesztésére és megszilárdítására, a Iaxartestől északra fekvő sztyeppékre a kirgizek közé s ugyanígy bocsátott ki miszisionáriusokat északkeleti irányban is azon idő óta, hogy Köcsüm kánnak a Dzsingiz-ivadékok² Seibani ágából származó Murteza fiának sikerült az Iszker partján birodalmat alapítania. Ilyen módon támogatva egyrészt Buhara és Khíva, másrészt Kazán által, az iszlámizmus könnyen épp oly erős gyökereket verhetett volna Szibériában, mint Közép-Ázsia kánságaiban, de Kazán és Asztrakhán elestével az ortodox szlávizmus szelleme eltépte azon láncokat, melyek Szibériát addig fogva tartották s nagy tűzzel új hódítások keresésére indult. Jermák és hada éppen jókor léptek Szibériába, néhány évtizeddel később már nem lett volna olyan könnyű legyőzni az Iszlám növekvő erejét.

Ha Rettenetes Iván a Nyugattól tanult kormányzati módok előnyeivel s a nyugati fegyverek segítségével képes volt megtörni az Arany Horda erejét, aránylag könnyű dolog volt Jermáknak a maga fegyvereivel legyőzni az ellene nyíllal és íjjal felvonuló tatárokat és ugorokat. Történelmi tény, hogy Jermák kalandos hadjáratát három ágyúval, puskaporral és lövegekkel kezdte meg. Puskaapor s lövegek Ázsia egyéb részeiben is, nevezetesen Perzsia keleti határán előidéztek már változást a világ történetében, mert ha Seibani kánt,³ az üzbégek uralkodóját, Iszmail sah^{IVIII} tűzifegyverei, bármily primitívek voltak is, útjában meg nem akasztják, miért nem terjedhetett volna győzelmes pályafutása, mint a Timuré, sokkal messzibb nyugatra is? A sztyeppék egyszerű fiai mindig szörnyülködéssel tekintettek a puskaapor átkos feltalálására. Maga

Köroglu, Nyugat-Ázsia nemzeti hőse, elátkozza a puszkapor feltalálóját, így kiáltva fel: „Mérges kígyók fészkeljenek agyában!” Az ő véleménye szerint a fekete kása elpusztította az igazi lovagiasság szellemét. Így tehát fegyvereik felsőbbbsége volt az, ami győzelemhez segítette Jermák bátor katonáit s úrrá tette az oroszokat Szibériában. Birtokukat, amely akkor még néhány telepen és kisebb erősségen kívül csak oly földterületekre terjedt ki, hol a lakók nomád életet éltek, kezdetben a barátságtalan északi kerületek határolták. A népesség egy része az ugor törzshöz tartozott (osztjások, vogulok, zürjének), másik része a török-tatárokhoz (jakutok az északi határon, s a ún. dél-szibériai törökök: altajiak, teleutok, kizilicek, kacsincok, urjankhájok, barabak és nyugat-szibériai tatárok). Ezeken kívül volt még ott egy nagy csomó ugor-török kevert néptörzs, kik száma szerint kis csoportokat alkottak csak s mindig vagy harcban állottak egymással vagy támogattak minden hatalmat, mely túlsúlyra emelkedett.⁴

Felbátorítva első sikereitől, az oroszok kis győzedelmes csapatja rohamosan haladt előre s ez annyival is könnyebben ment, mert a törökség, Köcsüm erejének főtámasza csak gyengén volt képviselve Szibériában. Derékhadát ugorok, vagyis helyesebben vogulok és osztjások alkották, kik sohasem tűntek ki hadi hőstettekkel s kik egyszeribe alávetették magukat az oroszoknak. Karamzin helyesen jegyzi meg,⁵ hogy úgy tekintett a lakosság az idegen hódítókra, mit valami emberfölötti lényekre. Ha ez nem így lett volna, ha Köcsüm a nyugat-szibériai kirgizeket is, kik akkor még hatalmasak voltak, képes lett volna a maga hatalmi körébe vonni, az oroszok Jermák alatt rosszul jártak volna velük; az ugor segédcsapatokat azonban semmi-re sem lehetett használni, megbízhatatlanok voltak s azonnal meghódoltak az oroszoknak. S ami az Iszker mentén elszórt törökséget illeti, ezek is igen kérdéses értékűek voltak Köcsümre nézve. Nagyobb részt a sámánizmus hívei voltak s az Iszlámra való áttérésük alig kezdődött még

meg. A térítés, mint már előbb megjegyeztük, kizárólag a zerefsáni kánságokból kivándorló mollák és kereskedők kezében volt, kiknek leszármazottjai mai napig is megtalálhatók a tobolszki, tümeni és karai kerületekben, s Jalutorovszk, Szemipalatinszk és Petropavlovsk városokban. Jadrincev^{lix} szerint, számuk jelenleg körülbelül 8727.⁶ Ők régibb lakói voltak ezen kerületeknek, mint az oroszok s kereskedés és vallásuk terjesztése volt ottani megtelepedésük eredeti oka. Köcsüm kán napjaiban azt tették ők Szibériában, amit Kazán népe a kirgiz sztyeppén s a buharai mollák Afganisztánban és Indiában. Nehéz küzdelmet kellett ezeknek vívniok a sámánizmus ellen, mert még 1639-ben is a szibériai tatárok legnagyobb része ezen hitet vallotta. A buharai és hívai küldöttek alkalmas eszköz voltak a szibériai kirgizek egy részének az Iszlámra való térítésénél. Szereplésük tetőpontján számuk, Georgi szerint 20.000-et tett ki s ha misszionáriusi fáradozásuk annyi támogatásban részesült volna Buhara részéről, mint a kereszténységé Oroszország részéről, az oroszok sokkal nehezebben érhetek volna célt, ámde így elhanyagolva és kevésre becsülve, a szibériai mohamedánok képtelenek voltak ellenállni az orosz misszionáriusok unszolásának. Jadrincev írja, hogy a török-tatárok vagy turalin-tatárok egy részét Philotheus érsek keresztelte meg 1718 és 1720 között,⁷ ami azt mutatja, hogy nem sokkal Jermák győzelme után az orosz kormány már komolyan hozzálátott a tatároknak az ortodox hitre való térítéséhez. Olvassuk továbbá, hogy Rettenetes Iván parancsára a vologdai érsek tíz papot családotul Szibériába küldött, hogy a keresztények istentiszteletét ottan ellássák,⁸ 500 fjas követte őket. Kereszt és kard együtt működtek itt is, mint hűségese a keresztény Nyugat kultúrájának terjesztésében s így kezdődött azon korszak Észak-Ázsia történetében, mely most már végéhez közeledik. Nemcsak az Iszlám volt *religio militans*, az ortodox egyház is gyakran folyamodott a fegyver erejéhez.

Nem lehet tagadni, hogy Oroszország, midőn Szibériába betette a lábát, nehéz problémával állott szemben. Három különböző vallással kellett felvennie a küzdelmet, melyek mindegyike csakugyan jobban megfelelt követői életfelfogásának és etnikai szükségleteinek, mint a kereszténység, mivelhogy ezen népesség még teljesen nomád életet élt. E három vallás közül a sámánizmusnak volt legkevesebb ellenálló képessége s csak ott tudta fenntartani magát, ahol az iszlámizmus és buddhizmus nem sok új hívőre talált. Így állt a dolog a messzi Északon lakó, a szó szoros értelmében pogány ugorokkal is, kik az atyaistent (*Numitarem*) tisztelték épp oly buzgalommal, mint a mohamedánok Allaht, de ezen természetes hit sokkal gyengébb alapon nyugodott, mintsem hogy képes lett volna ellenállni az orosz hittérítők csábításainak és túlnyomó hatalmának. Az első szibériai papság hittérítői munkásságáról szóló jelentésben⁹ azt találjuk, hogy Sztaroruszenyikov Kiprian érsek idejében, 1620-ban az ő egyházmegyéje 30 templommal, 22 klostrommal, 300 pappal s 50 szerzetessel és apácával dicsekedhetett. Ugyanez a jelentés 17 szibériai orosz főpap munkásságáról tud beszámolni, minthogy az egyházat a kormány erősen támogatta. Egy 1714. dec. 6-án kelt ukázban meg a következőket olvassuk. „Ahol csak bálványokat, bálványimádó templomokat s bálványimádásra tanító iskolákat találsz, égesd fel őket császári parancsomnak megfelelően s minden vogult, osztjákot, tatárt, vagy egyéb idegen nemzetiségűt téríts át Isten segedelmével s a magad buzgalmával a keresztény hitre. Egerszersmind felhívlak, hogy ezen parancsomat szó szerint tudomásukra hozzad. Minden vogul, osztják és tatár s bármily más nemzetiségű, ki aláveti magát a kereszténységnek, császári jószágomból kifolyólag egy keresztelő öltözetre való vásznat fog kapni s felmentést a *jaszak* (prémadó) alól.” A kereszténység felvételére kitűzött, néhány méter vászonból álló jutalmat nem tekinthetjük éppen túlságos nagynak s az eredmények is megfelelően csekélyek, és ha

a vogulok és osztjákok mint nemzet a kereszténységet vallják is, az evangélium szelleme nagyon kis mértékben szállotta meg a messzi Észak ezen fiait.

A keresztvíz nem nyújtott az új híveknek sem értelmi, sem anyagi előnyöket, amint ezt egy öreg megkeresztelt csukcs Argentov hittérítőhöz intézett panaszából megtudjuk: „Fiatal voltam s az oroszok unszolására megkeresztelkedtem. Most szomorúsággal tekintek vissza a múltra. Mire volt jó nekünk a keresztség? A népesség elszegényedett, a nyájak megfogyatkoztak, a rénszarvasok kipusztultak s a nép elvész. Alig van már öreg ember s az emberek legnagyobb része erőszakos halállal hal meg. Nem, nem; rendesebb, emberségebb halállal akarok meghalni”.¹¹ Mint a jámbor spanyol *padres*, kik fatáblába kötött s vaskapcsokkal ellátott bibliáikkal verték a pogány amerikaiakat, kiáltva: „Te fekete marha! Nem akarod elismerni ezen könyv szentségét?” úgy, vagy talán még csúnyábban fogtak a görög egyház pópái is a vogulok és osztjákok megtérítéséhez. Aki nem akart megkeresztelkedni, azt szigorúan megbüntették s az igazi célt sohasem érték el, mert mindez csak felületes munka volt s csupán a külső látszatra szorítkozott. A bálványokat ikonokkal (szentképekkel) cserélték fel, mert hatást reméltek elérni a népességre annak elhiteztetésével, hogy a keresztény szentek élénkebb színezett képei nagyobb csodatevő erővel bírnak, mint azon bálványok, melyeket ők örökölték, vagy készítettek. A bennszülöttek értelmi fejlesztésére azonban nem történt semmi. „Kétszáz éven át, – írja Munkácsi^{lx} – nem történt egy említésre méltó kísérlet a nép értelmi állapotának javítására. Az egész vogul földön nincsen mai napig egy iskola sem s ha kivételképpen egy-egy bennszülött magasabb iskolákban is kiképzí magát, teljesen eloroszosodik s nincsen attól fogva semmi köze honfitársaihoz. Azon az egész óriási területen, ahol vogulok laknak, kutatóútamon (1888–89) nem találkoztam egyetlenegy kereskedővel, de még csak egy kováccsal sem, dacára annak, hogy a dél-vogulok

lovakkal kereskednek. Ha kiüt valami járvány, egész falvak kihalnak, mert nincs orvos, de még felcser sem a közelben stb.” S ugyanígy áll a dolog, mondja Jadrincev,¹² az osztjákokkal is, dacára annak, hogy a berezovi területben 14.337, s a szurgutiban 5923 osztják vette fel a keresztséget. A szégyen természetesen az orosz papságra hárul elsősorban, mert tudvalevő, hogy ezek a legműveletlenebb papok az egész keresztény egyházban, akik ahelyett, hogy ezen távol eső vidékeken a nép lelki üdvével törődnének, rendszeresen rabolnak. Alquist tanár azt írja,¹³ hogy a pelimi vogulok panaszt emeltek papjuk ellen, mert ez hivatalos kötelezettségeinek gyakorlása fejében óriási összegek fizettetésével sanyargatta őket. Jeligéje ez volt: „Aki nem tud fizetni, nem érdemli meg az egyház áldását s szigorúan megsarcolandó.” Ezenfelül az orosz tisztelendő úr oly mértékben az ivásnak adta magát, hogy hónapokig képtelen volt az istentisztelet végzésére.

Nemcsak az idegen, hanem az orosz utazók és kutatók is nagyon sötét képét festik a kereszténységre áttért ugorok helyzetének. Jadrincev szerint¹⁴ az orosz hittérítők egyáltalában nem törődnek az emberi lelkekkel, minden céljuk csupán a térítés. A pogány bennszülötnek azt mondják: válj oroszra és gondodat fogjuk viseli. Keresztelkedjél meg s megkönyörülünk rajtad. Ezen távol eső északi vidék népének nagy szegénysége és magárahagyottsága nagyban hozzájárult az ortodox egyház győzelméhez, amit látunk a Lescsinszki Philotheus 1712–1714 közt kifejtett hittérítői munkásságáról szóló jelentésben, mely idő alatt Jadrincev szerint 54.000 ugor vette fel a kereszténységet.¹⁵ De, mondja ugyanezen tudós író, ez a megtérés nem vált valami nagy hasznára sem az oroszoknak, sem a bennszülötteknek. Szibériáról írva, ezt mondja: „A sok babonával, fantáziával és hibás fogalommal bíró pogányok megtérítése nyilvánvalólag könnyű feladat volt. Sámánistákat könnyen a keresztelőmedencéhez lehet vinni, ezért vannak oly nagy számban megtértek az osztjá-

kok, vogulok stb. közt, de nem szabad felednünk, hogy ezen megtértek tulajdonképpen kétarcú pogányok maradtak azontúl is. A mitológiai képzetek és babonák nem tűnnek el oly hirtelen az agyukból, hanem nyomokat hagynak hátra. Ezt még Európa műveletlen tömegeinél is tapasztalhatjuk. Tény, hogy az osztjások, bár 150 éve már, hogy áttértek a keresztény hitre, titokban még pogány vallásukhoz ragaszkodnak. Amidőn a pópa meglátogatja az egyházközséget, elteszik a bálványokat s felrakják az ikonokat, de mihelyest elment a pópa, félredobják megint az ikonokat s a bálványokat teszik a díszhelyre. A szibériai bennszülött ugorság megtérítése nem nagy dicsősége az oroszok civilizáló hatalmának, amit be is tudunk bizonyítani. A sámánizmus kétségtelenül nem volt valami különös akadály az oroszosítás előtt oly helyeken, hol az Iszlám s a buddhizmus nem voltak vetélytársai. Így a jakutok legnagyobb része is felvette a messzi Északon a kereszténységet s az altajiak közt is volt a hittérítésnek sikere. Több jakut hazafi nagy hajlandóságot mutatott a kultúra iránt. A jakutszki kollégiumban magasabb tanfolyam is van s egy művelt jakut, név szerint Nikolajev némi hírt szerzett irodalmi működésével.”¹⁶

A második vallás, mely az oroszoknak jelentékeny nehézségeket okozott Szibériában, a buddhizmus volt, mely fokozatosan haladt előre a mongol sztyeppéről s már 1741-ből is van adatunk rá, hogy szakadatlanul terjedt, tekintet nélkül az oroszok ottlétére, sőt mondhatnók majdnem még a kereszténység rovására is. A burjátok, kik azelőtt a sámánizmus hívei voltak, szinte Oroszország szemei előtt tértek át Buddha vallására. 1741-ben még csak 11 klastrom s 150 láma volt közöttük, 100 évvel később azonban, vagyis 1845-ben a buddhisták száma már 85.060-ra, 1848-ban pedig 125.000-re rúgott. Ugyanily arányban nőtt a klastromok s a lámák száma is, ez utóbbiakból 1848-ban már 4546 volt. Ez a tény annyival csodálatosabb, mert a burjátok – átlag körülbelül 200.000 lélek,¹⁷ – vagy

legalábbis a letelepedett része, békés népnek tartatnak, mely bár Oroszország közvetlen befolyása alatt áll, eddig minden térítési kísérletnek ellenállott. Jadrincev erre vonatkozólag azt írja,¹⁸ hogy az orosz kormány igyekezete a buddhizmus visszaszorítására teljesen sikertelennek bizonyult, mely tényt ő főképpen a nép erősen kifejlődött nemzeti érzésének tulajdonítja. A *Khambo láma* a Baikál mellett csak látszat szerint vetette magát alá a cár rendeletének s az erre következő elnyomás csak még nagyobb fanatizmust okozott. A hittérítők pedig, midőn erőszakos eszközökhöz nyúltak a burjátok megtérítésére, még jobban elkeserítették őket. Az angol misszió, melyről Cochrane számol be, szintén nem járt sokkal jobban. Az angolok, I. Miklóstól támogatva, legalább rendszeresen láttak a munkához; 1821-től 1829-ig azonban nem voltak képesek egyetlenegy burjátot sem rávenni a keresztségre, bár lefordították a Bibliát s megismerkedtek a bennszülöttek nyelvével és szokásaival. A burjátok elfogadták értekezéseiket, de nem olvasták el őket. Szolgáltak ugyan a hittérítőknak, minthogy ezek jól megfizették és etették őket, de titokban nevettek a keresztény idegenek jámborságán és hiszékenységén. Ezen ellenszenv a kereszténységgel szemben annál meglepőbb, mert ismeretes a burjátok tudásvágya s nagy képességük a tudomány megszerzésére. Sokan közülök orosz elemi és középiskolákat látogatnak és sokan még az egyetemet is sikeresen végezték el. Jelesebb tudósaik közt felemlítjük a híres orientalistát, Dordzsi Banzarovot,¹⁹ Gombojev, Khangalov, Dorozsejev stb. lámákat, kik anélkül, hogy keresztények volnának, szívvel-lélekkel részt vesznek a nevelési mozgalomban s kik, mint a szibériai földrajzi társaság tagjai, a tudománynak sok áldozatot hoztak s kitűntek mint felfedezők. Ezen utóbbiak között külön felemlítjük Cibikovot, ki nemrég meglátogatta s leírta Lhaszáét. Milyen soká fognak még a burjátok a megtérítésükre irányuló kísérleteknek ellentálandani, milyen soká lesznek még képesek elkerülni ezen első

lépést eloroszosodásuk felé, azt nehéz megmondani. Nemzeti ösztönük s a buddhizmus propagandája, melyet a tibetiek, kiknek országát és nyelvét a burjátok szentnek tartják, oly buzgón pártolnak, nem fogja egykönnyen elveszteni hatalmát felettük. De ezenközben is a burjátok tudományszeretete jó szolgálatot tesz az oroszoknak s az etnográfának és filológiának általában. Bizonyos azonban, hogy még hosszú ideig meg fogja tartani a buddhizmus azt, ami az övé, Oroszország minden egyházi és nemzeti iparkodása ellenére.

Az orosz civilizáció harmadik ellenlábasa Szibériában az Iszlám, Mohamed tana, mely, bár területi hódításai ott korlátozottak, mindeddig sikeresen fenntartotta magát makacs kitartásával minden kívülről jövő támadással szemben, dacára annak, hogy a kereszténység állandóan terjeszkedik. Abramov azt írja,²⁰ hogy Sylvester Glovaczki metropolita, a XVIII. század közepe táján, fáradhatatlanul buzgókodott Tobolszkban és sok tatárt és raszkolnyikot megtérített, bár éppen abban az időben, II. Katalin alatt volt legmagasabb pontján a mohamedánok iránti tolerancia s a metropolita is szigorú utasítást nyert Szent-Pétervárról, hogy hagyja abba a bennszülöttek erőszakos térítgetését. Tobolszk volt ekkor az egyházi missziók középpontja s a XIX. században egy tatárok és kirgizek számára alakult biblia-társasággal is dicsekedett. A kormány ezalatt felismerte hibáját, melyet azáltal követett el, hogy megengedte, hogy a török-tatár elem az Iszlám közvetítésével kerüljön a civilizációval érintkezésbe s kezdte támogatni a hittérítő mozgalmat az Isim és Tari folyók öbleiben felállított templomok által. Az ortodox vallás mindezáltal igen lassan terjeszkedett s 1860 és 1868 között csak 331 tatárt²¹ sikerült áttéríteni. A mohamedán tatárok oly állhatatosan állottak ellen az egyház oroszosító törekvéseinek, hogy még azon tatárok is, kik a XVIII. században keresztelkedtek meg s kik az orosz lakosság között laktak – mint pl. Jamakovo faluban, a tumeni kerületben –, tovább is tatár nyelven

beszéltek és sohasem olvadtak teljesen egybe az oroszokkal. Az ember azt hihetné, hogy a mohamedánok áttérése hasznos volt rájuk nézve, de ez nem így volt. Az azelőtt a mecsetekkel összekapcsolt iskolák elvesztése vallás dolgában is veszteséget jelentett, mert nevelés és vallás mindig szoros kapcsolatban voltak egymással. A nép anyagi jólétének is ártott a változás. A kieroszakolt keresztység nemcsak a letelepedett törökség, hanem a nomádok között is hibának bizonyult, mert a kereszténység felvételével abba kellett hagyniok nomád életüket s egészen új életmódot kellett kezdeniük. Egy előbbre haladott társadalommal való érintkezés mindig súlyosbítja a helyzetét a fejlődés alacsonyabb fokán álló népnek s így történt itt is: a letelepedett tobol-tatárok, tara-tatárok és barabincek száma az utóbbi években jelentékenyen megapadt,²² míg az altajiaké, teleutoké, kara-tatároké és kirgizeké, kikre az oroszok befolyása kisebb hatással volt, megsaporodott.²³ Ezen tünet legfontosabb oka az, hogy a szibériai orosz földművesek és munkások értelmi színvonala sokkal alacsonyabb volt, mintsem hogy képes lett volna a bennszülöttekkel a civilizáció előnyeit megismertetni. Nem egy helyen, ahol magukra voltak hagyva, magasabb színvonalat képviseltek ők, mint az oroszok. Ami a megtelepedett török törzsek eloroszosítását illeti, állíthatjuk, hogy az oroszokkal való békés társadalmi érintkezés sokkal többet ért, mint az orosz egyház erőszakos térítése.

Jadrincevnek teljesen igaza van,²⁴ midőn azt állítja, hogy azon helyeken, hol hittérítők nem voltak, de ahol az oroszok extenzíven űzték a telepítést, a bennszülöttek hamarabb és saját jószántukból vették fel a kereszténységet. A kuznecki és bijszki kerületekben s a tobolszki fejedelemségben megkeresztelt tatárok nagy száma ezt bizonyítja; de a mohamedán kerületekben lévő iskolákban, hol a vallásos tanítás mindig főfontosságú volt, dacára az ortodox egyház által gyakorolt óriási nyomásnak, minden kísérlet az eloroszosításra s a modern kultúra bevezetésére hiába-

valónak bizonyult. Mindenütt, ahol az orosz kormány ki akarta mutatni tekintélyét a leigázott népek előtt, már első ízben mindig az erőszakos térítéshez folyamodott. Ennek oka nyilvánvaló. A bennszülött orosz lakosság nem rendelkezik azon magasabb kultúrával, mely más országokat telepítő törekvésében sikerre segített s így az erőszakos eljárást hatásosabbnak és kevésbé fáradságosnak találta; így tett a volgai tatároknál, a Kaukázusban és Turkesztánban. Még Jadrincev, ez orosz tudós is elismeri,²⁵ hogy az eddig követett módszer s az eddig használt eszközök nem fejezik ki a művelt Nyugat emberséges szellemét s „A kultúra befolyása Szibéria bennszülötteire” című művét ő is ezen szavakkal fejezi ki: „A nevelés igazi célja mindig az kell, hogy legyen, hogy az egyesekben törzsük iránti hűséget neveljen, de sohasem az, hogy elvonja őket a nemzet testétől, mert ezen módszer végső eredménye mindig a pusztulás és hanyatlás. Mindeddig csak nagyon kevés művelt bennszülött tartotta fenn azon kapcsot, mely őt a többi törzsbeliekkel összekapcsolta s így civilizáló befolyást csak kevesen fejtettek ki közöttük. Ezen kevés között felemlítjük a burját Banzarovot, Piroskovot, Bodanovot és Dorozsejevet, a jakut Nikolajevet s a kirgiz Velikhanovot^{LXI}, Jakovlevet^{LXII} és Altinszarint. Ezek azonban magukban álló példák s a nagy tömegek nem ismerkedtek meg az európai kultúrával. Az említett személyiségek nem voltak elegendő számban ahhoz, hogy hasznára válhattak volna honfitársaiknak. A tudásvágy felkeltésében, az értelem fokozásában s a népnek arra való tanításában, hogy a múlt és jelen közti szoros kapcsolatot értse meg, rejlik a nemzeti fennmaradás biztosítója. Ez a tudás számunkra magának az életnek forrása s elég erős kell, hogy legyen még a legendás szamojédek mélyiséges nyomorúságukból és éhhalálukból való felrázására is. A bennszülött szibériai szelleme el van nyomva; valami mély melankólia földhöz szorítja, úgy hogy sötét kétségbeesésben senyved, nincs bizalma a dolgok javulásában s nem vár

semmit a jövőtől; már pedig csak ha felkeltjük bennük a bizalmat és reményt érhetünk el eredményt a bennszülöttek nevelésével. Csak akkor becsüli meg a bennszülött az iskolát, ha megérzi, hogy nincs kényszer benne és nem jár veszedelem vele. Hiszen látjuk, hogy helyel-közzel még középiskolába is küldi a gyermekét – pl. az omszki kadétskolába. Még arra is van eset, hogy egy burját kollégiumba adta a fiát.

Igaz, hogy a magasabb kiképzés példái igen ritkák a bennszülöttek között, de reméljük, hogy most, amikor a szibériai egyetemek jobban magukra vonják a vezető férfiak figyelmét, ez is javulni fog. Oly bennszülöttek, mint Dordzsi Banzarov,^{LXIII} Velikhanov és Katanov máris kitűnő szolgálatokat tettek az orosz tudománynak. Anélkül, hogy anyanyelvüket elhanyagolták volna, jeles orientalistáknak bizonyultak s honfitársaik beható ismerete folytán nagymértékben hozzájárultak az etnográfiai kutatáshoz. De sokkal több kitűnő orientalistát hozhatna létre a szibériai keleti fakultás. A bennszülöttek fordítókká, tolmácsokká volnának nevelhetők s így igen jótékony befolyást lehetne gyakorolni általuk keleti szomszédainkra.”

Felesleges dolog az oroszok által Szibériában alkalmazott civilizáló módszer további bírálgatásába bocsátkoznunk. Helyesen vagy helytelenül, okosan vagy nem okosan, Oroszország elérte a célját Szibériában. Nemcsak leigázta Ázsia ezen óriási területét, mely az Uráltól a Csendes-óceánig s a Sarki-tengertől az Oxusig és Tien-Sánig terjed, több mint 6,000.000 angol négyzetmérföldet fedve be; de Szibériát magát is elárasztotta a szláv népesség árja, úgy hogy ami megmaradt s eddig a maga erejével ellenállt, most egy egyedül álló, magányos és elveszett sziget a viharzó tenger közepén. A jelenlegi 7,000.000-nyi lakosságból 6,000.000 elszlávosodott s csak 1,000.000 tartotta fenn nemzeti sajátságait. Ebben a régi *officina gentium*-ban – mert törökök, ugorok, finnek, mongolok mind Dél-Szibériából jöttek eredetileg – most béke és nyugalom ural-

codik s a Néva mellett lakó fehér cár mindenható paran-
csa az a sibbolet, mely ezen népek etnikai, etikai, vallási és
politikai élete felett őrökdi. Belső vizály és ellenségeske-
dés nem idéznek már elő faji és nyelvi ellentéteket. Nincs
mostan már szükségyszerű kivándorlás, túlsúfoltság, egész
törzsek teljes kipusztulása, amilyen volt régi időkben,
midőn a bennszülötteknek az elemekkel kellett küzdeniök,
vagy midőn egymással vizálykodtak és harcoltak legelő-
ként és vadászterületekért. A sámánizmus mágikus dobja
majdnem egészen csendes, a muezzin ezánja is csak halk
és félénk hangokat hallat már, mert elismeri most már az
egész ország, hogy csak az igaz egyház ikonjai az egyedü-
li biztos eszköz a jelen és jövő boldogság elérésére. Ahogy
a körülbelül 9000²⁶ vogul és 20.000 osztják átalakult magas
északi hazájában a keresztvíz által s eloroszosodik lassacs-
kán az orosz nyelv kötelező tanulása által, úgy közeledik
azon idő is, midőn a burjátok, kalmukok s később a kirgi-
zek is kénytelenek lesznek alávetni magukat kulturális
létük teljes átalakulásának. Ez utóbbiaknál – ti. a buddhis-
ta és mohamedán kirgizeknél – ez a fejlődés nem lesz oly
könnyen elérhető, mert mindkettőjüket támogatja egy
kívülálló, velük egynezetű nemzeti test. Lhasának és
Mekkának világa majdnem egyenes vonalban sugárzik a
legészakibb kerületekbe is. Végül azonban mégiscsak a
kettős kereszt fog győzedelmeskedni. Oroszország befo-
lyása gyakorlatilag csak most kezd érvényesülni a Régi
Világ ezen sötét zugában s most kezdi terjeszteni, a maga
módja szerint, a nyugati kultúra világát és nem mindig
olyan módon, ahogy mi ezt legalkalmasabbnak találók.
Oroszország újabb törekvései Ázsia ezen elhanyagolt és
műveletlen területein igen sokat ígérnek. A nagy szibériai
vasút által a civilizáció haladása nagyon meg lesz könnyít-
ve. A politikai vállalkozás szempontjából a dél- és délke-
let-szibériai szerzemények nagyon kérdéses értékűek az
orosz birodalomra nézve, mert egy túlságosan nagy határ-
állam a politikai bevételeket nagyon igénybe veszi; a civi-

lizáció szempontjából azonban Oroszország áldássá válhat Szibériára nézve s e tekintetben minden emberbarát szívből kell, hogy sikert kívánjon ezen missziónak.

Bármilyen legyen véleményünk Oroszország módszerének színvonaláról, egy dolog bizonyos és kétségtelenül igaz, az ti., hogy *az orosz kultúra mindig, minden tekintetben többet ér, mint a primitív ázsiai kultúra.*

JEGYZETEK

- ¹ Karamzin: „Az orosz birodalom története”, német fordítás, IX. köt. 27. l.
- ² Abulgazi Szibéria azon részét, melyen Köcsüm uralkodott, Turánnak nevezi, mert ezt mondja: „*Tarikhi ming taki ücs jilda Köcsüm kbanning kolindin Turani Urusz aldi.*” (1003-ban az oroszok elfoglalták Turánt Köcsüm khántól.) Desmaisons kiadás, I. köt. 177. l.
- ³ Seibani Mehemed kán üzbég herceg és Iszmail sah perzsa király között Herat közelében történt meg az ütközet 916-ban. (1510)
- ⁴ A szibériai törökség jelenlegi számbeli ereje a „Jegyzetek a szibériai törzsek és családok etnikai állapotára nézve és számbeli erejük” című munka (oroszul) szerint a következő:

Jakutok	221.776
Altajiak és teleutok	22.796
Kumandinok	3.580
Lebedinek	514
Fekete tatárok	3.464
Sórok	10.688
Csulimi tatárok	500
Kuznec-ivadékok	3.298
Kizilcek	5.176
Kacsincok	11.363
Szagaiánok	18.701
Karagaszok	416
Urjankhájok	45.000
Barabák	4.635
Nyugat-szibériai tatárok	37.148
	389.055

⁵ IX. köt. 28. l.

⁶ Jadrincev N. M.: „Szibirszkie Inorodci ics bit i szovremennoe

polozhenie”. (Szibéria idegen elemei, életük és jelenlegi állapotuk.) Szent-Pétervár, 1891. 34. l.

⁷ Uo. 25. l.

⁸ Karamzin, IX. köt. 27. l.

⁹ L. *Közüztatásügyi Minisztérium Lapja* 1852-i évfolyamának 2. és 3. füzetében Abramov N. cikkét: „Materiali dlia istorij khrisztianszkago provjescsenija Szibiri, szo vriemeni pokorenja jeja v’ 1581 do nacsala XIX. sztoljetyija (Adatok a keresztény felvilágosodás történetéhez Szibériában, a hódítás idejétől kezdve a XIX. század elejéig.) 10. l.

¹⁰ L. Munkácsi Bernát: „Régi jelentések a vogulok és osztjákok pogány vallásáról.” Harmadik jelentés. Keleti Szemle V. évf. 1903. 2. sz. 172. l.

¹¹ „Szibirszkie Inorodci”, 225. l.

¹² „Szibirszkie Inorodci”, 225. l.

¹³ „Unter Vogulen und Ostyaken”, 13.l.

¹⁴ „Szibirszkie Inorodci”, 155. l.

¹⁵ Jadrinvev Szibir kak Kolonia”, 115. l.

¹⁶ „Szibirszkie Inorodci”, 223. l.

¹⁷ Pauli „Narodi Rosszii” II. köt. 493. l. az összes burjátok száma már 190.000-re becsüli.

¹⁸ „Szibirszkie Inorodci”, 214–215. l.

¹⁹ Legújabbban ezen tudós fia, a burját Dordzsiev, híressé vált azáltal, hogy a lhaszai Dalai Láma tanácsadója volt; állítólag az angolok nemrég véghezvitt expedíciója is az ő fondorkodásainak eredménye.

²⁰ „Materiali dlia istorii khrisztijanszkago provjescsenija Szibiri”, 55. l.

²¹ „Szibirszkie Inorodci”, 25. l.

²² Jadrincev szerint („Szibirszkie Inorodci”, 211. l.) a tobolszki és tomszki mohamedánok száma 1890-ben 47.326-ra rúgott, ami a 78.000 szibériai kirgizzel együtt 126.126-ot tesz ki. Az utolsó kimutatásban (1897) ezzel szemben Tobolszkban 64.152, Tomszkban 40.833, összesen 104.985 mohamedánt találunk. A népesség ezen apadása annyival is feltűnőbb, mert Jadrincev adatai minden bizonnyal helytelenek, mint-

hogy a tobolszki és tomszki mohamedánoknak együtt többet kellene kitenniök 40.883-nál.

²³ Arisztov szerint („Zamjetki ob etnyicseszkom szosztavje turskikh plemen is narodnosztyei”, 68. l.) 1763-ban 476 altaji férfi volt, 1804-ben 1204, a XIX. század 60-as éveiben Radloff szerint 14.000–15.000 mindkét nembeli s Jadrincev szerint 1880-ban, 17.014.

²⁴ „Szibirszkie Inorodci”, 213. l.

²⁵ „Szibirszkie Inorodci”, 241. l.

²⁶ Dr. Munkácsi, a legújabb magyar szibériai utazó azt mondja, hogy a permi területben 1889-ben 1937 vogul volt, a tobolszkiban pedig 4444. Ezeken kívül a Szoszva északi vidékén 2529, ami összesen 8907 vogult tesz ki. De ezen adatok sem feltétlenül megbízhatók, mert abban az időben, midőn a népszámlálás történt, pontos etnikai osztályozás még nem volt.

XIII.

A orosz befolyás eredményei

Az orosz kultúrának Ázsia több, a cár hatalma alá vetett mohamedán részére gyakorolt befolyásáról adott fenti vázlatos rajzunkban megpróbáltunk világot vetni Oroszország civilizáló módszerére, az általa elérendőnek vélt célra, s az ennek elérésére használt eszközökre. E vázlat után nemcsak megérthetjük az egész mű karakterét s a *modus operandi*-t, hanem meg is bírálhatjuk az eddig elért eredmények értékét. Ha elfogulatlanul és nyugodtan ítélkezünk, ahogy illő is ily fontosságú dolognál, el kell ismernünk nyíltan, hogy az oroszok sok jót tettek Ázsiával, hogy bejövetelekkel rend, béke és biztonság lépett az anarchia és fejtelenség helyébe s hogy dacára politikai, szociális és egyházi intézményeik határozottan keleti színezetének, mindenütt jobbra változtatták a viszonyokat s egy, az emberiségre méltóbb korszakot nyitottak meg. Hogy vajon az orosz kormánynak ez volt-e a célja, hogy vajon minden cselekedetét az emberiség sorsának javítására irányuló igyekezet vezette-e, vagy pedig mindez csak a hatalom- és birtokvágy következménye volt, oly kérdés, melyet nem akarunk taglalni. Egy befejezett tényt vizsgálunk itten s a fejlődés menetének különböző korszakaira vetett pillantás kell, hogy minden elfogulatlan emberben ezen érdek elismerését idézze elő. Attól az időtől kezdve, hogy a moszkvai nagyhercegség lerázta azon súlyos bilincseket, melyekben az Arany Horda fogva tartotta, a szomszédos ázsiai világ megérezte Nyugat életének rezgéseit, mely időnként elért öreg Ázsia anyánk lomha testéhez s melynek vagy a fejlődésben vagy a halálban kell tetőpontját elérnie. Oroszország, Lengyelország és Magyarország, melynek fiai életüket áldozták fel a középkorban, hogy a keresztény Európa földjét megvédjék s kik vérükkel állották útját a barbár

ellenség dühének és fanatizmusának, tulajdonképpen első jötevői és előmozdítói a modern civilizációnak. A jelen kor örökké adós lesz nekik, mert nem szabad felednünk, hogy mi lett volna Európa sorsa, ha Batu kán s a török janicsárok leszármazói, kik akkor éppen hatalmuk tetőpontján állottak, áttörnek a szláv és magyar sereg alkotta falon s megtámadják Európa belsejét? Amit Európa délkeleti részéért a magyarok, azt tették az északkeletiért az oroszok. Rettenetes Iván vad és durva ember volt, de azért ő volt az alkalmas férfi erre a munkára. Kazán és Asztrakhán bevétele megállította a Közép-Ázsiából és Szibériából betóduló harcias urál-altaji törzseket, melyet ezután lassacskán visszahúzódtak ősi sztyeppéikre. Ezen tetteivel Oroszország véres betűkkel írta be első sikerét a történelem évkönyveibe. Későbbi események, melyek az akkor elért előnyökből eredtek, megmutatják, hogyan lett a régi nomádok harcteréből lassan, de biztosan egy művelt vidék, városokkal és falvakkal. Látjuk, mint hódít tért itten lassanként a kereskedelem és közlekedés és hogy lép ki Dél-Oroszország – melynek síkságain kazárok, pecsenégek, magyarok, kunok, kozákok és turkománok harcoltak és vívtak az őt körülvevő vadonból és pusztulásból, a nyugati kultúra fákláját tartva a kezében. Ily fajta változásokkal találkozunk mindennütt, ahol Oroszország megérezte hatalmát, ahol az orosz kormánypálca a békét és rendet, a civilizáció ezen első felteleteit megteremtette. Így végezetül most a Kaukázus is békéssé vált, ahol pedig különböző nemzetek és felekezetek évszázadokon át éltek véres viszályban.

Jól emlékszem még arra az időre, midőn Seikh Samil,^{LXIV} a lezgiaiak szent vezére, várából, Gunibból személyesen vezette a szabadságért és vallásért való küzdelmet az oroszok ellen. Ezt a hadjáratot politikai okokból nagyon is felcicsérték a nyugati országok. Jól emlékszem arra is, mint érkeztek Konstantinápoly Tophane városrészébe abházok, adigék, cssecsenek és egyéb cserkeszek Szokhum Kalából és Anapából a Fekete-tenger változékony hullámain

keresztül kicsiny hajóikon, melyek rabszolgavásárra szánt kisfiúkkal és -leányokkal valának megrakva, akik az efendik és pasák háremeit voltak megtöltendőek.¹ A problematikus cirkassziai szabadsághősöknek, kiket a maguk idejében annyira ünnepeltek Európában, ma már nyomuk sem található, mert Oroszország rendet teremtett. A batum–bakui vonal ezen régi rablóbarlangok egy részén visz keresztül s bár a karakalpakok, terekmék s egyéb félnomád, a Kaukázuson túl lakó törökök nem vetik magukat teljesen alá az orosz uralomnak, a martalócok korszaka rég elmúlt már s az egész kaukázusi vidék békéje most már rövidesen helyre fog állani.

S mit mondjak az oroszoktól megváltoztatott közép-ázsiai állapotokról – én, ki láttam az ázsiai barbarizmus és vadság ezen fészket a maga eredeti csúfságában s így képes vagyok a létrehozott változásokat is megbírálni? Midőn kolduló barátnak öltözve ott ültem sátramban a Görgen vagy Etrek partján s Keletre tekintve a sztyeppevidék felől Kizil Arvat, Goktepe, Askabad vagy Merv neve ütötte meg a fületem, félelem és rettegés fogott el azon szörnyű dolgok miatt, melyeket ezen helyekről hallottam s midőn a hegyeket körülövedző távoli kékségbe tekintettem, képzeletemben láncra vert rabszolgák és egyéb foglyok árnyékát véltem látni. Ma ezen helyek legtöbbszörében béke és biztosság uralkodik. Előttem van a *Zakaszpiszkoe Obozrienie* (Kaspintúli Lap), egy Askabadban megjelenő napilap, melyben európai és amerikai kereskedők divatcikkeket s a modern ipar és művészet legújabb termékeit hirdetik. Az askabadi fiú- és leány-kollégiumban klasszikus irodalmat és európai tudományokat tanítanak; vannak klubjaik, színházai s hangversenytermeik; egyszóval ebben a jelenleg 21.400 lakosú városban nincsen semmi, ami arra emlékeztetné a lakosságot, hogy negyven évvel ezelőtt még ugyanazt az ázsiai életet éltek ott, mint Dzsengiz kán idejében s hogy e „Szeretet-lak”² (*lucus a non lucendo*^{lxv}) azelőtt a legelkeseredettebb ellenséges

indulat és fanatizmus fészkeként volt ismeretes. A Turkesztánban magában, azaz Taskent, Szamarkand, Endissán, Mergolan, Kokand és Namengan városokban, történt óriási változásokról sokat lehetne elmondani szintén. E helyeken, hol félénk léptekkel jártam-keltem, himnuszokat és feloldó áldásokat énekelve az utcákon, ma „*kodak*”-kal felszerelt nyugati utasokat lehet látni s a fanatikus bennszülött, kit azelőtt a „*kafir*” (hitetlen) szó pusztá hallatára haragos düh fogott volna el, most tisztességtudóan viselkedik a keresztény idegennel szemben s büszke, ha egy orosz szót helyesen tud kiejteni.

Lapokat tölthetnék meg, ha a régi s a mai Közép-Ázsia közti kiáltó ellentétet ecsetelni akarnám. De az a kevés is, amit mondtam, meggyőzheti, azt hiszem, az olvasót arról, hogy éppen nem kicsinylem és fitymálom az oroszok által Közép-Ázsiában és egyebütt behozott új rendet, sőt ellenkezőleg; nagyon is igyekszem megadni nekik a munkájuk által kétségkívül megérdemelt méltó dicséretet. Semmi sem volna helytelenebb és megvetendőbb, mint személyes antipátiáktól és politikai mérlegelésektől befolyásoltatni magunkat egy olyan állam eljárásának és műveleteinek megbírálásánál, amelynek célzata és intézményei nekünk nem tetszenek. Ez visszaélés volna a józan ész és igazságosság ellen. A pártatlan kutatónak nem szabad ily hibát elkövetnie az európai államok kulturális missziójának összehasonlító tanulmányozásánál. Nem szabad, hogy a politikai napi kérdésekről alkotott magánvéleményünk befolyásolja ítéletünket az egyes kulturális mozgalmaknál használt módszerek és elért eredmények helyességének elbírálásánál. El kell ismernünk, hogy Oroszország a mohamedán országokban sok jót tett s elismerés illeti azért a haladásért, melyet a népek ott mutatnak. De viszont nem szabad megfeledkeznünk másrészt arról sem, hogy Oroszország maga, ami kulturális haladását illeti, korántsem érte még el a tökéletességnek azon fokát, mely felhatalmazná arra, hogy az igazi modern haladás képviselője-

ként szerepeljen. Az orosz kultúra csak félig európai, félig még ázsiai s bár a mai Oroszország néhány nagy egyéniséget hozott létre, *mégis egészben véve, nevelése csak félig van befejezve s nem elég érett még arra, hogy egészen vagy félig barbár társadalmak civilizálójává avassa.* A készségnek s kifejezett egyéniségnek ezen hiánya annál szembe-tűnőbb, midőn egy másik idegen, haladottabb kultúra kezdi meg harcát az ázsiai világban egy régi nézeteitől vezetett, újjításokat megvető társadalommal. Mostanáig az a nézet uralkodott, hogy éppen ezen befejezetlen volta az orosz kultúrának teszi leginkább alkalmassá a Keleten való sikeres működésre s hogy éppen az, hogy természetük nem áll oly homlokegyenest ellentétben az ázsiaiakéval, teszi őket alkalmas tanítókká. Az utolsó 300 esztendő története elég világosan bebizonyította ezen nézet helytelenségét. Ha ugyanis mélyebben beletekintünk azon nemzettek állapotába, melyek Rettenetes Iván első győzelme óta orosz védnökség alá kerültek, azt látjuk, hogy az orosz védnökség inkább ártott nekik, mint hogy hasznukra lett volna, mert megfosztotta őket azon reménytől, hogy saját nemzeti fejlődésük mezején haladhatnak, de viszont az idegen műveltség elsajátításában sem mozdította őket elő. Orosz uralom alatt átalakulás, javulás csak azáltal történhetett, hogy az ázsiaiakat nemzeti egyéniségük feladására kényszerítette s felszívta a tömegeket az uralkodó elembe, – vagyis eloroszosodás által. Minthogy az orosz kormány és orosz társadalom mindig és mindenütt ilyen uralomra s beolvasztásra törekedett, civilizálását mindig a fegyveres erő kísérte, azon népek pedig, melyek nem bíztak idegen uraik szándékában, mindig óvakodni voltak kénytelenek tőlük. Eddigél az egyik kultúrávilágból a másikba való átmenet mindig a nemzetnek mint nemzetnek elpusztulásával végződött. Csodálkozhatunk-e azon, ha egyes törzsek nem akarták ezt a nagy árt megfizetni s nem akarták alávetni magukat ezen sorsnak? Csodálkozhatunk-e azon, ha ellenállottak minden oroszosító törekvésnek s szíveseb-

ben a lassú hanyatlásnak adták magukat? Semmiféle nemzet, még egy ázsiai törzs sem, melynél a vallás foglalja el a nemzetiség helyét, nem adja meg magának szívesen a halálos dőfést nemzeti egyéniségének feladásával. Ezt tartva szem előtt, könnyen megérthetjük, hogy a Volga alsó folyása mellett lakó krími és kaukázusi mohamedán törökök sohasem fogják örömmel elhagyni az oroszok által történt leigázásukkor vallott kulturális és szociális nézeteiket s hogy valószínűleg ugyanígy lesz ez Közép-Ázsiában is. Találkozunk Dél-Oroszországban néhány magában álló esettel, midőn teljesen európai gondolkozású mohamedánok mint tatárok, leszgiánok vagy mások, a keleti és nyugati világ összehasonlításába bocsátkoznak s nem kicsiny csodálkozásunkra ítélszékert tartanak filozófusaink, történetíróink és költőink felett. Ezen néhány kivétel azonban ne vezessen félre, mert, ha kiváló mohamedánok fiai a kadetiskola elvégzése után megtérnek a keresztény egyházba s ha tatárok, baskirok és kalmukok, miután elvégezték az orosz kollégiumot és egyetemet, szeretnek művelődéstörténetről vitatkozásokat folytatni, ez semmiféle hatással sincs a mohamedán alattvalók nagy tömegére. Csak halvány csillogása, csak piciny szikrája a nyugati kultúra igazi világának s a szabadságról és egyenlőségről vallott elveinknek hatolt el a tömegekhez. Most is még gyűlölet és bizalmatlanság tölti el őket a kereszténység ellen, mely az elnyomás megszemélyesítője szemükben; s a nyugati kultúrára is, melynek pedig javítani, nemesíteni s az emberiséget felszabadítani kellene, úgy tekint Ázsia, mint minden nyomorúsága és hanyatlása kútfejére.

Aki előítélettel viseltetik Oroszország iránt s nem ismeri eléggé a dolgok állását, beérheti azzal, hogy Oroszország fél-kultúrája mindenesetre jobb még, mint az ázsiai társadalom sok kiáltó visszaélése s jelent legalább egy lépést a haladás útján, mert azt mondják: a jobb gyakran ellensége a jónak. Igen ám, de ha elgondoljuk, mily hosszú, mily kanyarulatatos és mily fáradságos az az út, melyen az ázsia-

inak utaznia kell, míg az ún. orosz „kereszt-ut”-at eléri, mely a modern kultúra igazi forrásához vezet, nem nagyon lelkesedhetünk a szállítás ezen módja iránt. Az orosz állam nem civilizál, csak hódít, beolvaszt, feláldoz mindent a nemzeti molochnak és csak területi birtokának nagyobbítására gondol. Midőn majd ez a szláv moloch elpusztított és felfalt minden idegen etnikai elemet, megtörténhet még az is, hogy Oroszország maga is haladni fog a modern szabadság és kultúra útján. Még válhatik belőle a nyugati világ hű megszemélyesítője s felveheti még Ázsiában az elnyomott emberiség reformálójának és megmentőjének szerepét. Ez az idő azonban még messze-távol van s amíg eljön, a nyers erő felhalmozódása ezen autokratikus-despotikus kormánynál szükségképp visszatartja az orosz állam fejlődését és veszélyezteti Európa békéjét és haladását.

Az orosz kultúra befolyása Ázsia mohamedán részére a fent előadott okok következtében csak az orosz állami érdekeknek válhat előnyére s csak az orosz ipart és kereskedelmet mozdíthatja elő, de magukra a mohamedánokra igen kérdéses értékű, mert az az ár, melyet érte fizetni kell: a nemzetiség elvesztése. A jelenlegi viszony kormányzó és kormányzottak között valószínűleg ilyen marad még hosszú ideig. A cár birodalmának déli határkerületeiben a mohamedánok határozott többségben vannak a szlávok fölött s még azon helységekből is, hol az Iszlámé a kisebbség, örmények vagy más keresztények, de sohasem oroszok alkotják a többséget. Az 1897-iki népszámlálás szerint a 128,924.289-re rúgó összes népességből körülbelül 13,889.421 tartozik a mohamedán valláshoz s a keresztények és mohamedánok aránylagos viszonya a déli határfejedelemségekben a következő:

Kerület	Mohamedánok száma	Keresztények száma
Karsz	145.781	42.295 ³
Eriván	352.351	17.848

Terszk	494.462	318.776
Dagesztan	540.960	17.313
Eliszaetpol	552.632	10.016
Uralszk	478.695	109.533
Összesen	2,556.881	422.781

Magában Közép-Ázsiában, Fergana, Szir-Darja, Szemirje-cse, Szamarkand és Transcaspia kerületekben körülbelül 196.311 keresztény él 6,257.836 mohamedán között – vagyis 3,72% a leigázotthoz. Az említett ortodox keresztényeken kívül Közép-Ázsia még a következő felekezeteknek ad hajlékot:

Sectariánusok	3.838 ⁱ
Katolikusok	10.798
Protestánsok	3.880
Egyéb keresztények	4.831
Zsidók	10.613
Összesen	33.960

ami kitesz összesen 230.271 nem-mohamedánt. Ez, tekintve, hogy Oroszország csak rövid ideje okkupálta Közép-Ázsiát, arra mutat, hogy meglehetősen nagy száma az idegeneknek lakik ottan, amely azonban mégis aligha lesz elég erős tényező ahhoz, hogy felbontsa vagy átala-kítsa a meghódított kerületek eredeti népességét.

Megengedjük, hogy az oroszok bevándorlása Turkesztánban sokkal nagyobb méreteket öltött, mint más kerületekben, pl. a Kaukázusban s hogy ez a bevándorlás valószínűleg még növekedni is fog; ámde ez nem érinti fenti állításunkat a jelenlegi viszony folytatódására vonatkozólag, hogy ti. *Turkesztánra és mohamedán lakosságára sok-sok éven át még mint a cár birodalmához csatolt partes adnexae*^{JXVI}-re kell tekintenünk s nagyon távol van még az

az idő, midőn az etnikai szlávság ezt a területet is magába fogja szívni. Az orosz elembe való beolvadás sohasem lesz olyan teljes itt, mint Szibériában, ahol mint már említettük, az egész népesség hathetede eloroszosodott. Nem remélhetnek az oroszok még olyan sikert sem, amelyet a délnyugati török-tatároknál, ti. Kazánban, Asztrakhánban és Krímben értek el; mindenekelőtt azért nem, mert a török elem sokkal számosabb és összetartóbb Turkesztánban, mintsem hogy az uralkodó osztályba, mely csak kisebbség, beleolvadjon, másodsorban meg azért, mert a fanatikus mohamedánok ezen erős, minden oldalról hitsorsosaiktól körülvett tömege az ortodox egyház minden támadásának nagyobb kitartással fog ellenszegülni, mint amely ellenállást valaha kifejtettek a kazáni, asztrakháni és krími mohamedánok; harmadsorban pedig Turkesztánt az anyaországtól teljesen elválasztják a sztyeppék s az oroszok nem űzhetik oly könnyűséggel a telepítést ott, mint a Volga alsó folyásánál, hol a területi és éghajlati viszonyok is sokkal kedvezőbbek. A turkesztáni orosz birtokok legjobb esetben is csak a cár birodalmának szélső déli határvonalát alkotják, mely elkerüli a szláv uralom alá került urál-altaji törzsek területét. Innen tovább délre képzeljük az árja faj terjedését, melynek sorsa és kulturális kialakulása egy másik nagyhatalom kezébe került. Szívből reméljük a civilizáció érdekében, hogy e két kultúraterjesztő nagyhatalom, mely oly szoros szomszédságba került itten, békében és egyetértésben fogja tovább folytatni munkáját az egész emberiség javára.

JEGYZETEK

- ¹ L. „Sittenbilder aus dem Morgenlande” című könyvemet. Berlin, 1876. 25–26. l.
- ² Az Ask-abad szó jelentése: „szeretet-lak”; de Ask (szeretet, szerelem) itt a szó szufisztikus értelmében veendő, vagyis: Isten iránt való hűség és szeretet. Valószínűleg egy turkómán szent lakott itt egyszer.
- ³ Az itt említett keresztények nem mind oroszok, vannak közöttük örmények és egyéb keresztény felekezetekhez tartozók is, úgy hogy az ortodox szlávok kisebbsége, az Iszlám követőivel szemben, még szembetűnőbb.
- ⁴ Az itt adott statisztikai adatok az 1904. évi „Turkesztanszki Kalendar”-ból valók.

MÁSODIK RÉSZ

ANGLIA CIVILIZÁLÓ BEFOLYÁSA

I.

Az angol uralom kezdete

E mű első részében a szlávizmus északról dél felé való nyomulását és Ázsia mohamedán részére gyakorolt hatását próbáltuk leírni. Ezután a másik nagy nyugati kultúraterjesztő állam munkáját kell vizsgálat alá vennünk, vagyis Angliáét, Indiához való viszonyában. Angolország éppen ellenkező irányban indult, mint Oroszország. Dél-Ázsiában kezdte műveleteit s úgy tört utat észak felé. De a két hódító hadseregnek nemcsak földrajzi iránya, hanem egész

egyénsége, eszközei és céljai is tökéletesen különböztek egymástól. A moszkvai nagyhercegek, miután lerázták az Arany Horda igáját, bosszút akartak állani az elszenvedett sérelmekért s meghódítani készültek az ellenséges területet. Ez valójában csak a keleti keresztény egyház küzdelme volt az Iszlám s a harcias urál-altaji törzsek ellen s teljességgel politikai vállalkozás, míg Anglia beavatkozása a keleti ügyekbe egy magánvállalatban gyökerezik. Egy pénzzel bőven ellátott kereskedőcsapat a maga akaratából, a maga kockázatára, a hódításnak még csak gondolata nélkül is nekiindult az Óceán csalóka hullámainak, hogy a Távol-Keletet felkutassa. Ez a társaság 125 tagból állott és 70.000 font tőkével bírt, mely összeg később 400.000 font-ra emeltetett¹ s Erzsébet királynőnek az érdekelt kereskedőkhöz intézett s 1600. december 31-én kelt alapító levelében ki volt mondva, „hogya saját költségükön és saját veszélyükre, valamint angol királyságunk dicsőségére... megkísérelhetnek és folytathatnak egy vagy több utazást kellő számú kereskedelmi és kisebb hadihajóval (*pinna-ce*), a Kelet-Indiával való kereskedés és áruszállítás létesítése végett stb.”²

Mikor Vasco da Gama megkerülte a Jóreménység fokát s 1498 májusában kikötött Kalkuttában, a Kelet-India dús kincseiről szóló csodás hírek hamar elterjedtek, s bár majd 100 évig a portugálok maradtak egyedüli urai az indiai partvidéknek, a gazdagság és kalandok utáni vágy más tengerjáró nemzeteket is lassacskán odacsábított. Hollandia, a XVII. század legnagyobb tengeri hatalma volt az első, mely megtörte a portugál monopóliumot s a XVII. század első felében megalakult a hollandus Kelet-indiai Társaság Indiában, Ceylonban, Szumátrában s a Perzsai-öbölben.³ Angolország, mikor a spanyol Armada 1588-ban történt leverése után szabadabban kezdett már lélegzeni, szintén nem akart hátramaradni a többi nyugati tengerész-nemzetek mögött. Néhány angol kalandor is működött Indiában, mint a már említett kereskedő társaság. A szinté-

ren előbb megjelent európai vetélytársak erős versengése következtében az angolok csak lassan haladhattak. Ámbár kezdetben csak néhány gyárat akartak biztosítani maguknak s birtokszerzésre nem is gondoltak, a portugálok és hollandusok példája, kik kereskedelmi ürügyek alatt jókora földbirtokra tettek szert, az angolokban is felkeltette a hódításra való vágyat s vetélytársaik ettől fogva gyanakvó szemmel néztek rájuk.

Függetlenebb állást azonban csak az 1619-ben kötött angol-hollandus szerződés után foglaltak el s bár 1620-ban a hollandusok e szerződést megsemmisítették, az angolok akkor már erősen megvetették lábukat az indiai szárazföldön. Az 1612-ben alapított szurati kereskedelmi telepet követte 1618-ban a mocha-i, 1619-ben a jaszki, 1625-ben az armagaon-i, 1632-ben a maszulipatami, 1640-ben a bala-szori és a Hugli mellett lévő. 1667-ben átvették a portugáloktól Bombayt s 1686-ban megalapították Kalkuttát.

Nem tartozik feladatunkhoz előadni az indiai angol hódítások történeti fejlődését, melynek bő és kitűnő előadása megtalálható másutt.⁴ A mi feladatunk inkább az, hogy világot vessünk arra, miért járt az angolok vállalkozása sikerrel s hogyan vitt az indiai birodalom alapítására, melyet méltán tekinthetünk a világ egyik csodájának, mert mellette még Róma és Nagy Sándor diadalai is gyermekjártéknak látszanak.

Mindenekelőtt ez a kérdés merül fel: miért koronázta Anglia és nem Portugália, Hollandia vagy Franciaország műveleteit ily siker, mikor pedig ezek mind előbb ott voltak a helyszínen? Feleletünkben meg kell jegyeznünk, hogy a portugálok, kiknek nemzeti jellemvonásaik a mór hódítások idejéből erednek, még nem mint kereskedők, hanem mint rablólovagok és keresztesvitézek jöttek Indiába, kik minden pogányban Portugália és Krisztus ellenségét látták. Indiában viselt dolgaikat oly fanatizmus és kegyetlenség jellemzi, mely még Pizzaro és Cortes amerikai tetteit is homályba borítja. Ezenkívül: az indiai keres-

kedelem a portugál korona monopóliuma volt s ennek hivatalnokai kapzsiságból rosszul bántak a bennszülöttekkel s mindenképp elnyomni igyekeztek őket. A katolikus misszionáriusok minden habozás nélkül a legkegyetlenebb eszközöket alkalmazták egyházuk szolgálatában, mert nagyobb tekintettel voltak e jámbor emberek a szegény hinduk kincseire, mint lelki üdvére. Könnyen észrevehettük tehát, hogy Portugália a hanyatlás és bomlás csíráit önmagában hordozta s teljes eltűnése már nem késhetett soká. Hiszen már a XVII. század közepe óta nem is bírt Portugália semmiféle súllyal Indiában s politikai léte attól kezdve nem volt ottan egyéb, W. W. Hunter⁵ találó megjegyzése szerint, a büszkeség, nyomorúság s nagyhangzású címek szomorú krónikájánál. Az indiai portugál hatalom emléke él még a „*Lusiádák*” című eposzban, az inkvizíció halálra ítéltjeinek egy névsorában, néhány megtért alacsony osztálybeli keverék bennszülöttben s három kis darab földben a bombayi parton.⁶

A hollandusok már több óvatossággal, kitartással és képességgel jártak el. Hajóhaduk a legnagyobb volt a XVII. században, valamint hatalmuk is az ázsiai vizeken s India és Dél-Perzsia sok vidékén. Ha Angolország nem lett volna oly óriási vetélytárs, nehezen is lehetett volna Hollandia prestige-ét megtörni. A hollandusok bukását Indiában politikájuk gyermekes szelleme siettetette s W. W. Hunter körülbelül helyesen mondja, hogy „a hollandusok, éppen úgy, mint a föníciaiak, a legkegyetlenebb tetteket voltak képesek követni oly célból, hogy szomszédaikat elkergezzék, de nem hasonlítottak a föníciaiakhoz abban, hogy bevették volna civilizációjukat ama népek közé, melyekkel érintkezésbe kerültek”.

A franciákban hatalmasabb ellenfelekre találtak az angolok. 1604 óta mindig voltak francia kereskedelmi társaságok Indiában, a központi kormány azonban nem nyújtott elegendő támaszt, dacára annak, hogy voltak kereskedelmi érdekei a szárazföldön is s a szomszédos

szigeteken is. Kezdetben Colbert, megértvén e gyárak fontosságát, szabályzatokat bocsátott ki s több privilégiumot engedélyezett, de később ezen elavult rendelkezések és privilégiumok eltöröltettek s 1790-ben az Assemblée Nationale^{LXVII} végképp teljesen lehetetlenné tett a francia tekintély fenntartását Indiában. Legjelesebb férfiak áldozatul estek e romlott népnek s a hibákkal telt udvarnak, melynek miniszterei és „maitresse”-ei vajmi keveset törődtek koloniális politikával s keveset is értettek hozzá. A francia koloniális kormány zabolátlansága nagy előnyére volt az angoloknak, mert kiváló franciák, az angolok ezen veszélyes vetélytársai, kik gyakran befolyásos állásokat foglaltak el az angolokkal ellenséges viszonyban álló bennszülött udvaroknál, valamint néhány kormányzó, mint pl. Dumas és Duplex, kik mint jeles katonák és államférfiak tűntek ki, sok bajt okozhattak volna az angoloknak. Mikor azonban az angolok hatalma már meglehetősen erősen állott – vagyis a XVIII. század vége felé – az angolokkal hadilábon álló indiai hercegek seregét francia kalandorok vezették; a Maratha-hatalom katonáit franciák tanították ki; Tipu mysore-i szultán, egy veszélyes ellenfél, titokban levelezésben állott a párizsi Direktorátussal s mint Citoyen Tipu belépett a párizsi köztársasági egyletekbe. I. Napóleonnak sem csekély tervei voltak India meghódítását illetőleg. Ő halálos csapást akart ezzel mérni fő ellenségére, Angliára, de szerencsére a franciák érdeklődése India ügyei iránt a XVIII. század vége felé már tűnőfélben volt – hiszen tulajdonképpen e vállalatot sohasem kísérte náluk igazi nemzeti lelkesedés. Midőn Lallyt, kit e balsikerért Párizsban kivégeztek, Nandervaszknál legyőzték, több csapatot azonnal kivontak Indiából és soha többé oda vissza sem helyezték. Amikor pedig a francia forradalom kitörése után a köztársaság kijelentette az Angliával való háborút, a korzikai generális minden nagyszerű terve Indiát illetőleg halomra dűlt s pusztá álmokképpé vált.

Mindezen veszélyek dacára Anglia folytonosan tért nyert, részint egyes európai és ázsiai, sikerüket nagyban előmozdító szerencsés véletlen események, részint pedig az angol nemzeti szellemet kormányzó erények folytán, melyek a nemzet történeti múltjában gyökereznek s azon etikai és társadalmi körülmények által tartatnak fenn s mozdíttatnak elő, melyek megkülönböztetik az angolt minden más nyugoti nemzettől. Aki ismeri és teljes értéke szerint méltányolja azon rendkívüli nehézségeket, melyekkel Clivenak^{LXVIII} és Hastingsnek^{LXIX} meg kellett küzdenie, az át fogja látni, hogy az angol jellem állhatatos kitartása és eltökélt akarata hozta létre e csodás alkotást: az indiai császárságot. Nem értheték egyet e tekintetben Seeley tanárral,⁷ aki azt állítja, hogy India meghódítása merő spekuláció volt s hogy nincs az angolok tettei közt egy sem, mely akaratlanabb és véletlenebb lett volna ennél.

Megengedem, hogy kezdetben a Kelet-indiai Társaságnak csak kereskedelmi céljai voltak, hogy a benne érdekelt kereskedők nem sokat törődtek földterület szerzésével s csak a kényszer nyomása alatt viseltek háborúkat a bennszülött hercegekkel. De ki is hihetné egy percre is, hogy Clive és Hastings, az indiai angol hatalom igazi megalapítói, hideg közönyösséggel nézték volna azon anarchiát, mely Aurengzib^{LXX} halála után a mogulok birodalmában uralkodott s ezen dinasztia bukásakor annyi politikai viszszaeséshez és változáshoz vezetett? Ki kételkedik abban, hogy az a befolyás, melyet a franciák több helyen gyakoroltak, nem bátorította és sarkallta az angolokat is? Vagy feltehető-e, hogy a legkiválóbb bennszülött indiai trónkövetelők rövidlátása és ostobasága nem keltette volna fel angol parancsnokok hazafias hősiességét? Személyes ambíció és gazdagság utáni vágy volt egy másik indítóok – hiszen India Európában is és Ázsiában is mint páratlan kincsek hazája volt ismeretes s ha ezeknek híre még gaznai Mahmudot, a mogulokat, Szamarkand béna uralkodóját s Nadir sahot is arra bírta, hogy expedíciót indítsanak Dél

felé, nem csodálkozhatunk azon, ha az angol kereskedő társaság néhány jobb szolgája, csábítva az arany-ördög fényétől rendszeres hódításokba fogott. Mir Jafarnek, kit Clive 1757-ben Mursidabad alkirályának tett meg, állítólag a Clive-nek és más tiszteknek és hivatalnokoknak adott kártalanításon kívül 6,000.000 rúpiát kellett fizetnie, hogy a társaság kárát pótolja. Az angolok követelései 2,697.750 £-ot tettek ki, de ebből csak 1,238.575 £ fizettetett ki, vagyis körülbelül a fele.⁸

Hiábavaló dolog az angolok indiai sikereit csupán a szerencsének és vaksorsnak tulajdonítani. Minden siker, bármily csekély lett legyen is, arra a meggyőződésre kellett hogy vezesse mindinkább az angolokat, hogy a rendkívüli körülményeket kitartással és türelemmel nagy eredmények elérésére használhatják fel s hogy nemcsak igen kedvező kereskedelmi viszonyok állnak rendelkezésükre, ami a Kelet-indiai Társaságnak eredeti célja volt, hanem értékes földterületek is szerezhetők, végül pedig egy egész birodalom. Nem akarunk messzemenő spekulációkba bocsátkozni, csak megállapítjuk röviden azon politikai és etikai okokat, melyek az európai jövevényeknek annyira segítségére voltak. A renaissance által felfrissített nyugati kultúra Indiában találkozott először szembe a nyugati befolyásoktól teljesen érintetlen keleti szellemmel. Itt, India síkságain történt az első összeütközés a modern Európa s a régi Ázsia között, mert a szlávok háborúit a törökökkel, mongolokkal és ugorokkal – hol a mi világunkat a csak félig európai Oroszország képviselte – helyesen csak a Kettős-Kereszt s a Félhold harcainak tekinthetjük. A köztünk és az oszmánok közt lefolyt háborúban sem jutott teljesen kifejezésre ez az ellentét, mert ez utóbbiakban igen nagy volt az árja elem s így tiszta ázsiaiaknak ők sem tekinthetők. India volt mindig a tiszta ázsiai gondolkodás hazája; vallása, költészete, szokásai és erkölcei, sőt művészete is messze elterjedt Nyugatra és Keletre még Mohamed fellépése előtt s mindama hiba és baj, amit Közép- és Nyugat-

Ázsia társadalmi és politikai állapotaiban találunk, Hindosztán népétől és uralkodóitól ered.⁹ Ha tehát keleti krónikások túlzó előadásában a mogul birodalom hatalmáról, gazdagságáról, rendjéről, igazságosságáról és nagyságáról olvasunk, nem szabad ezt modern európai mértékkel mérni. Egész életemen át kifejtett érdeklődésem a mohamedánok benső viszonyai iránt arra a meggyőződésre vezetett, hogy még Dicsőséges Akbar (1556–1605) vagy Dzsehangir (1605–1627) és Sahdzsián uralkodása (1627–1658) alatt is az a sokat hirdetett béke, rend, biztonság és igazságosság nem volt korántsem elegendő arra, hogy az indiai félsziget lakóit megvédje uralkodóik zsarnoksága és szeszélyei ellen. Ázsia minden időkben a zsarnokság és önkény fészke volt, a szabadság fája sohasem tudott virágozni földjében s politikai szervezetet ahogy mi értjük ezt, ott sohasem ismertek. E véleményünkben nemcsak a keresztény Európa támogat, hanem mohamedán forrásaink is. Északnyugati India szomorú állapotát Humajun uralkodásának utolsó éveiben, a hűbéresek folytonos felkelését és lázadását a központi kormány ellen, a folytonos háborúság okozta pusztításokat – mind bőven leírta Szidi Ali Reisz, török utazó.¹⁰ Még a kétségtelenül legnagyobb mogul herceg, Dicsőséges Akbar negyvenkilenc évi uralkodása is csak harc és lázadások folytonos forgataga volt s ama különböző újítások, melyeket a fennálló zavarok dacára országa kormányzatába, hadseregébe és törvényeibe behozott, teljesen ázsiai bélyeget viseltek magukon. Az adószedők kedvük szerint rabolhatták a parasztokat és kereskedőket, anélkül, hogy bárki is megakadályozta volna őket ebben s bár voltak *Mir-i-Adlo*-ok (főhivatalnokok), *kadi*-k és *kutval*-ok (rendőrtisztek) – az élet és vagyonbiztonság csak az angolok uralmával kezdődött Indiában. Dzsehangir uralkodása alatt sem volt jobb dolga az országnak. Társadalmi botrányok, palotaintrikák s végtelen harcok aláásták az alkotmányt. A mogul birodalomnak meg kellett dőlnie s Dzsehangir fia, ki az

„Aurengzib”¹¹ (= a trón dicsősége) büszke nevet viselte, bármily ügyes volt is, nem volt már képes a bukást megakadályozni. Uralkodását, melyet a keletiek olyan nagyon dicsőítenek, udvari orvosa, François Bernier, kevésbé ragyogó színekben tünteti fel. Ez ugyanis a magántulajdon teljes bizonytalanságát, az adószedők igazságtalan eljárását, a kormány ingatagságát, a törvények teljes hiányát, a hercegek zsarnokságát és irigységét írja le, mely gyakran oly mértékben nyomta el a parasztokat és iparosokat, hogy éhen halhattak. E gyalázatos rendszer a legtöbb indiai várost, mely sárból, pizsokból s a legrosszabb anyagból épült, romba döntötte s lakóit távozásra kényszerítette; minden, egyszóval, a közeledő bomlás jeleit mutatta.¹² Az a néhány jelentékenyebb épület is – mecsetek paloták, sír-emlékek, néhány kiválóbb herceg uralkodásának maradványai – ezen hercegeknek inkább pompaszeretetét, mint a népek jólétére való iparkodást bizonyítja.

Hindosztán politikai helyzete az angolok megjelenésekor, vagyis a mogul birodalom bukása s Angliának európai vetélytársain kivívott győzelme után, kétséget kizárólag megjelölte már végső eredményét egy energikus, kitartó, határozott céllal és kellő eszközökkel bíró európai hatalom beavatkozásának. Az egyenetlenség, anarchia, a különböző hatóságok közötti faji és vallási gyűlölet mind segítségére volt az idegen hódítónak feladata keresztülvitelében. Annál is inkább, mert India sohasem volt egységes birodalom s a különböző fajok, nyelvek, vallások és társadalmi állapotok teljesen szétválasztották egymástól az indiai félsziget egyes részeit. Könnyebb elképzelni Európát egy egységes nemzettel és egy közös nyelvvel, mint Indiát, mert a román, germán és szláv nyelvek egyes ágai közti eltérések korántsem akkorák, mint az India 294,361.056 lakója által használt hetven különböző nyelv és tájszólás.¹³ Az első hely a nyelvek ezen keverékében az ún. *hindi* nyelvet illeti meg, mely eredete szerint közeli rokona a szanszkritnak s melyet különböző tájszólásokban hozzáve-

tőleg 80,000.000 ember beszél. Körülbelül 40,000.000 beszéli a *bengáli*, 86,000.000 a *punjabi*, 11,000.000 a *gudzsarati*, 19,000.000 a *marathi* nyelvet, 50,000.000 hindu a *tamil* (*tamil, telegu, kanar és maláji alam*) dialektusokat használja s 60,000.000 *kolari* nyelven beszél. Fő jellemvonásaik szerint e különböző nyelveket árja és nem-árja nyelvekre csoportosíthatjuk. Az egyes csoportok közötti dialektikus különbséget nem is tekintve, érdekes, hogy egy dél-indiai *dravida* nem érti meg jobban egy punjabi vagy bengáli beszédét, mint egy nápolyi a svédet vagy orosz, ámbar e két utóbbi mindkettő az árja nyelvcsaládhoz tartozik, míg az előbbieket közül az egyik az árjához, a másik az urál-altajhoz.^{LXXI} Ami a vallási megoszlást illeti, az 1901-i népszámlálás szerint van

Hindu	207,146.000
Amimista ¹⁴	8,711.000
Szikh	2,195.000
Dzsaina	1,334.000
Parszi	94.000
Buddhista	9,923.000
Zsidó	18.000
Keresztény	2,923.000
Mohamedán	62,458.000

Mindenki, aki tudja, hogy mily fontossága van Ázsiában a vallásnak, könnyen megértheti, hogy e különböző felekezetek hívei között tátongó mélységet áthidalni lehetetlenség. A vallás teljesen leköti az ázsiai, fontosabb, mint nemzetiségi öntudata, mely majdnem mindenütt másodrangú fontosságú. Indiában, az ázsiai gondolkodás e középpontjában, a vallási különbségek voltak mindig a leghatalmasabb fegyver az idegen hódítók kezében, mert a vallást oly fanatizmus kíséri itten, melynél vadabb és féktelenebb nem található sehol, sem a Régi-, sem az Új-Világban. Csak ezen túlsások és ezen féktelenség erejénél fogva volt képes a hindu val-

lás, mely az első India vallásai közt s legtöbb követőt szám-
lál, mint vallás fenntartani magát határozott parancsolatok és
szabályok nélkül. Sir Alfred Lyall¹⁵ ^{LXXII} erre vonatkozólag ezt
mondja: „A hindu vallás babonák, szellem- és démon-imá-
dás, félistenek, istenített szentek, védistenek, számtalan
kápolnával és templommal rendelkező helyi és egyetemes
istenségek, lármás és bántó istentisztelet és ceremóniák zűr-
zavaros halmazata, mely egyik percben irtózik egy légy
megölésétől, a másikban meg már emberáldozatokban talál-
ja kedvét.” Oly vallás ez egyszerűen, mely ami e fogalomról
alkotott véleményünkkel teljesen ellenkezik, éppen úgy,
ahogy e szó is: „hindu” a bennszülöttek szempontjából
nézve nem annyira nép- vagy földrajzi fogalom, mint
inkább egy a szekták, nemzetségek, öröklött foglalkozások
és kasztok véletlen csoportosulásának elnevezése.

A második hely az Iszlámot illeti meg, mely itt más ala-
kot öltött, mint Nyugat-Ázsiában. 800 éves elkeseredett
küzdelem után csak részleges győzelmet sikerült kivívnia,
anélkül, hogy e vegyes népesség szokásaira, erkölcsre és
gondolkodására oly mély és átalakító hatást gyakorolna,
mint Közép-Ázsiában, Perzsiában és Arábiában. Ha az isz-
lám Indiában való megjelenése óta nem lett volna mindig
religio militans s ha a Gaznevi Mahmudtól^{LXXIII} a Mogulok
bukásáig nem mindig törökök és afgánok, ez ádáz és vitéz
harcosok hordozták volna zászlóit, még ezt a részleges
győzelmet sem tudták volna kivívni. Ez idő szerint az isz-
lámizmus főképp India északi és északnyugati részében
uralkodik. A közel 62,500.000 indiai mohamedán kéthar-
mada – vagyis kb. 40,000.000 – ezen a vidéken lakik, míg
a többi 22,000.000 el van szórva India 232,000.000 lakója
közt India többi részeiben.¹⁶ Azon tény, hogy a próféta
tana nem terjedt el nagyobb mértékben az egész félszige-
ten s hogy győzelme csak ilyen hiányos lett, teljes határo-
zottsággal a nyugati beavatkozásnak tulajdonítom – mert
valamint Szolimán szultán győzelmeit és hódító terveit
meghiúsították a jobban felfegyverzett portugálok, úgy a

mogulok hatalmát s ezáltal az Iszlámét is megtörte a francia és angol jövevények kitartása és jól szervezett katonai ereje. Bizonyítani lehet politikai szempontból, hogy az angol beavatkozás mentette meg egy időre a mogul birodalmat a teljes bomlástól, ámbár fennállásának ezután következő korszaka már csak árnyéka volt régi dicsőségének. Ez a bizonyíték mindezáltal az Iszlámra vonatkozólag nem jelent semmit. Igaz ugyan s még mai nap is lehet tapasztalni, hogy dacára annak, hogy az ország keresztény uralom alatt van, az Iszlám több új hívet szerez a hinduk közt, mint az uralkodó hatalom vallása; ebből arra következtethetünk, mennyivel nagyobb és mélyebbre ható lehetett a mohamedán befolyás, amidőn az indiai mohamedánok harcias törzse, nem zavarva a nyugatiak beavatkozásától és sarkallva a már ébredező pániszlámizmustól, *dzsibádot* (vallási háborút) viselt a gyűlölt *putperesztek* (bálványimádók¹⁷) ellen. Kétségtelen, hogy az iszlámizmus Indiában, dacára 800 éves fennállásának anyagilag gátolva volt a haladásban és semmi sem jellemzőbb félsikerére és elfajulására, mint azon keverék formája, melyet hindu követőinek legnagyobb része ma vall.

Ami az indiai mohamedánok felsőbb osztályát illeti, melyet Sir George Campbell^{LXXIV} 50,000.000-ra becsül s mely vegyesen üzbég, arabs és afgán kalandorok és vándorlovagok meg indiai bennszülöttek leszármazóiból áll – ezeknek vallási buzgalma igen mélyen gyökerezik, mélyebben még, mondhatnám, mint a felsőbb osztálybeli perzsáké, törököké és arabsoké, mert hitük alapja kaszt-büszkeség s azon hatalomban nyilvánul, melyet a hinduk fölött gyakorolnak. Az a fanatizmus, mely Szamarkandból és Buharából, a közép-ázsiai dogmatizmus főfészkeiből ered, régi, érintetlen alakjában maradt meg náluk. Midőn Közép-Ázsiában utaztam, a buharai egyetemeken fanatikus teológusokat találtam az indus tudósok közt s a hinduk szemében a szamarkandi és buharai *medreszék* tisztább forrásai voltak mindig a mohamedán tannak, mint akár a híres kairói

Azhar-egyetem – következőképp jobban is látogatták őket. Ez azonban nem vonatkozik a mohamedán indusok nagy tömegére, azaz az alsóbb mohamedán osztályokra, kik különböző hitű népekkel való gyakori érintkezésük folytán, ezen más törzsek szokásait és erkölcsiet nem egy esetben átvették s mint Sir John Strachey¹⁸ állítja, nagyobb része nem is érdemli már meg a mohamedán nevezetet. Sir Denzil Ibbetson,^{LXXV} ki behatóan ismeri az országot, azt mondja, hogy a mohamedán radzsput, gudzsarati vagy dzsát szociális, faji vagy politikai állapotára nézve semmiféle tekintetben nem különböztethető meg hindu testvérétől. Szociális szokásai változatlanok maradtak, faji korlátai nem szorítottak összebb, házassági és örökjoga szintén nem változott¹⁹ s az egyetlen praktikus különbség a mohamedán és hindu közt az, hogy a mohamedán haját lenyírja és szakállt növeszt, mecsetbe jár s házasság alkalmával a mohamedán szertartással is él – a hindun kívül. Tisztelik az indus isteneket is s a mohamedán anya, ha gyermeke himlőbe esik, világért sem mulasztana el áldozatot bemutatni ezen betegség istenének, hogy gyermekét megmentse.²⁰ A hinduk és mohamedánok jó lábon élnek egymással s India alsóbb osztályainak iszlámizmusára csakugyan nem lehet azt mondani, hogy megőrizte volna ama szigorú kizárólagosságot és más vallások tagadását, mely Nyugat-Ázsiában jellemző rá nézve. Pedig még az anatóliaiak, kandióták, bosnyákok és hercegovinaiak is, – bár keresztény görögök és szlávok leszármazottjai, aminek nyomát beszédjükben is fel lehet fedezni – állítólag legvadabb és legfanatikusabb ellenfelei keresztény társaiknak. Köznapi előítéletek és babonák talán megmaradtak köztük Iszlám-előtti időkből, de egyetlenegy szokás sem, mely ellenkeznék az Iszlám méltóságával. Általánosságban szólva: fanatikusabbak még, mint a legbabonásabb arabsok, perzsák és törökök.

JEGYZETEK

- ¹ Sir William Wildon Hunter, „The Indian Empire: its Peoples, History and Products” III. új átdolgozott kiadás, London 1893. 428. l.
- ² Sir Courtney Ilbert K. C. S. I.: „The Government of India; being a Digest of the Statute Law relating thereto, with Historical Introduction and Illustrative Documents” Oxford 1896. 466. l.
- ³ „The Indian Empire” 425. l.
- ⁴ Íme egynehány a legismertebb tekintélyeknek az e tárgyra vonatkozó munkák közt:
1. Edward Thornton: „The History of the British Empire in India.” London 1841. 6. köt.
 2. Lionel James Potter: „The History of the British Empire of India, from the Appointment of Lord Hardinge to the Political Extinction of the East Indian Company, 1844–1862” (e mű folytatása Thornton „History of India”-jának), London 1874.
 3. Mountstuart Elphinstone: „The History of India: the Hindu Mahometan Periods.” 6. kiadás, jegyzetekkel kísérté és kibővítette E. B. Cowell. London 1874.
 4. Alfred Lyall: „The Rise and Expansion of the British Dominion in India.” London 1894.
 5. W. W. Hunter: „The Indian Empire: its Peoples, History and Products.” London 1893.
 6. J. R. Seeley: The Expansion of England (két felolvasás). London 1884. Ez csak részben vonatkozik Indiára.
- ⁵ „The Indian Empire” 423. l.
- ⁶ Uo. 440. l.
- ⁷ J. R. Seeley, a modern történet tanára a cambridge-i egyetemen: „The Expansion of England.” London 1884, 179. l.
- ⁸ W. W. Hunter, 451. l. Mills: „History of British India.” 3. köt. 367, 368. l.

⁹ Hindosztán, az indiaiak hazája jelenleg a következő ország-részekre, államokra és kerületekre van osztva: 1. Ajmere Mervara, 2. Andamánok és nikobárok, 3. Asszam, 4. Beludzsisztán, 5. Bengál, 6. Berár, 7. Bombay, Szindh és Aden, 8. Burma, 9. Központi kerületek, 10. Kurg, 11. Madrasz, 12. Észak-nyugati kerületek, melyek a Punjab egyes részeiből s néhány ezelőtt nem Indiához tartozott kerületből állanak, 13. Punjab, 14. Agra és Qudh egyesített kerületek, nem közvetlenül angol kormányzat alatt, 15. Beludzsisztán egy része, 16. Baroda, 17. Benali-i államok, 18. Bombayi államok, 19. Közép-indiai agentia, 20. A központi provincia állami, 21. Hajderabád, 22. Kasmir, 23. Madraszi államok, 24. Mysore-i államok, 25. Punjab-i államok, 26. Radzsput kerületek, 27. Egyesített tartomány-államok (l. a Brit-Indiára vonatkozó statisztikai kimutatást 1891/92-től 1900/01-ig, hivatalos kiadás. 1902.)

¹⁰ L. „The Travels and Adventures of the Turkish Admiral Sidi Ali Reis in India, Afghanistan, Cenral Asia and Persia, during the years 1553–1556 (törökből, jegyzetekkel, London 1899) című könyvem VI., VII. és VIII. fejezetét.

¹¹ Az angolok „Aurangzib”-nak írják, de mi a perzsa írásmódhoz ragaszkodunk, mert perzsául *aureng* = trón s *zib* = fény.

¹² Sir Alfred Lyall: „The Rise and Expansion of the British Dominion in India.” London 1894. 44, 45. l.

¹³ A következő adatokat Sir John Strachey^{lxxvi} „India: its Administration and Progress” (III. kiadás, London. 1903.) című könyvéből vettem.

¹⁴ E szó: animismus, mely az 1901-i népszámlálásban fordul elő, jelenti mindazokat, kik oly lelkekben és szellemekben hisznek, melyektől az ember függ, melyektől fél s kiket mint isteneket tisztel. (L. Sir John Strachey 285. l.)

¹⁵ Sir Alfred Lyall: „Asiatic Studies” 2. 1.; idézi Sir John Strachey: „India stb.” 286. l.

¹⁶ Sir John Strachey: „India etc.” 302. l.

¹⁷ Az Iszlám a keresztényeket és zsidókat elismeri Ehli Kitabnak, vagyis Szentírást bírónak s enyhébben ítéli meg őket, de a pogányokat igen szigorúan bírálja s putperesztnek és medzsusinak (mágusoknak) nevezi őket.

¹⁸ „India stb.” 303. l.

¹⁹ Ama sok szokás közt, mely annak, ki az indiai mohamedán életet tanulmányozza, feltűnik, felemlítjük a temetések óriási fényét és pompáját – ami teljesen ellentétben van a nyugati Iszlám szokásával, hol nagy gyorsasággal és egyszerűen temetnek. Minden más szokást ott vétkesnek tekintenek.

²⁰ „Report on the Census of 1881 in the Punjab.” 143. l. Sir John Strachey: „India stb.” 303. l.

II. Az angol hatalom megszilárdulása

Ha tekintetbe vesszük, hogy India minden időben szakadatlan háborúk, harcok és ellenséges betörések színhelye volt s hogy az Északról betörő zsákmánykedvelő idegen hadak faj és vallás tekintetében oly nagy különféleséget mutattak, nemigen csodálkozhatunk azon, hogy a keresztény Nyugatról jövő jövevények nem nagyon lepték meg az indiai bennszülötteket. Az északi hódítók ölni és rombolni jöttek mindig s amerre csak mentek, raboltak, gyilkoltak és zsákmányoltak, a nyugatiak azonban – kiket később *Frenginek* neveztek – első fellépésükkor békés kereskedőknek mutatkoztak, kik helyről helyre járva a keleti termékeket nyugati készítésű cikkekkel cserélték el. Ezért tehát nem is volt kezdetben a bennszülötteknek haragra semmi okuk az idegen kereskedők ellen s ez az érzelem nem is volt abban az időben még feltalálható. A portugálok kegyetlen és jogosulatlan katolikus propagandája, mely nemcsak lelkeket hódítani jött ide, hanem földet is, volt csak az, ami az álmatag hinduk s még inkább az akkor már végső bomlásához közeledő mogul hatalom képviselőinek méltatlankodását felkelté. A hollandusok, franciák és angolok, kik a portugálok után következtek, kezdetben csak gyártelepek alapítására törekedtek, de nemsokára aztán ők is kezdték kihasználni az ország törvénytőlküli állapotát s földterületeket is biztosítottak a maguk számára. Az angolok igazi hatása Indiában csak akkor kezdődött, midőn kikergették francia vetélytársaikat – vagyis a plassey-i^{lxxvii} (1757) és vandevasi (1760) csata után – s amidőn már csupán keleti ellenfeleikkel kellett elbánniok. Addig minden törekvésük a partvonal néhány pontjának bevételeire irányult, így pl. Bengálban, Orissában, Mysore-ban, Bombayben és a Carnaticban; de a körülmények súlya arra

indította a békés kereskedő társaságot, hogy taktikáját lényegesen megváltoztassa s felcserélje Mercurius pálcáját a hódító karddal. Egy 1683-iki törvény felhatalmazta a társaságot, hogy a pogány bennszülöttekkel a békéről és háborúról tárgyaljon s hogy oly katonai lépéseket tegyen, amelyeket jónak lát.¹ Az uralomban beállott ezen változás kezdetben kedvezőleg hatott Indiára, mert ama elkeseredett küzdelemben, melyet a most teljes képességük kifejezésére bírt hinduk folytattak mohamedán elnyomóik ellen, az angolok beavatkozása a mogul birodalom bukása után védelmül szolgált a sokat szenvedett hinduknak. Ritkán okoztak még a vallási fanatizmus zavaros hullámai oly kegyetlen pusztítást, mint a hinduk és mohamedánok közti ezen harcokban a XVIII. század folyamán, s a belső viszályt még súlyosbították a perzsák portyázásai Nadir sah (1739) s az afgánoké Ahmed sah alatt (1747).

Tolluk nem képes leírni minden részletét azon idők gyilkosságainak, kínzásainak és pusztításainak, de akik olvastak egyet-mást ezen korszakról a rendelkezésünkre álló történeti művekben, jogosult büszkeséggel kell, hogy elismerjék a modern kultúra angol fáklyavivőinek jótékony befolyását Keleten. Ámbár Burke,^{LXXVIII} John Stuart Mill,^{LXXIX} Lord Macaulay^{LXXX} és mások sok hibáztatni valót találnak egy Clive s egy Hastings kápráztató pályájában, ezt a hibakeresést csakis egyes előítéleteknek s a helyi viszonyokban való tájékozatlanságnak tulajdoníthatjuk. Honfitársaik igazságtalan megvádolása Sir John Strachey szerint² mindenkor hibája volt az angoloknak s ha a fent említett kitűnőségei az angol történelmi irodalomnak jobban megértették volna a dolgok igazi állását s jobban megismerkedtek volna a vad rablóhadak s az Ázsiát elnyomó szívtelen zsarnokok természetével, ítéletük is más lett volna. Selyemkesztyűben és az emberséges bánásmódra alapított stratégiával az angoloknak aligha sikerült volna India élén rendet hozni az ország bennsejében rohadt és teljesen bomlásnak indult közállapotaiba s felépíteni az angol szuverenitásnak ama

bámulatos épületét, melyet Indiában ma magunk előtt látunk. Elismerjük készségesen, hogy ázsiai ellenfeleik csatlásai, hűtlensége és fondorkodásai némelykor arra bírták az angol politika vezetőit, hogy a morálról és igazságságról alkotott fogalmaikkal ellenkező eljárást kövessenek, mégis általánosságban szólva, nem érheti gáncs a nyugati kultúra zászlaját, ahogy az Indiában kibontakozott. Ha az angol hatalom fejlődése alatt történtek is egyes rendellenességek és törvénytelenések India különböző pontjain, ezen hibákat teljesen ellensúlyozza oly nemes és emberbaráti érzelemtől vezetett férfiak viselkedése, mint amilyenek Edwards, Lawrence, Mayo és mások voltak. Nem szabad felednünk, hogy e vállalat magasztos célja az volt, hogy jobb jövőt biztosítson szerencsétlen emberi lények millióinak s ez a cél sok hiányt, fogyatkozást fedez. A következőkben meg akarjuk mutatni, hogy Anglia mit tett Indiáért s e célra elég lesz egész röviden előadni ama történeti tényeket, melyek végeredményükben a hódításra vezettek.

Midőn Clive-et (ki később Lord Clive lett) 1758-ban a Kelet-indiai Társaság igazgatói megtették a társaság telepeinek kormányzójává, az angol védnökség alatt álló terület a fent említett birtokokra szorítkozott. 1792-ben délen is történtek további hódítások; 1804-ben pedig Mysore, Hajderabád és Oudh is angol védnökség alá kerültek. 1834-ben már, a Punjab és az Indus alsó területe kivételével, egész India a társaság birtokában vagy védnöksége alatt volt. 1842-ben ehhez csatlakozott még Ceylon s Asszam és Burmah egyes részei, 1857-ben pedig a Punjab és Szindh s így most, mióta Lord Curzon az új határtartományt szervezte, az egész indiai félsziget Kasmirtól a Comorin Fokig, ez az 1,766.797 angol négyzetmérföldnyi terület 294,361.056 lakossal, angol fennhatóság alá tartozik.³

Mindezen szerzemények fokozatosan, másfél század leforgása alatt fejlődtek a mai indiai császársággá, sok harc,

nagy erőmegfeszítés és sok csalódás után, amit egyrészt a bennszülöttekkel s az európai vetélytársakkal való küzdelem, másrészt pedig a társaság otthon lévő igazgatói okoztak, kik keveset vagy semmit sem értettek ahhoz, hogy hogyan állanak ügyeik a messzi tengerentúli országokban. Őket kizárólag kereskedelmi célok vezették s azért gyakran szükségképp összeütközésbe kellett kerülniök azon lelkes és erélyes emberekkel, kiknek keze közt voltak az ügyek Indiában. Indiának előre megfontolt meghódításáról a szó igaz értelmében nem volt szó sohasem. Az oroszok, midőn a velük szomszédos mohamedán területre berontottak, kizárólag orosz katonákból álló sereggel jöttek, mindent meghódítottak és bekebeleztek a cár birodalmába; – az angolokat ezzel szemben igen sok idegen katona is segítette, vagy drága pénzért vagy kereskedelmi érdekből. Maguknak tartották azonban fenn az angolok az ellenőrzést s az ügyek vezetését. Mai nap India védelme 76.243 angol és 150.000 bennszülött katonára van bízva s ez lehetett többé-kevésbé a katonai erők aránya minden előző alkalomkor is – azaz egyötöd angol és négyötöd bennszülött katona. Így tehát, bár tudatlanul, de annál hatásosabban, a bennszülöttek maguk is nagymértékben közreműködtek az anarchia, belső zavarok s nemzeti hercegek zsarnokságának megszüntetésében, megkezdve ezzel azon békét és jólétet, melyet most is élveznek a „Pax Britannica” alatt. Abban, hogy ily aránylag csekély számú angol hadsereg elegendőnek bizonyult Anglia hatalmát Indiában megvetni, nincsen semmi csodálatos.

Sok példa van arra a múltban is és a jelenben is, hogy európai bátorság, pontos kötelességtudás és hazafiasság győzedelmeskedtek számban túlnyomó ázsiai haddal szemben. Taskent bevételénél, Csernyajev alatt 1501 orosz állott szemben 15.000 kokandival és 90.000 bennszülöttel; s ámbár az angoloknak több ízben igen nagy sereg állott rendelkezésére, így pl. a nagy Maratha^{LXXXI} háborúban, 1818-ban, Lord Hastings alatt több mint 100.000 ember,⁴

mégis az ügyes vezetés, kitartás és elszántság volt az, ami a győzelmet számukra kivívta. Ez az elszántság és céltudatosság s nem a számbeli erő tette lehetővé Angliának azt, hogy ázsiai hódításainál ilyen sikereket érjen el. India pályafutása elején Angliának még csak 12,000.000 lakosa volt⁵ s hadi erejét akkoriban nagyon csökkentette a Napóleon elleni hadjárat. A párját ritkító bátorság és halálmegvetés példái között lehet-e különbség, mint Clive-é a Plassey-i csatában, ki 1000 angollal, 2000 sepojjal s nyolc ágyúval teljes győzelmet aratott a bengáli alkirály fölött, aki 50.000 emberrel és ötven ágyúval állott vele szemben? Az angol történet tele van a személyi bátorság és önfeláldozás példáival, de ezeket a hőstetteket gyakran csak a kedvező körülmények tették lehetővé.

Az angolok sikerét igen nagy mértékben ama faji és valósi viszályoknak kell tulajdonítanunk, melyek mindig igen nagy szerepet játszottak a hinduk között; és ha ilyen szerencsés körülmények között egy maroknyi közép-ázsiai sikert Baber^{LXXXII} vezetése alatt – valószínűleg nem jobban felfegyverkezve, mint maguk a hinduk voltak, kik ellen harcoltak – a nagy mogul birodalmat megalapítani, hogy csodálkozhatnánk akkor azon, hogy a tatár elődeiket oly messze felülmúló angolok – kihasználva a maguk előnyére a Visnu-imádók és mohamedánok közti gyűlölséget – erősebbeknek bizonyultak, mint ez a két ellenfél együttevége?⁶

Nem szabad felednünk azt sem, hogy az európai hódítók, elsősorban éppen az angolok, hindu hadjárataikban legelőször a népesség legkevésbé harcias elemeivel kerültek szembe – ti. Dél-India lakóival, kiket mai napig is gyáva, az éghajlattól erőtlenné, gyengévé tett népnek ismernek. Bengál talán az egyetlen ország a földön, ahol a gyávaságot nem tekintik megbecstelenítőnek. A bennszülöttek seregét valójában mohamedánok vezették. Nem szabad azonban felednünk azt sem, hogy Bengálban a mohamedánoknak sincs meg az az erélyük, vallási lelke-

sedésük, mely India egyéb részeiben jellemző a próféta híveire. A süllyedő mogul hatalom katonai és polgári alkalmazottai sem tűnnek fel sokkal jobb színben s így azon sereg jellemzésére, mely az angolokkal szemben állott, elég lesz idéznünk Sir Alfred Lyallt:⁷ „Kezdetben oly seregeket győztünk le, melyek nem voltak jobbak egy fegyelem és egység nélküli zsoldos bandánál.” Milyen más, mennyivel nehezebb lett volna Anglia feladata, ha nem délről érkezett volna, tengeren, hanem északról, a szárazföldön! Akkor a beludsi, afgán, radzsput és más vad, harcias törzsekkel kellett volna először találkoznia. S amit a föld- és néprajzi állapotokra nézve mondtunk, a vallásiakra is vonatkozik. Mohamedánok vezették azon sereget, mellyel Anglia először ütközött meg Indiában, de a küzdők legnagyobb része Visnu-imádó volt, kik azonban vitézség dolgában messze a mohamedánok mögött állottak. Az ő vallásukban a háború nem volt isteni parancsolat s ezért ők kevésbé is tudtak ellenállni, mint a hinduk, kiket a Korán szava bátorított: „Az Isten megjutalmazza azt, aki az Ő ügyében harcol.”

Végül nem annyira a fegyverek ereje, a katonai ügyesség és bátorság, mint sokkal inkább az angol kormány szilárd uralma, igazságossága és türelme a leigázott hinduk irányában könnyítette meg a hódítás művét s vetette meg az angol birodalom alapját Indiában. Később még visszatérünk erre, de már itt is hangsúlyozni akarjuk, hogy az angol kormányzat ezen előnyei nagy hatással voltak a bennszülöttekre, kik azelőtt nem ismerték uralkodóikban ezen erényeket. A távoli Nyugatról jött hódítók egészen más színben tűntek fel előttük, mint az ázsiai zsarnokok, kik mind csak sanyargatták, kínozták és rabolták a *rajat*-ot (népet). Hogy ezek keresztények voltak, az előbbieket meg mohamedánok vagy Visnu-imádók, az keveset határozott a nyugodt, békés földművesek és munkások szemében; egyiket sem ismerték s természetes dolog, ha azon uraikat szerették meg, kiknek uralma békét, áldást és rendet

hozott közénk, – mindezt pedig legelőször az angol *Raj*^{xxxxiii} (kormány) hozta India lakói közé.⁸

Bármily szempontból tekintjük is az angolok történetét Indiában, egy dolog kétségtelenül szembeszökő, az ti., hogy nyugati civilizációnk az angol okkupációval nyerte első nagy győzelmét a régi ázsiai kultúra fölött. Addig minden európai igyekezet: hatást érni el a Régi Világra sokkal kisebb és jelentéktelenebb volt, mintsem hogy az angolok győzelmének erkölcsi súlyával össze lehetne hasonlítani. Nem a törökök, arabsok és perzsák elleni győzedelmes hadjáratokban, hanem a hindusztáni síkságokon, Clive és Hastings csatáiban ingott meg először az igazi ázsiai önhit-ség és elbizakodottság. A modern kultúra uralkodó ereje és hatalmas befolyása itt nyilatkozott meg először a hódító, újító és törvényhozó működésében. A két, homlokegyenest ellenkező életfelfogás itt került összeütközésbe. Egymás kölcsönös megértése alig volt itt lehetséges, arról volt csak szó, hogy ki nyeri meg a végső csatát. Nagyobb ellentétet pedig, mint amely az angol és hindu között fennáll, nem is képzelhetünk. Az angol az európaiság mintaképe: nyughatatlan, erélyes, gondolatban és cselekedetben kiválóan praktikus, céljától el nem téríthető, mindig előre néz s főképp legyőzhetetlen a szabadság és függetlenség iránti szeretete – a hindu ezzel szemben maga az ázsiaiság megtestesülése: gondolkodásában és cselekvésében senyved, nem gondol a holnappal, oly néphez tartozik, mely nemzeti szabadságot sohasem ismert, melynek sohasem volt elég erélye függetlensége kivívására, amely mindig beérte feljebbvalói vigyázatával és védnökségével s melyet csak ritkán lehetett tette bízni, mert általában mindig megelégedett azzal, ha egész életét a *laissez faire* és *laissez aller* lomhaságra biztató tanának követésével töltötte el.

Az a küzdelem, melyet ez a két teljesen egymástól elütő nemzet folytatott egymással, igen érdekelheti a művelődéstörténet kutatóját is s az elért eredmények teljesen megérdemlik, hogy behatóan foglalkozzunk velük. Amit

Anglia eddigelé tett Indiával, csak kószolója annak a küzdelemnek, mely még csak ezután lesz Kelet és Nyugat között. Az Indiában az utolsó század folyamán történt átalakulások és változások vizsgálata lehetővé fogja majd tenni nekünk, hogy megállapítsuk, mily hibák történtek Perzsiában és Törökországban és minden egyéb helyen, ahová az európai kultúra behatolt s mi gátolta meg a további reformokat. Akkor meglátjuk majd, hogy bízhatunk még ázsiai testvéreink jobb jövőjében. Ezt szem előtt tartva, hasznos munkát végzünk, ha vizsgálat tárgyává tesszük az angolok művét Indiában s megrajzolni próbáljuk az általuk végbevitt reformok különböző mozzanatait, előnyeit és hátrányait.

JEGYZETEK

- ¹ Sir Courtney Ilbert, K. C. S. I.: „The Government of India; being a Digest of the Statute Law relating thereto, with Historical Introduction and Illustrative Documents.” Oxford 1898. 21. l.
- ² Idézett mű, 276. l.
- ³ L. „Statistical Abstract relating to British India from 1891/92 to 1900/01” 36. sz. London 1902. 1. l. és az utolsó statisztikai kimutatásokat.
- ⁴ Seeley: „The Expansion of England.” 199. l.
- ⁵ Uo.
- ⁶ „Az ezen gazdag vidéken – Bengálban – lakó nép, elerőtlenítve az enyhe éghajlattól, megszokva a békés foglalkozást, ugyanolyan viszonyt mutat a többi ázsiaiakkal szemben, mint amelyet mutat az ázsiai általában Európa vakmerő és erélyes fiaival szemben.” (Macaulay esszéje Lord Clive-ről, idézi Trachey: „India stb.”)
- ⁷ „The Rise and Expansion of the British Dominion in India.” 133. l.
- ⁸ Pótlásul a magam véleményéhez az angolok indiai sikerét illetőleg, meg akarom említeni W. W. Hunter véleményét is e tárgyról. Ő jól ismerte az indiai ügyeket s a következő okoknak tulajdonítja az angolok bámulatos sikereit: „1. Bámulatos kitartás és önkorlátozás a meghódított területtel való bánás tekintetében mindaddig, míg a hatékony eszközök a hódítás folytatására meg nem voltak, 2. óriási állhatatosság az egyszer megkezdett terv keresztülvitelében, 3. a Kelet-indiai Társaság hivatalnokainak kölcsönös bizalma egymásban szükség esetén, 4. az angol nép állandó támogatása s az odahaza uralkodó vélemény, mely szerint mindent meg kell tenni a kudarcok jóvátételére és semmi esetre sem szabad feláldozni az addig elért indiai eredményeket Európa diplomáciai követelményeinek.” („Indian Empire” 441. l.)

III. A reformok kezdete

Mielőtt az angol kultúra Indiában gyakorolt hatásáról beszélnénk, rá szeretnők terelni az olvasó figyelmét néhány közvetlenül új birtok alapítása és határainak megállapítása után tett politikai és közigazgatási intézkedésre, mely európai kormányzatot kezdett az addig fennállott ázsiai rossz kormányzat és anarchia helyett. Néhányat a meghódított és bekebelezett tartományokban megtartott bennszülött hivatalnokok közül megmértelyezett a társaság alkalmazottainak rossz kormányzata, amely bajt megszüntetendő, Clive elhatározta 1766-ban az egész közigazgatás újjászervezését. A fennálló romlott rendszer elvetésével azt remélte, hogy emelni fogja a közerkölcsiséget s alaposan kitisztítja az ázsiai kormányzat ezen Augiasz-istállóját.

E törekvésben Warren Hastings talán még több lelkesedést és ügyességet mutatott s bátran mondhatjuk, hogy ha Clive volt Brit-India területi megalapítója, akkor Hastings tekintendő az ország közigazgatása létesítőjének.¹ Szervezte az állami szolgálatot, rendezte az adószedést, törvényszékeket állított fel, angol és bennszülött bírákat alkalmazott s lefordíttatta és részben kivonatoltatta² e végett a mohamedán törvénykönyveket, pl. a *Hidajet*-et, *Sziradzs*-t és *Serifje*-t, meg hindu törvénykezési munkákat pl. a Manu, Mitaksara, Dajabhaga törvénykönyveket. Warren Hastings volt tehát az, aki megvetette egy rendszeresen szervezett kormányzat alapját, dacára indiai és londoni vetélytársai és rosszakarói állandó ellenkezésének. A máráták-kal és szikhek-kel folytatott hosszas háború alatt az újítások munkája csak lassan haladhatott előre, oly lépésben, ahogy az angol uralom megszilárdult s megfelelően az egymás után következő kormányzók képességének és lelkesedésének. E tekintetben az indiai angol kor-

mány igen szerencsés volt, mert azon kormányzók közt, kik a három különböző korszakban³ az ügyek élén állottak, sok jeles ember tüntette ki magát, kik hivatali kötelességüket nagy politikai bölcsességgel s igazán emberséges szellemben teljesítették s így nagyban hozzájárultak az előttünk álló csodálatos mű megerősítéséhez.

Ha Hastings vetette meg a kormányzat alapját, úgy Lord Cornwallist (1786 és 1805) mondhatjuk a felépítmény szerzőjének. Ő adta angolok kezébe a büntető igazságszolgáltatást, mert azelőtt az igazságszolgáltatást egy fele-angol, fele-mohamedán törvény szerint intézték, ami végtelen zavart okozott és senkit sem elégített ki. 1859-ig igen gyengék voltak a törvények, csak bátorítottak korrupcióra és vesztegetésekre, míg végül a bírák jobb javadalmazása, a bennszülöttek alapos oktatása s az angol hivatalnokok nagyobb készsége kedvező ellenhatást keltett. A földbirtoki törvényt (*Landed Property Act*) újból megvizsgálták és a *zemindarok*,⁴ azelőtt a földbérlők s egyszersmind adószedők, fokenként az angol kormányzatnak alávetett középosztállyá süllyedtek alá s mint ilyenek segédkeztek a birtokviszonyok megalapításánál. Különös gond fordított a jövedelmi adóra. Rendkívüli fontossága van ennek az indiai bennszülöttekre, kik szerint az adó után kell megítélni a kormányt s kik sokkal többet várnak a pénzükért, mint mi itt Európában. Irigység és rosszakarat gyakran úgy írták le az angolokat kormányzatuk ezen korszakában, mint India lelkiismeret nélkül való vámpírjait és piócáit; de ezen vád igazságtalanságát bizonyítja az a tény, hogy míg a mogulok alatt, 1593-tól 1761-ig az adók évi összege 60 millió rúpiát tett ki, addig 1869-től 1879-ig, angol kormányzat alatt, sokkal nagyobb népesség mellett az évi adóösszeg csak 35 1/3 milliót, a következő tizenkét esztendőben pedig 41 1/4 millió rúpiát ért el.⁵

A közélet különböző ágaiban létesített reformok és javítások megtanították a hindukat arra, hogy megbecsüljék az angol kormányzatot s elismerjék annak sok áldását, melyet

a saját fajuk- és vallásukbeli uralkodók alatt sohasem élveztek. Teljesen áthatották őket ezen idegen törvény előnyei. Kétségtelen, hogy ezen reformok igazi életereje és gyarapodása Indiában abból az időből ered, midőn az angol korona maga vette kezébe az ügyek vitelét s szorosabb kapcsolatba hozta India érdekeit az anyaországgal. De már sokkal azelőtt is nem egy dicséretre méltó kísérlet történt ez irányban. Így pl. az 1813-iki parlamenti vizsgálat, eltörülve a társaság kereskedelmi monopóliumát, arra kényszerítette, hogy energiáját a nép jobb kormányzására fordítsa, aminek meg is volt az az eredménye, hogy már 1833-ban felvettek bennszülötteket faj- és valláskülönbség nélkül az állami hivatalokba.⁶ A protekcionizmusnak gát vetetett s az indiai angol képviselőket minden előszeretettel kellett választani az ifjabb angol jelöltek közül. Több, különböző barbár szokást és rítust eltörlő intézkedés is e korra megy vissza. E pontnál meg kell emlékeznünk a *szatík* (*szuttík*) kegyetlen szokásáról: az özvegyek elégetéséről. Tévesen azt állítják, hogy ez a kegyetlenség, mely évről évre sok áldozatot követelt, egyike a Veda^{LXXXIV} törvényeinek. 1817-ben csak Bengálban állítólag 700 özvegyet égettek el s az indiai zarándok-állomások mellett még fennálló kis fehér oszlopok ezen *szatík* maradványai. 1829-ben a főkormányzó, Lord William Bentick eltörölte ezt a gyilkos szokást. A nyakfelmetszőket is, kiket *thag*⁷ néven ismernek s kik vallási törvény alapján fojtogattak, hamar kiirtotta az angol kormányzat s most majdnem mindenütt kivesztek, kivéve a dacoitok néhány törzsénél, kik még mindig űzik India egyes részeiben, leginkább a bennszülött hercegek uralma alatt álló területeken. Egy másik embertelen szokás, melyet szintén az angolok szüntettek meg már igen régen, a leánysecsemők megölése volt, ami által a népesség szaporodásának szükségképp jelentékenyen csökkennie kellett, de amit a bennszülöttek egészen természetes dolognak tartottak. Ez a szokás uralkodott egész Indiában valláskülönbség nélkül, de leginkább a

radzsputok, India e legnemesebb faja közt. A *csauban* törzsben, 50 évvel ezelőtt, 30.000 lakos közt egy leánygyermek sem volt található. Még 1869-ben is egy oudhi radzsput kerületben megejtett vizsgálat kiderítette, hogy egy hét faluból álló járásban 104 fiú- és 1 leánygyermek van, egy másik, huszonhárom faluból álló járásban pedig 284 fiú és 23 leány.⁸ Hála az angol beavatkozásnak, ez az állapot most jelentékenyen javult. Nem látni már kis fonott kosarakat úszni lefelé a Gangeszen gyermekek holttestével s ahol azelőtt alig voltak leányok, most ezrek vannak. Ezen kegyetlen, évszázados gyakorlat által szentesített szokás kiirtása nem volt éppen könnyű dolog, különösen Indiában, a babonák és konzervatív ideák hazájában. Rendkívüli türelmet és kitartást kívánt az ilyen és hasonló visszaélések kiirtása – ez tiszta dolog lehet mindenki előtt, akinek valami kis tapasztalata van Ázsia szociális életében. Azt hiszem, nem tévedek, midőn azt mondom, hogy a régi ázsiai társadalom mélységes előítéleteivel és babonáival való küzdelem nem lehetett jobb kezekbe letéve, mint a komoly, elvhű, óvatos és rideg angolokéba. Valahányszor az angol-indiai kormány valamely a szokások javítására s a régi szociális és kormányzati kíméletlenségek enyhítésére irányuló javaslatot tett, mindig nagy vihart keltett az ellenzék, de sohasem elég nagyot arra, hogy a szilárd brit urak határozatát megingassa. Álláspontom bizonyítására felhozhatnám az özvegyek újraházasodásáról szóló törvény behozatalakor támadt óriási vitát. Köztudomású dolog, hogy Indiában a leányok tíz-tizenkét éves korukban már gyakran özvegyek s minthogy újból megházasodniok nem szabad, életfogytiglan tartó nyomorra vannak ítélve. Az okosabb hinduk elismerték az angolok jótékony és ember-séges szándékát ezen törvény javaslatánál s szívesen ki is fejezték volna elismerésüket, de a szégyenérzet és a még mindig az előítéletek rabságában nyögő társaiktól való félelem visszatartotta őket s ezáltal ezen reformterv keresztülvitele elé akadály gördített. Idők folyamán persze a

bennszülöttek csökönységének is engednie kell a szabadabb elv nyomása alatt, mint ahogy ez már meg is történt pl. a kasztok között levő erős válaszfal⁹ és a tengeri utazástól való irtózás tekintetében. Ma száz meg ezer hindu van, aki nem törődve a kaszt-különbség szigorú törvényeivel, szabadon érintkezik európaiakkal, velük eszik és iszik, anélkül, hogy az ilyen lépés következményeivel, pl. kiközösítéssel vagy kemény társadalmi büntetésekkel törődnék. Ami a „fekete víz”-en (tengeren) való hajózást illeti, az Európába való utazás éppen annyira divatos ma már a hinduk között, mint sok más olyan ázsiai nép között, mely nyugati nemzetekkel érintkezik, sőt még inkább, mert több esztendő óta már brahmin és mohamedán vallású indiaiak beiratkoznak s akadémikus képesítést nyernek az oxfordi és cambridge-i egyetemeken. Ezek azután visszatérésükkor nagy tiszteletben részesülnek és fontos állásokat foglalnak el. Száz évvel ezelőtt egy európai utazást még apostasiának tekintettek volna s a vele való dicsekedés éppen olyan képtelenségnek tűnt fel, mint amilyen képtelenség volna az, ha egy jó római katolikus azzal dicsekednék, hogy ő értelmi nevelését a kairói Azhar-egyetemen nyerte.

A kasztrendszer gyöngülésének bizonyítékául felhozzuk egy francia véleményét, aki Indiáról szóló könyvében ezt mondja: *„Aujourd’hui les soudras, comme les brahmanes, sont admis dans les collèges sanscrits et étudient avec eux les Vedas. Un professeur qui refuserait d’enseigner les livres sacrés à un soudra, serait simplement remercié. Il y a une cinquantaine d’année, lorsque les Anglais s’avisèrent pour la première foi de pendre un brahmane, on craignait une sérieuse émeute: aujourd’hui le cas est relativement fréquent, et personne ne s’en préoccupe.”*¹⁰

[Ma már a súdrák éppúgy bebocsájtatást nyernek a szanszkrít kollégiumokba, akárcsak a brahminok, s velük együtt tanulmányozzák a Védákat. Ha egy professzor megtagadná, hogy a szent könyveket oktassa egy súdrának,

akkor egész egyszerűen elbocsájtának. Mintegy ötven éve történt, hogy az angolok először merészeltek felakasztatni egy brahmint, nagy volt akkor a zendüléstől való félelem, ma már ilyen dolgok egész gyakran megesnek, s nem igazán törődnek velük.]

Csodálkozásunk és bámulatunk az angolok által keresztültűt reformokon s az általuk elért rendkívüli eredményeken még nagyobb lesz, ha meggondoljuk, hogy még a nemzeti török és perzsa uralkodóknak is mily óriási nehézségekkel kellett megküzdeniök, ha a legcsekélyebb és legjelentéktelenebb újítást be akarták hozni. A ruha szabásának vagy színének megváltoztatása, egy új fejviselet behozatala, vagy valamely új tantárgy tanításának elrendelése mindig méltatlankodást és ellenállást szült az egész mohamedán világban. Mahmud szultánnak a janicsárok vérébe kellett fojtania a törökök ezen reformgyűlöletét s még a keresztény Oroszország is csak úgy vihette keresztül az újjáalakítás művét, hogy a reformjait el nem fogadó sztrelizik felhalmozott holttestein keresztülgázolt. Perzsiában Naszreddin sah nem tehetette a legkisebb lépést sem az újítások útján. Mehemed Ali reformjai Egyiptomban a mamelukok tömeges lemészárolására vezettek. A mohamedánok, brahminok és buddhisták szintén mindig és mindenhol irtóztak és féltek minden újítástól, s dacára ennek, mégis sikerült egy maroknyi angolnak, véres zavargások elkerülésével keresztülvinni ezen rendkívüli változásokat Kelet politikai, szociális és etnikai állapotaiban. Néhány alkalmi zavargást és lázadást is, mint pl. a vellore-i madraszi *sepoy*-okét 1806-ban, vagy a *sepoy*-ok nagy zendülését 1857-ben,^{lxxxv} inkább politikai, mint szociális és etikai okok okozták. A megolajozott kartácsok okozta ijedtség aligha vezetett volna forradalomra, ha az angolok sikerei és Lord Dalhousie annektáló tervei nem győztek volna meg néhány nyughatatlan, elégedetlen és nagyra törő főnököt – mint pl. Dundhu Panth-ot, kit rendesen Nana Szahib-nak neveznek – annak teljes reménytelenségéről, hogy hatal-

mukat valamikor visszaállíthatják. Nana Szahib^{LXXXVI} célja a *Pesvá*^{LXXXVII} hatalmának visszaállítása¹¹ volt s csupán az angolok gondatlanságának és nagy önhittségének tulajdonítandó, hogy a fanatizmus oly borzalmas fegyverré válhatott nála. Ha a benn szülöttek az angolok kormányzatát és reformjait csakugyan oly hibásnak, oly súlyosnak s az egyes vidékek jólétével annyira ellenkezőnek tekintették volna, mint ahogy az ellenséges vélemény velünk elhiteni szeretné, elég alkalmuk lett volna lerázni az idegen igát s megsemmisíteni a hódítók kicsiny csapatát. Az a tény, hogy csak oly kicsiny s csak helyi lázadások fordultak elő s hogy szükség esetén mohamedánok és hinduk is segítettek a felkelések leverésében, mutatja, hogy milyen elismerésben részesült Anglia igyekezete a népesség higgadtabb és békésebb részénél. A hindu, aki végtelenül szenvedélyes, fanatikus és babonás, végül mégis kénytelen volt megérteni, hogy az idegenek által behozott ezen új rendje a dolgoknak, bár idegenszerű, szokatlan és nem kedves előtte, mégis a rég óhajtott béke és boldogság csíráját foglalja magában s hogy most már az anarchia, zsarnokság és örökös háború sötét éjszakája után szebb hajnal virrad.

S ki tagadhatja, hogy Angliát még azalatt is, míg hatalma csak fejlődőben volt, cselekedeteiben mindig nem az a becsületes igyekezet vezette, hogy előmozdítsa a bennszülöttek jólétét s jobb jövőt biztosítson a hatalma alá került országnak? Még a Kelet-indiai Társaság kormányzata alatt, a folytonos háborúk okozta zavar és rendetlenség közepette is létesültek már egyes változások és reformok, melyek előrevetették a mostani jobb állapotok árnyékát. Két főkormányzó érdemel különös említést e tekintetben. Lord William Cavendish Bentinck^{LXXXVIII} az egyik, ki 1828-tól 1835-ig állott az ügyek élén és kevésbé területi hódítások, mint inkább kormányzati intézkedései által tűnt ki. Ő nyomta el a *szat*ik és *thag*ok előbb említett kegyetlen szokásait, ő könnyített az adóterhen az adókezelés szigorú ellenőrzés alá helyezése által s ő bocsátotta be először a

bennszülötteket az állami szolgálatba. Teljes mértékben megérdemli azt a felíratot, melyet Macaulay írt kalkuttai szobrára s mely így hangzik: „Megszüntetett kegyetlen szokásokat; eltörölt megalázó megkülönböztetéseket; szabaddá tette a közvélemény megnyilvánulását; állandó igyekezete volt emelni a gondjára bízott nemzetek értelmi és erkölcsi karakterét.”¹³ Ugyanezt lehet mondani Lord Dalhousie-ről is, aki 1848-tól 1856-ig volt főkormányzó. Nem is szólva sikeres és ügyesen keresztülvitt hódításairól, sokat tett a reá bízott ország anyagi és erkölcsi haladása érdekében. Megalapította a közmunkák minisztériumát s megtette a szükséges előzetes intézkedéseket az Indiát most minden irányban keresztülszelő csatorna-, út- és vasúthálózat létesítéséhez. Megnyitotta a Ganges-csatornát; létrehozta Anglia és India között a gőzhajó-összeköttetést a Vörös-tengeren keresztül; mérsékelt postadíj-tételeket hozott be, telegráf-hálózatot létesített s nem csekély dicséret az, amit W. W. Hunter mond róla:¹⁴ „Kormányzati rendszere, melyet a meghódított Punjabban^{LXXXIX} a két Lawrence és ezeknek társai segítségével keresztülvitt, talán a legsikeresebben elvégzett nagy feladat volt, amit angol ember valaha véghezvitt.” A hinduk abban az időben szabadabban adhattak kifejezést gondolataiknak, mint sok európai nemzet egészen mostanáig, vagy mint az oroszok még ma is a zsarnoki cenzúra korlátai között.

JEGYZETEK

- ¹ Hunter: „The Indian Empire”, 456. l.
- ² Sir Courtney Ilbert: „The Government of India” 402. l.
- ³ Ezek a különböző korszakok a következők: 1. a bengáli kormányzók kora, 1750–1774; 2. a Társaság alatt álló indiai főkormányzók kora, 1774-től 1858-ig; 3. a Korona alatt álló alkirályság kora 1858-tól napjainkig.
- ⁴ Zemindar perzsa szó és földbirtokost jelent, zemin = föld, dar = tulajdonos.
- ⁵ W. W. Hunter: „The Indian Empire” 547. l.
- ⁶ W. W. Hunter: „The Indian Empire”, 493. l.
- ⁷ Sir John Strachey szerint (id. mű 309. l.) ezen szokás nem annyira a bűn elkerülésére szolgál, mint inkább az ősök iránti kegyelet védelmére. Thag = gazember és Phansigar („Phansi”-ból = hurok vagy lasso. (L. „Hobson-Jobson” angol-indiai szók és kifejezések tára, írták Henry Yule ezredes és Arthur Coke Burnell, 696. l.)
- ⁸ Sir John Strachey, id. mű 397. l.
- ⁹ Ami a kasztokat illeti, úgy látszik, feledjük, hogy minálunk is, Nyugat országokban, felvilágosodottságunk dacára, nem egy olyan társadalmi kör van, melynek igen határozottan szeparatista az iránya. A válaszfal talán nem oly magas és erős, mint Indiában, de sok országban az öröklött nemesség szigorúan távol tartja magát minden más osztálytól s szívesen fenntartaná a kasztrendszert úgy, ahogy az Indiában található.
- ¹⁰ Boell: „L’Inde et le problème Indien.” Paris, 1901. 208. l.
- ¹¹ Pesva, vagy helyesebben Pisva, perzsául főnököt jelent s a márathák első miniszterét megillető cím volt; ezek a miniszterek később raik helyét bitorolták s a Pesva nevet azon dinasztia nyerte, mely a máráttha királyok trónján ült. Baladzsutól II. Badzsi-Rao-ig (1718–1795), mely idő alatt hét pesva uralkodott India különböző részeiben s gyakran

háborúskodott Angliával. Nana Szahib pedig fogadott fia volt az utolsó Pesvá-nak.

¹² W. W. Hunter: „The Indian Empire” 475. l.

¹³ W. W. Hunter: „The Indian Empire” 475. l.

¹⁴ Vö. 482. l.

IV. A jólét emelkedése

Ha India politikai, kormányzati és szociális átalakulása kezdeteként a XIX. század első felét jelöljük meg, ugyanazon század második felét tekinthetjük a befejezés korszakának. Amidőn az ország kormányzata a Kelet-indiai Társaság kezéből az állam kezébe ment át, az ezen keleti birtok iránti érdeklődés határozottabb angol nemzeti karaktert öltött s a Thames-parti kormány kénytelen volt Indiát a birodalom kiegészítő részének elismerni. Szükségképp biztosítani kellett ezen birtokot s fel kellett használni minden hatalmában lévő eszközt indiai alattvalói erkölcsi és anyagi jólétének emelésére, valamint hűségük és lojalitásuk biztosítására. Jellemző vonása az angolnak, hogy ha valamibe belefog, nem elégszik meg félrendszerbályokkal s nem engedi meg a habozást; politikailag szabad lévén, halad egyenesen a célja felé és nem ijed vissza semmilyen áldozattól és fáradtságtól. Azon mű sikere tehát, melyet vizsgálunk: egy annyira keleti ország és nemzet civilizálása, mint amilyen India és a hinduk, a civilizáló karaktere természetes következményének tekintendő. Említettük előbb, hogy az orosz kormány még Turkesztánban is, ahol legkomolyabban próbált civilizálni, kudarcot vallott hivatalnokai megbízhatatlansága és lelkiismeretlensége miatt; ennek éppen ellentétét lehet elmondani az indiai angol közegekről. Az angol tisztviselőt jellemző veleszületett kötelességtudáson, szilárdságon és becsületességen kívül, az indiai tisztviselők – magas és alacsony rangúak – minden időben igazi szeretetet és lelkesedést mutattak munkájuk iránt. Mindig voltak emberek, akik valóságos nemzeti büszkeségnek tekintették India civilizálását s hivatásukat hűségesen, igaz hazafias lelkesedéssel teljesítették. Így volt ez különösen addig, míg az anyaor-

szággal való összekötetés olyan gyorsá nem vált. A hosszú, folytonos indiai tartózkodás majdnem ázsiaivá alakította át az angolt s a nagyfokú bizalom az idegenek és bennszülöttek között könnyűvé tette a kölcsönös megbecsülést és sok, a szociális állapotokban felmerült éles ellentét elsimítását. A jó bánásmód, emberségesség, mellyel annyi hivatalnok kitűnt, oly mély benyomást gyakorolt a hindukra, hogy egyes angol emberek nevét nemzedékek múltával is tisztelik még. Ezek között vannak Clive, Malcolm, Elphinstone,^{xc} John Nicholson,^{xcI} Herbert Edwardes,^{xcII} Lord Mayo,^{xcIII} Lord Dufferin^{xcIV} és sok más, kiknek emlékezetét napjainkban is áldják.

Sokévi tapasztalataim és a keletiek életének pontos ismerete dacára gyakran kértem magamtól: hogyan lehetséges az, hogy az angolokkal szemben oly engedelmesek voltak a bennszülöttek s elfogadtak olyan reformokat is, melyet modern keleti reformálók is alig mernének bevezetni saját honfitársaik közé? Szilárd meggyőződése, hogy pártatlan bíróság, élet- és vagyonbiztonság, a törvénykezés teljes becsületessége kezdettől fogva vonzották a hindut,¹ mert a nemzeti uralkodók kormánya, nem véve ki a legfelvilágosodottabb hercegeket sem, híján volt ezen fontos tulajdonságoknak s így súlyosan nehezkedett a népre és gyűlölet tárgya volt. Ha a parasztot és iparost nem bántják, ha ez tudja, hogy tulajdona biztos, hogy az adószedő nem lopja meg s nem csapja be s hogy megbízhat bírása becsületességében, csakhamar hasznos szolgájává válik az államnak és kormánynak. Különösen Indiában keveset törődik a nép idegen urai vallásával és nemzetiségével, minthogy időtlen idők óta hozzászokott az idegen uralomhoz. Hiszen a dél-indiai szemében a pathan, radzsput vagy beludzsi csak olyan idegen nyelvében és külső megjelenésében, mint az angol. A nép leginkább egy higgadt kormány és a nemzeti béke után áhítozott, mely alatt nyugodt életet élhet a törvény árnyékában. E tekintetben az angol kormány teljesen megfelelt a bennszülöttek várakozásának. Az indiai félszi-

get különböző országai sohasem tartoztak egy uralkodó alá s eddigelé sohasem volt még részük oly tartós békében, mint amilyen most van az angol kormányzat alatt.

Ami az alsó osztályok általános helyzetét illeti, csak Perzsiát, Törökországot vagy Marokkót kell néznünk s mindjárt látni fogjuk, mennyivel nagyobb jólétnek örvendenek az indiai mohamedánok például, mint nemzeti uralkodó alatt élő hitsorsosaik. Ugyanezt mondhatjuk a Visnumádókról is. Látszat szerint ítélve a rosszul öltözött, félmeztelen indiai földműves mindenesetre a nyomornak és szegénységnek párját ritkító képét mutatja, de a látszat csal ez esetben, mert ez a szegényesen öltözött paraszt gyakran minden megtakarított pénzét piperére költi, amit vagy félre rak, vagy kiváló alkalmakkor feleségét díszíti fel vele, míg ő maga rongyos ruhájában a magyar cigányra emlékeztet, ki tépett kabátját nagy ezüstgombokkal díszíti s kitűnő párlovat hajt. Néhány magában álló példáról nem szólva, ahol a könnyelműség vezet pazarlásra, nincsen szó sehol Indiában oly súlyos szegénységről, mint Európa több országában.^{xcv} Sőt ellenkezőleg, a nép helyzete napról napra javul. Szeid Husszein Bilgrami, egy tanult hindu, azt állítja, hogy a paraszt ma jobb sorsban van, mint azelőtt volt s a *The Hindu Patriot* című indiai lapban azt olvassuk, hogy a földműves, ki régebben egy *annát*² keresett naponként, ma kettőt keres. Ha tekintetbe vesszük, hogy ezen lakosságnak háromötöde a földművelésből él s hogy ez a foglalkozás nagyon függ az időjárástól, be kell látnunk, hogy ingadozások a közjólétben elkerülhetetlenek. Sokkal inkább így kell ennek lenni oly országban, ahol mint Indiában a hosszas megszokás kényszere oly óriási költsékezésre kényszeríti a népet, hogy egy 150 rúpia fizetéssel bíró hivatalnok 1500 rúpiát költ egy gyermeke házasságára s a szegény paraszt maga is elpocsékol legalább 200 rúpiát házassága napján. Ily körülmények között éppen úgy nem lehet felbecsülni India gazdagságát, mint ahogy nem lehet Európáét; de minthogy India kormányzatában

javulás mutatkozott, a gazdagságnak is szükségképp növekednie kell s az ország sok részében már jelentékenyen gyarapodott is. Amit India ma termel rizsben, gabonában, indigóban s hüvelyes veteményekben, az elmúlt század elején még hihetetlen mennyiségnek tűnt volna fel. Az ezen cikkekben mutatkozó óriási haladás valóban bámulatos, amit pl. az indo-európai búzakereskedés óriási növekedése bizonyít legjobban. Néhány fő kereskedelmi cikk emelkedésének feltüntetésére idézzük az elmúlt évtizedről szóló hivatalos kimutatást 1891/92 és 1900/01-ből.³

	1891–2.	1900–901.
Rizs (métermázs)	314,804.161	413,506.700
Búza (tonna)	5,986.531	6,765.717
Tea (tonna)	123,867.902	197,460.664
Pamut (bál)	1,497.000	2,127.205
Juta (bál)	2,971.794	6,400.000

A mezőgazdasági termelés jelentős emelkedése elsősorban sok vidéken felemelte a föld árát, úgy hogy ennek értéke hatszorosára szökött annak, amit ért az angol kormányzat kezdetekor; másodsorban emelkedett a kivitel, ami a legtöbb esetben a termelő haszna s a jólét oly fokát biztosítja számára, amilyet addig nem ismert s amilyet nem élvez. Perzsiában vagy Törökországban mai napig sem. Nyilvánvaló dolog, hogy a hindu ezt a haladást az angol kormányzatnak köszöni, mert abban az időben, midőn hindu hitsorsosai uralkodtak az országon, a mezőgazdaság siralmas állapotban volt. Sir Denzil Ibbetson,⁴ aki egyike az első tekintélyeknek Hindusztánt illetőleg, azt mondja erre vonatkozólag Punjabról szóló jelentésében, mely a főkormányzó tanácsa elé került: „Midőn átvettük az országot, a valamikor híres Royal Canal már rég fölszáradt s az egész terület négyötöde sűrű erdővel volt borítva, mely tolvajoknak, csavargóknak és vadállatoknak szolgált rejtekhelyül. A lakosok vagy tovább vonultak vagy kikergették őket s

csupán egy kerület (Pergana) 221 falujából nem kevesebb, mint 178 pusztult és néptelenedett el.” Anglia nem sajnált sem fáradságot, sem költséget a mezőgazdaság emelésére. Mindenekelőtt a földbérletre vonatkozó törvényeket változtatta meg – helyesebben szólva ugyan jóformán nem is volt ilyesmi azelőtt, vagy legalábbis teljesen illuzórikus volt minden törvény a nemzeti hercegek uralma alatt. Ezután a csatornák útján való öntözés érdemel különös figyelmet, mert a földművelés Indiában, mint forró vidékeken általában, főképp ettől függ. A csatornák száma és állapota volt mindig a jó kormányzat fokmérője Indiában s Nusirván⁵ neve Perzsiában tiszteletben részesül mai napig, mert még most is vannak csatornák, amelyek az ő uralkodása alatt épültek.

Jó barát és ellenség régóta elismerik India jelenlegi csatornarendszerének kitűnőségét s ezért elég lesz, ha csak futólag említjük fel a tényeket. Az angol uralom alá tartozó indiai terület 137,319.732 holdnyi termékeny földjéből körülbelül 29,215.545 hold teljesen az öntözőcsatornáktól függ, ezeknek legnagyobb részét pedig a kormány építtette. Ezenkívül 43.000 mérföldnyi hosszúságú csatorna közvetlenül a kormány ellenőrzése alatt áll.⁷ Dacára a nemzeti hercegek által épített csatornákról szóló nagyhangú híreszteléseknek, nagyon kevés maradt meg India ezen régi öntözőműveiből. A legtöbb esetben teljesen újból kellett kezdeni az építés munkáját s kölcsönöket kellett felvenni e célra, minthogy a kiadásoknak csak csekély része térül meg a csatorna jövedelmeiből. A vállalat majdnem kizárólag angol tőkéből létesült s a csatornarendszer, azonkívül, hogy jótéteményszámba ment az érdekelt kerületeknek, jövedelmi forrássá is vált a kormányra nézve, mert, mint Sir John Strachey mondja, egy csatorna építési költségei gyakran kevesebbet tesznek ki, mint amennyit megér egy aratás.

1880-ig az állam 20,500.000 £-ot költött csatornázásra.⁸ Bizonyos, hogy egyes régi nemzeti hercegek is – mint pél-

dául Szultan Akhbar mogul herceg – elismerést érdemelnek alkalmi csatornaépítésekért, de nem szabad felednünk, hogy ezen öntözőcsatornák majdnem kizárólag kényszermunka útján épültek s nem mint az angol kormányzat alatt a földbirtokosok *kötelező* közreműködése nélkül. Láttam egyszer Hívában, hogy egy egész vidék népessége mint volt kénytelen éjjel-nappal tisztítani egy csatornát s szomorú véleményt alkottam magamnak a keleti uralkodók atyai jóságáról. A mai indiai paraszt aránylag kis megerőltetéssel, minden, a családja fenntartásához szükséges terméket előállíthat a földjén s éhínség csak ott fordul elő, hol a rendes esőzések kimaradása szokatlan szárazságot okoz, vagy ahol sáska, árvíz, vagy egyéb természeti csapások minden emberi számítást és előrelátást halomra döntenek. India minden időben alá volt vetve ezen szörnyű csapásoknak s mily messze az emberi emlékezet csak terjed, százezrek estek áldozatul a nemzeti uralkodók alatt. Az 1769–70-i éhínségben Bengál lakosságának egyharmada elpusztult. Az angolok minden rendelkezésükre álló eszközzel küzdöttek ezen szörnyű ellenfelek ellen, s az ilyen éghajlati szerencsétlenségek alkalmával nyújtott segély, mely milliók életét mentette meg, természetesen óriási összegeket nyelt el.⁹ Az 1874–1879-i éhínség, nem számítva magánosok főképpen Angliából eredő adományait, 16,000.000 £-jába került az angol-indiai kormánynak.¹⁰ Régebben a természet okozta ezen zavarokat még tetézte a háború s az uralkodók féktelen zsarnoksága, mely elrabolta a gazdáktól munkájuk gyümölcsét. Most, a Pax Britannica védelme alatt ez a régi veszély, a háború, nem szerepel többé s a zsarnokság sem okoz már gondot, mert az adórendszer fejlettebb Indiában, mint bármelyik szabad mohamedán országban, sőt talán fejlettebb, mint sok európai államban is. A hinduk által fizetett adót fejenként és évenként két korona tíz fillérre becsülik; a földadót beleértve az összeg talán ennek kétszeresét teszi ki, vagyis négy rúpiát és nyolc annát; így van ez Paul Boell szerint.¹¹

Az angolok odahaza hatszor ennyit fizetnek fejenként. A már idézett francia szerző véleménye szerint az Anglia és India aránylagos gazdagsága közti nagy különbség következtében az angol jövedelme 6%-át, a hindu pedig 16%-át fizeti az államnak; de úgy látszik, elfelejti, hogy, még ha ez igaz is, Angliában 5/6-át. De Indiában csak 1/4-ét teszik ki az adók az állami kiadásoknak s hogy ennek következtében a hindu valójában az adóból reá háramló előnyökkel szemben csak igen kevéssel járul hozzá a nagy kiadáshoz, amibe országa civilizációja került. Az állami kiadások Indiában az elmúlt évszázad második felében megkétszereződtek, sőt még ennél is többet tesznek ki, amit annak kell tulajdonítanunk, hogy 1840 óta hat nagy provincia (500.000 négyzetmérföldnyi terület s 60,000.000 lakos) kebeleztetett be az indiai birodalomba. Csak csodálkozhatunk azon, hogy dacára a reformok és újítások nagyobb költségeinek, az adóteher nem súlyosbodott. Az angolelles kritiká mindig örömet leli abban, hogy szembeállítja az indiai adóösszeget egy hindu átlagos évi jövedelmével, ami igen alacsony, ti. 27 rúpia fejenként,¹² de elfelejti, hogy a turkesztániai évi átlagos jövedelme még alacsonyabb, pedig az orosz adórendszerben magasabb tétel van megállapítva számukra. Orosz-Turkesztánban a letelepedett népesség *haradzs*^{xcvi}-on és *tanab*-on, a nomád pedig sátor- és marhaadón többet fizet aránylag, mint a hindu, anélkül, hogy ezzel szemben azon előnyöket élvezhetné, melyeket a magasfokú angol kultúra nyújt.

Ezenfelül tudnunk kell, hogy az indiai állam évi 72,272.000 £ bevételeiből¹³ csak 20,816.000 £-ot tesznek ki az adók, míg 54,456.000 £ más forrásokból, közintézményekből és közmunkákból ered, melyek az adófizetőnek csak előnyére válnak. Ez utóbbiak között csupán a közlekedésnek vasutak építésével beállott javulását említjük fel; e tekintetben India nem áll mögötte Európa legelső nemzeteinek. Az egész Indiára kiterjedő vasúti hálózat kiépítését Lord Dalhousie kezdte meg; az első vonal 1853-ban

nyílt meg. A vasútépítés mindenütt rohamosan haladt előre. 1885-ben még alig 12,979 mérföldet tettek ki, 1900-ban már 24,707 volt átadva a forgalomnak. A különböző vonalak vagy az állam költségén, vagy állami garancia mellett, egyes esetekben állami támogatással, némelykor meg csak a bennszülöttek támogatásával épültek. Az építési költségek eddig 52,596.779 £-ot tettek ki. 1900-ban 174,824.483 utas utazott e különböző vonalakon s a bevételek 315,967.137 rúpiát tettek ki.¹⁴ Orosz-Turkesztánban jóformán csak stratégiai vasúti vonalak vannak, Indiában azonban az ország gazdasági, szociális, kereskedelmi és ipari érdekei rendkívüli mértékben ki vannak elégítve és új irányt adnak a nép etikai és morális hajlamainak. Ugyanez vonatkozik a postai és távírdai forgalomra is, mert oly községekben, hol azelőtt lassúság és nyugalom volt található gyorsaság és munka helyett, a postai forgalom 1900-ban 521,664.746 darabot tett ki, a távíróé pedig 6,237.301-et. A nép zarándoklatai azelőtt napokat, gyakran heteket vettek igénybe; – ma ugyanannyi óra elegendő számukra s az ázsiai is úgyszólván kénytelen elismerni az idő értékét. Anglia anyagi természetű nagy művei Indiában mély hatást gyakoroltak a hinduk gondolkodására és lelkére s nagyban hozzájárultak azon erkölcsi átalakulás megkönnyítéséhez, melyet létrehozni Angolország célja volt.

Természetes, hogy az állam és magányos emberbarátok által alapított intézetek is, melyek annyira előmozdították a közjólétet, nagy hatást gyakoroltak az ázsiaiakra. Ide tartoznak a kórházak és ingyen-patikák. Kórház körülbelül 2000 van, melyben körülbelül 100,000.000 beteg nyer évenkénti orvosi gyógykezelést. Az 1902-vel végződő évtizedet India orvosi intézeteinek és a bennük kezelt betegek számának óriási szaporodása jellemzi. 1901-ben már 3000 kórház és patika volt, míg 1891-ben még csak 1800; a bennlakó betegek száma 300.000-ről 350.000-re, a bejáróké 13 3/4 millióról 20 1/2 millióra szökött. Ezen számok nem foglalják magukban a magánintézeteket, melyeket

nem hivatásos személyek vagy testületek alapítottak s amelyek eredetileg menedékházaknak voltak szánva. Különösen hasznosak a Lady Dufferin alapította női kórházak, hol női orvosok – bennszülöttek is – látják el a szenvedő női nem szükségleteit. Régebben, midőn csak férfiorvosok voltak, nem lehetett megfelelően gondoskodni a nőkről azon szigorú elválasztás következtében, mely itten a férfiakat a nőktől távol tartja. Az indiai asszonyok szerencsétlen sorsa mindig nagy részvétet keltett az angol nők között. Sokan közülük éveken keresztül indiai testvéreik segítségére szánták magukat. Ezek közt Mary Carpenter vált ki leginkább. Sírkövén ez a felírás olvasható: „Szívére vevén a keleti nők szomorú sorsát, négyszer ment Indiába élete utolsó évtizedében és komoly érdeklődést keltett nevelésük és komoly célok szolgálatára való kiképzésük érdekében.”¹⁵

JEGYZETEK

- ¹ A „Digest of Statutory Enactments relating to the Government of India” 91. szakasza ezt mondja: „No native of British India, or any natural born subject of Her Majesty resident therein, is by reason only of his religion. Place of birth, descent, or colour, or any of them disabled from holding any place, office, or employment, under Her Majesty in India.” (Sir Courtney Ilbert: „The Government of India” 237. l.)
- ² Az *anna* indiai pénznem és körülbelül egy penny-t ér; 16 *anna* tesz ki egy rúpiát.
- ³ „L. Statistical Abstract relating to British India from 1891/92. to 1900/01.” 36. sz. London, 1902. 118. l.
- ⁴ Sir John Strachey: „India etc.” 386. l.
- ⁵ Perzsia különböző részeiben láttam csatornákat (kanatokat), melyeket állítólag Nusirván (I. Chosroe) építtetett.
- ⁶ W. W. Hunter 641. l.
- ⁷ Sir John Strachey 222. l.
- ⁸ Sir Richard Temple: „India in 1880” 263. l.
- ⁹ W. W. Hunter az 1876–1878-i éhínség áldozatait hétmillióra becsüli („The Indian Empire” 646. l.)
- ¹⁰ Sir Richard Temple: „India in 1880” London 1881. 332. l.
- ¹¹ „L’Inde et le problème Indien” Paris, 1901, 177. l.
- ¹² Dadabhai Naorodzsí, a parlament volt tagja, 20 rúpiát számít évenként. Ezzel szemben Angliában ez az összeg 825, Franciaországban 575, Olaszországban 225 és Törökországban 100 frankot tesz ki. (Paul Boell; „L’Inde” stb. 178., 179. l.).
- ¹³ Ez nem foglalja magában az ún. földjövédelmet, mely jelenleg 17,000.000 fontot tesz ki évenként, a mogul korszakban azonban sokkal nagyobb volt. Edward Thomas „Revenue Resources of the Mogol Empire” című művében az 1664–65-i évre 26,743.000 fontot említ, Bernie 22,593.000 fontra becsüli, Catrou pedig Manucci után 38,719.000 font-ra. S mind ez oly időben, midőn a most uralkodó rend,

béke, igazságosság még nem volt meg az országban. A fenti adatokat Sir John Strachey művéből vettük, l. a 129. l.

¹⁴ „The Statesmans Year Book” 1902. 166. l.

¹⁵ Sir Richard Temple: „India in 1880” 159. l.

V. A közoktatás Indiában

Mindazt, amit az angolok mostanáig India nevelésére és jólétének emelésére tettek, irigyeik és haragosaik tisztán önzésből eredőnek mondják s azt állítják, hogy mindez csak arra való, hogy az ország és lakosai a lehető legnagyobb nyereséget szolgáltassák s az anyaország iparát és kereskedelmét gazdagítsák. Az irigység csakugyan vak, gyakran a legszembeeszkőbb tények sem képesek szemét felnyitni s ha részletes kutatásaink során sikerül a fátyolt fellebbentenünk, tesszük ezt kizárólag azért, hogy a helyzetet világosabban lássuk s hogy a mostanáig véghezvitt anyagi munkát teljes érdeme szerint méltányolhassuk. Be kell őszintén vallanom, hogy Anglia igyekezetét az indiai néptömkeleg tanítása, nevelése s értelmi felemelkedése körül sokkal többre becsülöm s jobban csodálom, mint összes anyagi természetű alkotásait. Ez utóbbiaknál Angliának lelketlen tárgyakkal van dolga, melyek alakíthatók, formálhatók s tetszés szerint megváltoztathatók – de az előbbinél az asiaticus megrögzött szellemével kell megküzdenie, mely évszázadok óta a konzervativizmus kitaposott utain halad. Az ázsiaiak ugyanis sokkal többre becsülik régi kultúrájukat, mint a mi modern nézeteinket, azt hiszik, hogy többet tudnak, mint tanítóik s gyanakvással fogadják az új teóriákat, már csak azért is, mert a hódítótól, az idegen uralkodótól ered. Ha sokesztendei szoros érintkezés törökökkel, arabsokkal és perzsákkal nem bizonyította volna be nekem Ázsiának a modern európai kultúra elleni nagy gyűlöletét és ellenszenvét s ha nem tudnám, hogy az indiai tízszer annyira keleti még, mint a keleti népek bármelyike, csodálkozásom valószínűleg nem volna akkora. De midőn látom most India teljes átalakulását s találok a panditok, nabobok, moulvik és babuk közt

nemcsak európai kultúrával bíró embereket, hanem európai értelemben vett kiváló tudósokat is, csodálkozásom nem tekinthető túlzottnak és jogosulatlannak.

India kulturális átalakításának szükségképp lépést kellett tartania a terület gyarapodásával, mert hogy az újonnan szerzett birtokok politikai, közigazgatási és szociális reformok által is megerősíthetők legyenek, annak elérésére parancsoló szükség kívánta, hogy egyszersmind hatalmas befolyás gyakoroltassék az új alattvalók értelmére. Warren Hastings, a híres, zseniális katona megalapítá 1782-ben a kalkuttai kollégiumot és sok évig a saját költségén tartá fenn. Célja a bengáli mohamedán lakosság nevelése volt, hogy ez a hindukkal egyetemben az állami szolgálatra, de különösen az igazságszolgáltatásra alkalmassá váljék.¹ 1791-ben alapítottatott a benareszi kollégium, kezdetben csak a hindu jog, irodalom és vallás tanítására – hogy a bennszülöttek, kellő gyakorlat után, hasznavehető segítséget nyújthassanak az európai bíráknak jogi dolgokban. Elemi iskolák az alsóbb néposztályok számára akkor még nem voltak, mert a vezető tekintélyek nem tudtak megegyezni ezen intézmények fő elveire vonatkozólag. Két ellenkező nézet merült föl e tekintetben. Az egyik párt, melyet Lord Macaulay képviselt, a magasabb nevelés s az angol nyelv használatának behozatalát követelte, azon nézetből indulva ki, hogy a keleti irodalom és tudomány csupa triviális és elavult elméleten nyugszik; a másik párt ezzel szemben abból az egészséges elvből indult ki, hogy a tudomány és kultúra sikerrel csak úgy örökíthető át, ha nemzeti alapon nyugszik s így ennek következtében szerrinte az anyanyelv s a nemzeti irodalom a helyes eszköz a kívánt tudomány beoltására. Ugyanolyan küzdelem volt ez, mint Oroszországé a volgai kerületek, a kirgiz sztyeppe és Turkesztán civilizációjánál s amelyben Ilminszkij tanár felfogása győzött. Nagy különbség volt mégis e két eset között s ez abban állott, hogy az oroszoknak könnyen sikerült *tabula rasa*-t csinálniok a tatárok, kirgizek és szár-

tok között, hol csak igen csekély, alig észrevehető nyoma-
it találták régi nemzeti kultúrának, míg az angoloknak
Indiában számot kellett vetniük a gazdag szanszkrit iroda-
lommal s több jogi és filozófiai természetű teóriával és
intézménnyel. Sajnálatos, hogy a meglehetősen elfogult
Macaulay győzött Hastings, Wellesley, Sir William Jones és
Elphinstone nézeteivel szemben, azon eredménnyel, hogy
Lord William Bentinck alatt keresztülment a következő
határozat: „A kormány megpróbálja az európai irodalom és
tudomány ismeretét India lakói között terjeszteni s minden
eszközt felhasznál az angol nevelés előbbre vitelére.”²

Ezen hátráltató körülmény gátolja mai napig is, igen
kevés kivétellel a felsőbb tanítást s világos, hogy ily visz-
onyok közt nem lehetett szó kezdetben az alsóbb osztályok
neveléséről. Az elemi iskolákat elhanyagolták s a nép
nevelése a mohamedán és brahmin papok kezében
maradt. Az első egyetemek alapítása is ezen kedvezőtlen
körülmények idejébe esik. 1823-ban keletkezett az agra
kollégium, 1827-ben a kalkuttai szanszkrit kollégium,
1835-ben pedig Lord W. Bentinck orvosi iskolákat alapított.
Közoktatásról komolyan gondolkozni csak Sir C. Wood
(később Lord Halifax) kormányzata alatt kezdtek. A *sepo-*
felkelés okozta zavarok közepette, 1857-ben három egye-
tem keletkezett – a kalkuttai, madraszi és bombayi – s
elhatározottak, hogy a közoktatásnak külön minisztériu-
mot szerveznek egy igazgató s egy sereg felvigyázó alatt.
Csakhamar az iskoláknak egész hálózata borítá az orszá-
got, a falusi bennszülött iskolától fel a legmagasabb egye-
temekig. Sok ezek közül pénzbeli támogatásban részesült
oly feltétellel, hogy rendes ellenőrzésnek veti magát alá;
továbbá nagylelkű adományok is bátorították a tanulásra s
tették lehetővé szűkölködő bennszülötteknek az egyete-
men való felvételt.³ A Lord Ripon által 1884-ben kinevezett
Iskola-bizottság a legnagyobb elismerésre méltón végezte
feladatát; célja volt befejezni a Lord Halifax által 1854-ben
megkezdett munkát s fokenként keresztül is vitték azt az

elvet, hogy a felsőbb iskolákban az angol nyelv, az alsóbbakban pedig minden egyes kerület bennszülötteinnek nyelve szolgáljon a tanítás közvetítőjéül. Ezen idő óta, mint a következő tábla is mutatja, a tanintézetek s a tanulók száma jelentékenyen megnövekedett Indiában:

1857–58-ban	volt	2.000	iskola	és	200.000	tanuló
1877–78-ban	”	66.202	”	”	1,877.942	”
1900–901-ben	”	133.350	”	”	3,698.361	”
1901–902-ben	”	148.380	”	”	4,520.093	”

Ha tekintetbe vesszük, hogy a kormány közvetlen uralma alatt 230,000.000 ember van, ez az iskolalátogatás úgy tűnik fel, mint egy csöpp víz az Óceánban, de ha viszont nem feledkezünk meg a velük született konzervativizmusról, babonásságról és előítéletekről, melyekkel a kormánynak mindig harcolnia kellett s harcolni kell most is, lehetetlen el nem ismerni, hogy az angoloknak nagy érdemeik vannak. A kormány igyekezete bizonyára még nagyobb sikert ért volna el, ha a nép nagy többsége, háromötöde az egész lakosságnak, nem volna mezőgazdasági munkákkal elfoglalva. Ez az osztály rendesen nem szereti az iskolázást; s éhínség, pestis és kolera, India ezen három nagy csapása szintén nagy akadály volt ezen munka előrehaladásában. A nők nevelésére irányuló mozgalom, melyet az Iszlám világa s majd egész Ázsia oly szomorúan elhanyagol, különös figyelmet érdemel. India egész 294,360.000 lelket kitevő lakosságából 149,951.000 a férfi s 144,409.000 a nő. Az előbbieik között 134,752.000, az utóbbiak között pedig 142,976.000 az írni-olvasni nem tudó s csak a legújabb időben tud 1,433.000 írni és olvasni. E tekintetben jelentékeny haladás történt az utolsó években, mert 1891–92-ben a leány-tanulók számát még csak 339.031-re becsülték, 1901–2-ben pedig már felemelkedett 429.490-re.⁴ Legnagyobb a gyarapodás Dél-Indiában, hol az asszonyok különválása nem oly szigorú, így például Madraszban

a leánytanulók száma 1871 óta felemelkedett 10.000-ről 128.000-re. Sőt mi több, vannak esetek rá, hogy indiai hölgyek irodalmi és akadémikusi kitüntetésekert nyertek; sokan közülük beiratkoztak egyetemekre, néhányan doktorok lettek, amit Indiában minden biztonnyal a legcsodálatosabb dolgok közé kell számítani.

A hűbéri államok s az angol kormány által 1901/02-ben indiai közoktatásügyi célokra kiadott összeg, a hivatalos kimutatások szerint,⁵ 2,673.278 £-ot tett ki. Tekintve vége, hogy Oroszország *sub titulo* „közoktatásügyi költségvetés”, Turkesztán lakóit 5,260.000 lélekre becsülve, évenként körülbelül 350.000 £-ot, vagyis 3,432.000 rubelt költ el évenként, ez az összeg kicsinynek tűnik fel; de nem szabad felednünk a következő szempontokat. Először is a turkesztáni orosz közoktatásügyi budget főként oly iskolákat tart fenn, melyeket a bennszülöttek gyermekei nagyon kis mértékben vagy egyáltalán nem látogatnak, ahol egyszóval csupán orosz hivatalnokok és katonák gyermekei nevelkednek. Középiskolák, községi iskolák, felekezeti iskolák, szóval minden tanintézet valójában csak ezt a célt szolgálja ottan. Másodsorban Oroszországnak kell fedeznie a sztyeppei iskolák s az ezekkel kapcsolatos internátusok költségeit, amihez a pénzetlen nomádok csak igen kevéssel járulhatnak. Harmadsorban Turkesztánban a bennszülött iskolákat csak 2427 tanuló látogatja, míg Indiában, az utolsó kimutatás szerint 4,520.093. Negyedsorban pedig az angolok Indiában a mohamedán és brahmin papság nagy ellenkezésével találkozottak; az elsők ugyanis nem riadnak vissza semmiféle áldozattól, hogy megvédjék mecseti iskoláikat a keresztények behatolása s az európai nevelésmód bevezetése ellen, az utóbbiak pedig kasztrendszerük fenntartása érdekében mindig elkövettek minden lehetőt, hogy a tömeget sötétségben és tudatlanságban tartsák. Bizonyos mértékig így van ez Közép-Ázsiában is, de csak azon nép között, mely az isánok és mollák hatása alatt áll s így nem vonatkozik a nomádokra. Ezek, kultúra szempontjából, szűz talaj voltak az oroszokra nézve.

Mindennek következtében az elemi iskolák Indiában csak lassan gyarapodhatnak s nem virágoznak egyformán az ország minden részében. Bengálban, hol az angol befo-lyás a legrégebb keletű, 1871/72-ben 2451 elemi iskola volt 64.779 tanulóval. 1874/75-ben már 16.042 iskola állott fenn 360.322 tanulóval; 1883-ban 63.897 iskola 1,181.623 tanu-lóval⁶ s 1901–2-ben 98.388 iskola 3,271379 tanulóval.⁷ Ebből láthatjuk, hogy az alsóbb osztályok tanítása lassan bár, de biztosan halad előre s ez a lassúság nem tulajdoní-tandó az angolok szűkkeblűségének, hanem inkább hely-telen nézeteiknek. Azt remélték ugyanis, hogy a műveltség fénye a társadalom magasabb rétegeiről át fog terjedni az alsóbbakra. Egy ideig ti. az a hit uralkodott a nyugati orszá-gokban, hogy valamint a felkelő nap először a hegycsú-csokat világítja meg s azután bocsátja csak sugarait a völgy-be, úgy a társadalomban is a magasabb osztályoktól terjed át az alsóbbakra a műveltség fénye. Napjainkban termé-szetesen gyökeresen ki vannak gyógyítva a népek ezen téves hitből. Meggyőzően bebizonyított, hogy a nevelést lehetőleg széles alapokra kell fektetni s nem szabad semmi esetre sem függővé tenni a társadalom vezéreitől. Az említ-tett téves felfogásnak tulajdonítandó, hogy a közoktatás előmozdítói Indiában sokkal kisebb figyelmet fordítottak az elemi, mint a közép- és felsőiskolákra. A középiskolák-ban, melyek magukban foglalják a kollégiumokat is, ango-lul beszélnek s az itt nyújtott nevelés az egyetemre képe-síti a tanulót, feltéve, hogy leteszi a felvételi vizsgálatot. Az 1891/2 és 1901/2 közt eltelt évtized alatt ezen iskolák száma 4872-ről 5507-re emelkedett. Az indiai kollégiumok, ezek az értelmiség s a hivatalos világ számára való nevelő-intézetek jobban hasonlítottak a skót és német egyetemek-hez, mint az angolokhoz. Egy igazgató, több tanár s egy moulvi vagy pandit felügyelete alatt állanak; ez utóbbiak látják el a vallástanítást. A közép- és szakiskolák oly tanu-lóknak valók, kik az orvosi tudományban, a jogban vagy a művészetben akarnak képesítést nyerni, de nevelhetők ott

mérnökök, gépészek és technológusok is. Az ezen iskolákat látogató ifjak száma az elmúlt évtizedben 16.753-ról 29.471-re emelkedett.⁸ Az egyetemek, melyek inkább vizsgáztatásra, mint tanításra valók, szám szerint öten vannak: Kalkutta, Madrasz, Bombay (mely 1857-ben kebeleztetett be), Lahore és Allahabad. A felvételi vizsga megkívánja az angol nyelv, egy klasszikus vagy egy modern nyelv, a történa, földrajz, matematika és fizika ismeretét. A jelöltek átlagos kora a 16 és 18 év között váltakozik. 1872 és 1892 között körülbelül 7159 tanuló végzett; némelyek „Bachelor of Arts” (B. A.), némelyek „Master of Arts” (M. A.) címet nyertek⁹ s 1897 és 1892 között 6605 jelölt nyerte el a B. A., 605 a M. A. címet.¹⁰ Azon bennszülöttek száma, kik akadémikus címeket és tisztségeket nyernek el, évről évre gyarapszik. Így pl. a kalkuttai egyetemen 10 év alatt 55.610 jelölt folyamodott, és pedig 55,6% sikerrel, a bombayi egyetemen pedig 32.120 jelölt 32,4%-a fogadtatott el.¹¹ Természetes dolog, hogy nem annyira a tudományszomj az, ami az egyetemekre hajtja ezen ifjakat, mint inkább a megélhetés biztosítására irányuló törekvés. De azért mindenkinek, aki ismeri az ázsiai állapotokat, csodálkoznia kell azon a változáson, melyen India keresztülment, dacára annak, hogy az ellenkezés mind nemzetiség, mind vallás dolgában sokkal erősebb itt, mint Ázsia bármelyik más részében. Nem szabad megfeledkeznünk a római katolikus és protestáns missziók iskoláiról sem, melyek főképpen elemi tanítással foglalkoznak. 1890-ben az ezen iskolákat látogató mindkét nembeli tanulók száma meghaladta a 300.000-et. Madrasz, Bombay, Bengál, az Egyesült Provinciák, a Punjab, a Határszéli Provinciák, a Központi Provinciák, Burma, Asszam és Berar nyilvános intézeteit hindu tanulók sokkal nagyobb számban látogatják, mint mohamedánok, minthogy a különböző provinciák nyilvános intézeteit 2,779.455 hindu látogatja 731.837 mohamedánnal szemben. Ezt, egyebek közt, azon ténnyel is magyarázhatjuk, hogy a mohamedánok sokkal nagyobb

gyanakvással fogadják az idegen kultúra befolyását, mint a hinduk, kiknek vallása nem bír határozott dogmákkal és szabályokkal s kik ennek következtében nem nyerhetnek rendes vallásbeli tanítást; a mohamedánnak ezzel szemben minden tudománya a vallásban összpontosul¹² s így nem tűrheti, hogy idegen vallásbeli oktassa. Nem akarjuk azért ebből azt a következtetést vonni, hogy az iskolai tanítás jobban ki van fejlődve a hinduknál, mint a mohamedánoknál, sőt ellenkezőleg, az írni-olvasni nem tudók száma sokkal nagyobb a hinduk, mint a mohamedánok között, mert a legkisebb mohamedán községnek is van iskolája a mecsettel kapcsolatban, hol nagy súlyt helyeznek a Korán olvasására s az Iszlám elemi tanaira, de az általános tudni-valókkal vajmi keveset foglalkoznak. Az indiai mohamedánok közt, mint előbb már megjegyeztem, ugyanazon fanatikus ortodox szellem uralkodik, mint Közép-Ázsiában s ellentétben a nyugati mohamedánokkal teljesen elvetik a *bidaat* (újítás) elvét s ennek következtében sokkal nagyobb erővel szegülnek ellen Anglia civilizáló befolyásának, mint a hinduk. Az oroszoknak is vannak szomorú tapasztalataik e téren, mert, dacára a szorosan abszolút kormányformának, eddig még nem mertek európai tantárgyakat bevenni Közép-Ázsia medreszéibe. Nehéz dolog volna elképzelni egy talebe-t (kollégiumi tanulót) Turkesztánban, aki mohamedán teológiai tanulmányai mellett a gyűlölt *kafirok* által behozott tárgyakkal is foglalkozik.

„Szükség törvényt bont”, így szól a közmondás. Az indiai mohamedán elem, megfosztva politikai befolyásától és sok évszázadon át fennállott szuverenitásától, végtére is kénytelen volt megadni magát s elfogadni, bár a legutóbbi időben csak, a modern életfelfogást. Ama tény, hogy azon hinduk száma, kik a modern iskolai nevelés útján kiváló állást nyertek az állam szolgálatában, évről évre gyarapszik s hogy a mohamedánok fokozatosan háttérbe szorulnak, arra készítette ez utóbbiakat, hogy felhagyjanak a megvetés

és dac politikájával s ennek következménye az, hogy az 1891/92-től 1901/02-ig terjedő évtizedben modern tanulmányok végzésére jelentkezett mohamedánok száma határozottan gyarapodást mutat. Történt pedig ez különösen saját hazafias hitsorsosaik biztatására, kik látták a túlságosan rideg konzervativizmusban és állandó dachban rejlő veszélyt és bajt s azt ajánlották honfitársaiknak, hogy fogadják el az új állapotokat. Az európai tudomány ezen előmozdítói közt első helyen Nevab Abdul Latif Khan Bahadurt (C. I. E.) kell említenünk, ki 1863-ban megalakította Kalkuttában a Mohamedán Irodalmi Társaságot s ezen társaság útján iparkodott hitsorsosait az angol újításokkal megbarátkoztatni s meggyőzni őket az európai műveltség megszerzésének szükségességéről.¹³ Ezen társaság, melynek alapítója 1893-ban halt meg, mai napig is fennáll. Szabadon tárgyalják itt a napi politikai, vallási és szociális kérdéseket s nyíltan dicsérik vagy helytelenítik a kormány működését. A kalkuttai medresz, melyet Warren Hastings alapított, szolgált a társaságnak alapul. Újjászervezéséig a tanítás csakis a mohamedán intézetekben rendszeren tanított tárgyakról folyt, de most Nevab Andul Latif Khán biztatására bevezették az angol nyelvet s egyéb az európai műveltséghez tartozó tárgyakat is. De nemcsak Kalkuttában, hanem mohamedán Indiának többi részeiben is a Nevab nagy munkát fejtett ki kollégiumok alapításával, – ő alapította többek között a dakkait, cittagongit és radzssassiit – s adományok gyűjtésével, melyek által a mohamedán tanulók iskolai kiadásainak kétharmada megtérült.¹⁴ Minden igyekezete e hazafias moulvinak azon végcélt mutatja, hogy hitsorsosainak társadalmi állapotán változtasson, megbékítse őket az angol fennhatósággal s biztosítsa buzgó támogatásukat az ország kormányzata számára. Minden egyéb dolog előtt az angol nyelv tanulására akarta rávenni honfitársait s 1861. december 26-án kelt emlékiratában következőleg szól ezen tárgyról: „Ha van nyelv Indiában, mely megtanulójának előnyére válhat az életben,

úgy az angol az. Emellett nagy számban vannak és fontosak azon politikai előnyök is, melyek az angol nyelv megtanulása esetén mind reájuk, mind a kormányra háramlanak. Csak az, aki tud angolul, ismerheti az angol nemzet hatalmát, eszét, kitartását és a rendelkezésére álló eszközöket. Annak a kormányhoz való ragaszkodása szilárd alapon nyugszik. Nem lehet félrevezetni és senki sem merné ezt megpróbálni. Az tudja, hogy az élet- és vagyonbiztonság az angol uralom szilárdságától függ s így természetesen ellenezni fog minden tudatlan és félrevezetett honfitársai által ezen szilárdság ellen irányuló támadást. Mindent meg fog tenni a maga hatalmi körében, hogy másokat is meggyőzzön az angol uralom jótéteményeiről s ahol a jótétemények ezen leírásában hibázik is, előadása a kormány hatalmáról el fog ijeszteni mindenkit az ellene forralt rossz szándéktól.”¹⁵

Ezen érzelmek, melyek négy évvel a sepoy-lázadás után nyertek kifejezést, világosan mutatják az angolok és bennszülöttek közti viszonyt s bizonyítékát adják a moulvik véleményének Anglia civilizáló módszeréről.

Hasonló természetű volt a műve Sir Szeid Ahmed kánnak. Ez a kiváló észak-indiai mohamedán, látva hitsorsosai kifogásait a keresztény iskolák ellen, egy mohamedán kollégiumot alapított, melyben mohamedán tanárok tanítják az angol nyelvet s a modern tudományokat, hogy ezáltal lehetővé tétessék a mohamedánoknak a hivatalos világba való belépés. Így történt, dacára a fanatikusok ellenkezésének és bizalmatlanságának, az aligarh-i mohamedán egyetem alapítása is. Ezen, az angol kormánytól s a hajderabádi nizámtól támogatott tisztán mohamedán intézmény, melyben a modern tudományokat épp úgy tanítják, mint a mohamedán tárgyakat, anyagilag is hozzájárul a hívek neveléséhez. Sir Szeid Ahmed véleménye szerint ez annyival is inkább szükséges, mert a mohamedánok jövője Indiában teljesen reménytelen, ha el nem sajátítják az európai műveltséget. Sir Szeid

Ahmed tisztán látta, hogy még százévi angol okkupáció után is csak kis szimpátia uralkodott az angolok és mohamedánok között s hogy a viszony barátsággá csak felvilágosodás és kultúra által válhat.¹⁶ Az aligarhi egyetemet, melynek évi kiadása 6000 £-ot tesz ki, 500 tanuló látogatta 1902-ben. Ezen eredmény igen fontos, ha tekintetbe vesszük, hogy Észak-Indiában, a könnyen haragra lobbanó s engesztelhetetlen mohamedán elem hazájában jön létre ezen asszimiláció a modern kultúrával. Midőn Lord Lytton 1877-ben lerakta az új aligarhi kollégium alapkövét, Sir Szeid Ahmed ezt mondá a vicekirályhoz intézett beszédében: „Az én koromban öröm azt éreznem, hogy azon vállalkozás, mely sok éven át életem főcélja volt s most is az, felkeltette egyrészt honfitársaim energiáját, másrészt pedig megnyerte angol alattvaló-társaink rokonszenvét s uraink támogatását. Ha hátralévő éveim is elmúlnak s nem leszek már közöttetek többé, ez az intézet azért virágozni fog s továbbra is ugyanezt a szeretetet hazánk, ugyanezen hűséget az angol uralom, ugyanazon megbecsülését áldásai s ugyanazon barátságot angol társaink iránt fogja belénk oltani, melyek élet-emnek főérzelmei voltak.”¹⁷

Az aligarhi mohamedán egyetemen kívül a Mohamedán Nevelési Értekezlet is Sir Szeid Ahmed nemes buzgalmának köszöni létrejövetelét. Ez a társaság azért szerveztetett, hogy lehetővé tegye a mohamedánoknak, hogy minden évben összejöjjenek, a szociális reformokat megvitassák s ápolják a barátságot India mohamedánjai között, terjesszék a tudományt s megmutassák az angol kormánynak, hogy a mohamedánok felvilágosodása és az angol uralom megalapítása Indiában karöltve jár.¹⁸ E munka folyamán lesz még alkalmunk idézni több hasonló gondolkodású mohamedán elismerő nyilatkozatát, de egyelőre az itt adott utalások eléggé meggyőzhetik a pártatlan olvasót, hogy Anglia kulturális hatása végre felrázta Indiát tétlen konzervativizmusából s

az Iszlámot fanatizmusából s hogy a reform-szellem sokkal erősebben mutatkozik Indiában, mint bármelyik más politikailag független mohamedán államban.

JEGYZETEK

¹ Sir John Strachey, 241. l.

² A nagy esszéista azon véleményét, hogy Kelet semmi, a modern világ értelmi termékeihez fogható művet nem hozott létre – mert hiszen ez van az 1885-ben a főkor-mányzó jóváhagyása alá terjesztett tervezetben –, csakis azzal magyarázhatjuk meg, hogy nem fordított elég figyel-met a keleti kultúrára s hogy e szót: tudomány, csakis az egzakt tudományokra érti.

³ Sir John Strachey, 244. l.

⁴ Sir John Strachey, 249. l.

⁵ „Statistical Acstract”, 101. l.

⁶ Statement exhibiting the Loral and Material Progress and Condition of India during the year 1901–2 and the Nine Preceding Years.” 38. sz. London, 1903. 318. l.

⁷ W. W. Hunter: „The Indian Empire”, 566. l.

⁸ „Statement exhibiting stb.”, 310. l.

⁹ „Statement exhibiting etc.” 315. l.

¹⁰ W. W. Hunter, 654. l.

¹¹ Sir John Strachey, 256. l.

¹² „Tudomány” náluk mindig vallástudományt jelentett. De modern mohamedán historikusok azt állítják, hogy histó-ria, matematika, kémia, az orvosi tudomány ebben mind benne foglaltatnak. Személyes tapasztalatomban nem talál-tam, hogy ez volna a még most is ősi szellemmel telített perzsiai és közép-ázsiai medreszek tanítása is. Ezen két ország iskoláiban nincsen a retorikán, törvénykezésen, grammatikán kívül a világi nevelésnek semmi nyoma. Talán másképp volt régen; mert különben bajos volna megmagyarázni az egzakt tudományokban elért fényes eredményeket, melyeket most is csodálunk még a régi mohamedán iskolában.

¹³ Sok éven át leveleztem ezen művelt indiai mohamedánnal. Kezdetben perzsa nyelven folyt levelezésünk, de később az

angol nyelvet használta s túlzás nélkül mondhatom, hogy tökéletesen bírta Milton és Shakespeare nyelvét.

¹⁴ „A Full Report of the Proceedings of the Meeting in Honour of the Memory of the Late Newab Abdul Latif Khan Bahadur C. I. E. held at the Town Hall, Calcutta, on Friday, August 11, 1903.” Kalkutta, 1893. 50. l.

¹⁵ „A minute of the Hooghli Mudrussah, written at the request of the Hon. Sir J. P. Grant, K. C. B., Lieutenant-Governor of Bengal, by Moulvi Abdul Luteef Khan Bahadur. Calcutta, 1877.” 3.l.

¹⁶ Sir John Strachey, 263. l.

¹⁷ Sir John Strachey, 266. l.

¹⁸ Vö. Az *Asiatic Quarterly Review*-ban (1901. április) megjelent cikket Sir Khuda Bukhs-tól: „The Nineteenth Century and the Mussulmans of India.”

VI. A közoktatási rendszer eredményei

A munka értékét általában eredményei után ítéldhetjük meg s ezért, miután előadtuk a közoktatás módját Indiában, most rátérünk az eddig elért eredményekre. Különösen szemügyre kell vennünk azon fontos változást, mely a mindkét vallásbéli hinduk gondolkodásában és tetteiben megnyilvánul s melyet nevelésük természetes következményének kell tekintenünk. Angol kritikák általában ki nem elégítőnek találják az indiai közoktatás eredményét és Sir John Strachey azt állítja, hogy az eddig követett kollégium-rendszer tekintetében a csalódás és kiábrándulás érzete az általános s hogy a Lord Curzon által állított Vizsgáló-Bizottság jelentése általában nem valami biztató a jövőre nézve.¹ Ha a bizottság tagjai az oxfordi és cambridge-i egyetemekkel foglalkoznának vagy az eton-i és harrow-i nyilvános iskolákkal, jogosult lehetne csalódásuk. Ámde a hinduk még nem angolok; kettejük közt tátong két különböző, sok százados életfelfogás örvénye, melynek áthidalása a modern kultúra vékony és finom szálaival csak most kezdődött meg.

Minthogy ennek következtében természetesen az angolok és hinduk között a szabad érintkezés nagyon nehéz, nem igazságos eljárás azt mondani, hogy az iskolarendszer hibája, ha az indiai tanulók nem maga a tudomány, hanem csak a kereset végett tanulnak; hogy tudományuk legjobb esetben is csak felületes s hogy az indiai kollégiumokban nevelt bennszülöttek közül egy sem tűnt ki mostanáig a tudomány bármelyik ágában. Nem, még ha katolikusabbnak látszom is a pápánál, vagyis angolabbnak maguknál az angoloknál, nem hagyhatom szó nélkül ezen vádat, azon egyszerű ok miatt, mert, véleményem szerint, nem szabad ezen iskolákat Oxforddal és Cambridge-dzel összehason-

lítani, hanem inkább oly intézményekkel, mint a Rusdie és Idadie iskolák Törökországban, a Galata-szeraj-i kollégium vagy a teheráni Dar-el-funun egyetem – mely iskolák mind mohamedán hitsorsosok és honfitársak felülvizsgálata alatt állanak s hol dacára annak, hogy sok éven át folyt a tanítás modern tudományszakokban, nem jöttek létre valami fényes mintaképei tudós perzsáknak és törököknek. Még minálunk Európában is, a kor szellemének megfelelően, sokkal több ember végzi tanulmányait kereset nyérése végett, mint maga a tudomány kedvéért s ezért nem csodálkozhatunk azon, ha így van ez Indiában is. Állami alkalmaztatás mindig sokkal jobban megfelel a bennszülöttek karakterének és kívánságainak, mint a kereskedő vagy iparos kevésbé fényes, de talán haszonhajtóbb pályája. Kevés keletit ismertem, aki feláldozta volna az állami alkalmaztatás biztosságát és becsületét a kereskedelmi úton esetleg nyerhető nagyobb vagyonnak. Idő múltával a jelenlegi nevelési rendszer talán nagyobb és fontosabb eredményeket fog elérni, de a jelenben meg kell elégednünk az iskolák által gyakorolt indirekt befolyással s azon eredménnyel, melyet az angolok szakadatlan buzgalma a bennszülöttek értelmének fejlesztésében máris elért. Az eredmények ugyanis már mostan meglepők s e tekintetben mindenekelőtt azon irodalmi mozgalomra akarnók a figyelmet felhívni, mely az utolsó évtizedek alatt lépett fel s mely mutatja az uralkodó idegen elem befolyását.

Az 1878. évi statisztikai kimutatás szerint az angol és különböző indiai dialektusokban írt könyvek száma 4913-at tett ki, miből nem kevesebb, mint 2495 volt eredeti mű, a többi vallási, költészeti, drámai, tudományos, filozófiai vagy morális természetű értekezés. 1883-ban a kiadványok száma 6189-re emelkedett, 1890-ben pedig 7885-re, amely számban 5507 az eredeti mű, 1622 a reprodukció és 756 a fordítás.² Ezen adatokkal szemben hogyan beszélhetnénk az irodalom terméketlenségéről? Távol van tőlem, hogy ezen eredeti műveket elsőrangú értelmi cselekedeteknek

tekintsem, de másrészt kicsinylőleg sem akarok szólni róluk, mert bizonyos, hogy a politikailag szabad Nyugat-Ázsia nem tud ehhez fogható eredményeket felmutatni. Ugyanezt lehet mondani a napilapokról és folyóiratokról is. 1892-ben megjelent Indiában 576 napilap és 330 havi és heti folyóirat; 1900-ban az előbbiek száma 675-re, utóbbiaké 465-re emelkedett.³ Ha az ember tekintetbe veszi, hogy ezen lapok némelyikének, pl. a *Bengal Gazette*-nek 20.000 előfizetője van, fogalmat alkothat magának arról, hogy mekkora befolyása lehet egy ilyen lapnak a közönségre. Némelykor a sajtó által elfoglalt álláspont nem éppen kellemes a kormánynak, mert az indiai újságírásban sem teljesen ismeretlenek az ún. revolver-lapok, annyira, hogy Lord Macaulay már 1835-ben gátat kívánt vetni az indiai újságírók féktelenségének. Az angol szabadságszeretet azonban ellene volt az ilyen eljárásnak s csak Lord Elgin alatt kezdték visszaszorítani a lázadást és a kormány ellen való ellenállást szító féktelen iratokat. Mindazonáltal ma is előfordulnak még az indiai sajtóban oly kifejezések és kommentárok a kormány működéséről, melyért Németországban legalábbis három évre elzárnák a szerzőt, Oroszországban pedig tíz évre számkivetnék Szibériába. De oly népről lévén szó, mely emberemlékezet óta mindig a legkegyetlenebb zsarnokság béklyóiban senyvedt, melynek minden megjegyzése a kormánnyal szemben azonnal a legszigorúbb büntetést nyerte, könnyen megbocsáthatjuk neki, hogy visszaél az oly váratlanul nyert gondolat- és sajtószabadsággal. Midőn a Garcin de Tassy⁴ francia tudós által oly gonddal összegyűjtött hindusztáni irodalmi adalékokat olvassuk, csodálkoznunk kell az Indiában a múlt század hetvenes éveiben megjelent újságok, folyóiratok és röpiratok nagy számán. Meglep az ezen iratokat átható féktelen és lázongó szellem is. Itt van például egy lap, a *Khairkhab Alem* (A világ barátja), mely Delhiben jelenik meg s mely a kereszténységet támadja meg a *Nur-ul-Envar*⁵ (Világok világa), mely egészen szabadon és nyíltan

támadja az angolokat s kigúnyol minden reformkísérletet, különösen a Szeid Ahmed kánéit. De látjuk azt is, hogy a tudós B. St. Hilaire a *Journal des Savants*-ban⁶ azon véleményének ad kifejezést, hogy a legdöntőbb bizonyítéka a modern civilizáció haladásának Indiában az új kiadványok állandó megjelenése s azon kedvező fogadtatás, melyben a bennszülötteknél ezek részesülnek. Ha a franciák is elismerik az angolok ezen sikerét, mi legyen akkor az elfogulatlan szemlélő véleménye, akinek az a feladata, hogy az indiai sajtó érdemeit a török és perzsa sajtóval hasonlítsa össze. Törökországban a sajtót a képzelhető legszigorúbb cenzúra szorítja bilincsekbe, Perzsiában pedig említésre méltó újság nem látott még napvilágot a mai napig. Indiában az irodalom általában nagyobb súllyal bír s nagyobb tiszteletnek örvend, mint minálunk Európában s bár nem akarok a napi sajtónak kelleténél nagyobb fontosságot tulajdonítani, mégis meg kell jegyeznem, hogy Ázsiában általában, de Indiában különösen a sajtó sokkal mélyebb befolyást gyakorol, mint Európában s ha jó kezekben volna, sok hasznosat lehetne vele elérni. Ezzel kapcsolatban fel akarom említeni Dr. Szambhu C. Mukkerdzsi indiai újságíró⁷, a *Reis and Rayyet* (Herceg és Paraszt) című lap megalapítóját, ki mintául szolgálhatna sok újságíróknak ész, műveltség és nemes lelkesedés dolgában. Ha ezen nemzeti viseletben ábrázolt igaz keleti arcképére tekintek s olvasom levelezését⁸ az indiai-kormány vezető személyiségeivel, bámulatomat nem tudom egykönnyen visszafojtani. Ez a brahmin hindu úgy idézi a mi történelmi, filozófiai, teológiai, politikai és természettudományi tekintélyeinket, mintha csak legjobb egyetemeink egyikén nevelkedett volna és éveken át csak legragyogóbb elméink társaságában mozgott volna. Indiához való viszonyom révén ezen férfival is levelezésbe kerültem. Egyik levelében India jövő kilátásairól beszél s a hinduk és mohamedánok egymáshoz való viszonyáról szólva ezeket mondja: „Az én ideálom: egy nemzetet alakítani a népes-

ség két alkotó részének harmonikus társadalmi egybeolvasztása által az angol Korona fennhatósága alatt, mert Anglia oly erős és igazságos kormányt adott nekünk, amelyet sohasem remélhattünk volna a magunk erejéből. Ez a kormány segített új életre bennünket s napról napra javít állapotunkon, s addig tartson hatalmában bennünket, ezt forrón kívánom, míg Isten segedelmével magunk nem leszünk képesek magunkon segíteni.”⁹

Természetes dolog, hogy nem valamennyi indiai újságíró beszél ilyen hangon s egyesek, különösen a mohamedán lapok, amilyen pl. a *Moslem Chronicle*, igen erős kifejezéseket használnak az angol régime ellen s nagyhangon dicsérik a Boszporusz partjain folyó romlott és kegyetlen kormányzatot. Ilyenfajta sajtóbeli nyilatkozatok, ha jelenleg Angliának nem árthatnak is, mindazáltal helytelen irányba terelik a közvéleményt, gátat vetnek a reformmunka elé s ezért az ilyen irodalmi tevékenység szigorúbb felülvizsgálása hasznára válna mind az uralkodó népnek, mind az alattvalóknak.

Az indiai újságírás hirtelen fellendülésén kívül több tudományos mű is megérdemli teljes figyelmünket s bátran állíthatjuk, hogy sehol az Iszlám egész világában nem fejtenek ki e téren oly élénk munkásságot, mint Indiában az angol kormány védelme és bátorítása mellett. Az első helyet vallási kérdések megvitatása s a kereszténység és Iszlám, valamint a kereszténység és brahmanizmus közötti élénk polémiák foglalják el. Ezután jön a szépirodalom, mely név alá sok történelmi és egyéb – részben angolul, részben az írók anyanyelvén írt – általános érdekű művet kell sorolni, melyeket bőven ismertetnek és méltatnak a napilapok.¹⁰ Legjobban az indiai szerzők természetes nyelvezete lepi meg az Iszlám nyugati országainak irodalmi tevékenységével ismerős embert. Nem félnek a maguk vallását uraik vallása fölé helyezni s a keresztény misszionáriusok szeme előtt folytatni Mohamed tanának terjesztését. Van sok angol nyelvű általános érdekű tudományos könyv is.

Ez utóbbi csoporthoz tartozik Szeid Amir Ali műve, a „The Spirit of Islam”, mely szorosan tudományos alapon van írva s azt állítja, hogy Mohamed tana csak úgy tele van üdvös tanáccsal és útmutatással, mint bármelyik más vallás s hogy csak ezen tanok kicsinylése és elhanyagolása okozta a mohamedán világ bukását. Hasonló célzatú Szeid Amir Ali „*History of the Saracens*”, Moulvi Abdur Rezzak „*History of the Barmekides*” című műve és Sibli aligarhi tanár értékes esszéje, mely majd minden lapon az európai kultúra befolyását mutatja.¹¹ A nem-mohamedán tudós munkák közt fel kell említenünk Doszabhai Frangi Karaka „*History of the Parsis*” című könyvét, mely kimerítő ismeretétését adja ezen nevezetes nép történetének, néprajzának és vallásnak.

További, indiai bennszülöttekről írott tudományos munkák pl. Radzsendra Lala Mitra „*Indo-Aryans*” című műve, mely jelentékeny adalékokat nyújt India archeológiájához, művészetéhez és régi szokásaihoz, Dzsogendra Nath Battacarisz „*Hindu Castes and Sects*” című műve, melyet bátran össze lehet hasonlítani Risley, Wilson és Sherring hasonló tárgyú műveivel; van ezenkívül még egyéb kiadványoknak nagy serege, melyek mind gazdagítják Indiáról és lakóiról való ismereteinket s melyekért hálával Anglia civilizáló befolyásának tartozunk. Nem érdektelenek az Európában járt hinduk irodalmi termékei sem, akik a nyugati életet, intézményeiket s nemzetközi viszonyainkat bírálgatják. Legrégibb ilyfajta munka Mirza Abu Talib kán¹² „*Travels in Europe and Asia*” című, perzsa nyelven írott útleírása, melyet fia, Huszein Ali 1812-ben adott ki Kalkuttában. A szerzőnek egészséges ítélete van európai dolgokról s bátran kimondja a maga véleményét. Sokkal modernebb szellem lengi át Bagvat Szinh Dzsi¹³ útikönyvének lapjait. Ő, Gondal uralkodója is nevezetes példája az angol kultúra befolyásának Indiában. Ez a herceg az edinburghi orvosi iskolát látogatta, letette ott a doktorátust s most odahaza szigorúan európai elvek szerint kormányoz.

Előttem van kormányának évi jelentése, melyben érdekes adatok foglaltatnak a civilizáció állandó haladásáról kis országában. Még szembetűnőbb a modern kultúra ilyen felfogása egy Sir Szalar Jung, a hajderabádi *nizám*^{xcvii} első minisztere által kiadott esszében, mely a Nineteenth Century 1887-iki októberi számában jelent meg és egy előkelő keleti államférfiú sok igen érdekes megjegyzését foglalja magában. Sir Salar Jung személyisége nevelésre, hazafiasságra és politikai belátásra csak Resid pasával, Törökország ezen első reformálóéval hasonlítható össze. A moder Perzsia történetében hiába keresnők párját. Emiri Kebirnél¹⁴ megvan ugyan a hazafiasság és becsületesség, de hiányzik a műveltség.

Ezen rövid lajstromot még csak Lala Baidzsnath „Uri rajzai”¹⁵-val akarjuk megtoldani, melyben érdekes kritizáló megjegyzéseket találunk Angliáról és Európáról általában s melyre még visszatérünk. Nincs hiány tisztán angolelles és Európa-ellenes kiadványokban sem – ilyen például a névtelen Tükör,¹⁶ mely Angliát s mindent, ami angol, keserű gyűlölettel bírálgat.

JEGYZETEK

¹ Idézett mű, 259. l.

² W. W. Hunter: „The Indian Empire” 571–73. l.

³ „Statistical Alestract” 117. l.

⁴ A *Revue Annuelle*, e Garcin de Tassy által kiadott folyóirat külön függelékében, melynek címe „La Langue et la Littérature Hindustane” e tudós francia orientalista éveken át foglalkozott a hindusztáni irodalommal.

⁵ L. a fenti folyóiratot, 1873, 34. l.

⁶ L. e folyóirat 1875-iki évfolyamának júniusi, júliusi és augusztusi számát.

⁷ Lásd F. H. Skrine: „An Indian Journalist; benign the Life, Letters, and Correspondence of Dr. Sambhu C. Muckerji, late Editor of „*Reis and Rayyet*” Calcutta 1895.

⁸ Dr. Mukkerdzsi sok kiváló, Indiában lakó angollal levelezett, pl. Sir Auckland Colvinnal, Osborn ezredessel, Lord Dufferinnel, Sir Donald M. Wallace-szel, Sir Lepel Griffinnel s másokkal, továbbá több híres hinduval is, mint pl. ezek: Sir Szalar Jung, Sir T. Madhava, Rao Babu K. M. Ganguli, Navab Abdul Latif stb.

⁹ „An Indian Journalist” 308. l.

¹⁰ Nagyon tanulságos e tekintetben a Garcin de Tassy által kiadott *Revue Annuelle* 1877. évfolyamának 24–34. lapjain megjelent könyvlajstrom, mely betekintést enged a hinduk irodalmi működésébe.

¹¹ Vö. Sir Khuda Bukhs cikkét az *Asiatic Review* 1901. áprilisi számában, „The Nineteenth Century and the Mussulmans of India” 285–293. l.

¹² Abu Talib kán 1799-ben kezdte meg utazását s 1803-ban tért vissza.

¹³ Bagvat Szinh Dzsi, gondali Thakor Szahib: „Journal of a visit to England in 1883” Bombay 1886.

¹⁴ Emiri Kebir (a nagy Emir), kit Reformáló Emiri Nizamnak is neveznek, volt az egyedüli ember modern időkben, ki a

szerencsétlen országban segíteni tudott volna. Naszr-ed-din sah elég balgán cselekedett, hogy háreme biztatására kivégeztette.

¹⁵ E könyv címe: „England and India: being Impressions of Persons and Things English and Indian, and Brief Nites of Visits to France, Switzerland, Italy, and Ceylon. By Lala Baijnath, B. A. of the N. W. P. Judicial Service. Bombay 1891.

¹⁶ Ezen könyv címe: „Looking-Glass for my Poli-Comedy Actors in Europe, igaz története egy indiai ember utazásának Moszkvától Birminghamig. 1. Utazás haza Londonból Ceylonba. 2. Utazás kifelé Bombayból Európába.” Bombay 1891. A címlapon nincsen név, de a levelek alatt ez a név van: Dr. K. R. Vikkardzsi.

VII.

A bennszülöttek erkölcsének átalakulása

Anglia kulturális törekvései Indiában, különösen ami az iskolázásra fordított gondot illeti, kétségtelenül olyan jellegűek, mint egy kétélű kard; a kieroszakolt kultúrát némelykor még a felvilágosodás és szabadság előmozdítói is kissé korainak, károsnak, sőt veszélyesnek találják. De eljárhatott-e másképpen Anglia, az igazi európaiság képviselője, a liberális tanok, a rend és a törvény hirdetője, a felvilágosodottság és filantrópia apostola s szabad lett volna-e másképpen eljárnia? Erre a válasz csak egy nyomatékos *nem* lehet. Ez a véleménye mindenkinek, aki csak kissé is ismeri az emberiség nyomorúságos és sanyarú helyzetét Keleten, akár a múltban, akár a jelenben. Nemcsak mi európaiak, hanem a legtöbb ázsiai is, aki komolyan belemélyedt a modern Európa helyzetének tanulmányozásába, aki megismerte a társadalmunkat irányító szellemet s megbecsüli erkölcsi és anyagi egzisztenciánk irányát, tudja, hogy a Régi Világ szerencsétlen állapotán való javítás csakis a nép nevelése, az elavult ázsiai gondolkodás fokozatos megváltoztatása s a túlnyomó előítéletek és balhiedelmek legyőzése útján képzelhető. Egyesek előtt ez a kísérlet nagyon is vakmerő vállalkozásnak tűnt volna fel, de Anglia kénytelen volt vállalkozni reá, hogy fenntartsa nemzeti karakterét és a kultúra-terjesztő állam szerepét Ázsiában. Angliának nem is kell félnie a végső eredménytől, ha az eddigi bátor politika továbbra is folytatatik. Ahogy ez a dolog most áll, vagyis tekintve, hogy a lakosság óriási tömegéből a gyermekeknek csak igen kis százaléka látogatja az iskolákat, látjuk, hogy ami eddig történt, csak igen kicsiny és gyenge kísérlet még. De azért ez a csekély kezdet is bátorító és sokat ígér. Néhány csillagot látunk még csak a koromsötét éjsza-

kában, de ezek a csillagok fénylenek és kedvező világot vetnek a dolgok jövő fejlődésére. Meglehet, hogy az 1883-iki angol-indiai Iskola-Bizottság jelentésében előlegezett optimisztikus nézetek hiúknak bizonyultak s hogy az eddig elért eredmények nem érik el várakozásainkat. De hát nem lehet egy mozdulattal megsemmisíteni egy évszázadokon át fennállott világfelfogást s az indiait, legyen bár hindu vagy mohamedán vallású, nem lehet mintegy *deus ex machina* által igazi európaivá alakítani. *De az is valami, ha elmondhatjuk, hogy az angol rendszer alatt felnevelt nemzedék, ha értelmi tekintetben nem is, de erkölcsi tekintetben mindenesetre felette áll a megelőzőnek.* És éppen ez a morális oldala a modern hindunak az, mely olyan sokat ígér. Nem gyakran látunk ehhez hasonlót az európai civilizáció befolyása alatt felnevelt nyugat-ázsiaiak vagy a törökök, arabsok és perzsák között s a morálnak teljes hiánya az, ami megbuktatta a civilizáció minden kísérletét Nyugat-Ázsia mohamedánjainál.

Szorosan konzervatív ázsiaiak és nagyon elfogult európaiak azt hiszik, hogy kultúránknak behatolása megsemmisítette az ázsiaiak régi erényeit s hogy a civilizálatlan keleti sokkal hűségesebb, tisztességesebb és megbízhatóbb volt, mint az európai elvek szerint nevelt ázsiai. Ez azonban vaskos tévedés. Igaz lehet a félig kiműveltekről, de nem azon ázsiaiakról, kiknek értelmi fejlődése egy komoly és rendszeres nevelés szilárd alapján nyugszik. Nem lehet tagadni, hogy gyakran csak részleges nevelés a sorsa a nagy városainkban nevelkedett keletieknek; de ezen félig művelt emberek, kik a keleti társadalomba való visszatérésük után Európa legádázabb ellenségeivé válnak, sohasem bírhatnak fontossággal a kultúra fejlődésére gyakorolt befolyásuk által; modern civilizációnk komoly gondolkodású tanítványai mindenütt ellensúlyozzák őket. Legjobban bizonyítja ezt azon tény, hogy az angol-indiai kormány már régóta nagyobbrészt bennszülöttekre bízta nagy hindusztáni birtokainak közigazgatását, s hogy nem

szólva néhány magasabb tisztségről – ilyen azonban csak kevés van – a 3700 állami hivatalt, száznak kivételével, melyben európaiak ülnek, hindu bennszülöttek látják el. Mindenekelőtt az igazságszolgáltatás az, amiben a bennszülöttek becsületességükkel, részrehajlatlanságukkal és beható ügyismeretükkel kitűnnek, s a feljebbviteli törvényszékek kivételével majdnem valamennyi polgári bíróságnál bennszülött bírák vannak alkalmazva. A modern kultúra ezen új tanítványainak becsületessége oly nagy, hogy az angol is, ha bennszülöttel peres ügye van, feltétlenül megbízik az ázsiai bíró döntésében. A hódító nemzet ezen bizalma az alávetettek igazságosságában valóban párját ritkítja s ugyanezt mondhatjuk azon bőkezűségről is, mellyel a bennszülött bírák szolgálatai jutalmaztatnak. Egy bengáli törvényszéki bíró fizetése 3200 £, az alsóbbbrangú bíráké 480 és 800 £ közt váltakozik, a legalsóbb rangja a bennszülött bírának¹ 160–320 £-ot kap. Ha összehasonlítjuk ezen fizetéseket az algériai bírák fizetésével, azt találjuk, hogy ottan a Court d'Appel elnöke csupán 720 £ évi fizetést húz, a többiek legföljebb 400 £-ot, a békebírák pedig csak 108–160 £-ot kapnak és bútorozott házat. Olyan, aki a bíró tisztét viselhetné, nincs az algériai bennszülöttek közt; a bírósági hivatalnokok fizetése pedig nem több, mint évi 60 £.

Az indiai bennszülöttek nagy számban vannak képviselve az összes polgári hivatalokban is, mint adószedők, felügyelők és effélék, amely hivatalokat a „Covenanted Civil Service”-szel kapcsolatban lévők számára szokták lefoglalni.² Gyakran kapnak állást a hindu bennszülöttek mint közbenjárók is a községi közigazgatásban, tanintézetekben s a vidéki közigazgatás alárendelt pontjain, valamint a közmunka-minisztériumban, melyben rendszeren technikai iskolák tanulói nyernek alkalmazást.

Hogy Angolország India bennszülötteinek ily aktív részt engedhet a kormányzásban, azt elsősorban az iskolákra fordított gondnak köszöni. Anglia legelkeseredettebb el-

lensége sem vádolhatja a kormányt szűkkeblűséggel, ha tekintetbe veszi, hogy a vicekirály Törvényhozó Tanácsában hinduk és mohamedánok is ülnek s hogy szavazatuknak gyakran döntő súlyuk van a kormányzatra s az ország bel- és külpolitikájára. Angliát több ízben megtámadták amiatt, mert eddig még soha nem neveztek ki bennszülöttet India kormányzójává vagy a hadsereg parancsnokává. Ez a vád azonban az adott viszonyok közt helytelen, mert igazságtalanság volna egy hindutól ugyanazon képességet, ugyanazon jellemzőságot megkívánni, mint egy angoltól s ha más okból nem is, a nemzetiségi, vallási és kasztkülönbség miatt semmi esetre sem képzelhetjük, hogy egy harcias szikh vagy pathan engedelmeskednék egy elfajult bengáli parancsainak. Feltétlenül elég az, amit Anglia tesz, midőn képessége és érdemei alapos megvizsgálása után, bármily állami hivatalba felvesz bennszülötteket. Mint már előbb mondtuk, a hivatalos állások nagyobb része hinduk kezében van, a felső kormányzatnak és ellenőrzésnek azonban Anglia kezében kell maradnia, hogy az ország békéjét és boldogulását biztosítsa. Vajon a franciák Algériában s az oroszok Turkesztánban másképp cselekednek-e? Nem volnának-e boldogok az algériaiak és turkesztániak, ha csak egy kis része jutna nekik azon befolyásnak az ország kormányzatára, melyet a hinduk élveznek az angolok alatt Indiában?

Midőn Anglia civilizáló befolyását vizsgáljuk India bennszülötteire, legjobban a szabadság és nemzetiség szelleme tűnik szemünkbe, melyet erélyükkel és fáradhatatlan hazafiságukkal, úgy látszik, beleoltottak az angolok a keletiek lelkébe; ez a szellem, mely igen ritka az ázsiaiak közt, Indiában teljes mértékben érvényre jut az idegen uralkodó nép erélyes befolyása alatt. Mindenekelőtt látjuk, hogy az iparvállalatok napról napra gyarapodnak s velük együtt a bennük alkalmazott munkások száma is, oly országban, melyben a lakosság háromötöde földműves és teljesen a természet befolyása alatt áll, hol tehát a modern ipar fej-

lesztése eléggé nem ajánlható. Felhozzák e pontnál azt a vádat, hogy az idegen beviteli cikkek halálos ítéletet mértek a régi nemzeti művészetekre és iparra, de ne feledjük, hogy a nemzeti uralom alatt lévő Perzsiában és Törökországban ugyanez a hanyatlás tapasztalható, mert Európa ezerkezű gyárai mindenütt megbénítják a nemzeti ipart. A hinduk, kik azelőtt a legszigorúbb elzárkózottságban éltek, most – munkát keresve – bejárják az egész világot³: 1891/92 és 1901/02 között 174.494 hindu vándorolt ki. A külföldön lévő hinduk számát jelenleg 625.000-re becsülik, nem számítva bele azon kereskedőket, kik Európában, Egyiptomban, Amerikában és Ausztráliában megtelepedtek. Az angol ember nyughatatlan munkakedve, hazafias buzgósa és erős nemzeti érzése a hindu lényébe is átment s e nyugati jellemvonás nyomokat hagyott hátra Nyugat-Ázsia lakóiban is. A mai hindu öremest felveszi a fegyvert régi kultúrája védelmére s amint nő önbecsülése, midőn olvassa, hogyan dicsőítik nagy szanszkrit tudósaink az ő régi irodalmát, oly könnyen haragra is lobban, ha valaki vallását vagy történetét bántani meri. Lala Baidzsath ezt mondja vallása védelmére: „helyesen megértve s az eredeti előadásban a hinduizmus nem ellensége a haladásnak s nem is gátolja a nemzeti fejlődést.”⁴ A mohamedánok szintén felhasználnak minden alkalmat, hogy a Próféta tanának felsőbbbségét kimutassák s nagyobb buzgalommal és képességgel teszik ezt, mint a politikailag független mohamedán uralkodók kormányzata alatt lakó hitsorsosaik. Midőn Renan az Iszlámot a világi tudományok elhanyagolásával vádolta s azt mondta, hogy a mohamedánok értelmi erejét nagyon túlozták, nem a törökországi mollák és hodzsák, nem a perzsa *akbondok* és *mudzszebidok*, s nem a turkesztáni *ulemák*, hanem az indiai *moulvák*^{xcviii} támadták meg a francia tudóst s ragadták magukhoz az Iszlám védelmét.

Minthogy Anglia nem akarja az uralmára bízott indiai népeket nemzeti jellegüktől megfosztani, mint Oroszor-

szág, melynek célja a hatalma alatt lévő idegen elemeket a nemzeti testbe beolvasztani, a kormány inkább még bátorítja az indiai hinduk és mohamedánok nemzetiségi mozgalmait. Az indiai építőművészet dicső emlékeit, amennyire csak lehet, megvédik és jó karban tartják⁵ s hála az angolok szorgalmának, a régi hindu mohamedán szerzők sok értékes irodalmi műve megmentetett a feledéstől az újból való kiadás által.⁶ Ez a felelevenítés nemcsak a világi iratokra szorítkozik, sok teológiai mű is van közöttük.

Mindez ékesen bizonyítja, hogy a keresztény hódítók mily türelmesek vallási kérdésekben; ennek pedig kétségtelenül jótékony hatása van az ázsiai ember gondolkodására, mert lehetetlen, hogy a tolerancia és az emberbaráti intézmények jó hatást ne tegyenek a keletiek rest és konzervatív szellemére. Mindazon politikai és szociális változások is, melyek Indiában az utolsó évtizedek alatt történtek, bámulatba kell, hogy ejtsenek mindenkit, aki már előzetesen ismerte az ázsiai társadalom állapotát. Indiában, hol azelőtt a legkegyetlenebb önkény uralkodott és senki sem merte volna szavát az uralkodó ellen felemelni, hol szelíden tűrtek minden támadást, kegyetlenséget és elnyomást – ugyanezen Indiában Indiai Nemzeti Kongresszus név alatt egy parlament-féle alakult, melyben hinduk és mohamedánok Indiának és kormányzásának érdekeit oly hangon vitatják, mely szókimondás dolgában nem áll messze a westminsteri parlamenti ellenzék hangjától s szabadon bírálgatja a törvény rendelkezését és az indiai kormány rendeleteit. Ezt a parlamentet, mely 1885-ben nyílt meg először, kiváló hinduk támogatják, így pl. V. C. Bonnerdzsi, K. T. Telang, Bedreddin Tajabcsi, Firuzsah, Mehta, Dadabhai Naorodzsi, a tiszteletreméltó pandit Addzsudhia Nath és többen, kik szabadon fejezik ki ottan véleményüket „klasszikus angol nyelven”, mint ahogy a hírlapi jelentések írják és oly érveket és bizonyítékokat hoznak fel, melyek becsületére válnának a legelső parlamenti szónoknak is.⁷ Hogy az olvasó fogalmat alkothasson

magának a kongresszus céljáról és kívánalmairól, itt adjuk példaképpen az ülésszakok egyikének fő tárgyait. Az allahabadi Kongresszus tagjainak kívánságai voltak:

1. A Vidéki és Császári Tanács kibővítése: fele a tagoknak a felsőbb osztályokból, a műveltekből, a kereskedőkből és földbirtokosokból választandó, másik felét a kormány nevezze ki.
2. Pályázati vizsgák behozatala az indiai és angliai államhivatalnokok számára; a jelöltek maximális életkora 23 évben állapíttassék meg.
3. A törvénykezési és közigazgatási hivatalok szétválasztása.
4. Bizottság kinevezése a rendőrség megvizsgálására.
5. Engedtesse meg a bennszülöttek belépése is az önkéntes csapatokba.
6. Az italtörvények revíziója, vagyis a fogyasztás korlátozása.
7. A szegényebb osztályok felmentése a jövedelmi adó alól.
8. Nagyobb kiadási tételek felvétele közoktatási célokra, leginkább technikai iskolákra.
9. Császári vagy parlamenti bizottság kinevezése India kormányzatának megvizsgálására, Anglia és India közreműködésével.

Mit szólna a francia vagy az orosz kormány, ha a szártok vagy kabylok ilyen kívánságokkal állnának elő? Sőt mi több, mit szólnának a Spree partjain, ha a liberálisok ilyen követeléseket hangoztatnának a német kormánnyal szemben? Az indiai kormány eddigelé nem gördített nehézségeket a Kongresszus évi ülésezései elé, sőt ellenkezőleg, inkább bátorítá őket, bár többen vannak a Kongresszus tagjai között, akik címet és rangot az angol kormánytól nyertek s így nem helyes, ha az elégedetlenekkel egy csoportban mutatkoznak. Ez a liberális mozgalom, ez a parlamenti eljárás⁸ és ez a tisztelet az ország fennálló törvényei iránt oly társadalomnál, mely eddig a rabszolgaság béklyóiban senyvedt s mely még nemrég a szabadságnak és önkormányzatnak nevét sem ismerte, csodaszámba megy minden elfogulatlan szemlélő előtt. Midőn visszagondolok sok ázsiai ország sorsára, mely nem volt egyéb, mint szolgaság, gyengeség és csendes béketűrés, nem fejezhetem ki elég méltóan csodálkozásomat a szabadság szellemének az

ázsiaiak közt való lábra kapása s az Anglia által Indiában elért kulturális változások láttán. Hogy valaki megértse és igazolja csodálkozásomat, el kell olvasnia a moulvik, radzsák, szeidek, panditok és seikek művelt beszédeit, látnia kell, milyen behatóan ismerik ezen valódi ázsiaiak a különböző európai államok történetének részleteit is, milyen könnyűséggel idéznek elmés mondásokat a klasszikus ókorból és modern korunkból és mint szépítik nyelvüket modern filozófusaink elvei alapján.

Meglehet, hogy a kongresszusi mozgalom néhány angolnak nem tetszik vagy kellemetlen,⁹ de maga az a tény, hogy a kultúra és a liberális eszmék ily rövid idő alatt elterjedhettek az ázsiaiak közt, elismerést érdemel s legnagyobb diadala az angol befolyásnak.

JEGYZETEK

- ¹ Sir John Strachey: „India etc.” 83. l.
- ² A hivatalnokok ezen osztályának, a rájuk rótt kötelességek értelmében nem volt szabad kereskedelmi vállalatba belépniök vagy ajándékot elfogadniok. Sok egyéb kötelezettség mellett, a maguk és családjuk lakásáért és ellátásáért is fizetniök kellett.
- ³ A hinduk által látogatott helyek leginkább Mauritius, Natal, Demerara, Trinidad, Szurinam, Fidzsi, Jamaika, Kelet-Afrika, Ceylon és Straits Settlements. L. e. tárgyról a „Statesment exhibiting stb.” „Emigration and Migration” című fejezetét a 320–324. lapokon.
- ⁴ L. a fent idézett mű 184. lapját.
- ⁵ Fényes példáját mutatják ezen gondozásnak a „Report of the Archaeological Survey of Western India” (E. Thomas-tól) és James Fergusson értékes tanulmányai az indiai építőművészetről.
- ⁶ Íme ezen kiadványok közül egynéhány. Szojuti: „Magyarázó tanulmányok a Koránhoz”; Tuszi: „Siita tudósok története”; Ibn Hadzsar: „Mohamed társainak életrajza”, Vakidi: „Syria meghódítása Mohamed által”, Tabakati Nasziri: „Perzsia és Közép-Ázsia középkori dynastiáinak története”; Tarikhi Firuz Sahi: Bengál hasonnevű uralkodójának története, 1351–1388; Tarikhi Baihaki: „Meszud szultánnak, ghaznai Mahmued fiának története” és több más.
- ⁷ Vö. „The Indian National Congress.” The session at Allahabad, December., 1888. Impressions of two English Visitors. London 1889.
- ⁸ Különös figyelmet érdemel a különböző pártok által leírásonknál és vitáknál szóban és írásban tanúsított semlegesség és mértéktartás, melyet a művelt Nyugat politikusai oly gyakran elhanyagolnak. Előtte van sok a kongresszusra vonatkozó irat, melyek közül csak e kettőt akarnám különösen kiemelni: 1. „Open Letters to Sir Seid Ahmed Khan,

K. C. S. I., írta egy hívének fia, hissari Ladzspat Rai.” Újonnan kinyomva a *Tribune*-ből 2. „Sir M. E. Grant-Duffs Views about India, by Dadabhai Naoroji.” Újonnan kinyomva *Contemporary Review*-ből, 1887. augusztus és november.

- ⁹ Bizonyos körökben a kongresszus különválni akaró, forradalmi célzatait a Home Rule egy fajának elérésére való igyekezetnek tulajdonítják, melyre azonban nincs szükség s azt hiszem, Lord Dufferinnak igaza van, midőn azt mondja: „Ezen rendszer [a Home Rule] behozatala olyan nyilvánvalóan lehetetlen a jelen esetben, hogy nem hiszem, hogy a legcsekélyebb súlyú és fontosságú bennszülött államférfi is komolyan hozhatta volna fel.” Dadabhai Naorodzszi bevezetése „Audi Alteram Partem, being two letters on certain aspects of the Indian National Congress” című röpiratához. (Szimla és London 1888.)

VIII.

Bennszülöttek véleménye az angol uralomról

Aki elolvasta az előző fejezet végső konklúzióját, melyben csodálkozásomat fejezem ki az angol kultúra indiai sikerein, talán azt hihetné, hogy én egyszerűségemben mindent, amit hallok, készpénznek veszek s hogy a mai hinduban nem látok semmivel sem többet vagy kevesebbet, mint egy kifogástalan európai urat, hogy talán azt képelem, hogy a Szolimán Hegylánctól a Comorin Fokig és Beludzsisztántól Sziámig húzódó óriási földterület mostan már egy szokásaiban, erkölceiben és gondolkozásmódjában teljesen átalakult földrész. E vád ellen védekeznem kell. Évek hosszú sora óta jól ismerem Nyugat-Ázsia mohamedán világának reformmozgalmát, megfigyeltem a nyugati újítások és javítások szörnyen lassú és fáradságos haladását s így nem következtetnék soha egy bengáli babu vagy egy angolul tökéletesen beszélő moulvi cselekedetei alapján arra, hogy az egész hindusztáni népkeverék gyökeres átalakulása most már végbement. Jól tudom, hogy ezen lehetőség teljesevése igen messze van még. Jól tudom, hogy mindaz, ami eddig történt Indiában, a társadalom vezetőire szorítkozik csupán s hogy a kultúra fénye még csak azoknak világít, akik kollégiumokban és egyetemeken nevelkedtek, a nép nagy tömege azonban most is még az asiaticizmus sűrű fátyolába van burkolva. Nem is lehet ez másképpen, ha tekintetbe vesszük, hogy a fény milyen rövid ideje világít csak, mily óriási a különbség a régi és új világ fogalmai között s mily nagyon konzervatív a keleti ember karaktere. Ami eddig történt, nem egyéb tulajdonképpen az előkészítő munkánál, a térség kitisztításánál s itt-ott a civilizáció nagy munkájának bevezetésére irányuló gyenge kísérletnél. Egyes helyeken, ahol a talaj alkalmas volt, a magot elvetették, de hogy az vajon terem-

ni is fog-e és gyümölcsöket is hoz-e majd, az teljesen az emberi anyagnak a kultúrára való alkalmasságától s a civilizáló ügyességétől és türelmétől függ. Ami az elsőt illeti, az eddig elért eredmények némi biztosítékot nyújtanak arra nézve, hogy a hindu, akár Visnu-imádó, akár mohamedán, nem képtelen a kulturális átalakulásra s nem fejt ki ellenállást vele szemben; ami pedig a másodikat illeti, Anglia ismeretes kitartása és türelme biztosítja az eljövendő sikert. Sok jel igazolja ezen következtetéseket. Amit Európa nem tudott elérni Nyugat-Ázsiában évszázados buzdítás és erőszak által, az angolok néhány évtized alatt elérték, oly országban mégpedig, ahol nagyobb nehézségek állottak az útban s hol több szikla és gaz – előítéletek és bizalmatlanság alakjában – gátolta az idegen hódítót a talaj elkészítésében.

Elsőrangú fontosságú dolog, hogy a mai hindu – a társadalom vezéreit értem – nemcsak a nyugati kultúra előnyeiről van meggyőződve, hanem angol ura és tanítója jóakaratáról és teljes pártatlanságáról is – úgy hogy, dacára ama kellemetlen következtéseknek, melyek szükségképp folynak az átmeneti korszakból, aránylag nyugalom uralkodik az országban s a civilizáció nevében tett kísérletek sehol Indiában nem keltenek oly ellenállást, mint az Iszlám egyéb országaiban. Ezen tény számos bizonyítékát találjuk a bennszülötteknek Anglia indiai működésére tett nyilatkozataiban. Szabadelvű ellenzéki férfiaktól eredő egynehány ilyen nyilatkozatot idézni akarunk példaképpen. Dadabhai Naorodzi,^{xcviii-2} a parlament tagja, Sir M. E. Grant-Duff megjegyzéseire adott válaszában ezt mondja: „Ha van egy dolog, melyért az indiai nép – még inkább, mint másért – különös és mélységes hálával tartozik az angol nemzetnek s mely egyik fő oka az angol uralomhoz való ragaszkodásának és hűségének, úgy ama áldásos népnevelés ez, melyet Angolország adott Indiának. Anglia méltán büszke és megelégedett lehet az eredményekkel, mert a művelt osztály érzi és becsüli meg legjobban az angol

nemzet üdvös és jó igyekezetét s azon növekvő befolyás révén, melyet a nép fölött kétségtelenül gyakorolnak, ők alkotják azon hatalmas kapcsot, mely Indiát mind jobban összeköti Angolországgal. A népnevelés elérte természetes eredményeit a civilizáció és akaratszabadság előmozdítása által, ez pedig oly eredmény, mely miatt egy igaz angolnak nem kell szégyenkeznie, sőt szükséges, hogy különös dicsőségének tekintse.”¹ Egy másik hindu, Ladzspat Rai,^{XCIX} szintén az ellenzék tagja s buzgó védője az indiai nemzeti aspirációnak, egyebek közt ezt mondja: „India bennszülöttei – leszámítva néhány kivételt – nem tudatlanok és műveletlenek többé. A nevelés sugarai elhatolnak a legtöbb indiai ház belsejébe és megvilágítják azt; indiaiak százezrei részesülnek ugyanoly nevelésben, mint bármelyik átlagos angol úr és sok-sok honfitársunk meggy át minden esztendőben a »fekete vizek«-en, hogy jelen legyen a nagy angol parlament tárgyalásainál és személyesen ismerkedjék meg az angol nemzet intézményeivel.”² Lala Baidzsnath, egy hindu bíró, ki büszke hazafiasságában főképpen azon szolgálatokat fejtegeti, melyeket a régi hindu kultúra tett Európának s melyért Európa neki őszerinte hálával tartozik, ezt mondja: „Indiáé azonban kétségtelenül a nagyobb haszon s csak hálás lehet a Gondviselésnek, hogy Anglia uralma alatt van. Béke és műveltség nélkül – ez pedig az angol uralom áldásai között talán a két legnagyobb – sohasem remélhette volna, hogy lépést tarthat a nemzetek versenyében; s ezért jelenlegi urai iránt érzett hálája ezen haladásra vonatkozó nemes és magasztos aspirációk felkeltéséért sohasem lehet elég mély.”³

Könnyen mutathatnánk be még sok hasonló nyilatkozatot, de erre a néhányra szorítkozunk csak. John Stuart Mill, ki nem nagyon lelkesedik Angliának India kormányzásában követett módszeréért, ezt mondja: „Az angol kormányzat Indiában nemcsak a legtisztább szándékú, hanem cselekedeteiben is egyike a legjótékonyabb cselekvéseknek mindazok közt, melyeket az emberiség valaha látott.”⁴

Ama nem-angol tekintélyek közt, kiknek véleménye súllyal bír, első helyen Bismarck herceget akarjuk említeni, ki szokott, nagyon találó modorában fejezte ki véleményét Anglia indiai művéről. Azt mondta ugyanis, hogy *ha Angliának el kellene veszítenie a múltban élt összes szellemi hőseit, az, amit Indiáért tett, elég volna ahhoz, hogy nevét halhatatlanná tegye*. Báró Hübner osztrák diplomata „Indiai utazásai”-ban azt mondja, hogy a bennszülött indiaiak oly korlátlan bizalommal vannak az angolok iránt, hogy pl. jobban szeretik az angol, mint a bennszülött bírót. Nem kevésbé hízelgő Paul Boell francia szerző véleménye, aki ezeket mondja: *„Je crois que, tout bien considéré, l'Angleterre traite ses sujets d'autres races plus humainement, avec plus de justice et de modération que nous ne le faisons nous mêmes. L'Algérie et l'Indo-Chine, pour ne citer que nos colonies les plus avancées, seraient assurément fondées à envier le régime politique de l'Inde.”* [Úgy vélem, hogy mindent meggondolva Anglia emberibben, igazságosabban és mérsékeltebben bánik másfajú alattvalóival nálunk. Algériának és Indokínának, nem beszélve a fejlettebb gyarmatainkról, minden alapjuk meglenne arra, hogy irigyljék az indiai politikai rendszert.] Ezt Sir John Strachey is bizonyítja, midőn elmondja, hogy egyes falvak lakói, midőn az angolok fennhatósága alól az indiai feudális államok egyik legjobban kormányzott államába akarták áttérni őket, egészen vigasztalhatatlanok voltak a változás miatt.⁶

Elvitathatatlan azonban, hogy az indiai angol kormányzat dicsőítői mellett vannak a bennszülöttek közt olyanok is, kik az elégtelenség és elítélés szavait hallatják; nem is csodálkozhatunk ezen, ha meggondoljuk, hogy a kormány a közoktatás behozatalával oly értelmi erőt hozott létre, mely bármikor saját jótevője ellen fordulhat. Említettük már, hogy a különböző kollégiumokban és egyetemeken képe-sített hinduk száma évről évre szaporodik s hogy lehetetlen valamennyiük számára hivatali alkalmaztatást találni. A

malviventi e malcontenti^f száma tehát ehhez képest szintén nő. Régebben csupán hindu tudósokból kerültek ki ezek a politikusok, akik beszédeket szoktak tartani a kongresszusokon és tanácskozásokon, újabban azonban néhány mohamedán is csatlakozott hozzájuk. Igen jellemző az a módor, melyben ezen éhes *exaltados*-ok^{ci} véleményüket nyilvánítják kormányzati intézkedések felett s bírálgatják a rendőrséget, adórendszert, iskolákat stb. s hogy mint viszik be szorosán alkotmányos elveken nyugvó beszédekbe az önkormányzatra való titkos áhítózást.⁷ Mindezen beszédek külsőleg megőrzik a legszigorúbb lojalitást; bizalmi és hála-nyilatkozatokkal fordulnak kiváló angol politikusokhoz s gondosan kerülnek a személyes támadásokat. Főképpen politikai kérdéseket vitatnak meg, mert az angol uralomnak még legelkeseredettebb ellenségei is igazságtalannak találnák el nem ismerni az angol fennhatóság alatt létesített humánus intézmények áldásait s még oly kérdésekben is, melyekben kissé durván érintenek beteg pontokat, nemigen mondanak ki feltétlenül elítélő véleményt s nem tartják azt, hogy az angol befolyás a *fons et origo mali*.⁸ [Minden rossz forrása és eredete.]

Felemlíthetünk egyet ezen panaszok közül. Közismeretű tény, hogy az indiai nép nagyon mértékletes szesz italok dorgában s az erős italok fogyasztása a legalsóbb néposztályra szorítkozik, de még ezek közt is csak akkora, hogy Angliában az ilyen józanság valóságos ritkaságszámba menne.⁹ Az iszákosság a szó szoros értelmében ismeretlen Indiában, mert míg Angliában minden 242 emberre esik egy kocsmá, addig Indiában minden 2400-ra.¹⁰ Ez az arány nem ismeretlen ázsiai és afrikai kulturális befolyásunk kutatói előtt. Tudjuk, hogy a szesz és a kártya az európaiak jövetelével kezdett rohamosan terjedni s kitűnik egy a bengáli kormányzóhoz intézett jelentésből, hogy a szesz italok eladása a 167.405 lelket kitevő népességnél 5131 bottleről egy év alatt 25.904-re emelkedett.¹¹ Ez azonban még nem bizonyítja, hogy a fogyasztók közt nincsen több

európai, mint ázsiai. Midőn azonban az angolokat ezenkívül haszonleséssel is vádolják s azt mondják, hogy pénzügyi okokból hunynak szemet az iszákosság terjedése előtt, midőn felpanaszolják, hogy a jövedék 1870 óta 1,250.000 £-ról 3,937.000 £-ra emelkedett, rendesen felelnek, hogy ezen emelkedést az adókezelés javulása, a szeszfőzés és engedély nélküli szeszárulás eltiltása, valamint az a körülmény is okozza, hogy a fennálló szeszfőzőkre igen magas adót vetettek ki. E jövedék növekedése tehát nem állapítja meg meg a bennszülöttek szeszfogyasztásának növekedését is. Nem igazságos dolog az sem, ha az ember a fenti adatok alapján India mai szeszfogyasztását a bennszülött hercegek alatti állapottal hasonlítja össze. Mindenekelőtt nem támaszkodhatunk e tárgyat illetőleg a régi időkből való megbízható adatokra és nem szabad felednünk azt sem, hogy ha Indiában épp úgy, mint egyebütt a Keleten, a fogyasztók száma kisebb is, az elfogyasztott mennyiség sokkal nagyobb, mint volna hasonló körülmények közt Nyugaton. Azt tapasztaltam ugyanis a mohamedán Kelet modern társadalmában, hogy a szeszes italok minden fogyasztója iszákos ember, – vagyis hogy addig iszik, amíg teljesen le nem issza magát, – s hogy a *delirium tremens potatorum* sokkal gyakoribb a mohamedán hercegek és nemesek közt, mint minálunk Európában.¹² A nagy tömeg azonban Indiában épp úgy, mint Törökországban, Perzsiában és Közép-Ázsiában mindig kitűnt mértékletessége által. Ha az indiai angol kormány nem tett volna semmi egyebet, csak az iszákosságnak az alsóbb osztályokban való terjedése ellen küzdött volna – Oroszország még ezt sem tette meg Turkesztánban –, már akkor is tiszteletre és elismerésre méltónak kellene tekintenünk munkáját s inkább dicsérnünk kellene ezt a kormányt, mint szidni. Sok megtörtént bajért nem is lehet az angol kormányt felelősségre vonni, – mert ezek az egyik kultúráról a másikra való átmenetnek elkerülhetetlen következményei. A modernné vált hindu zavaros háztartá-

sára célok itt elsősorban. Az európai fényűzést akarják utánozni, de túlozzák s adósságba verik magukat. Sok neofitát amiatt is lehet hibáztatni, hogy mindent ami Európából jön, nagyra tart, saját kultúrája előnyeit pedig megveti.

Ami egyéb vitás kérdéseket illeti, ezek főképp oly pontokra vonatkoznak, mint az adózás, a bennszülöttek részvétele az ország kormányzatában, egyes rendőrségi rendelkezések s a magánéletre vonatkozó törvények és megszorítások. Liberális engedmények természetesen csak növelik a vágyat még több szabadság után. Nem csoda tehát, ha a mai hindu az India hivatalaiban alkalmazott bennszülöttek számát, túlságosan kicsinynek tartja, szélesebb cselekvési kört és több engedményt kíván, feledve azt, hogy soha még hódító nem adott akkora engedményeket az alávetett népnek, mint Anglia Indiának s hogy a legmagasabb államhivatalokhoz nemcsak megbízhatóság, hanem képesség is szükséges. E pontnál nem szabad megfeledkeznünk a különböző nemzetiségek és vallásfelekezetek közötti ellenségeskedésről, valamint arról sem, hogy a béke és rend csak úgy tartható fenn, ha a legmagasabb hivatalokban angol ember ül, kinek pártatlansága minden nemzeti vetélkedést megfékez. A hinduk befolyásuk gyarapítását tartva szem előtt, azt kívánják, hogy több tagot választhassanak az alkirály s a helytartók tanácsába s különféle gyűléseken kifejezést adtak azon kívánságuknak is, hogy a hadseregbeli korlátozásokat töröljék el s könnyítsék meg a hadseregbe való belépést. Egyszóval, a hinduk szószólói majdnem úgy viselkednek, mint az angol parlamenti ellenzék – csak hogy kevesebb sikerrel. India ugyanis korántsem érte még el a kultúra azon fokát, midőn egy képviselőtestület méltón képviselhetné a különböző nemzetiségeket, melyek mind más-más bánásmódot kívánnak s az idegen uralkodó nép sincs még abban a helyzetben, hogy mellőzze azon óvatosságot, melyet a parancsoló szükség kíván a megkezdett reformok sikere s a béke és jólét fenntartása érdekében. A kultúra általában haladást

mutat Indiában, de addig, míg 300,000.000 lélek közül csak körülbelül 2,000.000 bírja az angol nyelvet, vagyis az esz-
közt ezen kultúra megszerzésére¹⁴ s amíg azoknak, akik az
iskolákat látogatják, százalékszáma oly elenyészően cse-
kély a népesség egész tömegéhez képest, nem várhatjuk,
hogy valami nagy siker koronázza a nemzeti gyűlések és
tanácskozások törekvéseit.

Midőn buzgó kíváncsiságomban, hogy az angolok és
hinduk kölcsönös viszonyát felderítsem, tudakozódtam ez
utóbbiaknál, hogy mi a véleményük e tárgyról? mindig két
különösen bántó és nemzeti büszkeségüket sértő dolgot
hoztak fel s ezeknek megváltoztatását kívánták. Elsősorban
a rideg hivatalos hang, s jéghideg bánásmód és amiatt
panaszkodnak, hogy az angol hivatalnokok tőlük annyira
különválva élnek. Ez bántja őket. A jobb osztályból való
bennszülött, akár hindu, akár mohamedán, mindig a keleti
tisztviselők patriarchális modorához volt szokva s mint-
hogy egy babu, pandit és moulvi – hogy egy zemindarról
vagy talukdarról ne is szóljak – messze az európai tisztvi-
selő felett állónak képzelet magát, természetes, hogy bántja,
mikor *de haut en bas* bánnak vele. Ha a hindu büszke faji
és kasztbeli kiváltságaira, az angol még sokkal rosszabb
nála, midőn ezen megbocsátható keleti gyöngeséggel
szemben a maga angol nemzeti büszkeségével és maga-
sabb nyugati kultúrájával dicsekszik. Másrészt viszont két-
ségtelen az is, hogy egy művelt angolnak kissé nehéz csa-
ládias bizalmassággal érintkezni az ázsiaival, kinek színe,
ruhája, szokásai, életfelfogása egészen más kultúrávilághoz
tartozik – de az uralkodónak le kell ereszkednie alattvaló-
jához, ha fel akarja őt emelni a maga színvonalára s neve-
lésben akarja részesíteni.¹⁵ Sok mindennek kell még meg-
változnia Angliában éppúgy mint Indiában, míg a kölcsön-
ös közeledés létrejöhet. E tekintetben Viktória királynő
mutatott eléggé nem méltányolható jó példát. Osborne-i
kastélyában egy teljesen indiai stílusú fogadószoba volt egy
indiai munszi (titkár) mindig ott volt kíséretében s ettől

tanulta e nemes nő már előrehaladott korában a hindu nyelvet, azon radzsák és indiai nemesek pedig, kik a nyilvános fogadtatásokon részt vettek, egészen kivételes kitüntetésben részesültek. Amíg az a nagy szakadék, mely a *sza-hib*-ot és *memszahib*-ot¹⁶ a bennszülöttől elválasztja, áthidalva nincs, addig alapvető újításokról szó sem lehet. Ha van valami, amit az angolok mentségül hozhatnak fel a bennszülöttekkel való érintkezésük ridegségére, úgy az indiai kasztrendszer szigorú törvénye ez, mely a szabad érintkezést és barátkozást teljességgel eltiltja. A kaszt tagja csak ugyanazon kaszt többi tagjaival barátkozik, minden egyéb a világon idegen őelőtte s elsősorban természetesen a nyugati jövevények, kiktől elválasztja a nyelv, szokás és vallás s kikkel szemben ezenfelül még bizonyos általános gyanakvó tartózkodással is viseltetik, ami különben általános vonás az uralkodók és alávetettek közötti érintkezésben. Ezen tartózkodást feltaláltam mindenütt Ázsiában, mert Nyugat hatalma és beavatkozása általában inkább félelmet kelt, mint szeretetet és bizalmat.

A második szálda a hinduk szemében a keresztény miszsiók, melytől féltik régi hitüket és nemzeti karakterüket. Indiában – mint hinduk gyakran mondták nekem –, azzal vádolják a kormányt, hogy titokban pártolja a misszionáriusokat; ez azonban nem igaz, mert a hivatalos Anglia nem tesz különbséget a különböző szekták és vallások között s ha a misszionáriusok intézményei nyernek is támogatást a kormánytól, ezt csak mint oly nyilvános tanintézetek fenn tartói nyerik, melyekből a nagy közönségnek haszna van. Ami a misszionáriusok hasznosságát illeti, a vélemények eltérőek Angliában. Egyesek azt tartják, hogy működésükkel el lehet érni a mohamedánok és hinduk keresztény hitre térítését, ámbár az eddig elért eredmények nem valami biztatók. 1830-ban kilenc protestáns misszió működött Ceylonban, Indiában és Burmában s 27.000 lelket sikerült megtérítenie, 1870-ben már nem kevesebb, mint harmincöt misszió működött s a megtérítettek száma 318.363 volt,

amely szám alig említésre méltó, minthogy a keresztényeknek egy óriási területhez s majdnem 292,000.000 pogányhoz való arányát tükrözteti vissza. Mások ismét azt mondják, hogy a mohamedánok és hinduk megtérítése reménytelen feladat, mely nem igazolja az ezen munkával járó óriási költséget. Kiszámították font sterlingben, hogy mennyibe kerül minden hindu megtérnek minden egyes haja szála s megállapították ezenkívül, hogy a bennszülött a keresztséget haszonhajtó foglalkozásnak tartja. Sir John Strachey szerint¹⁸ az indiai keresztény bennszülöttek csak név szerint keresztények s nem tisztelik őket sem az európaiak, sem honfitársaik. Az európai kultúra jelentékeny befolyást gyakorolt a hindura anélkül, hogy kereszténnyé tette volna. A mohamedánoknál még nehezebb a feladat; náluk különösen az alsóbb kasztok népe – az úgynevezett pariák – keresztelkednek meg leginkább. Véleményünk szerint azonban mint mindenütt, úgy itt is középen van az igazság. A misszionáriusok értékesek, mint kultúránk képviselői Keleten – mindaddig, míg az emberiséget szolgálják, iskolákat és kórházakat tartanak fenn s kétségtelen tanújelét adják emberbaráti igyekezetüknek s a keresztény Nyugat türelmességének és pártatlanságának más vallásokkal szemben. E tekintettel szemben a misszionáriusok elismerést érdemlő apostolai az emberiségnek s teljesen kiérdemlik bámulatunkat és tiszteletünket. De másképp áll a dolog, mihelyest térítgetni próbálják a hindukat és mohamedánokat. Meglehet, hogy a keresztény vallás kezdetben sok nyomát viselte magán az ázsiaiságnak, de későbbi fejlődésében határozottan alkalmazkodott a nyugati gondolkodáshoz s az árja és szemita felfogás ezen vegyülete – mint Seeley mondja¹⁹ – *par excellence* európai vallássá vált. Mint ilyen pedig az ázsiaiinak teljesen idegen alakulat, azaz oly hit, mely nem felel meg ízlésének és világfelfogásának s körülbelül igaza van a *Contemporary Review* névtelen szerzőjének, midőn „Az Iszlám és a Kereszténység Indiában” című tanulságos cikkét ezen megjegyzéssel feje-

zi be: „A mohamedánok térítése sikeres Ázsiában azért, mert híveit meghagyja ázsiaiaknak; a keresztény térítés azonban kudarcot vall Indiában azért, mert híveiből angol középosztálybelieket akar csinálni. Ez az igazság dióhéjban, akár elfogadjuk, akár nem.”

JEGYZETEK

- ¹ L. M. E. Grant-Duff művét: „Views about India” 3., 4. l.
- ² „Open Letters stb.” 5. l.
- ³ „England and India” idézett mű 229. l.
- ⁴ Sir John Strachey: „India” 562. l.
- ⁵ Paul Boell: L’Inde et les Problème Indien” 303. l.
- ⁶ U. o. 504. l.
- ⁷ Hasonló beszédek hallhatók nemcsak a kongresszusokon, hanem a vidéki tanácskozásokon is. Előttem van egy írás: „The Report of the Proceedings of the Bengal Provincial Conference held in Calcutta ont he 25th, 26th and 27th October 1888.”, mely találó képét adja ezen összejöveteleknek.
- ⁸ Igen különös és szomorú, hogy vannak angolok, akik ellenállásra izgatják az indiai bennszülötteket, sőt némelykor maguk veszik kezükbe az ellenállás vezetését. A Digby^{III} úr és társai által szerzett babérok nem irigylésre méltók. Az ilyen eljárás, ahelyett hogy liberális és humánus célokat szolgálna, meggátolja a reform haladását, annál is inkább, mert a bennszülöttek még azt hihetik, hogy az angolok velük szenvednek s hogy szertelen kívánságaik okosak és helyesek.
- ⁹ Sir John Strachey: „India” 168. l.
- ¹⁰ A törökök, arabok, perzsák s különösen a közép-ázsiaiak közt az arány még jobb, csak azon különbséggel, hogy ez utóbbiaknál az ópium s a bódító italok, mint a kokain, hasis, bang meglehetősen elterjedtek.
- ¹¹ „Report of the Proceedings” stb. 73. l.
- ¹² A Korán tilalmát a *muszkirat*-okra (szesz italokra) megke-
rülük azáltal, hogy ezeket az *iladzs* (orvosság) fogalma alá hozzák; máskülönb nem volna képzelhető, hogy jámbor uralkodók bűn elkövetése nélkül, bátran megmaradhatnának ezen szokásuknál.
- ¹³ Vö. Lalta Baidzsnath: „England and India” 232. l. s kk.

- ¹⁴ Sir John Strachey adatai szerint („India stb.”) 386.000 hindusztáni beszél angolul. Lord Dufferin viszont, kalkuttai beszédében, melyet India elhagyása előtt tartott, megjegyezte, hogy az angolul beszélő hinduk száma 2,000.000. A legjobb és legmegbízhatóbb adatokat e tekintetben az 1903. évi hivatalos jelentés adja (312. l.), mely szerint az angolul tanuló növendékek száma az utolsó évtizedben 388.650-ről 440.686-ra emelkedett. Tekintetbe véve ezen szaporodást, bátran állíthatjuk, hogy az angolul beszélő hindusztániak száma nagyobb, mint 2,000.000.
- ¹⁵ E tárgyról igen érdekes cikk jelent meg az *Imperial and Asiatic Quarterly Review* 1903-iki júliusi számában C. W. Whish-től: „A társadalmi érintkezés kérdése Indiában.” A szerzőnek, ki sok évig mint tisztviselő működött, az a véleménye, hogy a bennszülöttek gyengéiben való hitünket, mely csak előítélet, el kell hagyni. Kíváncos volna ünnepeket rendezni, hol angolok és bennszülöttek békésen érintkezhetnének s Angliában is kellene összejöveteleket rendezni az országot látogató idegenek számára, hogy a két elem közti érintkezés megkönnyítségessék.
- ¹⁶ „Szahib” arabs szó s „mester”-t tesz, „memszahib” meg Madame Szahib rövidítése.
- ¹⁷ Sir W. W. Hunter: „The Indian Empire” 317, l.
- ¹⁸ Idézett mű, 312. l.
- ¹⁹ „The Expansion of England” 278. l.

IX.

A nevelési reform eredményei

Gyenge és homályos szikrák azok csak, melyekkel az előző lapokon megvilágítani próbáltam az angolok kulturális buzgóságát Indiában; de azt hiszem, bármily igénytelenek is törekvéseim, elegendők nemcsak arra, hogy általános képet nyújtsanak Anglia művéről Indiában, hanem arra is, hogy a dolgok jövő fejlődésébe betekintést nyújtsanak. Felmerül a kérdés: képesek lesznek-e az angolok a megkezdett munkát folytatni és milyen alakja és formája lesz a megkezdett reformoknak és újításoknak a jövőben? Rendesen el szokták ismerni, hogy minden fejlődési folyamatban az első lépések nyoma meglátszik a további alakuláson is, s hogy hatásuk felismerhető az egész fejlődésen egészen a végső eredményig. E nézet teljesen jogosult egy társadalom kulturális alakulásánál is, feltéve, hogy a különböző korszakok kutatásánál részletesen ismerjük az átalakulandó társadalom észbeli képességét, általános tehetségét és természeti hajlandóságait is. Indiában, mint a fenti rajz mutatja, két, a vallási, történeti, klimatikus és etnikai különbségek által egymással éles ellentétbe helyezett felfogással kerülünk szembe. E két tényezővel nem lehet egyformán eljárni s nem lehet várni, hogy a heterogén elemek elvegyüljenek egymással vagy pedig azonosakká váljanak. Ahogy India kevert néptömegeit nem lehet egy közös nemzetiség keretébe szorítani, éppen úgy nem lehet etikai diszpozíciójukat és kulturális létüket sem ugyanegy törvény alá vonni. Vallásuk alapján két csoportba oszthatók India népei – hinduk és mohamedánok –, de még úgy is számolnunk kell az éghajlat és talaj okozta különbségekkel s tekintetbe kell vennünk a különböző árnyéklatoakat. Hogy az angolok eddigi kulturális módszerükkel nem figyeltek eléggé ezen kis különbségekre s nem is figyelhettek, az menthető, bár

kezdettől fogva világos volt, hogy ugyanazon bánásmód más körülmények között más eredményekre vezet. A hindu, kinek vallása mintha csak véletlen vegyüléke volna szektáknak, nemzetségeknek, öröklött hivatásoknak és kasztoknak, mint Sir Alfred Lyall mondja, nem áll az idegen kultúra befolyásának annyira útjában, mint muzulmán honfitársai.¹ Dacára a legsötétebb babonáknak, a brahminok mindenható hatalmának s az elkeseredett maradiságnak, a hinduk már régen az angolokhoz húzódtak, angol iskolákat látogattak s elfogadtak angol állásokat; a mohamedánok ezzel szemben dacosak és elkeseredettek maradtak s titokban öklüket rázták az elnyomó ellen s nem akartak elfogadni semmit a Nyugatról jövő hitetlenektől.

Már rámutattunk arra,² hogy milyen nagy a hindu növendékek százalékszám a indiai kollégiumokban, szemben a mohamedánokéval; ennek következtében az angol szolgálatban álló hindu hivatalnokok száma is megfelelően nagyobb és mindig nagyobb is volt, mint a mohamedánoké. Nem lehet állítani azt, hogy a hindu eszesebb vagy tehetségesebb, mint Mohamed követői, de a hindut vallása kevésbé gátolja. A mohamedán gyakran vallási tanulmányokkal tölti idejét s míg az ifjú hindu az angol nyelv s a modern európai tudományok tanulásával foglalkozik, mohamedán társa a moulvi lábánál ül a medreszben s minden észbeli tehetségét az arabs nyelvre, Koránmagyarázatokra s teológiai ügyeskedésekre fordítja. A hinduizmusnak, melynek nincsenek megállapított dogmái és rendelkezései, nincs oly felforgató ereje a közéletre, mint az Iszlámnak; ama szigorú szeparatista szokásokat ugyanis, melyek a táplálkozásnál és a más vallásbeliekkel való érintkezésnél mint akadály kellene, hogy súlyosodjanak a hindu mindennapi életére, nem nagyon pontosan veszik tekintetbe a jobb osztályok tagjai, melyekből a modern kultúra legtöbb híve kikerül. Így tehát a hinduk és angolok közötti korlát hamarabb elsimult s az összeolvadás könnyebben megtörtént, mert a hinduk nem féltek attól,

hogy elvesztik kasztjukat vagy megsértik régi szokásaikat, hanem élénk érintkezést tartottak fenn a nyugati országokkal sok éven keresztül. Gyakran átszelik a „fekete vizeket” s meglátogatják Európát, sőt még Nyugat vallási befolyásától sem zárkóznak el, amit a Brahmo Szomadzs⁴ és a Prarthana Szomadzs^{ciii} vallási újításai bizonyítanak. Igaz ugyan, hogy ez idő szerint nem beszélhetünk a hinduk civilizációjának végleges és mély átalakulásáról s a bengáli *babut* övedző megvetés sem fog oly hamar eltűnni, de az első hely a haladás útján mégis kétségtelenül őket illeti meg.

Az indiai mohamedánoknak az egyik kultúráról a másikra való áttérésénél oly sok súlyos körülmény is játszik szerepet, hogy még a legjobb akarat mellett is – ez az akarat pedig rendesen hiányzik – a vallás, az elavult életfelfogás s a történeti múlt kedvezőtlen körülményei közt kell nekik a harcot felvenniök. Évszázadokon át ők foglalták el a vezető helyet az országban. Vallása miatt, mely *religio militans* a szó legszorosabb értelmében, azt képzei a mohamedán, hogy bizonyos tekintélye van a hitetlenek felett; a hitetlenek elleni harc pedig és a hódítás, a Korán szavai szerint kötelessége, mégpedig kedves kötelessége a mohamedánnak. Miután az Iszlám győzedelmes zászlóit messze az ország belsejébe bevitte s megalapította hatalmát Visnu követői felett, természetes dolog, hogy nehezebbre esett látnia nemcsak azt, hogy megfosztják tekintélyétől, hanem azt is, hogy ama törvényeket és rendelkezéseket, melyeknek régebbi hatalmát és felsőbbbségét köszönte, mint ingatlak meg és tiporják le. Ebben rejlik a fő oka annak, hogy oly sokáig s oly állhatatosan távol tudta tartani magát az angol hódítótól s oly csökönyös ellenkezést fejtett ki szellemi életére és mindennapos szokásaira vonatkozó minden újítás és változtatás ellen.

„*Kulli mumenin ihva*” (minden igazhitű testvér), mondja a Korán, s csakugyan nincs is különbség aközött, hogy hogyan tekint az újításokra az indiai *neva*, *mir* és *moulvi*

vagy az Iszlám nyugati részén lakó *mirza, efendi, molla* vagy *abond*. Ha ezen utóbbiak, vagyis a nyugati mohamedánok között ugyanaz a határozott cél és erélyes eszközök uralkodtak volna, mint Indiában, sok minden másképpen volna ma Perzsiában és Törökországban is; minthogy azonban Anglia nem gyöngíthette s nem is akarta gyöngíteni kulturális törekvéseit Indiában, a mohamedán elemnek meg kellett hajolnia az angol iga alatt s kénytelen volt alávetni magát oly reformoknak, melyek most oly előnyszerűen különböztetik meg nyugati hitsorsosaitól. Az indiai mohamedánok – a társadalom vezetőit értem csak – műveltebbek, felvilágosodottabbak, hazafiasabbak és egyzersmind jobb mohamedánok, mint török, perzsa és arabs velük egyenrangú hitsorsosaik. Ez kizárólag az angol befolyásnak tulajdonítható. A kérdés mármost az, mily soká és mily irányban fog ez a fejlődés tartani? – más szóval: fogják-e a modern életfelfogásból és modern tudományok megszerzéséből eredő előnyök annyira megerősíteni az indiai mohamedánságot, hogy történeti presztízsük védőpajzsa alatt elérik még egyszer politikai felsőségüket s veszedelmesekké válhatnak az angolokra nézve? Ez a kérdés megérdemli a megfontolást, bár mindeddig nem sok figyelmet keltett. Jelenleg, természetesen, az indiai mohamedánok átalakítása kényszereszközökkel történik s az egykor hatalmas, de most elerőtlenedett osztály szegénysége meghódolásra kényszerítette őket. Meglehet, sőt valószínű, hogy a reformok iránti szeretet nőni fog bennük s haladásuk a közeljövőben jelentékenyebb lesz talán, mint amilyen most. De azért kételkedem abban, hogy teljesen saját jószántukból fog bekövetkezni, mert soká fog az még tartani, míg meg lehet győzni a mohamedánokat az európai kultúra felsőbbbségéről. Az Iszlám szelleme, ahogy a tudós Szeid Emir Ali ecseteli „The Spirit of Islam” című művében, nem ellensége az általános reformoknak, a tudományos kutatásnak vagy egyes újítások behozatalának, de még ha a legliberálisabb engedményekre kész is,

mindig csak ázsiai termék marad, mely nem válhat sohasem teljesen európaivá. Az indiai mohamedánok, a jelenlegi példák után ítélve, mindig éles ellentétben lesznek – saját előnyükre – a félig európai törökökkel, perzsákkal és arabsokkal, mert az angol nevelés nem szorítkozik pusztán a külső mázra, hanem mélyen a lélekig elhat. Az indiai mohamedánok jobban belemélyednek a mi kultúrávilágunkba, mint nyugati hitsorsosaik, kik ha franciául beszélnek s európai módra öltözködnek, azt képzelik, hogy *non plus ultrá*-i már a modern kultúrának. Minthogy előkelőbb osztályhoz tartoznak, idővel kitűnhetnek hindu társaik fölött komolyabb tanultságuk révén, anélkül, hogy – mint például a japániak tették – hűségesen utánoznák a nyugati mintát s ott hagynák az Iszlám dicsőségének büszke emlékeit. Látjuk ezt az oly újítók, mint Sir Szeid Ahmed kán, Nevab Abdul Latif kán és mások elleni állandó titkos agitációban, valamint az eddigelé ártalmatlan Pan-Islamic Society célzatában. Nem sokkal ezelőtt még az a kérdés, hogy vajon a mohamedán Indiára úgy kell-e tekinteni, mint egy *Dar-ul-Iszlámra* (Béke Hajlékára) vagy pedig mint egy *Dar-ul-Harbra* (Harc Hajlékára) s vajon nem kötelesség-e Anglia ellen küzdeni, folytonos élénk viták tárgya volt s ma sincs még teljesen eldöntve.⁵

Ezenkívül nem szabad megfeledkeznünk a konstantinápolyi kalifával mint az egész Iszlám szellemi fejével való folytonos kacérkodásról sem, s jól tudja minden műveltebb hindu is, hogy ha az oszmán alkotmánynak nem recsegne már minden porcikája, ha nem kormányoztatnék oly rossz szul s ha meg lehetne egyáltalában bízni Törökországban, már régen kimondták volna a mohamedánok hangosan és határozottan a testvéri összetartozást és a paniszlamikus érdekközösséget.

Az indiai mohamedánság kulturális átalakítása szóval egyike a legnehezebb feladatoknak, melyeknek megoldásába Anglia valaha belefogott. De hát Angliának most már haladnia kell előre a megkezdett úton és folytatnia a már

javában folyó munkát. Várható is az angolszász faj makacs kitartásától, hogy fokenként sikerülni fog neki megpuhítani és meggyúrni a nyers anyagot s alávetni a maga akaratának. Mentől jobban nő a modern iskolai nevelés által magas állami hivatalba jutott mohamedánok száma, annál nagyobb és erősebb lesz a vágy, hacsak hasznossági szempontból is, a modern műveltség és magasabb képesítés elnyerése iránt.

Sir John Strachey⁶ azt mondta az igaz ázsiai és jámbor mohamedán Sir Szeid Ahmed kánról, hogy „minden tekintetben felvilágosodott ember volt, aki teljesen megbecsülte az európai műveltség értékét s jól tudta, hogy ha a mohamedánok nem fogadják el a nyugati civilizációt, nem lehet semmi reményük a jövőben. Érezte, hogy az egy évszázados angol uralom után is csak kis rokonszenv uralkodik a mohamedánok közt és közöttünk s csak honfitársaink jobb nevelése hozhatja a kettőt szorosabb barátságba”. Hihető tehát ezek után, hogy ez a meggyőződés idővel el fogja érni a kívánt eredményt. Természetes dolog, hogy ez nem történhetik meg máról holnapra, hanem időt és békét kíván. Idő és béke az életbevágó feltételei Anglia indiai hatalmának. E két tényező azonban, hacsak nem nagyon csalóka a látszat, biztosabbnak látszik most, mint még akár tíz évvel ezelőtt is, midőn sok külső és belső veszély, mint megannyi sötét felhő, sötétítette el Anglia indiai uralmának eget. Gyakran volt már vita tárgya, hogy melyik a nagyobb e kétfajta veszély között, de ha az ember áttekinti a helyzetet, kiterjesztve figyelmét a belső és külső ellenségek közötti okozati összefüggésre, kétségtelen, hogy egy meghódított ország belső állapotai sokkal fontosabbak, mint bármelyik kívülről fenyegető veszély. Hogy hatékony ellenállást lehessen kifejteni a külső ellenséggel szemben, előbb a belső békét kell biztosítani s Indiában úgy látszik, mi sem veszélyezteti ezt jelenleg. Az eddig elért kulturális eredmény felnyitotta a szemét minden képzelhető belső ellenségnek s meggyőzte arról, hogy az ország különböző

nemzetiségeinek jólétéhez és boldogulásához az angolok jelenléte feltétlenül szükséges. Nem angolok véleménye alapján beszélünk ily hangon, hanem éppen inkább nem-angol és az ügyek élén álló s így a belső viszonyokat jól ismerő bennszülöttek véleménye alapján. Hitsorsosai boldogulása iránti aggodalmában ily szavakkal szól honfitársaihoz a hazafias és felvilágosodott Sir Szeid Ahmed: „Tegyük fel, hogy az angolok mind elhagynák Indiát, ki lenne akkor India ura? Képzeltető-e, hogy ez esetben hinduk és mohamedánok együtt ülnének a trónon s beérnék egyforma hatalommal? Természetes, hogy nem. Az egyik feltétlenül meghódítaná és letiporná a másikat. Nem szabad felednünk, hogy a mohamedánok, ha kevesebben vannak is, mint a hinduk s kevesebb is köztük az olyan, ki angol nevelésben részesült, mégsem oly jelentéktelenek és gyöngék. Elég erősek volnának ahhoz egymagukban, hogy állásukat fenntartsák. De tegyük fel, hogy nem volnának; ekkor aztán muzulmán testvéreink, a pathánok, mint a sás-kák, úgy sereglénének le hegy-völgyes vidékükéről. Mint a sáskahad jönne és vérpatakok folynának az északi határtól Bengál ellenkező végéig. E kérdés – hogy ki volna az úr az angolok eltávozása után – Isten kezében van. De addig, míg egyik nemzet a másikat meg nem hódítaná s alá nem vetné, nem volna béke az országban. Ez az okoskodás oly szilárdan épült, hogy senki sem tagadhatja... Ne legyetek hát igazságtalanok az angol kormánnyal szemben, melynek Isten adta az uralmat India felett. Tegyetek meg mindent, ami a császárság fenntartásához szükséges és ahhoz, hogy ez az ország birtokában maradjon... Ne legyetek igazságtalanok azon nemzettel szemben, mely felettetek uralkodik s ne feledjétek azt sem, hogy milyen igazságos az uralma. Arra a jóakaratra, melyet az angol kormány mutat az alatta lévőkkal szemben, nincsen példa a világtörténelemben.”⁷ Paul Boell francia szerző szintén ilyen szellemben nyilatkozik, midőn ezt mondja: *„La question qui se pose n'est pas de savoir si l'Angleterre a le droit*

de conserver l'Inde, mais bien plutôt si elle a le droit de la quitter. Abandonner serait la livrer, en effet, la livrer à la plus effroyable anarchie. Où donc est le pouvoir indigène qui réunirait sous un sceptre unique hindous et musulmans, rajputs et marathes, sikhs et bengalis, parsis et chrétiens? L'Angleterre a réalisé ce miracle.”⁸ [Nem úgy vetődik fel a kérdés, hogy Angliának jogában áll-e megtartani Indiát, hanem úgy, hogy joga van-e otthagyni. Feladni, azt jelentené, hogy elhagyni, mégpedig a legrémesebb anarchiának kitéve. Hol lenne tehát az a bennszülött hatalom, amely közös ernyő alatt egyesíthetné a hindukat és a muzulmánokat, a radzsputokat és marathikat, a szikheket és bengálikat, a párszikat és a keresztényeket. Anglia volt képes erre a csodára.] Ez a kijelentés szinte úgy hangzik, mintha a francia szerző megegyezett volna a mohamedán tudósokkal. Hozzáadjuk még ehhez Sir Szalar Jung egy hasonló célzatú megjegyzését, már említett cikkéből.⁹ „India felvilágosodott osztályai elismerik, hogy Anglia uralma biztosított bennünket ama szakadatlan viszály ellen, mely közsegeink erőforrásainak állandó kimerülését vonta maga után s hogy igazságos kormány és páratlan törvények uralma alatt az egyéni szabadságnak egészen elegendő mértékét nyerjük el már születésünkkel. Egyesek azt hiszik, hogy elvesztettük nemzeti szabadságainkat, de hiszen ez a nemzeti szabadság nem állt egyébből, mint a kényurak azon hatalmából, hogy alattvalóikkal szabadon háborút indíttathattak egymás ellen; ez az ún. szabadság most már nincs meg csakugyan, de 240,000.000-nyin¹⁰ vagyunk ezzel szemben, akik úgy élhetünk, ahogy nekünk tetszik s csupán az ismert és írott törvény szavának vagyunk alávetve stb.”

Téves képzeteket táplálnánk azokban, ha azt hinnők, hogy az indiai angol uralom ezen megbecsülése a nagy tömegnél is uralkodik s hogy forradalmi szikrák nem szunnyadnak a hamu alatt. A hindusztáni fanatikus mohamedán, ki buzgóság tekintetében közép-ázsiai test-

vérei mögött sem marad el, nem egyhamar adózik elismeréssel a hitetlenek uralmának. Nemrég olvastuk, hogy az *Andzsuman Ilmi* (Tudományos Társaság) januárius 3-i ülésén a következő indítvány fogadtatott el: 1. Az indiai tudós mohamedánok azon lesznek, hogy semmiféle, a *seriat*-tal (vallási törvénnyel) ellenkező újítás ne hozassék be. 2. Ezen újítások természetét külön írásban kell a mohamedánok tudomására juttatni. 3. Az egyetemeket a modern tudományok elsajátítása végett látogató mohamedán hallgatók száma nem haladhatja meg az ötöt évenként. 4. Az állami iskolákat látogató tanulók külön oktatást nyernek a vallásban s az Iszlám fő tanaiban. 5. A Korán egyes tételeinek terjesztése alacsony színvonalú értekezések útján szigorúan tilos. 6. Papok tanítsák hindusztáni nyelven a híveket a mohamedán hit parancsaira és tilalmainra. 7. Csakis angolul és arabsul tudó mohamedánok taníthatnak más mohamedánokat. 8. Csak a társaság igazgatói állíthatnak fel kollégiumokat. 9. A bombayi gazdag kereskedőktől jótékony célokra adományozott 200.000 rúpia a *Hedzsaz*-vonal kiépítésére fordítandó. 10. Az indiai mohamedánok helyzetének javítására a társaság könyvtárát rendbe kell szedni. 11. Igénybe kell venni a szükséges eszközöket a tudomány, ipar és művészet terjesztésére India muzulmán népe között.¹¹

E sokféle pont között több van, mely inkább szeparatista törekvést mutat, mint a kormány programjához való szorosabb közeledést. Lehetnek egyéb és erősebb hasonló természetű megnyilatkozások is, melyeket mi nem ismerünk, mert, mint már mondtuk, az Iszlámot nem könnyű megpuhítani, általánosságban véve azonban a reformmozgalmat pártoló indiai mohamedánok száma szaporodóban van és miután tudatlanság és műveletlenség talán a legveszedelmesebb ellenségei Angliának Indiában, a felvilágosodás terjedése az Anglia iránt baráti érzelmekkel viseltető bennszülöttek számát fogja szaporítani.

Angolellesenes kritikusok, midőn az indiai mohamedánság lojalitásának jeleiről beszélnek, azon véleményüknek adnak kifejezést, hogy az angol uralom csak addig tarthat, amíg a hinduk és mohamedánok közti ellenségeskedés tart s hogy az ország ezen két fő alkotórészének kiegyezése szükségképp maga után vonná az angol uralom bukását Indiában. Egy tényre akarjuk ennek kapcsán felhívni a figyelmet, melyet gyakran felednek. A valláskülönbség sokkal fontosabb és sokkal nagyobb befolyást gyakorol Keleten, mint a nemzetiségi különbség Európában. Nálunk, Európában a nemzetiségek különbségéből eredő eltérések idővel elhomályosodhatnak vagy teljesen eltűnhetnek, de Ázsiában a valláskülönbség okozta elkülönődés nem hidalható át soha, mert Keleten a vallás: élet, történet, jellem, hazafiasság – szóval minden. Mikor két társadalom teljesen szemben áll egymással s több évszázadnyi egymás mellett való élés dacára teljességgel elkülöníti magát a másiktól, midőn mindkettejük minden cselekedetének csak a vallás az alapja s e pont körül forog minden és nincs egy közös óhajuk vagy közös érdekük sem – várhatja-e valaki, hogy kibéküljenek s vállvetve egy közös cél eléréseért küzdjenek? Még minálunk Európában is, hol pedig a vallás korát rég felváltotta már az értelem kora, ily összeolvadás alig volna lehetséges; mennyivel kevésbé lehetséges akkor Ázsiában, de mindenekfölött Indiában! Nem tagadhatjuk, hogy vannak egyes politikai *exaltados*-ok, kik azon iparkodnak, hogy a kiengesztelődést ezen különfajta elemek között létrehozzák. Ezen cél szolgálatában a Kongresszusok fejtenek ki nagy buzgóságot, de még oly férfiak is, mint az indiai újságíró dr. Szambhu C. Mukkerdzsi, kinek lojalitásában nem lehet kétség. Egy 1889. december 10-én kelt levélben ezt írta nekem: „Maglehet, hogy kivételes személy vagyok, de én mindig úgy szerettem a mohamedánokat, mint testvéreimet s komolyan iparkodtam tolmács lenni mohamedán és hindu közt s szívbéli egyesülést létesíteni e két nép közt, mely-

nek társadalmi és politikai érdekei Indiában azonosak.”¹² Sir Szeid Ahmed kán egy Gurdaszpurban 1884. januárius 27-én mondott beszédében így szólott: „Minekünk (hinduknak és mohamedánoknak ti.) egy szívvé-lélekké kellene válnunk s egyértelműleg kellene cselekednünk; de ha nem, akkor egymás ellen fordulunk s ez mindkettőnk lerontására és bukására vezet... Hindu és mohamedán testvéreim, nem Hindusztánban laktok-e? Nem ugyanegy ország-e a hazátok? Nem ugyanabban a földben temetkeztek? Nem ugyanazon földet tapossátok s nem egy helyen laktok? Ne feledjétek, hogy hindu és mohamedán csak valósi különbséget jelent, mert máskülönben mindenki, legyen bár hindu, mohamedán vagy keresztény, ha ebben az országban lakik, ugyanazon egy nemzetet alkotja.”¹³ Később azonban a tudós Sir Szeid Ahmed kán visszavonta e tárgyban kifejezett véleményét és ellentétes állást foglalt el a Kongresszusokkal szemben. A Kongresszus mindazáltal folytatta működését a maga céljai szerint, bár kevés remény van arra, hogy ezeket valamikor keresztülvihesse. Midőn látjuk, hogy mily ádáz küzdelem dühöng évről évre a tehénölés¹⁴ vitás kérdése miatt mohamedánok és hinduk között s hogy Mohamed követői mennyire megvetik a bálványimádókat és *ehli-sirk*-eket,¹⁵ átláthatjuk, hogy kien-gesztelőds és egymás kölcsönös megértése mohamedánok és hinduk között teljes lehetetlenség.

Angliának tehát nem kell félnie semmiféle veszélytől, mely e két felekezet egyesüléséből származhatna, éppen úgy, mint ahogy az oszmán uralkodóknak nem kell a törökök és keresztények félelmetes forradalmi egyesülésétől. Minden igyekezete az ún. Nemzeti Kongresszusoknak, mely egy indiai nemzetiség felállítására irányul, csak álomkép s nem lehet több reménye a megvalósulásra, mint mostan még az egy egyesült európai nemzetiségnek. A nemzeti csoportosulások oly tömege, mely egymástól független rétegeket alkot vagy egymással keverten van elhelyezve, mint ahogy Indiában látjuk, nem alkotott soha s

nem is alkothat soha oly egységes nemzeti testet, mely képes volna a cselekvésben összefogni s összetett erővel eljárni valamely maga elé tűzött cél elérésére. Indiában továbbá szó sem lehet valamely közös célnak együttes követéséről; az ország mindig vakmerő kalandorok zsákmánya volt és sohasem volt elég erős ahhoz, hogy ellenálljon nekik s valószínűleg nem is lesz még képes jó ideig: mert Indiában nemcsak az egyetértés szelleme hiányzik, hanem az erélyes ellenálláshoz megkívántató kitartás is. Az 1857-iki felkelés, melyet az angoloknak túlságos sok engedménye és egyéb elkövetett hibái okoztak, kimutatta ezt tisztán; mert ha nem így lett volna, egy maroknyi európai nem lett volna képes megvédeni magát százakkora bennszülött erővel szemben. Ilyfajta zavarok azonban, hála az indiai angol kormány erélyes intézkedéseinek, most már aligha fognak bekövetkezni; miután pedig a kormány a rend és az igazság nevében bizonyára továbbra is folytatni és fejleszteni fogja a megkezdett uralmat s a faj és valláskülönbséget nem ismerő egyenlő bánásmódot, minden ok a felkelésre megszűnt s a belső veszedelem *ipso facto* elmúlt. Az angol hatalom ereje oly arányban nő Indiában, mint ahogy a bennszülöttek meggyőződnek idegen uraik jóakarataról, pártatlanságáról és hatalmáról. Ez a meggyőződés napról napra erősödik még az ellenségek és az angol kormányzat hibakeresői között is s az 1905-i bombayi Nemzeti Kongresszuson Sir Pherozsah Mehta, a kongresszus egyik tagja ezt mondta: „India jövője össze van kapcsolódva Angliáéval s szükség esetén Indiának mindig Angliához kell fordulnia vezetésért, védelemért és támogatásért.”

JEGYZETEK

¹ „Asiatic Studies” 2. 1. Idézi Sir John Strachey 286. l.

² L. a 193. lapot.

³ Sir John Strachey erre vonatkozólag ezt mondja gyakran idézett műve 261. lapján: „A hinduk részvétele nyilvános alkalmazásoknál rendszerint messze felülmúlja a mohamedánokét.” Egy a mohamedánok iskolalátogatásáról szóló jelentésből kitűnik, hogy az egyetemek alapítása óta eltelt negyvenöt esztendő alatt a 32.163 végzett között 1700 volt mohamedán, nem sokkal több tehát 5%-nál; a madrasz-i egyetemen csak 1%-ot tettek ki. (*The Times of India* 1904. márc. 26.)

⁴ Főgondolata ezen szektának az, hogy a brahmanizmus, épp úgy, mint a kereszténység, az idők folyamán elvesztette eredeti tisztaságát s hogy e két vallás leghasznosabb tanainak összeolvadása válna leginkább az emberiség hasznára.

⁵ Ez a kérdés sok élénk polémiát keltett Indiában és Indián kívül, és – mint ahogy szokott lenni ily hajlékony kérdésnél – mindenki személyes rokonszenve vagy ellenszenve szerint ítélte benne. Különös érdeklődéssel bír reánk egy ily tárgyú vita a Mohamedán Irodalmi Társaság 1870. november 23-án tartott összejövetelén. Moulvi Karamat Ali, egy tudós, a hanefita szektához tartozó szónok, beszédében kifejtette a „Fatava Alamgiri” alapján (ez a mohamedán törvénykönyv, mely hat quart kötetből áll s melyet Aurangzib uralkodása alatt a tudós Seikh Nizam állított össze), hogy a hanefita szekta alapítója szerint egy Dar-ul-Iszlám csak úgy válik Dar-ul-harb-bá, 1. ha az Iszlám törvényeit az idegen uralom megsemmisíti, 2. ha a Dar-ul-harb nincs mohamedán város közelében, 3. ha sem a mohamedánok, sem a zimmik (nem-mohamedánok) nem élveznek vallásszabadságot. Minthogy India angol uralom alá került mohamedán részeiben ezen három feltétel egyike sem alkalmazható, a mohamedánok nem tekinthetnek Indiára mint ellenségessé

területre s a dzsihad (vallási háború) nem engedhető meg. Vö. „Lecture by Moulvi Karamat Ali of Jounpore on a Question of Mohammedan Law involving the Duty of Mohammedans in British India towards the Ruling Power” Kalkutta 1871.

⁶ Sir John Strachey „India stb.” 263. l.

⁷ Sir John Strachey: „India stb.” 500. l. és kk.

⁸ „L’Inde et le problème Indien.” Párizs 1901. 289. l.

⁹ L. a 208. lapot.

¹⁰ 1888-ban, midőn Sir Jung ezen cikkét írta, Burma, a Határtartományok és Beludzsisztán nem voltak még bekebelezve az indiai császárságba, innen az eltérés az összes lakosság számánál.

¹¹ Ezen pontokat megvitatták az *Al Bajan* (Felvilágosodás) nevű indiai lapban s én a Kairóban megjelenő *Turk* nevű török lap 1904. március 4-i számából vettem át.

¹² „An Indian Journalist” stb. 307. l.

¹³ „Open Letters to Sir Seid Ahmed Khan, K. C. S. I.” írta egy régi hívének fia (hisszari Ladzspat Rai). Új lenyomat a *Tribune*-ből, 25. l.

¹⁴ A brahmanizmusban a tehén szent állat s valahányszor a Kurbán ünnep alkalmával a mohamedánok tehenet ölnek, ez összeütközésekre ad okot a két felekezet között.

¹⁵ Bálványimádók (putperest vagy medzsuszi) alatt értenek a mohamedánok minden vallást, mely nem követi a négy szent könyv egyikét – ezek ti. a Korán, a Tora, az Apostolok és a Zsoltárok. A keresztények tehát nem tartoznak a bálványimádók csoportjába, de nevük Ehli-Sirk, vagyis oly nép, mely a Szentháromságban való hite által, hallgatólagosan elismer egy isteni társulást.

X. Az angol uralom jövője

A kívülről fenyegető veszélyeket legjobban a belső béke biztosításával lehet ellensúlyozni. Minthogy feltett szándékunk nem érinteni politikai kérdést ezeken a lapokon és tisztán a civilizáció történetére szorítkoznunk, nem bocsátkozhatunk azon vetélkedés és irigység részletezésébe, melyet Anglia uralma Indiában a többi európai hatalom körében felidézett. Elég az hozzá, hogy a nyugati országok azon törekvése, hogy folyton növekvő iparuk számára piacot találjanak, az angol birodalom indiai birtokait sok irigy pillantásnak és ellenséges érzületnek teszi ki. Ha nem határolná e birodalmat három oldalról tenger, melyen az angolok otthon vannak, kétségtelen, hogy az ellenségek és rosszakarók sokkal bátrabban léptek volna fel és számuk is nagyobb lett volna. Minthogy azonban Indiát szárazon csak Észak felől lehet megközelíteni, amerről régi időkben nem egy invázió is történt, Angliának eddigelé csak egy, de óriási vetélytárssal kell számolnia, ti. Oroszországgal, melynek támadásai és ellenséges szándékai annyival is inkább megérdemlik teljes figyelmünket, minthogy e két hatalom vetélkedése az egész Ázsia fölött való fennhatóságra vonatkozik s minden valószínűség szerint egyik fél sem fog engedni. Hogy Anglia mily módokat választott ezen ellenfele terveinek megghiúsítására s vajon fog-e sikerülni neki a jövőbeli támadásokat is kivédeni, oly kérdés, melyre csak katonai szakértők válaszolhatnak s amiből a laikus csak annyit érthet meg – s ez nem jelentéktelen dolog –, hogy az indiai határt és az indiai birtokokat veszedelem fenyegeti.

A messze terjedő külmunkák, melyek India védelmi *glacis-ját*^{civ} alkotják, a szomszédos vidékek politikai körülményei, az újjászervezett indiai hadsereg, Anglia védelmi elő-

készületei és folytonos ébrenléte lehetetlenné tesz most már egy ún. *marche á la Timur*-t, amelyet Szkobelev tervezett valamikor. Ha Anglia egyik vagy másik elővigyázati intézkedése nem válna is be, ez a szerencsétlenség anyagiilag nem kisebbítené védelmi képességét, az ország belsejének átalakulása miatt – az az értelmi változás ugyanis, mely az indiai népben végbement a tekintetben, hogy most már nagyon megbecsüli az angol kormányzatot, oly erős védőbástyát alkot neki, mellyel szemben Oroszország leghatalmasabb fegyverei is tehetetlenekké válnak.

Ki akarná vagy merné tagadni azt a tényt, hogy az angolok 200 éves működése Hindusztánban kitörölhetetlen nyomokat hagyott hátra az ottani emberiségen? Az iskolák, kollégiumok és egyetemek nem okozták-e a hindu s a mohamedán lakosság felfogásának és kívánságainak gyökeres átalakulását? Midőn a nyugati kultúra indiai neofitája, bár csak küszöbén áll még a műveltség világának, már Home Rule után áhítozik s alkotmányos és parlamenti újtásokat kíván s midőn az angol szabad sajtó, sok európai nemzet irigységének tárgya, nem elég liberális nekik, ki gondolhatná egy percig is, hogy a szabadságnak ezen szinten már túlzásokba bocsátkozó hősei, ezen ultra-liberális ázsiaiak, szívesen cserélnék fel az angol uralmat az orosz fennhatósággal s áhítoznának az orosz korbács után? Oroszország csábításai már rég elvesztették vonzó erejüket Indiára, különösen a mohamedánok között. Mint ahogy Makhdum-Kuli turkomán költő a XVIII. század elején Oroszországot mint Antikrisztust és *Deddzsajt* – vagyis: az Iszlám elpusztítóját – jellemezte, úgy most is fő-fő ellenségüknek az egész világon tekintik a mohamedánok Oroszországot, mely az igazhitűeket folyton zaklatja felforgató terveivel. Helytelen volna tehát azt képzelni, hogy India valamikor rokonszenvet tudna érezni a cárra – ezt még leggonoszabb ellenségei sem foghatják rá. Vagy talán abban a hitben ringatják magukat, akik azt hiszik, hogy a mai hindu, dacára a számos napilapnak, heti és havi folyó-

iratnak s a nyugati országokkal való élénk érintkezésének, nincsen kellőképp értesülve a cár birodalmában uralkodó szörnyű önkényuralomról, rossz kormányzatról és militarizmusról? Tudnak mindenesetre annyit, ha nem többet, mint sok európai, aki politikai okokból szemet huny sok orosz gaztett előtt s mentséget keres minden gyalázatra. A porban fetrengő muzsikok nyomora, a csinovnyikok (hivatalnokok) bántó szemtelensége, a szibériai ólombányákban senyvedő áldozatok sorsa, a görög egyház türelmetlensége és átkozni való teóriái, a schlüsselbergi börtön szörnyűségei s az orosz állam sok egyéb borzalma nem ismeretlen csöppet sem az indiaiak előtt. Ki is volna oly naiv azt hinni, hogy a hindu, bármily kevésbé ismerje is a mi európai szokásainkat és irodalmunkat, jobban szeretné Oroszország fennhatóságát s ily terv megvalósulását mozdítaná elő? Az Arábia szent városaiból Indián át visszatérő közép-ázsiai hadzsik e szavakkal írták le a *frengi*-ket (angolokat): „hitük fekete, de igazságosságuk gáncstalan és tiszta”. Az a turkesztáni viszont, aki Konstantinápolyon át érkezik Arábiába, nem tud méltó szavakat találni azon elnyomás, visszaélések s rossz bánásmód leírására, melyet saját hazájában kénytelenek elszenvedni honfitársai az orosz hivatalnokoktól és katonáktól.

Nem hagyhatjuk említés nélkül ama súlyos csapást, melyet az orosz presztízs nemrégén, hadserege és hajóhada leveretése által a távoli Keleten szenvedett. Két kivonat indiai lapokból eléggé meg fogja mutatni, hogy Hindusztán népe mint gondolkodik ezen vereségekről. A *Raszt Goftar* a következő magyarázatokat fűzi hozzá: „A keleti tengeri hajóraj megsemmisítése által, a mukdeni döntő vereség után, Oroszország elvesztette minden tekintélyét és presztízsét mint európai vezető hatalom. Mielőtt elkezdte volna véres háborúját Japánnal, az volt az általános vélemény ebben az országban, hogy nincs hatalom Európában, mely egymagában meg tudná állni a helyét Oroszországgal szemben. E kolosszusnak azonban, mely eddig úgy viselkedett,

mint Európa legelső hatalma, úgy látszik, agyagból vannak a lábai. Az Orosz Medve sohasem nyughatott, míg messzibb és messzibb előre nem nyomult a Távol-Keleten és Közép-Ázsiában s vasmarkával fogva nem tartott oly területeket, melyekre nem volt a legcsekélyebb jogcíme vagy igénye sem. A Természet azonban mindennek határokat szabott a világon. Megrészegülve a világ különböző pontjain elért sikereinek sorozatától, össze akarta mérni erejét egy ázsiai hatalommal, mely eddig jóformán számba sem jött – most már tudjuk, hogy minő eredménnyel. Azt hitték, hogy egy oly tapasztalatlan és gyakorlatlan hatalom, mint Japán, tisztára szét fog szóródni Oroszország előtt, mint a pelyva a szél előtt, de ott volt a Gondviselés keze, mely megbüntette e nagyra törő, szemtelen és despotikus monarchiát, melynek erkölcsi érzése, más hatalmakéhoz képest, elenyészően csekély. Ez a sorsa mindazoknak, akik nem tudnak mértéket tartani. Az orosz-japán háború leckéje nem ártott, reméljük, egyéb európai hatalmaknak sem, melyek talán Oroszország nyomdokaiba akartak lépni.”

A *Gudzserati Punch* ugyane tárgyról így ír: „Minekünk indiaiaknak Oroszország győzelme zavart és nyugtalanságot okozott volna, ha egyebet nem is. De most, hogy az a félelmetes, ijesztő rém, mely az indiai határ rémmeséiben oly feketének látszott, elpusztított, biztosak lehetünk mi is és a kormány is, hogy sok évtizednek kell elmúlnia, míg az orosz támadás eszméje újból felmerülhet s megzavarhatja a »Pax Britannica« nyugalmát ebben az országban. Nem mintha mi azt hittük volna, hogy Oroszország valamikor meghódíthatja az indiai birodalmat, mert ez esetben az uralkodó nép s az alávetettek összefognának s nehéz küzdelem volna ez akkor, még ha az egész világ állna is velünk szemben. De vannak politikusok itt és Angliában, kik hajlandók arra, hogy minden szalmaszál hajlongását Közép-Ázsiában veszélyesnek ítéljék Indiára s azt hiszik, hogy Oroszország az emír vagy esetleg maguknak a népeknek segedelmével sikereket érhet el Indiában; ez utób-

biak azonban, bármily önző célok vezessék is őket, nem lehetnek annyira vakok, hogy a lengyelországi s a kaukázusi borzalmak és az orosz hatóságok önkénye után vágyakozzanak.”

Ha Oroszország megtámadná Indiát, korántsem fogadnák ott tárt karokkal, sőt ellenkezőleg, elkeseredett ellenségekre találna az országban, mert lehetne ugyan néhány vakmerő kalandor, aki a zavarosban való halászás reményében Oroszország pártjára állana, az ország többsége azonban, a higgadt, béke- és rendszerető lakosság s főképpen a társadalom vezetői mindenesetre Anglia pártján állának. Sok bizonyítékunk van ezen állítás igazolására. Valahányszor csak az orosz megtámadtatás rémképe feltűnt a látóhatáron, még az ellenzéki bennszülött sajtó is azonnal felismerte mindig az orosz törekvésekben az indiai érdekek veszélyét. Leghatározottabban éppen a feudális hercegek siettek mindig felajánlani szolgálatukat az angol kormánynak. Nagyon érdekes e tekintetben egy Lord Dufferin alkirályhoz intézett levél 1885-ből, vagyis az oroszoknak nagy félelmet keltett herati támadása idejéből, mely a hajderabádi nizamtól, 82.698 angol négyzetmérföld, 10,014.194 lakos és 45.000 emberből álló hadsereg uralkodójától származik:

Hajderabád, 1885. augusztus 26-án

Tisztelt barátom,

India egy lakosa sem lehet közönyös egy másik nagy katonai hatalom [Oroszország] állandó Indiához való közelségével szemben, valamint azon szükséggel szemben sem, hogy a határt a védekezésre alkalmassá kell tenni s megosztani azon terhet, melyet ez azokra ró, kik a birodalom épsége fölött gondoskodni kötelesek. Mindenkinek, aki India jólétét szívén viseli, számot kell vetnie azon gondolat-tal, hogy mi történjék akkor s ki kell mutatnia rokonszenvét azok iránt, kik a határt a védelmére alkalmassá akarják

tenni, hogy ez minden veszélyt távol tartson tűzhelyeinktől és otthonunktól. Az indiai hercegek sem voltak vakok az események haladásával szemben. Jól ismerjük azt a pénzügyi felelősséget, melyet a dolgok jelenlegi állása az indiai kincstárra ró. Én azt hiszem, itt az ideje, hogy India nyíltan megmutassa, hogy egyetért e kérdésben s ezért én most a magam jószántából felajánlom a császári kormánynak 20 lac-nyi (20,000.000 rúpia) évi hozzájárulást a hajderabádi államok részéről, három éven keresztül, kizárólag az indiai határ megerősítésének céljaira.

Ez ajánlatom béke idején. Más viszonyok közt számíthat Anglia kardomra.

*Őszinte barátja
Mir Mabbud Ali kán.*

Ez a levél elég nyíltan és világosan bizonyítja az angol védnökség alatti feudális hercegek megbízhatóságát s vannak még szembeszökőbb példái is az indiai hercegek ragaszkodásának az angol kormány iránt. A dél-afrikai búr háború s az utolsó Kína elleni háború alatt, a boxer-lázadás alkalmával, előkelő hinduk felajánlották szolgálataikat, sőt egyesek még a Vöröskeresztnél is teljesítettek önkéntes szolgálatot. Nem ringatjuk tehát magunkat hiú képzetekben, midőn azt mondjuk, hogy Angliának, ha Oroszország esetleg fenyegetni találná, kevésbé kell félnie a hatalma alatt lévő egyes néptömegektől ma, mint kellett bármikor is régen, más viszonyok között.

Elmúlt időkben Indiát még bátran puskaporos hordóhoz lehetett hasonlítani, mely egy hatalmas ellenség által belevetett szikra érintésére felrobban. Most azonban a viszonyok jelentékenyen javultak. Előbb említettük, hogy a tudatlanság Anglia legnagyobb ellensége Indiában s amely arányban győzik le ezt az ellenséget a közoktatásban kifejlesztett nagyobb buzgóság, hasznos kormányzati reformok s az előítéletek lassú és fokozatos megszüntetése, oly arány-

ban csökkennek a külső és belső veszélyek. Ez a felfogás annyival is inkább elfogadható, mert ha tekintetbe vesszük, hogy Anglia úgyszólván befejezte már területi hódításait Indiában és birtokai ki vannak kerekítve, átláthatjuk, hogy most már a határvédelem megerősítésére és fenntartására kell a fősúlyt helyezni. Angliának, akár akarja, akár nem, vissza kell tartania magát attól, hogy több birtokot szerezzen India északi részében. Minden további hódítási tervet ezen a vidéken fel kell adnia, mert itt egy hatalmas és nagyra törő szomszéd állammal kerül érintkezésbe s szilárd és áthatolhatatlan talajra talál. Teljesen egyetértünk Sir Alfred Lyall-lel, aki így fejezi be Anglia indiai birtokairól szóló igen érdekes művét: „Ezentúl már nem a keleti és nyugati fajok közt lesz a küzdelem, hanem a nagy nyugati kereskedő és hódító nemzetek közt az ázsiai fennhatóságért. Angliának most nincs oka félni ettől a mérkőzéstől, hiszen időközben belefogtunk India népének értelmi felszabadításába, megváltoztatjuk az egész ország gondolkodását, vallási képzeit és erkölcsi színvonalát. Nem bocsátkozhat még senki sem jóslatokba arra nézve, hogy India kutató és éles szeme mily utat fog kijelölni magának a keleti és nyugati egymással ellentétes áramlatok befolyása alatt. De biztosak vagyunk abban, hogy a tudomány terjedése és a tárgyi környezet változása állandóan hat az értelemre s hogy a jövő történetíróinak ez lesz a második nagyszerű példa arra, hogy egy hatalmas és nagyszerűen szervezett civilizáció ereje mint formálhatja a jellemét és alakíthatja sorsát egy több millióból álló népnek. S bármi legyen is utolsó végzete a mi indiai birodalmunknak, bizonyos az, hogy mi nagy és maradandó jótéteményekkel halmoztuk el India lakóit s nevünket csak jó emlékezetben őrizheti meg a történelem.”¹

Ez igaz: az angolok jó nevet fognak maguk után hagyni a történelemben. Indiai működésük a mi nyugati kultúránk apotheosisa lesz s ha ma méltán bámuljuk Róma kulturális befolyását az ókorban, az, amit Anglia vitt végbe Indiáért,

későbbi korokban annnyival is nagyobb elismerésben fog részesülni, mert e mű jövőendő fejlődésében valószínűleg még nagyszerűbb, hatalmasabb és eredményeiben meszsizbbe kiható lesz. Befolyása most is már Indiától egész Dél- és Kelet-Ázsián át terjed s a Régi Világ ezen részében az angolt tartják *par excellence* a civilizáció nyelvének.

Hogy milyen lesz a civilizáció speciális indiai alakja a távol jövőben, azt ma még kiszámítani nem lehet, de biztosak lehetünk abban, hogy bármily változásokon és átalakulásokon fog is átmenni, mindig magán fogja viselni az emberségesség, szabadság és felvilágosodás bélyegét s minden bizonnyal hozzá fog járulni az emberi faj boldogulásához.

Jegyzetek

- ¹ „The Rise and Expansion of the British Dominion in India.”
3. bővített kiadás. London 1894, 347. l.

XI. Áttekintés

A megelőző lapokon jellemezni iparkodtunk a két nagy kultúra-terjesztő állam működését Ázsia mohamedán részében, hogy az olvasónak alkalmat adjunk arra, hogy maga ítélkezhesen a két állam által Keleten használt utak-módok felett s tiszta képet alkothasson magának az eddig elért eredményekről. Mégis nem lesz talán fölösleges összehasonlítani kultúránk e két képviselőjét az eddigiek alapján s kissé közelebbről nézni meg az általuk végbe vitt munkát. Ezt annál is inkább fontosnak tartjuk, mert a két-tőnek jellege és végcélja annyira eltérő, hogy az a mondás, mely szerint *si duo faciunt idem, non est idem*, itten teljes mértékben alkalmazható. Kezdetről fogva egészen elütőek voltak indítóokaik és cselekedeteik. Oroszország félig még ázsiai mezben a Kettős Kereszt jegyében jelent meg a színen s mint a kereszténység védője az Iszlámmal és a sámánizmussal szemben, semmi szín alatt nem tűrte volna meg az ország erkölceit és szokásait, hanem nyíltan kijelentette, hogy célja az eltiprás s a nemzeti lét teljes megsemmisítése. Rettenetes Iván eltiltja a mecsetek építését; igazhitűeket és pogányokat erővel keresztelnek meg; a vonakodókat átadják a hóhérnak vagy pedig elhajtják. Az ilymód lakosaitól megtisztított országban erősségeket és telepeket létesítenek és foglalnak el az oroszok; így gyarapodnak a cári birtokai. Anglia a kereskedő szerény köntösében jelent meg Indiában: telepeket épített a partokon s kereskedelme fokanként terjedt szét az ország belsejében. Csak amidőn a mogul dinasztia zavarai és bukása a kereskedelem biztonságát is veszélyeztették, vett fel Anglia támadó álláspontot s kezdte meg területi hódításait. Az angolok sohasem akarták megtámadni Hindusztán vallását s nem akartak egyáltalában ellenséges vagy barátságtalan szellemet

mutatni. Sőt ellenkezőleg, azt látjuk, hogy a bennszülöttek is az angolok mellé állottak a közös ellenség ellen való küzdelmeikben s a győzelmet az ő támogatásukkal vívták ki. Tekintetbe véve azt, hogy a két nemzet kultúrája mily különböző színvonalon áll, nem is lehetett más eljárást várni. Rettenetes Iván korában Oroszország kultúrája volt a legalacsonyabb az egész keresztény világban; inkább ázsiai volt, mint európai s politikai céljaiban és cselekedeteiben alig lehetett megkülönböztetni ázsiai ellenfeleitől. Az angol társadalom ezzel szemben, sütkérezve az Erzsébet-korszak fényében, a művelt Nyugatot képviselte s hű maradt elvéhez, dacára rosszakarói rágalmainak. Oroszország, mihegyest hatalma elegendőképp meg volt erősítve, hódításai során sohasem szűnt meg zavaró hatást gyakorolni a népnek nemcsak politikai, hanem etikai, társadalmi és vallási életére is, hogy egyszerűsítse a beolvasztás menetét. Az angolok eljárásában ennek ellenkezőjét tapasztaljuk. Nem zavarták a hindukat és mohamedánokat legkevésbé sem etikai és vallási életükben. Keresztény missziók alakulhattak ugyan, sőt támogatást is nyertek a kormánytól, de csak iskolák és kórházak fenntartására, mert ugyanez a keresztény kormány küldte katonáit Dzsagannath ünnepére¹ is és a moharrami mohamedánok Tabut-²jára a rend fenntartása végett. Soha nem kényszerítettek senkit a hódító vallásának felvételére s nemzeti jellegétől nem fosztottak meg egy népet sem, mert India kolonizálásáról sohasem volt, nem is lehetett komolyan szó Angliában. Már e korai időpontban is megkülönböztethetjük a két hódító alapvető indokait s első lépéseik is már tisztán mutatják végső céljaikat.

Az orosz birodalom, mely mindig csak területet akart szerezni és szaporítani alattvalói számát, meg lehet elégedve ezen 500 év munkájával. A moszkvai nagyhercegség a mai gigantikus orosz birodalomká fejlődött. A szláv *ethnos* sokmilliónyi idegen elemet szítt fel magába s úgy látszik, hajlandó és képes még folytatni ezt az eljárást, de hogy vajon képes lesz-e ez az orosz *moloch* meg is emészteni a

jövőben is, mint a múltban ezen bekebelezett nemzet-részeket, oly kérdés, mellyel az oroszok eddigelé vajmi keveset vagy talán semmit sem foglalkoztak. Véleményünk szerint ez a beolvasztó eljárás, minthogy Ázsiában is jobban ébren van ma a nemzeti összetartás, veszélyesebbnek látszik ma, mint volt ezelőtt, Oroszország azonban, miután sikeresen indult meg a hódítás és pusztítás útján, úgy látszik, minden áron végig ezen akar megmaradni.

Anglia is elsősorban embereket akar hódítani s nem csak területet, mert szüksége van az emberekre, mint kereskedelme piacára. „A kereskedelem követi a zászlót”, ez politikája vezető elve, s minthogy a kereskedelem elsősorban békés és rendezett viszonyokat kíván s minthogy piacának kedvező helyzete a fogyasztók kulturális fejlettségétől függ, Anglia főtörekvése mindig a gondjára bízott népek értelmi színvonalának emelése volt s a „Pax Britannica” alatt épp úgy igyekezett a maga céljait szolgálni, mint alattvalói jólétét. Ez a különbség a két nagyhatalom eredeti céljai közt, melyet koloniális politikájuk is mutat, maga után vonja azt is, hogy egészen más eszközöket használnak. Az orosz hódító megelégszik azzal, ha alattvalói engedelmes, nyugodt, pontos adófizetők s szófogadó bábok. Fő igyekezete az általános nemzeti műveltség és felvilágosodás mezején, hogy orosz nyelven taníthassa az elemi tudományokat az ázsiaiaknak. Ennek az lett a következménye, hogy a tatárok, kirgizek és szartok közül csak azok szánták magukat a magasabb kiképzésre, akik teljesen oroszokká akartak válni. Oroszország sohasem törődött sokat idegen alattvalói rokonszenvével, vasmarkát nem teszi puhábbá az enyhébb megfontolás s szélteben-hosszában az egész nagy meghódított területen ritkán találunk oly ázsiait, ki az orosz uralommal meg volna elégedve s szívesen alkalmazkodnék a cári kormányzat új rendelkezéseihez; lelkesedés mindenestre sehol sem található. Az angolokkal egészen másképp áll a dolog. Ők mindig tekintetbe veszik a gondjukra bízott nép jólétét; ügyelnek arra,

hogy a behozott újítások pártatlanok és méltányosak legyenek; jótékonytságot és elnézést gyakorolnak, ahol csak lehet; s ami a közoktatást illeti, láttuk, hogy az egyetemet végzett ifjak, valamint a jogi, orvosi és művészeti növendékek száma annyira nő évről évre a bennszülöttek között, hogy inkább még értelmi proletariátus keletkezésétől kell tartani. Az angolokat korántsem gyűlölik és rettegik úgy Indiában, mint az oroszokat Közép-Ázsiában, mert a leg-túlzóbb, idegen-ellenes hindu sem tagadhatja a *szabib*-ok igazságosságát, pártatlanságát és jóakarátát. Teljes, osztatlan szeretetet nem lehet kívánni, mert az idegen uralkodó sohasem imádat tárgya, de az a tisztelet, melyet a hindu nem tagadhat meg idegen urától, idővel rokonszenvvé alakulhat át s az úr és alávetett közötti viszony nem is oly hosszú idő múlva egészen tűrhetővé válhat. Ha ezen felfogással szemben az a nézet terjedt el Európában, hogy az angolt, egyrészt felsőbb kultúrájánál fogva, másrészt meg az őt jellemző merevség, hidegség, gőg és nemzeti büszkeség miatt kevésbé szeretik az ázsiaiak, mint az orosz, ki félig-meddig maga is ázsiai, ezt a feltevést kellőképpen megcáfolta sok szembeszökő tény. Dacára a kasztrendszernek, dacára a hindu és mohamedán szeparatizmusnak, sokkal több érintkezőpont van hinduk és angolok közt, mint az oroszok és kazániaiak vagy turkesztániak közt. Ha ez nem így volna, nem lehetne részünk abban a szokatlan látványban, hogy egy, több mint 1,087.404 négyzetmérföldre terjedő, 294,361.056 lakossal bíró országot 76,243 angol katona tart kordában. Ha nem uralkodnék valamilyen bizalom angolok és hinduk között, hogy volna lehetséges, hogy az angol-indiai kormány megbíznék egy 150.000 főnyi bennszülött hadseregben, melynek az ország védelme s a rend fenntartása felett kell őrködni s melyben néhány bennszülött tiszt is szolgál? Eddigélé Oroszország nem mert bennszülöttekből sereget szervezni, kivéve a turkomán honvédséget, mely azonban csak néhány száz emberből áll. Ha tekintetbe vesszük, hogy az angolok

Indiában egész sereg bennszülöttet használnak fel, sokakat magas állásokba helyeznek el a polgári szolgálatban, míg az oroszok csak oly alárendelt fontosságú állásokat mernek a bennszülöttekre bízni, mint a tolmácsoké és békebíráké,³ a két kultúra-terjesztő állam rendszere közötti különbség még jobban szembetűnik.

Végezetül meg kell még említenünk, hogy az oroszok száma Turkesztánban sokkal nagyobb aránylag a népességhez viszonyítva, mint az angoloké az indiai népességhez képest.⁴ Lord Curzon, közép-ázsiai utazásairól írott könyvében,⁵ azt mondja Anglia állásának biztonságáról szólva, hogy ismer egy nagy 80.000 lakosú indiai várost, melynek fanatizmusa ismeretes s melyben a rendet négy angol tiszt tartja fenn egyetlenegy katona nélkül. Nem elegendő bizonyíték-e ez arra, hogy urak és alávetettek közt a kapcsolat és bizalom folyton szorosabbá válik? Még a kelet-ázsiai szerencsétlenség előtt, midőn az oroszok nagyobb katonai készségük és hatalmuk miatt nagyobb tiszteletet élveztek, mint az angolok s nagyobb félelmet tudtak kelteni, ezeknek igazságossága, jó módja, bőkezűsége, erős egyénisége, szilárd kitartása s vállalkozásaik nagyszerűsége mindig hatással voltak a bennszülöttekre s kezdettől fogva magukra vonták minden keleti ember bámulatát és tiszteletét. E jellemvonások nagy vonzóerővel bírtak a hinduk érzelmeire és képzeletére. Ezek láncolták a bennszülötteket a hódító zászlajához s még 1857-ben a *sepoy*-láadás szörnyű napjai alatt is láttunk hindukat, kik Delhi ostrománál életüket áldozták fel sebesült angol tisztekért.⁶ Ami az angolok bőkezűségét illeti, csak össze kell hasonlítanunk a két ázsiai nagyhatalom által az érdemet szeretteknek vagy a méltóságuktól és állásuktól megfosztott hercegeknek adományozott kegydíjakat. A detronizált Khudajar kán, volt khokandi emír feleségének és fiainak Oroszország nyomorult havi 30 rubel alamizsnát adott, ami alig elég táplálkozásukra; Abdurrahman kán, Afganisztán egykori uralkodója pedig midőn 500 emberével a cár ven-

dége volt Szamarkandban, havi 1250 rubelt kapott – vagyis körülbelül 4000 £-ot évenként. Ezzel szemben azt találjuk, hogy Vadasid Ali, oudhi uralkodó évi kegydíja 120.000 £-ot, Badzsi Rao, szintén oudhi pesavur kegydíja 80.000 £-ot, Dhulip Szingé pedig, Randzsit Szing fiáé 52.000 £-ot tett ki. Ugyanilyen nagyszerű volt a meghódított és letett burmai király Thebau kegydíja is.

Azt, hogy oly nagy tiszteletet kelt s annyira növeli az angol név presztízsét Indiában az angol rendszer, főképpen annak a nagy hatásnak kell tulajdonítani, melyet az angolok őszintesége és megbízhatósága az ázsiai főurakra gyakorolt. Ezek maguk sem tündököltek valami nagyon ebben a tekintetben s az oroszoknál sem igen találhatták fel ezen tulajdonságokat. Dzsura Bég például,⁷ a volt sehri-szebzi herceg, ki 1868-ban a buharai háborúban megadta magát az oroszoknak s később, a khokandi háborúban hasznos szolgálatokat teljesített nekik, most Taskenttől nem messze nyaralójában dacol s kerül minden érintkezést az oroszokkal. Ugyanígy áll a dolog az afgánokkal is, kik 1888-ban Isak kán leveretése után az oroszoknál kerestek menedéket. Rég megunták már az orosz vendégszeretetet s nagyobbbrészt visszatértek Kabulba. Közönséges mondás Közép-Ázsiában: „az orosz *nan u nemek* (kenyér és só) nem ízlett még senkinek”. Oroszország sohasem vette magának a fáradságot, hogy kellemessé tegye magát az ázsiaiak előtt s azok, kik a hódító sarkát érezték, bizony már nem kelhetnek fel többé. Diszkrécióm tiltja, hogy turkesztáni barátaim által közölt sok igazságos panaszt az oroszok hitszegése és rossz bánásmódja ellen itt felhozzak. Elég legyen annyit mondanom, hogy az Oroszország és a leigázott ázsiaiak közti testvéri érintkezés és bizalom korántsem akkora, mint Európában hinni szokták. Igaz, hogy az oroszoknak és ázsiaiaknak vannak egyes érintkező pontjaik – szokásra, erkölcsre és gondolkodásmódra vonatkozó dolgok –, különösen a kontinens északi részén s hogy a történelmi fejlődés folyamata alatt sok mindent meg-

tartottak, ami a közös keleti eredet bélyegét viseli magán, de Ázsiában a vallás, e nagy választófal, uralkodik minden fölött s a társadalmi érintkezés minden változatában keresztények és mohamedánok, buddhisták és sámánisták mindig elválasztva maradnak egymástól egy áthidalhatatlan szakadék által. Ha ez nem így volna, az oroszokkal való érintkezés sokkal nagyobb hatást kellett volna, hogy gyakoroljon a törökökre, tatárookra, ugorokra és mongolokra, mint amekkorát tényleg gyakorolt. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy ezen népek csak az erőszakkal keresztültüvtt elnemzetietlenítés és megtérés által vették fel az orosz kultúrát – azaz: kebeleztettek be az orosz birodalomba.

Az angol befolyás Dél-Ázsiában, de különösen Indiában egészen más eredményeket mutat. Ők nem tették az elangolosítást és megkeresztelkedést az újítás *conditio sine qua non*-jává s ez az oka annak, hogy az indiai mohamedánok és hinduk sok tekintetben sokkal fogékonyabbak voltak a modern kultúra iránt, sok ázsiai előítéletet levetkeztek s elismerték az európai kultúra felsőbbségét anélkül, hogy vallásukat és egyéniségüket feladták volna. Sőt ellenkezőleg, Mohamed és Visnu követői annál erősebben ragaszkodnak nemzetiségükhöz és hitükhöz, minthogy látják, hogy az új tanok nézeteiket nem veszélyeztetik. S a félig vagy egészen művelt hinduk között nincs is csak egynehány, aki hitét vagy nemzetiségét megváltoztatta volna.⁸ Bizonyítja még a türelem és a szabadság előnyeit azon tény is, hogy míg Oroszország éppen csak a fegyveres erővel leigázott területek felett képes befolyást gyakorolni, addig Anglia, minden hódítás nélkül – azaz erőszak nélkül, tisztán magasabb kultúrája erejénél fogva – képes volt befolyást gyakorolni a független szomszédos országokra is. Kis-Ázsia, Perzsia, Afganisztán, Kína és Korea, vagyis Oroszországgal hosszú időn át érintkezésben volt országok alig mutatják fel az orosz kultúrának nyomait, Anglia befolyása ezzel szemben nyelvi, kereskedelem és politika terén

nagyon is szembetűnő Sziámban, Dél-Kínában és Japánban, annyira, hogy bátran mondhatjuk, hogy ma egész Dél-Ázsia Anglia kulturális hatása alatt áll – minthogy minden európai terméket angol kézből vesz át.

Az a felfogás tehát, hogy Oroszország alkalmasabb lesz Ázsia civilizálására, mint Anglia, teljesen hibás. Egy politikailag szabad, magasabb kulturális színvonalat elfoglaló nemzetnek több hatékony eszköz áll rendelkezésére, több az ereje, kitartása, nemesebb a célja, mint oly nemzeté, mely alighogy kilépett a csecsemőkorból, mely a kulturális fejlődés első szakaszában van még csak s mely ezenfelül egy önkényes abszolút monarchia béklyóiban senyved s képtelen megszerezni a kulturális működéshez szükséges műveltséget. Alig várható, hogy Oroszország, melynek még magának is annyit kell tanulnia, képes legyen másokat a magáénál sikeresebb munkára megtanítani. Igazságtalanság volna nagyobb követeléseket támasztani Oroszországgal szemben; mindazt, amit a Régi Világ állapotának javítására tett, szívesen elismeri úgyis minden elfogulatlan bíráló és senki sem akarja Oroszország érdemét e tekintetben kicsinyelni és ócsárolni.

A keleti civilizáció szerepében Oroszország – minthogy ez már osztályrészül jutott neki – saját kulturális színvonalához, földrajzi helyzetéhez, politikai szervezetéhez és etnikai állapotához képest felelt meg feladatának. Természetes dolog, hogy jobban megegyezett volna a tiszta és önzetlen filantrópia ideáljával, ha csak civilizálja a gondjára bízott népeket s nem szívja fel őket egyszersmind és szünteti meg etnikai létüket. De hát mindenki a maga felfogása és képessége szerint cselekszik. Anglia, mely gyorsabban emelkedett fel, előbb fogadta el a kultúrát és hamarabb érett meg, természetesen különb eredményeket is ért el, mert, mint a közmondás is mondja: *potentes potenter agunt*; Oroszország azonban eleget fog tenni történeti hivatásának, ha majd ahelyett, hogy mindig csak növelni iparkodnék a birtokait, a maga cselekvési körében nyu-

godtan az emberiség sorsának átalakításához és javításához fog kezdeni. Mert Oroszország a telhetetlen terület utáni vágyának igen zavaró és bántó a hatása a többi nyugati s Ázsiában hasonló kulturális célokkal bíró hatalmakkal való érintkezésre.

Ha a dolgok jelenlegi állását vesszük tekintetbe a nagy orosz birodalomban, az európai, kit a kultúra haladása iránti buzgalom hevít, nem lehet közönyös azon ténnyel szemben, hogy Oroszország politikai tervei mindig az angolok ázsiai érdekeinek gyengítésére és veszélyeztetésére törnek; szinte úgy látszik, egyik céljuk meggátolni és megnehezíteni a szomszéd állam által vállalt nehéz és nemes munkát. Az oroszok sikerei által egy zsarnoki önkényes kormány hatalma gyarapszik. Ez a rendszer, mely az embert a most már szerencsésen elmúlt sötét korszakra emlékezteti, még felvilágosodottságunk napjaiban is veszélyessé válhat a szabadságszerető Nyugatra. Anglia győzelmei a szabadság és az emberiség diadalai; nem lehetnek veszélyesek soha senkire, sőt éppen önbizalmat s a nyugati kultúra hatalmába vetett büszkeséget ébresztenek.

Bajos volna félreérteni vagy letagadni a két ázsiai kultúra-terjesztő állam sikerei között fennálló különbséget, de épp ily nehéz volna megváltoztatni is a jelenlegi régimé-et. Ez csak úgy volna lehetséges, ha a két hatalom a nyugati kultúra felsőbbségének tudatában együtt munkálkodna békében és egyetértésben. Anglia is és Oroszország is elég tág és önálló kört alakított magának, melyben politikai és gazdasági céljait követheti, anélkül, hogy egyik a másik ügyeibe beleavatkozni volna kénytelen vagy azokkal szemben ellenséges álláspontot foglalna el, sőt inkább segíthetnék és kölcsönösen gazdagíthatnák egymást, mind-egyik csupán a maga feladataival foglalkozván. Csakis így valósítható meg a híres angol államférfi mondása: „Ázsia elég nagy mindkettőnk számára.” Az egyik Északon, a másik Délen terjeszteni ilyképpen a Régi Világban azt a jótékony felvilágosodást, mely oly sürgősen szükséges a

most romokban fekvő vidékeknek ismét virágzóvá tételére s e letiport, kétségbeesett és reménytelen lomhaságban maga körül tekintő embereknek jobb és nemesebb jövő felé való vezetésére. Ez minden emberséges európai hű kívánsága, különösen pedig azoké, kik saját szemükkel látták a mohamedánok nyomorúságos helyzetét. Ezek ugyanis a legszerencsétlenebbek mindezen boldogtalan lények közt, akik, összehasonlítván fényes történeti múltjukat jelenlegi sanyarú helyzetükkel, ezt kérdezik maguktól: mi az oka annak, hogy az Iszlám hívei oly mélyre süllyedtek? Hogyan lehetne megmenteni őket és felszabadítani a fennálló bajok alól? Ezen kérdéseket akarjuk vizsgálat alá venni e mű harmadik és utolsó részében.

JEGYZETEK

- ¹ *Dzsagannath* szó szerint a. m. „a világ ura”, egy bálvány, melyet ünnepélyes alkalmakkor körülhordoznak a városban.
- ² „*Tabut*”, szó szerint: „koporsó” Imam Huszein temetését jelképezi, kit Moharramban gyászolnak.
- ³ Mirovoi-szud.
- ⁴ Az 5,260.000 turkesztáni között 219.658 orosz lakik, míg – mint már mondtuk, – a 187,223.481 indiai között csupán 200.000 angol.
- ⁵ „Russia in Central Asia.” 387. l.
- ⁶ L. H. C. Fanshawe, C. S. I.: „Delhi, Past and Present” London 1902. 208. l.
- ⁷ L. „K’istori narodnago obrazovanija v’ Turkesztanszkom kraje.” Taskent, 1899. 30. l.
- ⁸ Dhilip Szing, Randzsit Szing fia, mindeddig az egyetlen ismeretes megkeresztelkedett hindu India magasabb osztályai-ban; de a keresztség, úgy látszik, nem tetszett neki, mert több ízben letette s újból felvette ezt a hitet.

HARMADIK RÉSZ

AZ ISZLÁM JÖVŐJE

I.

Az Iszlám régen és most

Nem volna tökéletes és eléggé meggyőző az a kép, melyet a nyugati kultúrának Ázsia mohamedán világára gyakorolt befolyásáról adni próbáltunk, ha nem vetnénk némi világot a mohamedánoknak közbelépésünkkel és köztük való szereplésünkkel szemben a jelenben és a múltban tanúsított állásfoglalására is. Ázsia ugyanis, különösen pedig az Iszlám nem olyan, mint az agyag a fazekas, azaz az európai kezében.

E tárgyról írt s 1875-ben megjelent műünkben¹ hosszasan foglalkoztunk ama nyugtalanság első jeleivel, melyet reformkísérleteink a mohamedánok közt felidéztek, azon modorral, mellyel jóformán erőnek erejével rájuk tukmált nyugati kultúránkat bírálgatták, végül pedig azzal is, hogy a XIX. századbéli mohamedánok mint békültek ki a megkezdett újításokkal. Rámutattam e műben azon tévedésekre és hibákra, melyeket elkövettünk mi éppen úgy, mint az a társadalom, melynek kulturális átalakítása célunk volt. Véleményem, mely személyes megfigyelés és többévi belső érintkezés alapján alakult ki, úgy hangzott, hogy Európának ismeretei Keletről akkor még igen csekélyek voltak s ezért a mindkét részen elkövetett súlyos hibák elkerülhetetlenek voltak és nem csoda, ha megakasztották a haladást, hogy kapzsiság és terület utáni vágy ugyanannyi bajt okoztak, mint a csökönyös konzervativizmus és vak előítéletek, de hogy ezen akadályok dacára is az állapotok jobbra fordultak s hogy nincs jogunk reménytelen elveszésbe dönteni a fél világot s megijósolnunk egy sok millióból álló társadalom bomlását.

Azon tények, melyekre akkoriban elsősorban alapítottam állításaimat, a keleti dolgokba való beavatkozásunk első korszakából valók, midőn a közlekedés mindinkább növekvő könnyűsége szorosabb és gyakoribb érintkezésbe kezdte hozni Európát az ázsiai világgal, különösen pedig ennek nyugati részével. Ha pontosan akarjuk meghatározni: e korszak a krími háborúval kezdődött s nem sok évvel később a Kína ellen indított angol-francia hadjáratral fejeződött be. Addig a Régi Világ politikai és gazdasági állapotaiba való beavatkozásra tett kísérleteink gyöngék és félénkek voltak, mert Indiában is csak a sepoy-lázadás után vették kezükbe az angolok a keleti társadalom átalakításának nagy művét. A XIX. század első felének végén Commodore Perry felrázta Japánt több évszázados álmából, Kínát pedig eszméletre hozta a ming-juen-mingi nyári palota égése. Ázsia nyugati fele, azaz a mohamedán világ

már korábban kénytelen volt megérezni Európa felsőbbségét, befolyásunk azonban csak a XIX. század második felétől kezdve volt szakadatlan és céltudatos. Arról való ismereteink, hogy az Iszlám milyen állást foglalt el reformterveinkkel szemben a XIX. század első felében, természetesen hiányosak és bizonytalanok, de amint terveink a XIX. század második felében határozottabbak, céltudatosabbak és kézzelfoghatóbbak lettek, egyrészt a mi látókörünk is kiszélesedett, másrészt pedig a keleti ember is kénytelen volt elhagyni ravasz és kétszínű utait s nem játszhatott többé bűjösdi velünk. Most már tisztán és világosan látjuk Kelet mohamedánjának életét, mert lelke mélyéig hatoltunk; ismerjük célját és törekvését, gondolatait és óhajtatásait; s minthogy bennünket többé ki nem játszhat, még nagyobb biztonsággal rajzolhatjuk meg az Iszlám jövő fejlődésének képét s bátran folytathatunk oly fejtegetéseket, amilyenek e mű harmadik részének tartalmát alkotják.

Ötven esztendő, egy fél század alig több, mint egy másodperc egy nemzet életében és sokkal rövidebb időszak, mintsem hogy világos képét adná azon társadalmi fejlődésnek, melyen az Iszlám jelenleg keresztülmegy. De a gőzerő és villamosság e gyorsan élő korában ötven év is sokkal nagyobb változást jelent, mint sok száz esztendő a régi régime alatt s bátran mondhatjuk, hogy ez a jelenkori rövid időszak felér a bekövetkezett események jelentősége tekintetében a megelőző sokkal nagyobb korrallal. Hogy fejtegetéseink tárgyát egészen tisztán lássuk, felvetjük a kérdést: mutatott-e a mohamedán világ az elmúlt század második felében oly haladást a modern kultúra útján, hogy Európával való összeolvadása elképzelhető s vajon idegen protektorátus avagy független nemzetek fogják ezen újjátásokat keresztülvinni?

Ez a kérdés, mely kulturális hivatásunk céljával elválaszthatatlan kapcsolatban van, gyakran felvetetett már, de kielégítő választ még nem kaptunk rá, elsősorban azért nem, mert működésünknek mindig főképpen anyagi cél-

zata volt s a dolgoknak objektív, önzetlen vizsgálata teljesen ki volt zárva. Másodszer, az eddigi kutatások híján voltak a dolgok beható ismeretének s a komolyságnak; a felületes megfigyelés pedig mindig akadályozta az alapos ítéletnek. Csak aki mindent áttekint s behatóan ismeri és megítélni tudja az eddigi kulturális fejlődés különböző korszakait s tekintettel van a mohamedán társadalom különböző alkotórészeinek etnikai és etikai jellemvonásaira is, adhatja félig-meddig elfogadható megoldását az előttünk álló problémának. Sőt, én még tovább megyek s azt mondom, hogy a különböző fontos nemzeti érdekekre való tekintettel nehéz dolog egy angolnak, franciának, németnek, oroszoknak vagy olaszoknak elfogulatlan ítéletet mondania, mert mindig tekintetbe kell venni egyes olyan politikai és szociális problémákat, melyek vakká tesznek az igazsággal szemben s akadályozzák az elfogulatlan ítéletet.

Mint sok más esetben, úgy itt is, a múlt és jelen összehasonlítása fogja adni a legjobb megoldást. Ha beható vizsgálat alá vesszük az Iszlám állapotát a XIX. század első felében s összehasonlítjuk ezt a dolgok jelen állásával az emberi gondolat és cselekvés több tartományában, azt a megfigyelést tehetjük, hogy határozott értelmi fejlődés mutatkozik, hogy a régi szerkezet alapjai megrendültek, hogy az épületen magán is repedések és rések mutatkoznak s hogy nagy változások előtt állunk. Azon általános vélemény, hogy ez a válság csak a társadalom felsőbb osztályaiban nyilvánul s a nép nagy tömege érintetlen marad, nem tartható fenn. Az irány felfedezhető mindenhol, csak hogy Ázsiában minden csak lassan halad előre s a keleti ember közönyössége és tunyasága nem engedi, hogy belső érzelmeit, mint a nyugati ember tenné, élénk jelekkel juttassa kifejezésre. Megvan a maga hatása annak a körülménynek is, hogy míg a mi társadalmunkat a kultúra világa keresztül-kasul átjárja, addig Ázsiában a legtöbb helyen a tudomány napja kezdetben csupán a hegytetőket, azaz a társadalom felsőbb köreit világította meg s csak

azután hatolt be a völgyekbe is. „*El-nász ala dini mulú-
kubum*” (= a nép követi a vezetőik hitét), ez a régi mondás
Ázsiára ma is igaz, azzal a különbséggel, hogy az úgyne-
vezett magasabb értelmiségi körök nem szorítkoznak a
vezető méltóságokra és tisztviselőkre, hanem magukban
fogalják a hivatalos világ alacsonyabb köreit is, még az
úgynevezett *esznaf*-ot és *kaszib*-ot, vagyis a középosztályt
is. Napjainkban ugyanis a tudományszomj folytonos növe-
kedésével a mohamedán társadalom a felvilágosodás egy
bizonyos fokát már elérte, úgy hogy ez most már nyugod-
tan halad a modern kultúra útján, fokozatosan felszabadít-
va magát a konzervatív gondolkodásmód láncai alól s egy
új és biztató korszakot nyitván meg a mohamedán világ
szellemi életében.

Legjobban a régi mohamedán kultúra iránti öntelt és esz-
telen szeretet csökkenése ébreszthet csodálkozást azok-
ban, akik ismerték a régi Iszlámot, továbbá ezzel együtt a
nyugati civilizáció hasznosságának és kiválóságának elis-
merése. Ötven évvel ezelőtt, midőn mohamedán tudósok-
kal vagy félig már európaivá vált tisztviselőkkel e tárgyról
vitakoztam, azt találtam, hogy nincsen talán Nyugat- és
Közép-Ázsia legmodernebb gondolkodói közt még egy se,
aki elismerné a modern európai életfelfogás felsőségét az
Iszlám fölött. Milyen másképp van ez ma! Igaz ugyan, hogy
van még most is sok mohamedán tudós, aki szívesen tekint
mindenre a Korán s a régi hagyományok szemüvegén
keresztül, sőt annyira megy, hogy minden tudomány for-
rását az Iszlám elmúlt arany korszakában találja s ahol csak
lehet, lekicsinyli s becsméri a modern tudományt.
Találunk olyan mohamedánokat is, akik miután bőven
ittak a modern kultúra forrásából, gonoszságtól avagy
irigységtől vezetve mindent elítélnek, ami európai és becs-
mériik intézményeinket, szokásainkat és erkölceinket.² De
ezen fanatikusok mellett találunk több olyan mohamedánt
is, aki bátran szembeszállt ezekkel az utolsó esztendőiben.
Meggyőzve a nyugati kultúra előnyeitől, őszintén kijelen-

tették ezek, hogy az ő kultúrájuk jó lehetett és kitűnő szolgálatot teljesíthetett az emberiségnek a múltban, de most már nem képes megfelelni a modern idők kívánalmainak. Elismerik, hogy a mohamedánság, ha nem akarja, hogy Nyugat teljesen megsemmisítse, kénytelen elfogadni a javasolt újításokat s ez annyival is könnyebb, minthogy az arabs próféta eredeti tanai semmiképp sem gátolják a tudomány és művészetek művelését s a modern haladást általában.

Csodálatos dolog, hogy ezen utóbbi állítás dacára annak, hogy a keresztények és mohamedánok közt fennálló ellenségeskedés egy évezrednél hosszabb idő óta tart már, most is élénk vita tárgya miközöttünk is, s nemcsak szorosan ortodox keresztény teológusok, hanem szkeptikusok és hitetlenek is abba a tévedésbe esnek, hogy Mohamed tanának követőit vallásuk parancsolatai eltiltják a tudomány és művészetek művelésétől. Az elmúlt kultúra korából maradt sok emlék bizonyosága éppen olyan haszontalan ezek előtt, mint az a körülmény, hogy a középkorban mi is sok mindent az araboktól tanultunk vagy azon, a Koránból vett idézetek, melyek maguk is mind a tudomány értékét, hasznosságát és nélkülözhetetlenségét bizonyítják. A régi előítéletet nem lehet kiirtani s az a makacsság, mellyel ezt ma is fenntartják, látszólagos támogatást nyer az Iszlám jelenlegi nyomorúságos helyzetében. Köteteket írtak e tárgyról, de nem tartozik e tanulmány keretébe bizonyítékokat hozni fel pró és kontra. Célrányosabbnak tartjuk a dolgok igaz állítását néhány száraz kétségen kívül álló ténnyel megvilágítani.

Aki meg akar győződni az ébredező mohamedánság szellemének a haladás iránti fogékonyságáról, ne ítéljen külsőségek alapján. Rövid ideig időző utasok természetesen nem ismerhetik meg behatóan az ügyek állását, mert ezek gondos, komoly, minden vallási és nemzeti előítéletől mentes tanulmányt kívánnak s csakis az okok állandó mélyreható teoretikus és praktikus kutatása viheti az

embert az állapotok teljes megértésére. Nem volna helyes ítéletünket a mohamedánok néhány külső szokására alapítanunk, arra például, hogy európai módra öltözködnek vagy hogy étkezésnél úgy viselkednek, mint mi. Néhány kormányforma utánzása, a katonai védekezés és több kézzelfogható újítás nem dönti el a kérdést, hanem azért ezek is mind félreismerhetetlen jelei egy nem kényszerűségből, hanem erős lelki meggyőződésből folyó belső átalakulásnak, a nyugati kultúrához való közeledésnek.

Amint a mohamedán világ keleti határaitól Nyugat felé haladunk, ezek a jelek folyton szaporodnak. A középszerűségi igazhitű a művelt arabs vagy oszmán mellett éppen olyan, mint egy középkori ájtatos katolikus a mai félig felvilágosodott európai mellett, mert semmi sem képes megakadályozni az értelemnek egyszer megindult hatalmas áradatát. Mint ahogy az ortodox zsidóság, dacára azon 613 sővénynek, mellyel körülvette magát, végül mégis fejlődni volt kénytelen, éppen úgy az Iszlám is, a keresztyénységgel való mindinkább növekvő érintkezése folytán levetkezte már, több, nagyon exkluzív és szeparatista természetű dogmatikus tanát, melynek védelme alatt a mohamedánok évszázadokon át biztosítottaknak hitték magukat minden idegen gondolatvilággal szemben.

Néhány példával szolgálunk ennek megvilágítására. Az Európába való utazást a múlt század elején az igazhitű mohamedán még igen merész vállalkozásnak tekintette, mert ez esetben először is keresztyének által készített ételt kell ennie, másodszor, mert nem mondhatná el mindennapi öt imádságát s nem volna biztos abban, hogy azon helyet, melyen szőnyegét kiteríti, nem mocskolta-e be sértesnek a vére vagy valami szeszes ital, harmadszor pedig keresztyén országban tett látogatás *dar-ul-harb*-ban való időzést jelentene, ez pedig vallása parancsának megszegése volna.³

Mahmud szultán uralkodása alatt egy diplomáciai küldetés valamelyik európai udvarhoz számkivetést jelentett s

mint a néhai Rifat pasa irataiból láthatjuk, aki V. Ferdinánd alatt török nagykövet volt Bécsben, az ő első benyomásait is az osztrák ellenszenv, aggodalom és félelem jellemezték. Perzsiában Feth Ali sah nem talált olyan mohamedánt, aki az Európába való küldetést hajlandó lett volna elvállalni s kénytelen volt az örmény Daud kánt, kiről később még lesz szó, megbízni egy párizsi küldetéssel. Ma megfordítva áll a dolog. Törökországban, Perzsiában és Egyiptomban egyaránt kiváló szerencsének tekinti mindenki, ha Európába küldik, akár tanulmány végett, akár diplomáciai megbízatással, mert fővárosaink gazdagsága és fénye s az újkori felfedezések megkapó hatással vannak a keleti emberre. Nagy városaink élvezetei és szórakozásai is, sajnos, igen nagy vonzóerőt gyakorolnak az élénk ázsiaira, kit odahaza vallása rendelkezései szigorúan megkötnék, de aki, midőn idejön, szabadnak érzi magát legvadabb szenvedélyei kitöltésére. Van sok olyan ifjú mohamedán is, aki izzó tudományszomjtól vezetve szívesen szenved és nélkülöz, csak hogy európai iskolát látogathasson s ki is tűnt ezek közül több is a tudomány különböző ágaiban. Több ifjú törököt és perzsát ismerek, aki kormánya tilalma ellenére, titokban látogatta meg Európát, hogy okulhasson. Ma már nem csupán uralkodók, hercegek és magas rangú tisztviselők azok, akik megengedhetnek maguknak egy európai utazást. Nemrég megismerkedtem egy magas rangú mohamedán papi emberrel, Seikh Mohamed Abduh-val^{CV}, ki egyiptomi mufti s az *Al-azhar* kollégium feje – ez Genfben járt iskolába, hogy franciául tanuljon s azután felolvasásokat tartott az Iszlám védelmére a cambridge-i egyetemen. Melyik katolikus vagy protestáns főpap venné magának a fáradságot, hogy meglátogasson egy mohamedán egyetemet a célból, hogy jól megismerkedjék az Iszlám belső szellemi életével?^{CVI}

Az indiai mohamedánokat nem is igen kell felemlítenem, mert ezek otthon látogathatnak angol kollégiumokat és sokan kitűntek közülük a modern tudomány mezején

Angliában, Németországban és Amerikában. Nemrégben pedig egy török diplomata, El Szeid Mehemed Feridun bej jelentékeny összeget hagyott a Magyar Tudományos Akadémiára ifjú török egyetemei hallgatók támogatására.^{cvi}

Mindenekelőtt arra akarom a figyelmet felhívni, hogy a törökök mily csodás haladást fejtettek ki a közoktatás terén az utolsó évtizedekben. Ötven évvel ezelőtt még a *rüsdije*-iskoláknak,^{cvi} melyekben a modern tudományokat tanították, elkeseredett küzdelmet kellett vívniok a fennálló *mek-teb*-ekkel (a Koránt tanító iskolákkal), mert az utóbbiakban való neveltetés, mint már említettük, kizárólag vallási nevelést jelentett. Az 1896. év statisztikai kimutatása szerint a 18,000.000 törökországi mohamedán között ez idő szerint körülbelül 250.000 van, aki oly közép- és felső iskolákba jár, hol modern nyelveket és tudományokat tanítanak; továbbá nemcsak hogy jelentékeny azoknak a száma közöttük, kik két európai nyelven beszélnek s jártasak a természettudományban, földrajzban és történelemben, hanem még az asszonyok közt is, kiknek nevelését azelőtt tökéletesen elhanyagolták, sok kitűnik a tanulásban s ezáltal megkönnyíti a reformok behozatalát a házi életbe, mely addig teljesen el volt zárva minden idegen befolyás elől.

Még az orosz védnökség alatt levő mohamedánoknál, az úgynevezett tatárok közt is felismerhetjük a Nyugatról eredő haladási szellemet, mely orosz csatornákon át jutott el hozzájuk. E tekintetben Iszmael Bej Gaszparinszki,^{cix} a Bagcseszarajban megjelenő *Terdzsüman* (Tolmács) nevű tatár lap tulajdonosa és kiadója érdemel különös elismerést. Az ő felülvizsgálata alatt az iskolák fejlődtek, a nemzeti irodalom felvirágozott s míg azelőtt a tatárok az elemi és középiskolákat is csak a kényszer következtében látogatták, addig ma 200-nál több tatár készül az orosz egyetemeken arra, hogy orvos, mérnök vagy ügyvéd legyen. Néhány mohamedán nő is beiratkozott az egyetemekre és alkalmazást is nyert mint orvos. Nevezetes dolog, hogy ezen reformfuvallat Dél-Oroszországból a Volga felső terü-

lete, a sztyeppe-vidék felé terjed, sőt ha csak gyengén is, de kétségtelenül érinti már Kelet-Turkesztánt is.⁴

Természetes dolog, hogy a lassan, de biztosan ébredő keleti szellemnek fokonként kifejezést kell találnia az emberi értelem minden mezején, az anyagi és szellemi életben egyaránt, mindenütt és mindig. Fél századdal ezelőtt a török nyelv egyike volt még az irodalom legnehézkesebb közvetítőinek. Mindenki oly hihetetlenül bombasztikus és metaforákkal telerakott stílusban írt s annyi arabs és perzsa szót használt, hogy gyakran egy egész lapon, mely állítólag török nyelven volt írva, alig akadt egy török szó s a nép nagy tömege ennek következtében nem érthetett meg belőle semmit. Az olvasóközönség természetesen szintén megszaporodott s míg azelőtt az irodalom vallási, stilisztikai, filozófiai és poétikai fejtegetésekre szorítkozott, melyek nagy gonddal úgy voltak írva, hogy valahogy át ne lépjék a megszabott határokat, most sokat írnak a modern tudományokról is, s nemcsak modern novellákat és útleírásokat, hanem természettudományi, közgazdasági, orvosi és katonai tárgyú könyveket is sokat fordítanak törökre és sokat olvasnak is.

Mentől jobban megismerkedik a keleti ember Nyugat értelmi termékeivel, annál jobban tágul látóköre s annál könnyebben rázza le régi elavult világfelfogása láncait. Az én időmben, – akkor ti., mikor török társaságban forgo-lódtam – a hárem etikettje oly szigorú volt, hogy sohasem mertem egy elfátyolozott nőre tekinteni, még kevésbé természetesen beszélni vele. Még ha tűz elől kellett menekülniök, sem volt szabad a török nőknek a *szelamlík*-ba, vagyis a háznak a férfiak számára fenntartott részébe belépniök, s a nők nevelése annyira el volt hanyagolva, hogy egy magas rangú tisztviselő háremének negyven-ötven lakója közül legföljebb kettő-három tudott írni és olvasni. Most a leányoknak is iskolába kell járniok, a fiatal török nők jártasak a földrajzban és történelemben, van török női újság és sok török nő kitűnt, mint író.⁵ S mindez

oly társaságban, hol rövid idővel ezelőtt a művelt nő még boszorkányszámba ment! A mohamedánnak szabad keresztény nőt feleségül vennie (maga I. Murad szultán is szerb hercegnőt vett el s udvari káplánt is adott neki), mégis egészen mostanáig nem kedvelték a vegyes házasságot, úgy hogy ez csak ritkán fordult elő. Napjainkban már sok államférfi és egyéb magas rangú tisztviselő európai nőt vett el feleségül.

Emlékezem, hogy midőn egyszer a közoktatásügyi miniszternél, Munif pasánál^{cx} ebédeltem, az asztalfőnél felesége, ki azelőtt német nevelőnő volt, ült s a vendégek közt sok volt a nagy turbánú molla. Régibb törökországi látogatásaim idejében az ilyen újításokra úgy tekintettek volna, mint az Iszlám elleni támadásra. De legjobban engem, ki ismertem a régi török állapotokat, a politika iránti élénk érdeklődés és azon mohóság lep meg, mellyel a napilapok olvastatnak. Ötven vagy hatvan évvel ezelőtt nem volt még említésre méltó napisajtó, a kormány rendeleteit senki sem merte volna bírálgatni, ma pedig szépszámmú napi-, heti- és havilap van, melyek, hacsak burkoltan is, gyakran szigorú kritikát gyakorolnak. Ha a cenzúra rendkívüli szigorúsága, mely a gondolatnak minden szabad kifejezését megtiltja, ezt meg nem akadályozná, a lapok mennyisége és befolyása még nagyobb volna. Amit az oszmán nyelvről mondtunk, a tatárra is vonatkozik, ennek nyelvét is egyszerűsítették s így sokkal népszerűbbé tették. A tatár nyelvbe, valamint a modern perzsába is sok orosz, francia, német és angol szó került, ami könnyen megzavarja azt, aki hozzászokott a régi irodalmi nyelvhez.

Bajos volna felsorolni azon sokféle újítást és reformot, mely az elmúlt ötven év alatt Törökország politikai és társadalmi életében keresztülvitetett. Talán nem szembetűnők ezek a laikusra és alkalmi látogatóra nézve, de annál jobban felötlenek annak, aki össze próbálja hasonlítani a régi és a mai Törökországot. A változás természetesen észrevehetőbb a műveltek közt, de felismerhető a nagy tömegnél

is, különösen a hitetlenekkel szemben megnyilvánult, de most már gyorsan eltűnő ellenszenv tekintetében. Ki is hihette volna még ötven évvel ezelőtt, hogy jöhet még olyan idő, mikor török-mohamedán lapok dicséret és csodálat hangján fognak írni olyan gyűlöletes pogányokról, mint amilyenek a japániak a mohamedánok szemében. Pedig nemrégen, a japániak győzelmei után is így volt. A japániak, e vallás tekintetében megvetni való *medzsuszi*-k, még a próféta nyelvében is utánzásra méltó hősök és érényekben bővelkedő nemzet lettek, melyre Allah áldását kérik. Inkognitó tartózkodásom alatt nem volt még Törökországban a nemzeti érzésnek nyoma se. Ez a szó: *török*, csak szidalom volt, a barbarizmus és kegyetlenség jelzője. Most a törökök büszkéek arra, hogy törökök, dicsekszenek fajuk nagy földrajzi elterjedtségével, ditirambusokat zengenek hadi érényeikről és politikai géniuszuokról s nagy dolgokat várnak jövődő nemzeti egységüktől s a többi török törzsek ébredésétől.

Nemrégen egy *Turk* nevű folyóirat jelent meg, mely ékes nyelvezettel a nemzeti ébredés szükségességét hangoztatja, az ottomán birodalom alapítóit dicsőíti s fölébe helyezi a török törzset a próféta törzsének, ti., az arab-soknak. Mindez kitűnik a *Turk*, e török lap s az *Al Manar* nevű Kairóban megjelenő arabs folyóirat polémiáiból. Az ilyen vita azelőtt istenkáromlás-számba ment volna, de most felemelő hatása van a mohamedán népre. Mohamedánellenes kritikusaink tehát, akár keresztény vallási fanatizmusból, akár tudatlanságból, túlságosan messze mennek, midőn a jelenlegi nemzeti hanyatlást, politikai romlást s a kultúra dolgaiban való lassúságot egyedül és kizárólag az Iszlámnak tulajdonítják. Ha az Iszlám valóban olyan elkeseredett ellensége volna minden tudománynak és művészetnek, mint ahogy azt Malcolm Maccoll, D'Harcourt herceg és mások elhíttetni akarják és ahogy a békeszerető és önzetlen (?) keresztény egyház évszázadokon át hirdette, hogy lehetett volna akkor az Iszlám a

középkorban tanítómesterünk, és hogy emelhetett volna egy Emir Abdurrahman Spanyolországban s egy Humajun vagy Akbar^{CXI} Indiában oly fényes épületeket és szoborműveket, mint amilyenek az Alhambra Spanyolországban, a Pénteki Mecset (Dzsumá-Meszdzsíd) Delhiben, a Tadzs (Akbar kedvenc feleségének mauzóleuma)^{CXII} és sok más, ami mai napig élvezetet nyújt a műértőknek? Nem voltak talán a fent említett uralkodók elég hűek a mohamedán valláshoz, vagy nem vették tekintetbe azon kor tudós mohamedánjai a Korán rendelkezéseit? Bizonyára ők is jó mohamedánok voltak. Csupán a vakhit és Mohamed tanának kiforgatása segíthették elő a félremagyarázásra épített néhány visszaélést s csinálhattak olyan karikatúrát az Iszlámból, mely sehogy sem egyezik meg e tan eredeti szellemével. A régi mohamedán szunnita szekta bűnnek mondotta azt, ha eleven lényről képet készítünk. Emlékszem, hogy elájulni láttam egy anyát, kinek megmutatták Párizsban tanuló fia arcképét. A mai török, perzsa vagy arabs azonban szívesen megengedi, hogy lefotografálják vagy lefessék. Az ember nem érti, hogy ha a Korán csakugyan tiltja eleven lények lerajzolását, mint ahogy általában mondják, miért festették le magukat India mohamedán uralkodói? Miért ült II. Mohamed egy olasz festőnek? és miért alapított Abdul Hamid szultán, kit bizonyára nem lehet neologista tendenciákkal vádolni, művészeti iskolát és miért rendelte el, hogy a tanulók, ha tanulmányaikat elvégezték, Európába menjenek akadémiát látogatni, művészetükben leendő teljes kiképeztetésük végett? Oly félreértés, mint az arcképfestésnél, forog fenn más dolgoknál is. Gautama fennkölt tana, mely Edwin Arnold angol költőt „Light of Asia” című művének megírására ihlette, a babona, csalás és lámai zsarnokság zavaros tömegévé alacsonyodott le s épp így a rajongás és tudatlanság sok, a Próféta tanaitól teljesen elütő oly dolgot csempészett az Iszlámra, melyet modern teológusok és vallásmagyarázók kereken tagadnak.

Amit az oszmán törökökről mondtunk, az, ha kisebb mértékben is, vonatkozik az orosz fennhatóság alatti törökökre is, ti. a tatárokra. Nem is nagyon örül a zsarnoki módon oroszosító kormány, hogy az Iszlám érintkezésbe került a folytonosan tért hódító kultúrával, minthogy ez kétségtelenül csak akadály lesz azon vidék tervezett bekebelezésében. Mindazáltal azonban a kazáni, orenburgi, bagcseszaráji dél-törökök kis töredékénél is ébredés észlelhető, mely, mint már említettük, teljesen megérdemli figyelmünket. Egy Orenburgban 1904-ben megjelent kis könyvben, melynek címe „Kirima Sziahat” (Utazás Krimbe)⁶ egészen csodálatos dolgokat olvasunk az ottani mohamedánok kulturális haladásáról. E mű szerzője Mohammed Fatih bin Gilman al Kirimi, egy az európai műveltség minden ágában járatos tatár. Utazásának célja az volt, hogy részt vegyen a *Terdzsuman* nevű lap húszéves emlékünnepeén. Azon dél-oroszországi városok és helyek leírásán kívül, melyeket meglátogatott, az egész könyvet átlengő haladási szellem is méltó legnagyobb elismerésünkre. A szerző véleménye szerint a mohamedán papság a fő oka annak, hogy az Iszlám olyan lassan halad előre. Nyomorúságos elmaradottságukban, fanatizmusukban és rövidlátásukban azt hiszik a mollák, hogy az Iszlám ereje a szertartásoknak gyermekes részletességgel való megtartásában rejlik. Ellenségei a modern tudománynak és felfedezéseknek és sikerült is nekik a keleti országokat jellemző konzervativizmustól támogatva a tömeget mindarra nézve, ami nem vallási tudomány, tudatlanságban tartani s becsmérteni mindent, ami Európából jön.

A példa azonban ragadós s így dacára a mollák konokságának, a modern kultúra folytonosan tért hódít a tatárok között is. Oroszország legnagyobb városaiban mindenütt vannak kizárólag tatárok által fenntartott jótékony intézmények. A tatárok által létesített és fenntartott iskolák szintén fényes eredményeket érnek el. Sok tatár ügyvéd és orvos van, sőt még a tatár nők közt is kitűntek többen,

mint tanárnők vagy orvosok. „Szerény véleményem szerint” így ír a fent említett szerző, Mohamed Fatih „a Korán rendelkezései könnyen megegyeztethetők a kultúrával és civilizációval. Szomorú dolog, hogy nincsenek ma olyan ulema-ink, akik lelket tudnának önteni az Iszlámba s összhangzásba hoznák a civilizációval. A mai ulemák csak külsőségekkel bíbelődnek, nem értik meg az Iszlám filozófiai szellemét és ezért nem képesek semmiféle praktikus jót származtatni belőle. Tudatlan papjaink a maguk eszméi szerint magyarázzák az Iszlámot s csak ártanak nekünk, ahelyett, hogy használnának. Ti európaiak ki tudtátok csavarni óriási erőfeszítéssel vallástokat a tudatlan papok kezéből és világosságot árasztottatok szét. Tinektek hitvilágtok saját hatalmatokban van, lelkiismeretetek szabad, értelmek felvilágosodott, minálunk azonban ma is még a papok uralkodnak és nem is kerülhetjük el a romlást, ha példátokat nem követjük s elhagyva az üres formaságokat, ki nem szabadítjuk magunkat a mollák karma közül.”

Még visszatérünk erre a mozgalomra; most csak meg akartuk említeni, hogy még az Oroszország zsarnoki uralma alatt élő tatárok közt is észlelhető a szellemi ébredés. A mozgalom ellensúlyozására Oroszország rászánta magát, hogy Tifliszben egy lapot adjon ki, melynek címe *Sark Ruszi* (A keleti orosz) és azerbaidzsani dialektusban jelenik meg. Az ázsiai oroszság ezen orgánuma úgy tünteti fel a kaukázusi törököket és mohamedánokat, minthogyha ezek az indiai és oszmán hitsorsosoktól teljesen külön választható önálló nemzetiséggé váltak volna, s a legizsibb lelkesedés hangján szól a cár kormányáról. Természetes dolog, hogy ezen nézet szószólóit a többi mohamedánok gyűlölik és kinevetik s úgy tekintenek rájuk, mint aposztátákra s az Iszlám ellenségeire.

Ez a néhány példa, mely az Iszlám új fejlődésének kezdetét jelzi, nem bizonyítja még semmiképpen, hogy a mohamedán hívek legjobb képességük szerint értelmi színvonaluk emelésére, politikai és szociális viszonyaik fel-

élénkítésére és a kultúra előbbrevitelére iparkodnának. Nem, korántsem! Csak azt próbáltuk bizonyítani, hogy hajlandók és képesek a kultúra befogadására s midőn e tekintetben főképpen a törökökről szóltam, azért tettem ezt, mert az Iszlám népei között a törököket támadják leginkább s azt állítják, hogy a modernizálásra teljesen alkalmatlanok. Az indiai és egyiptomi mohamedánoknak haladás iránt fogékony szelleme eléggé ismeretes minden európai olvasó előtt. Ezek hamar meghódoltak Nyugat hatalmas befolyásának s gyakran hivatkoznak rájuk, mert munkáinknak gyümölcsét mutatják. De azért nagy igazságtalanság volna – ha ott nem oly szembeszökő is – azt mondani, hogy a nemzeti fejedelmek zsarnoki uralma alatt senyvedő mohamedánok egyáltalában nem alkalmasak a kultúrára. Ők is megtesznek annyt, amennyit elnyomott állapotuk és szegénységük megenged és annál nagyobb elismerést érdemelnek azért, amit e téren elértek.

Hogy a mozgalom erősödni fog-e és mily nagyra nő meg, teljesen az illető embercsoportok külső és belső viszonyaitól függ. *De minthogy vesztég maradni nem lehet, el kell jönnie valamikor annak az ébredésnek, mely fel fogja forгатni nagybatalmainknak a jövőre vonatkozó tervét Ázsia mohamedánjai közt.*

JEGYZETEK

- ¹ „Der Islam im neunzehnten Jahrhundert” 321. l.
- ² Ilyennek mutatkozik Mohamed Adil Schmitz du Moulin pl. „Istanbul”, „Der Islam”, „Die Greuel de Verwüstung” című műveiben. Jól ismerte Európát s ítélete annál jobban meg-
lep.
- ³ L. a 240. lapot.
- ⁴ Lásd a *Terdzsuman* (mely 1901 óta jelenik meg) 40. számának mellékletét. Ez a lap 6000 példányban jelenik meg s el van terjedve a Krímben, a Kaukázusban, Szibériában, Turkesztánban és Kínában.
- ⁵ Vö. „La Turquie d’aujourd’hui et d’avant quarante ans” (Páris, 1898) című iratomat, 35. l.
- ⁶ A könyv teljes címe: „Kirima Sziahat eszeri Mohammed Fatih bin Gilman al Kirimi”. Tipografija, M. F. G. Karimov. Orenburg, 1904.

II. A reformküzdelmek

Amidőn kétségbe vonjuk az egész Európában elterjedt nézet helyességét, hogy ti. az Iszlám ellensége kultúránknak és alkalmatlan reá, méltán kérdezhetjük mégis: hogy van akkor az, hogy az ázsiai mohamedánok, dacára annak, hogy aránylag oly soká és oly élénk érintkezésben voltak Európával, mégis csak oly kevéssé és oly szórványosan vetették magukat alá kulturális befolyásunknak, hogy politikai és gazdasági hanyatlásuk oly ijesztő mérveket ölt, hogy nem mutat semmi jel arra, hogy egy nemzetté akarnának összetömörülni s hogy a mohamedánságnak immár kétharmada elveszítette egyéniségét idegen uralom alatt?¹ Az e kérdésre adandó válasz tulajdonképpen magában foglalja a mohamedánság egész problémáját s ha folytatjuk azon okok felsorolását, melyek eddig a cél és az eszközök között állottak s amelyek a baj igazi tüneteit mutatják, képesek leszünk körülbelül pontosan megrajzolni az Iszlám jövőjét és elképzelni a jövő nemzedékek mohamedán társadalmát. Nem kinyilatkoztatásszerű jóslatokat, hanem csak száraz és egyszerű tényekre épített ésszerű megjegyzéseket akarunk adni s az eredmények, melyekre jutni fogunk, olyanok, hogy minden értelmes olvasó magáévá teheti őket. Hogy a legtöbb európaít a reformmozgalom lassú és nehézkes haladása meglepi, az természetes s innen ered a kétség, hogy vajon elérhetünk-e egyáltalán kielégítő eredményt? Ha elfogadjuk is, hogy az Iszlám politikai függetlensége nagyon ingatag és valószínűleg pusztulásnak van szánva, a kulturális átalakulásban való kételkedés ezáltal még nincs jogosulttá téve. Az a gyakran idézett mondás, hogy „non datur saltus in natura”, és még kevésbé „in cultura” Ázsiában annyival igazabb, mert ott a lakosság szigorúan konzervatív és mint minden alacsony szín-

vonalú nép, makacsul ragaszkodik régi intézményeihez és szokásaihoz. Ezt még Európa alsóbb osztályaiban is látjuk. Nemcsak a mohamedánság, hanem a brahmanizmus, buddhizmus, sőt még a kereszténység is szenved ezen bajtól Ázsiában. Egyedül Japán kivétel. Amit Japán véghezvitt, azonban nem a buddhizmus érdeme, mert Kína, ahol ugyanaz a vallás uralkodik, még nagyobb ellensége a kultúrának, mint az Iszlám.

Mohamed tanának követői évszázadokon át különválva éltek, rajongásban és saját hitviláguk bámulatában elmerülve, ezt tartva az emberi lét legmagasabb ideáljának s mindent, ami ezen kívül áll, megvetendőnek, gonosznak és hamisnak ítélve. Ezért tehát nem kívánhatjuk tőlük, hogy most egyszerre csodálják és dicsérjék azt a kultúrát, melynek eddig ellenségei voltak. Ez sok volna egyszerre. Az ily hirtelen átmenet ellen a mohamedán büszke önértetének fel kell lázadnia s fel is lázad. Bármennyire meg van is győződve kultúránk felsőbbbségéről, mindig talál oly pontokat az Iszlámban, melyeknek segítségével megakadályozni próbálja a Korán teljes sutba dobását. „A kémiában, mechanikában, csillagászatban, orvostudományban stb. az európaiaknak tág látóköruk van, mondják, de csak azért, mert miránk támaszkodnak; a mi régen élt kutatóink előkészítő munkája nélkül sohasem értek volna el ilyen magaslatot”. Ilyen és hasonló eszmék tükröződnek Emir Szeid Alinak az Iszlámról írt munkájában,² Kasszim Eminnek,³ a kairói törvényszék tagjának d'Harcourt herceg⁴ érveire adott válaszában, a konstantinápolyi Ahmed Midhat Efendi irataiban, Mohamed Adil Schmitz du Moulins előbb említett rapszodikus műveiben s egyáltalában minden munkában, amelyben Európában járt mohamedánok kivédeni próbálják a Mohamed tana ellen intézett támadásokat. A mai mohamedán nemzedék nem támadható meg ezen önértet miatt. Sőt ellenkezőleg, inkább dicséretet érdemelnek, hogy oly sok ízben legyőzték előítéleteiket, hogy a „*kufir*” szó (tagadás vagy a hitetlenek világa) elvesztette

azelőtti bántó, lenéző jelentését s hogy most már lassacskán mégis más irányban kezdenek haladni.

Ha igazságosak akarunk lenni, mindenekelőtt türelmesnek kell lennünk és nem szabad felednünk, hogy nekünk is századokra volt szükségünk, míg a sötét és barbár középkorból, a tudatlanságból és fanatizmusból a világosság és szabadság mai korszakába értünk. Nekünk könnyebbé tette az átmenetet a renaissance meg Görögország és Róma értékes hagyatékai; nekünk a középkor sötét éjszakája után nem kellett semmit sem feláldoznunk, semmit sem elfelejtenünk, míg az Iszlámnak, mely a nemzeti kultúra egy dicső korszakának hagyományaira tekinthet vissza, sértett önérzetét kell legyőznie és sokat kell még felednie, míg a modern kultúra felvétele teljesen sikerül. Vegyük csak például azt az esetet, hogy egy európai társadalomnak kellene lemondania régi kulturális eszméiről és fel kellene vennie, mondjuk a kínai kultúrát, mely szintén kultúra a maga nemében. Vajon könnyen megtörténhetne ez az átalakulás és rövidebb idő alatt, minden nagyobb zavar nélkül? Egyike vagyok azon kevés számú nyugatiaknak, akik szemtanúi voltak a tagadás és önfeláldozás ezen küzdelmének s azt találtam, hogy a reformmozgalom mohamedán előharcosainak önuralma és céltudatossága bámulatra méltó s hogy tévedünk mi európaiak, ha, nem véve tekintetbe az átmenettel járó nehézségeket, hanyagsággal, vagy ami rosszabb ennél, kultúránkkal szemben táplált ellenséges érzülettel vádoljuk őket. Nem lehet ugyanis tagadni, hogy nem is szólva a történeti, faji és bizonyos tekintetben az éghajlati körülményekről, sok okot lehet felhozni, ami mentségül szolgál az Iszlám hódolásának s amit eddig nem vettek eléggé tekintetbe. A pártatlan megfigyelőnek feltétlenül észre kell vennie, hogy a mohamedánoknak mind bennszülött, mind idegen nevelői híján voltak azon komolyságnak, becsületességnek és tehetségnek, mely ezen gondjukra bízott és valójában igen könnyen hajlítható nép eredményes nevelésére és oktatá-

sára szükséges lett volna. Saját magunkon fogjuk kezdeni és meg fogjuk mutatni, hogy kultúránk terjesztői Keleten a legtöbb esetben csupán az anyagi nyereség, területi hódítás és hatalomkiterjesztés reményében cselekedtek s nem a modern kultúra terjesztése, sem Kelet népének a rab-szolgaság, romlott kormányzat és zsarnokság alól való felszabadítása voltak fő fontosságúak előttünk. Minden rokonszenvet csak akkor és ott ébresztett bennünk, ahol érdekeinknek megfelelt. Ezek közismeretű tények s nincs rá szükség, hogy bővebben foglalkozzunk velük. Egyik kormányt sem vezette tisztán a felebaráti szeretet, az alapvető elv mindig ez volt: *do ut des*^{CXIII}. Azt mondják ugyanis, hogy a munkás megérdemli bérét s ha igaz ez a magánéletben, úgy bizonyára nem kevésbé igaz a nemzetek életében is. És igaz is: ha az egyén teljesen becsületesen és jogosan jár el, midőn munkájáért jutalmat követel, megbocsáthatatlan, vagy pláne vétkes cselekedet volna, midőn az állam ugyanezt teszi? *Salus reipublicae suprema lex*,^{CXIV} ezt az elvet gyakran idézzük, mint minden cselekedetünk vezérelvét és sok durva igazságtalanságnak szolgált már mentségül az állam érdeke. Senki sem támadhat meg egy kormányt azért, mert ez egy barbár és félig civilizált ország meghódítása után, jutamát keresi fáradozásainak és áldozatainak s ellenszolgáltatást vár a bennszülettek tanításáért. Ez a kívánság egészen természetes és jogos, de méltányos viszont, hogy csak igazi és hasznos szolgáltatások fejében kívántassék. Ez pedig, sajnos, nem mindig van így. Mindenütt, ahol eddig civilizációnk zászlóját kitűztük, mindenütt, ahol, akár mint jó barát, akár mint ellenség megjelentünk, azt hittük, hogy elég az, ha újtói minőségünkben mindig készek vagyunk bölcs tanácsokkal szolgálni, vagy ha az átalakulás már folyamatban van, előállunk előre elkészített parancsokkal a fennálló bajok megszüntetésére.

Kelet és Nyugat viszonyának behatóbb megfigyelését, a reformra váró elemek faji tulajdonságainak és erkölcsi állapotainak alapos tanulmányozását ritkán tartották szüksé-

gesnek. Elég volt kifejteni a keresztülviendő reformok és újítások programját s azután még csodálkoztunk, ha az ázsiai, a testalkatához képest kelleténél hosszabb, bővebb és nehezebb ruhájában, csak oly bajosan és fáradságosan tudta magát tovább vonszolni. Eredendő hibája volt az európai tanítómestereknek épp úgy, mint a keleti tanítványoknak, hogy a modern tanok nem alkalmaztattak a helyi, faji és erkölcsi körülményekhez s nem tétettek népszerűbbekké. Ha az a sok új szokás és világnézet, mely bizonyára rémes volt a mohamedánnak, kissé vonzóbbá tétetett volna, az átmenet is mindenesetre könnyebben mehetett volna végbe. De Európa sohasem vette magának a fáradságot, hogy foglalkozzék ezekkel a dolgokkal, a keleti pedig nem ért hozzá. A két világ eltérő viszonyait nem vették eléggé tekintetbe s ezen régi hibák következményei alatt az Iszlám, de különösen Törökország, még ma is szenved. Ugyanilyen hibás eljárás jellemzi kulturális működésünket Ázsia minden más országában is, hol nem mint hódítók, hanem mint jó barátok jelentünk meg. A Régi Világ azon részeiben azonban, hol az európai fennhatóság szilárd gyökeret vert, a baj még idővel orvosolható és sokfelé, például Indiában, Egyiptomban, Algériában és Tuniszban máris javulást lehet észrevenni. Ezt a körülményt sokan, talán nem egészen helytelenül, annak bizonyítékeképpen fogják fel, hogy a mohamedánok, magukra hagyatva, nem bírnak elég energiával és képességgel s nyugati országokkal való összeolvadásra és így nem lehetnek el a mi védelmünk nélkül. Ez szomorú jóslat, de hogy teljesen pártatlanok legyünk ítéletünkben, mindenekelőtt azon mohamedán államokra akarunk futólagos pillantást vetni, hol a kulturális haladás már régóta folyamatban van s melynek jövője kiválóan érdekli Európát.

Részletesebben akarok szólni Törökországról és Perzsiáról.

Törökország, melynek szegény testén annyi avatott és avatatlan orvos próbálta már ki ügyességét, melyen meg-

kísértettek már minden képzelhető orvosságot és csodakúrát, első és fő áldozata Európa civilizáló kísérleteinek. Azon sok akadály között, mely a reformmozgalomnak útjában volt, az ország bensőleg rothadt volta foglalja el az első helyet. Egy annyi ellenséges fajtól alkotott és annyi különböző vallásfelekezet kölcsönös fanatikus gyűlöletétől agyonfárasztott birodalomnak, hol az uralkodó elem csak fegyveres erő segítségével volt képes fenntartani magát, a kulturális átalakítás mindenképp emberfeletti feladat lett volna, még akkor is, ha a szomszéd államok barátságos érzületűek lettek volna s nyíltan segédkeztek volna az ország reformálásában. De Törökországnál éppen ellenkezőleg állott a dolog. A népesség egyes töredékei mindig háborúban állottak egymással, sőt még az úgynevezett Arany Korszak alatt is, a kormánynak mindig résen kellett lennie a belső és külső ellenségeivel szemben, mert sem az egyik, sem a másik nem volt megelégedve Törökországgal, és mind a kettő csak a maga javát várta az ország bomlásától. Nem szabad felednünk azt sem, hogy a törökök harcias törzse jobban értett az országalapításhoz szükséges tűzfegyverekhez, mint az ország fenntartásához megkívántató békés szellemi fegyverekhez. Törökországban tehát a hanyatlás igen korán mutatkozott s amely arányban nőtt a külső veszély, oly mértékben nőtt a keresztény vagy egyéb centrifugális elemek titkos vagy nyílt ellenállása is az ország belsejében, olyannyira, hogy az ottomán birodalom a XIX. század eleje óta csakis múltjának presztízse és különböző ellenfeleinek széthúzása folytán volt képes fenntartani magát. E korai korszak reformkísérletei elszigetelt erőfeszítések voltak a tömörülésre vagy pedig nyugati országok biztatására keletkezett, váratlan reformáló s modernizáló mozgalmak, minden határozott cél és tárgy nélkül. Az állam és társadalom teljes újjászervezése nem volt soha komolyan tervbe véve, mert jól tudták a hatalmak, hogy a talaj nincsen még elegendőképp előkészítve, nem volna alkalmas az idegen növénynek s hogy az nem

tudna megélni benne. A reformmunka mindezáltal haladt tovább s halad tovább most is. Az oszmánok természeti tulajdonságainak, nevezetesen benső sugallatának és a hatóság iránti vak engedelmességének köszönhető, hogy az idegen kultúra tanai itt-ott mégis elterjedhettek és szellemi téren legalább annyi változás volt tapasztalható, hogy a török társadalom jobb osztályai mintegy bástyát alkottak Kelet és Nyugat között és hogy mindazon ázsiai mohamedánok között, akik függetlenségüket megőrizték, a törökök tekinthetők a legelőbbre haladottnak a kultúra útján. Egész más lett volna azonban a törökországi reformmozgalom eredménye, ha az ott uralkodott faji zűrzavar helyén egységes nemzeti állam uralkodott volna s ha az Európából feléjük nyújtott kéz, ahelyett, hogy még jobban szétszórta és zavarta volna, inkább egymáshoz segítette volna őket és előmozdította volna haladásukat.

A törökországi reformkísérlet balsikerének okaképpen elsősorban a szigorúan autokratikus és abszolút kormányformát akarom felemlíteni, mely, tekintetbe véve az állam belső bomlását és azon tényt, hogy az ázsiaiak a patriarchális kormányformához vannak szokva, bizonyos körülmények közt virágozhatott volna, ha az ügyek élén oly fejedelem állott volna, aki bírja az ország boldogításához szükséges tulajdonságokat: beható ügyismeretet, hazafiaságot, bölcsességet és önzetlenséget. Az ország szerencsétlenségére azonban ez nagyon ritkán volt így Törökországban. Azon egész idő alatt, míg Törökországban a reformkísérletek folytak, csakis Mahmud szultán^{CXV} alatt terveztek komolyan gyökeres változásokat az ország belső állapotának átalakítására. Ez az uralkodó őszintén meg volt győződve a reformok szükségességéről, de tervei akadályokra találtak mindenütt, az országban éppen úgy, mint azon kívül s azon reformok, melyeket végül mégis keresztülvitt, csak vasakatának és jellemzilárdságának tulajdonítandók. Midőn Rifaat pasa házában időztem, ki a szultán különös barátságát élvezte, egészen csodálatos bizonyíté-

kait láttam annak, hogy még udvari körökben is mily ellenséges a hangulat a megkezdett reformokkal szemben. Így például valami Szunbul Hanim, a befolyásos Khaznadarusza (kincstárnoknő), és első kedvenc, a molláktól támogatva titkos mozgalmat indított a reformok ellen, de életével lakolt fanatizmusáért.^{CXVI} Mahmud szultán azonban a titkos ellenségeskedés dacára is rendületlenül megmaradt szándéka mellett. Utódja, Abdul Medzsid szultán,^{CXVII} egy jószívű ember, nem bírta apja éleslátásával. A megkezdett reformkorszak folytatódott ugyan, de a nyugati hatalmak által a törökökre erőszakolt újítások csak merő látszat voltak. A hiszékeny Európa ki volt játszva egy kis időre s midőn szemei ismét kinyíltak, annál nyomatékosabban kívánta az ígért újítások behozatalát. Erre Törökországnak is el kellett ismernie tehetetlenségét. Egy szempillantás alatt nem lehet egy társadalommal elfelejtetni mindazt, amit századokon át szeretett s rávenni arra, hogy a dolgoknak előtte idegen, eddig gyűlölt új rendjébe beleegyezzen. Európa csatlakozott; még a megmaradt kevés jóbarát is elfordult Törökországtól és Abdul Aziz, e képtelen és gyenge elméjű fejedelem uralkodása alatt a zavar oly fokra hágott, hogy Törökország fő-fő ellensége könnyen oly csapást mérhetett volna rá, mely örökre megbénítja és nagyon bizonytalanná teszi ázsiai birtokait is. Abdul Hamid szultán, ki ezen szörnyű zűrzavar közepette lépett a trónra, mindent megtett Törökország értelmi és anyagi helyzetének emelésére, ami hatalmában állott. Ő őszintén az ország és népe javát akarta, de kora nem kedvezett neki s voltak nevelésének és egész egyéniségének egyes árnyoldalai, melyek teljesen lehetetlenné tették, hogy a reform művét oly módon folytassa, ahogy az időközben felmerült körülmények szükségessé tették. Szinte csodaszámba megy, hogy van még elég ereje a fennmaradáshoz ennek a szegény országnak, mely pénzügyileg már régen tönkrement s a szerencsétlen háborúk folytán továbbra is súlyos adósságokba van merülve. A romlás szélén is megvolt

azonban az egész világtól üldözött és rágalmazott Törökországnak az az ereje, hogy azon szomorú korszakban, melyen néhány évtizeddel ezelőtt átment, nemcsak nyugalommal viselte szerencsétlen sorsát, hanem bár lassú, de állandó haladást fejtett ki a kultúra útján s megmutatta ezzel, hogy csodálatra méltó kitartással bír.

Ezen körülmények között méltán kérdehetjük, hogy vajon egy más kormány, vagy még inkább a szultán hatalmának megszorítása és liberális intézmények nem lettek volna-e üdvösebbek az országra, mint azok a csupán ideig-óráig segítő szerek, melyeket a nyugati hatalmak ajánlottak mindig a baj orvoslására. Bajos dolog egyenes választ adni erre a kérdésre, mert oly kísérletről van itt szó, melynek végső eredményét nem lehet előre látni. Ami a hatalmak állásfoglalását illeti a törökországi liberális mozgalmakkal szemben, becsületes és jóindulatú támogatást az európai kormányok részéről alig lehetett volna várni, mert majdnem valamennyi országnak, mely Törökországgal érintkezésben van, nemcsak gazdasági, hanem politikai érdekei is kockán forognak Keleten. Törökország sok vidéke a világ legszebb, leggazdagabb és legtermékenyebb vidékei közé tartozik és ámbár az európai hatalmaknak ma már nem kötelességük keresztes hadjáratot indítani Kelet ellen, egyikük sem habozna mégis alkalom kínálkoztával elfoglalni vagy anektálni egyik vagy másik, a török birodalomhoz tartozó provinciát. Így tehát a valóságban Törökország kénytelen maga küzdeni magáért, márpedig mind a népesség ázsiai szelleme, mind a szultán hatalmának abszolút karaktere hatalmas akadály minden komoly önvédelmi kísérlet előtt.

Igaz ugyan, hogy a mai török nemzedék a becsületes és hazafias Midhat pasa^{CXVIII} vezérlete alatt megkísértette alkotmányt és parlamentet szerezni Törökországnak, elenyésztetni a faji nehézségeket egy politikailag egységes oszmán társadalom alapításával és a szultán hatalmának korlátozásával, de Anglia kivételével egy európai hatalom sem bátorította vagy támogatta Midhat pasát ezen terv keresztülvite-

leben. Tekintetbe véve továbbá a keresztények és mohamedánok közti évszázados szakadékot és nem feledve azon elnyomást, melyet a raják uraik keze alatt szenvedtek, az urak és alattvalók közti ellentét barátságos rendezése alig volt elképzelhető, sőt még egymás kölcsönös megértésére sem lehetett számítani a két párt között, minthogy a keresztény népességet a nyugati országok alkalomadtán többször kifejezett részvéte és anyagi és erkölcsi támogatása is elégedetlenségre sarkallta és ami több, a görög, román, szerb és bolgár elemek sikeres szeparatista és forradalmi mozgalmai az örményeket, albánokat, szíriaiakat, sőt még a mohamedán arabokat is állandó nyugtalanságban tartotta. Az ottomán birodalom jövője semmiképp sem valami biztató, sem nem veszélytelen, mindezáltal azonban az elfogulatlan szemlélő kénytelen megvallani, hogy *a veszély kisebb lett volna, ha a török kormány hamarabb felébredt volna bódultságából, komolyabban nekilátott volna a modern kultúra útján való haladásnak és a nemzeti török elem erősítése által gyarapította volna az alapítása első korszakában annyi próbát oly fényesen kiállott hatalmat, mely hasonló körülmények között bizonyára megint épp oly dicsőséges tudott volna lenni, minthogy a törökök hadi és politikai ügyesség dolgában most is felülmúlják az összes többi mohamedánokat és minden időben megmutatták, hogy hatalmukat kiváló ügyességgel tudják megalapítani.*

Most azonban egészen másképp áll a dolog. Az alsóbb osztályok, melyeket a folytonos hadi szolgáltatások egészen megfosztottak már életerejüktől, többet szenvedtek, mint az ország bármelyik eleme. Elvesztették régi beolvasztó képességüket és amily arányban szétmorzsolódnak a régi birodalom országrészei, oly arányban nő az ottomán szegénysége és most, hogy az egységes nemzetiség eszméje felmerül még a nem török mohamedánok között is, Törökország nem rendelkezik a vezetéshez szükséges erővel és hegemoniával.

Perzsiában még rosszabbul állanak a dolgok. Itt az iráni nemzeti elem alkotja a többséget s az ország északnyugati részében lakó törököket a síta szekta közös láncá kapcsolja össze. Értelmi képességüket tekintve a perzsák előbbre valók a törököknél s a kulturális múlt emlékének elég erősnek kellene még lenni, hogy a modern kultúrában való haladásra készítse őket. De mit használ mindez? Perzsiát az asiaticismus ősi szelleme még jobban fogva tartja, mint Törökországot s dacára az árják sokat emlegetett erejének, jobban hozzátartozik Ázsiához, mint a szláv, görög és albán elemektől teljesen áthatott ottomán Törökország. Kétségtelen azonban, hogy Perzsia eddigelé még nem mutatott komoly és őszinte igyekezetet a modern civilizáció útján való haladásra; nincsen semmi, ami arra mutatna, hogy az uralkodó s a nép felismernék a politikai bomlás veszélyét és komolyan keresnének eszközöket a baj elhárítására. Az a kevés modern intézmény, mely az államba és társadalomba bevezettetett, mind hamis és hazug. Elejétől végig mind önámítás és hazugság az s a betörni akaró hódítót nem fogja tervei keresztülvitelében megakadályozni. Dacára az Európával való egy évszázadnál régibb diplomáciai érintkezésnek, kultúránk nem gyakorolt jóformán hatást még a perzsa társadalom legmagasabb osztályaira se. Perzsia, a kontinens belsejében való fekvése következtében, távol a Keletet és Nyugatot összekötő fő közlekedési vonalaktól, még a XIX. században is alig érezte Európa közvetlen befolyását. Csak fuvallata a nyugati kultúrának jutott el idáig és míg egyrészt a Szasszanidák rég eltűnt kulturális korszakába vetett büszke önhittség még most is nagyon mélyen gyökerezik a nemzet szellemében ahhoz, hogy átlássák a változás szükségességét, addig másrészt az ország önkényes kormányzása által okozott szegénység, fejetlenség és nyomor annyira nagyok, hogy csak keveseknek van annyi energiájuk, hogy a jövőre is gondoljanak. Egyik napról a másikra élnek csak s elszántan várják, hogy mi fog következni. Hacsak csoda

nem történik – csodák pedig nem igen fordulnak már elő mai napság –, kevés idő választja el Perzsiát a politikai megsemmisüléstől. Ami pedig a népet illeti, ennek jövője még reménytelenebb, mint szomszédjáié, az afgánoké, kiket egy arra termett buzgó hódító már korábban felrázott álmukból és akik szűz erejükkel és bátorságukkal nemzeti függetlenségüket tovább fenn fogják tarthatni hegy-völgyes hazájukban, mint nyugati szomszédai.

Dacára az ország nagy természeti gazdagságának és a nép fényes értelmi képességeinek, Perzsia alacsonyabb színvonalon áll ma, mint állott a XIX. század elején. A Törökország kormányzatába, hadseregébe, közintézményeibe és társadalmi életébe behozott különféle újításokból Perzsia nem tud felmutatni egyet sem. Az irodalom, mely pedig valamikor oly nagy termékenységet fejtett ki, szintén nyugvóponthoz jutott. Európai művek fordításai ritkák s míg a törököknek egészen jelentékeny napisajtójuk van, mindeddig egyetlen egy perzsa napilap sem tudott magának számottevő elterjedtséget kivívni. Néhány újság, pl. az *Ibtijadz* (Szükség), *Ferbheng* (Tudomány), *Nasszrije* (A Győztes) nem sokkal megjelenésük után el is tűnt megint, míg mások, pl. az *Iran Kemal* (Tökéletesség), *Ebed* (Szokás), *Ruznamei Terbijet* (Nevelésügyi Ujság), *Ittila* (Kutatás) és *Seref* (Nemesség) vagy megszűntek szintén, vagy pedig csak igen kevés olvasójuk van s így korántsem gyakorolnak a nagy tömegre akkora hatást, mint a török, indiai vagy egyiptomi sajtó. Rosszabbul áll még a dolog az iskolákkal. A teheráni *Dar-ul-Ilm*-on (egyetemen) kívül, ahol orvosi és haditudományokat meg nyelveket tanítanak, nincsen az országban egyetlenegy említésre méltó modern rendszerű tanintézet sem s akik európai iskolákba akarnak járni, kénytelenek a maguk költségén Európába vagy Indiába utazni. Ily körülmények között azután nem lehet sokat tenni Perzsiában a haladás és reformmozgalom érdekében. Kultúraterjesztő működésünk ott nemigen hagyott nyomokat maga után. A tudatlanság, rossz kormányzat és

apátia sötét éjszakája ül az országon és csoda volna, ha Perzsia meg tudna menekülni a végső romlástól.

Mindebből világos, hogy az ázsiai mohamedán országok politikai viszonyai tekintetében nagy és fontos változások előtt állunk. De erre még visszatérünk; elég legyen e helyen annyit mondanunk, hogy a kormányzati rendszer megváltozása magában kevés hatással volna addig, míg az uralkodók rá nem szánják magukat arra, hogy másképp bánjanak a néppel s amíg e mondás igazsága: *a capite foetet piscis*^{CXIX} méltán tartható a hanyatlás fő okának.

JEGYZETEK

¹ Az egész világ összes mohamedánjainak számát nehéz felbecsülni, minthogy e hit követői Ázsiában is és Afrikában is csak azon vidékeken számláltattak össze, melyek idegen uralom alatt vannak. Idegen uralom alatt van tehát Indiában 62,458.061, Oroszországban 13,889.421, Kínában körülbelül 20,000.000, a hollandi kolóniákban 15,000.000, ami összesen 111,347.482 lelket tesz ki. Ezenkívül van Törökországban körülbelül 25,000.000, Perzsiában 9,000.000 és Afganisztánban 5,000.000, amiből kitűnik, hogy több mint kétharmada az igazhitűeknek idegen fennhatóság alatt áll.

² L. „Az Iszlám szelleme” című művét.

³ „Les Égyptiens, Réponse á la Cour d'Appel du Caire”,

⁴ „L' Égypte et les Égyptiens” par le Due d'Harcourt. Párizs 1893.

III. Mohamedán uralkodók zsarnoksága

Minthogy a szerencse sok keleti mohamedán fejedelemmel hozott érintkezésbe és hosszas együttlétbe, kötelességemnek tartom, hogy felhasználjam tanulmányaim során az ezen kivételes alkalmakkor szerzett tapasztalataimat. Különösen fel akarom hívni a figyelmet az Iszlámhoz tartozó királyi személyiségeknek a néphez való viszonyára és azon hatásra, melyet minden a kormányzat módszerének megváltoztatására irányuló terv rájuk gyakorol. Midőn mi Európában szultánról, sahról, emírről vagy kánról beszélünk, általában egy abszolút jogokkal és autokratikus hatalommal felruházott fejedelmet képzelünk magunknak, ki vezérei, miniszterei és tanácsosai segítségével kezében tartja a kormányzat gyeplőit, szívéen viseli népe jólétét és hajlik a jó tanácsra. Meglehet, hogy régi időkben voltak ilyen uralkodók Ázsiában, de ma már aligha vannak. Zsarnokság, despotizmus, gőg és mérhetetlen hiúság jellemzi legtöbbjüket. Alattvalóik jóléte vagy baja teljesen alárendelt kérdés személyes élvezeteik és gazdagságuk mellett – még inkább, mint minálunk volt a középkorban; minálunk ugyanis a pápa egymaga volt Krisztus földi helytartója, míg az Iszlámban minden uralkodó megköveteli az „Isten földi árnyéka” címet és azt állítja, hogy Mohamed egyenes leszármazója. Valahányszor európai lapban török vagy perzsa miniszterről vagy államköltségvetésről olvasok, nem tudom megállni, hogy ne mosolyogjak, mert tudom, hogy az előbbieket csak uruk parancsát teljesítő szolgák, ami pedig a költségvetést illeti, ez pusztán képzelődés, mert minden jövedelem az uralkodóé, ki magát az ország minden vagyona jogos birtokosának tekinti, s jaj annak a miniszternek, aki vonakodnék urának bármily pénzüsszeget az államkincstárból rendelkezésére bocsátani. E szó

„államkincstár” egyértelmű ezzel, hogy: „*padisah mali*” (a padisah tulajdona) s mindaz, amit civillistáról, fejedelmi birtokokról, hercegi és hercegnői járadékokról hallunk, üres beszéd, mert amit a középkorban Nyugaton ez alatt értettek, hogy „*le roy le veult*”,^{cxv} ma is alkalmazható bárhol Keleten. A szultán szabadon rendelkezik az állami bevételekkel, kinevez magas rangú tisztviselőket s osztogat kegyeket tetszése szerint, gyakran egy nap nevez ki több generálist, ezredest és egyéb magas méltóságokat, anélkül, hogy a hivatalos lajstromokba bevezettetné s talán csak egy vagy két ízben fizeti ki nekik illetményeiket. Csakis a látszat kedvéért és hogy Európa szemeiben modern uralkodónak tűnjenek fel, ereszkednek le egyes közkeletű kifejezések és hivatalos formák használatáig s tartják fenn a miniszteriális budget komédiáját. Alig szükséges mondanunk, hogy a közvagyon ezen önkényes eltulajdonítása ellenkezik az Iszlám elveivel. A kalifátus első napjaiban a kalifa nem gyakorolhatott előjogokat az államkincstárban¹ s kiadásait a lehető legszigorúbban ellenőrizték, ezt a szokást azonban már a szultánság első korszakában elhagyták.

Mindezeket a visszaéléseket Európa rendszeresen ignorálta és annyira meg hagytuk magunkat csalni, hogy *al pari*, azaz mint másainkra tekintettünk ezen keleti hatalmasságokra. Ugyanez a hibáztatandó viszony jellemzi Kelet és Nyugat uralkodóinak egymással való politikai érintkezését is. Nagyon bőkezűek vagyunk hangzatos címeknek török és perzsa uralkodókra való halmozásában, ők mind mint császárok, királyok és felségek szerepelnek minálunk, míg Törökországban és Perzsiában a keresztény kormányfőket nem nevezik „*sevket*”-nek (felségnek), hanem „*basmet*”-nek (vadság, büszkeség), amely jelző rabló állatokra épp úgy használható. Ez a címkérdés természetesen jelentéktelen, de mégis rá akartunk mutatni arra, hogy nem-mohamedán uralkodóknak illetően kicsinylése nem a Korán parancsán alapul s könnyen el volna kerülhető, minthogy Törökország is, Perzsia is függ

Európától. Ami keleti fejedelmeknek nyugati uralkodókkal való személyes érintkezését illeti, ez, legalább Törökország részéről, az utóbbi években elég élénk volt. Európai császárok, királyok, hercegek és hercegnők gyakran tettek látogatásokat a boszporuszi udvarnál, de kivéve Abdul Aziz szultán utazását Európán keresztül az 1868-i párizsi kiállítás alkalmából és Naszreddin sah meg a fia utazásait, mindeddig egy szultán vagy fejedelmi herceg sem viszonozta udvarainknál a látogatást. Abdul Medzsid szultán azonban meg tudta törni a jeget. Ő volt az első kalifa (Mohamed törvényes képviselője), aki keresztény hercegnőnek nyújtotta karját s az a finom modor, mellyel 1858-ban egy orosz nagyhercegnőt a kandilli-i kioszk kertjein át vezetett, csodálkozást keltett mindenfelé. Fia, Abdul Hamid szultán még felülmúlta őt ebben. Az udvarnál megjelenő európai nőkkel szemben tanúsított lovagias viselkedése és a nála oly gyakran megforduló királyi vendégek iránt mutatott szeretetreméltósága méltó elismerésre találtak. De a barátság mindezen kifejezéseiben az őszinteség és szíveség alaphangja hiányzott. Csak hivatalos udvariasság volt ez, melynek oka az Európa nagyobb hatalmától való nem teljesen alaptalan félelem volt. A barátságos gazda azért jól tudta, hogy a keresztény Nyugat az egész idő alatt csak Törökország bomlását és trónjának bukását lesi.

Ugyanilyen gyanakvó, feszült és hideg a viszony a keleti fejedelmek és saját főuraik között, de még a közvetlen körükben lévő úgynevezett bizalmasaikkal szemben is. A tisztelet és megbecsülés álarca alatt aggodalom és félelem lappanganak s a nagyhangú címek és képmutató dicséretetek alatt fondorlatok és cselszövések rejtőznek. Kölcsönös bizalomról szó sincs. Nem csoda tehát, ha a szultán, sah vagy emír, aki állandóan félti trónját és életét, gyanakvóvá válik mindenkivel szemben, mindenütt veszélyt szimatol s nincs se éjjele, se nappala. Jól emlékszem még, hogy Naszreddin sah mily óvatosságot fejtett ki lefekvése előtt még dzsadszerudi vadászkastélyában is, vagy teheráni

palotájában – ő, aki előtt mindenki reszketett. Nem csodálkozom tehát azon, hogy Abdul Hamid szultánt, ki tudvalevőleg igen félénk, egész éjjel katonai őrség őrzi s hogy felriad a legkisebb zajra. A gyenge és beteges Muzaffareddin, Naszreddin sah fia és utóda, még jobban szenved a szakadatlan félelem miatt és csak azon keleti fejedelmek tesznek kivételt ezen szabály alól, akik nemesekre hagyják a kormányzást vagy pedig, akik energikus és bátor férfiak, mint pl. II. Mahmud szultán, Doszt Mohammad kán és Abdurrahman, kiknek személyisége és elszántsága elég erős volt ahhoz, hogy megreszkettesse az egész világot.

Mi itt Európában nem vagyunk képesek fogalmat alkotni magunknak ezen keleti despoták határtalan féktelenségéről. Naszrullah buharai emír pl., hazatérőben pénteki imáiról a mecsetből, erőszakkal szokta elrabolni atyjuk oldaláról az ifjakat s palotájában fogva tartá és meggyalázta őket. Ha pedig valami gazdag kereskedő vagyona által figyelmét magára vonta, kész volt az illetőt börtönbe vetni, kirabolni és kivégeztetni. Naszreddin sah egy ízben majdnem megtette ugyanezt Teheránban, de az áldozatra szánt ember menedéket talált az angol követségen. A régi időben Törökországban is sok gazdag örmény bankárt kivégeztek s javaikat elkobozták. De az udvaroncok és hivatalnokok rosszabbak voltak még maguknál az uralkodóknál. Tudok rá esetet, hogy alkut kötöttek az áldozattal s ez még örült, ha birtokainak egy kis töredékét sikerült megmentenie. Sokat lehetne beszélni a keleti uralkodók lelki életéről s népük iránti magatartásáról, hogy bebizonyítsuk, hogy gyakran a körülmények hatalma tette őket némelykor akaratuk ellenére zsarnokokká s a legféktelenebb önkény kegyetlen eszközeivé.

Ha ezen autokratáknak alkalmuk lett volna karakterüket a külső világgal való szabad érintkezésben kialakítani s megfelelő nevelés által gyarapítani ismereteiket, ama fényes szellemi adományok mellett, melyekkel minden

keleti rendelkezik, kétségtelenül jobban meg tudtak volna felelni vezetői kötelességeiknek. De az ember alig hiheti, hogy milyen elhanyagolt e hercegek neveltetése még ma is. Az a szomorú leírás, melyet Ahmed Szaib Efendi nyújt: „A hanyatlás okai” című röpiratában,² szóról szóra igaz. Azon tizennyolc Oszmán-házbeli herceg körül, kiket ez a röpirat említ, nincsen – talán Jusszuf Izzeddin-en, néhai Abdul Aziz^{CCXI} szultán fián kívül – egy se, kinek rendes nevelésben lett volna része. A Kadzsar uralkodóház számos hercege sem részesült jobb sorsban. Tudatlanság, féktelenség a fő jellemvonása valamennyiüknek. Így van ez most s így volt régebben is. Ifjúságukat élvezetek és mindenféle kicsapongások között töltik egy fanatikus és romlott szolgahad s a háremek fondorkodó lakói között. Senki sem biztatja őket a tanulásra vagy arra, hogy komolyabban fogják fel az életet s a trón jövődő örököse nem tud többet állásának fontosságáról, mint társai, nem ismeri kellőképp még az irodalmi nyelvet és hazája történetét sem s a modern tudományokban teljesen járatlan. Abdul Medzsid szultán tudott valamit franciául, de teljesen tudatlan volt a földrajzban, történelemben és hazája irodalmában. Fia, Abdul Hamid szultán,^{CCXII} aki most van a trónon és a legélesebb eszű keleti, akit valaha ismertem, még kevesebbet tanult s természetes eszének kell pótolnia sok hiányt. Resad Efendi herceg,^{CCXIII} a trónörökös nincsen korántsem oly eszes – nála, úgy látszik, a perzsa nyelv iránti szeretet pótolja a többi képességeket.

Néhai Naszreddin perzsa sah dicséretre méltó kivétel volt, mert európai kultúra tekintetében ő volt egyike az elsőeknek az országban. Már ifjú korában megismerkedett az európai kultúrával, örmény barátja, Malcom kán s udvari orvosai, Cloquet, Polak és Tholozan doktorok révén. Az afganisztáni emír, Abdurrahman is igen tehetséges volt s mélyen belepillantott az ázsiai mohamedánság s Európa politikai viszonyaiba. Lehetséges, sőt valószínű, hogy régi időben a mohamedán hercegek gondosabb nevelésben

részesültek és a szó keleti értelmében értve a dolgot, nagyobb fokát érték el a kultúrának. Így találjuk Közép-Ázsiában Baber Mirzát, Mehemed Szalih herceget, Husszein Mirza Baikarát és Abulgazi kánt; Indiában Humahunt és Akhbart, kik fényes értelmi adományaik és uralkodói erényeik által tűntek ki, az ottomán uralkodók között pedig Hódító Mohamed, Szelim és Törvényhozó Szolimán szultánok kiváló költők voltak: az előbbi állítólag görögül és latinul is tudott.

Bármily tökéletesek voltak is azonban ezek az uralkodók, tekintve szokatlanul magas állásukat s azt a majdnem isteni tiszteletet, mely a korona hordozójának kijárt, nehéz lett volna nekik visszatartani magukat attól, hogy autokratikus hatalmukkal vissza ne éljenek. Még Európában is mennyi küzdelembe került, míg az uralkodók némelyikét, kit magas állásának fénye megvakított, meg lehetett győzni arról, hogy az ő tekintélyének is vannak határai, hogy óvatoskodni kell a határok átlépésétől, más szóval, hogy a királyok vannak a nép számára s nem a népek a királyok számára – képzelhetjük tehát, mily nehéz lehetett s mily nehéz még most is megcsonkítani keleti uralkodók hatalmát. A Régi Világ mindig a zsarnoki szeszély és kegyetlen despotizmus székhelye volt. A szabadság a civilizációnak és felvilágosodásnak következménye, Ázsia pedig sohasem ismerte az emberi szerzemények ezen legszebbjeit; az önbecsülés világa Nyugaton kelt fel először, dacára a régi mondásnak: *ex oriente lux* s a szabadság fája sohasem virágzott ázsiai földben. Szomorú, de igaz, hogy mindeddig az ázsiai nem vágyakozott politikai szabadság után s ezt az ajándékot haszontalannak és veszélyesnek tartotta; mindig félt tőle, mint ahogy a gyermek fél, ha elveszti apja védelmét. Éppen úgy, mint ahogy a középkori európai szörnyűnek és megengedhetetlennek találta volna, ha neki kellett volna meghatároznia uralkodója háztartási kiadásait, megállapítania a kormányhoz való viszonyát szabályozó törvényeket és eldöntenie oly kérdéseket, mint amilyenek a had-

sereg nagysága, a külállamokkal való viszony vagy egyéb, a modern alkotmány keretén belül eső dolgok – éppen úgy a mai keleti is óvatosan elkerül minden beavatkozást a padisah ügyeibe, sőt bűnnek is tartja bírálgatni az ő istentől kirendelt urának tulajdonságait és cselekedeteit.

E szempontból tekintve az alkotmányos kormányzat rémesnek tűnik fel minden keleti uralkodó szemében és könnyen meg tudjuk érteni, hogy Feth Ali sah azt kérdezte az angol nagykövettől, Sir John Malcolmtól, hogy hogy nevezheti magát királynak az ura, minthogy a parlament annyi száz tagjának engedelmeskedni köteles? Feth Ali sah unokája, Naszreddin sah hasonlóan nyilatkozott előttem, midőn a francia köztársaságot szörnyűségnek és gyalázatnak nevezte. Törökország későbbi szultánjai kivétel nélkül mind a régi török rendszerben találták fel a kormányzás legmagasztosabb ideálját. Mutsuhito japáni császár szép példája, mellyel 1889-ben saját jószántából alkotmányt adott népének s lemondott személyes jogairól, eddig még nem talált követőre a mohamedán uralkodók közt. A XIX. század többi ázsiai uralkodóinak nem volt meg sem a kedvük, sem a képességük ahhoz, hogy uralkodói jogukat megegyeztessék az idők kívánalmaival és liberális engedmények útján egy a kor szellemének s a gondjukra bízott nemzetek szellemi és anyagi haladásának jobban megfelelő kormányformát teremtsenek meg. A külső formák csak Nyugat kijátszására valók, mert még Törökországban is, mely pedig a leghaladottabb a független mohamedán országok között, a miniszterek a valóságban csak bábok a szultán kezei közt. Ha az ún. *vizír*-ek egyike elég merész volna egyéni akaratát kifejezni, azonnal elbocsáttatnék, mint ahogy láttuk Khaireddin pasa, Kemal pasa és mások esetében, akik pedig modern nevelésük következtében sokkal helyesebben tudták felfogni az ügyek állását, mint maga a szultán.

Perzsiában még a látszat fenntartását sem tartották szükségesnek. Itt a miniszterek a *valet de chambre* szerepét ját-

szották s teljesen megfeleltek állásuk méltóságáról. E szó: *vizír* eredetileg teherhordót jelent, vagyis olyan valakit, aki urának az állam terhének hordozásában segítségére van; a mohamedán uralkodók azonban csak oly terhek hordozását engedték át vizíreiknek, melyeket magukra nézve kellemetleneknek ítélték. Szeszély, cselszövések, hiúság és gőg szabályozzák náluk az állam legfontosabb ügyeit; ennek aztán szívesen feláldozzák a becsületes és igazán tehetséges minisztert is, amilyen volt pl. Mirza Taki kán, aki Veziri-Kebir (nagyvezér) név alatt ismeretes és aki komolyan szívére vette Perzsia kormányzatát s akit hálából buzgalmaért Naszreddin sah megöletett.

Perzsia, mely a mai évkönyveinkben államként szerepel s udvarainknál diplomáciai követségekkel képviselteti magát, most sem bír még, mint már jeleztük, rendezett törvényekkel avagy állami gépezettel. A királyon kívül senkinek sincsenek jogai, az ő tekintélye pedig korlátlan és hasonlít egy turkomán szirdar vagy főnök hatalmához az alatta lévő sátorlakók fölött. Belsőleg tehát nem nagy változás történt, amióta a kadzsar főnök, Aga Mehemed kán elsőnek vette kezébe a kormány gyeplőit. Az ország kormányzata a lehető legrosszabbul vezettetik; a hivatalokat a legtöbbet ígérő nyeri el s a szegény gazdák, kereskedők és iparosok méltán tekintenek úgy a felettük lévőkre, mint lelkiismeretlen zsarnokokra és elnyomókra, akik ellen nem lehet védekezni. Így volt ez régen és így van ez ma is és mert a perzsák nagyon jól tudják, hogy országuk zsarnoki kormányzata mily reménytelen és rossz, azért akarták kezdetől fogva megtéveszteni Európát az állapotok hamis színben való feltüntetésével és annak hirdetésével, hogy a sah uralma a rend és igazságosság mintaképe.³

Hiába dicsőítik a mohamedán moralisták és történetírók egyik vagy másik régi uralkodó igazságosságát, egyenességét és pártatlanságát, hiába festik az Arany Korszak békéjét és boldogságát oly rózsás színekben s írják le oly szép metaforákban. Azok, kik beható és elfogulatlan tanulmány

tárgyává tették Kelet népének és viszonyainak, a társadalmi és politikai szerkezetnek, az úr és alattvaló közti viszonyoknak tanulmányozását, bajosan fogják elhinni, hogy más állapotok voltak valamikor Keleten és hogy az emberiség ott régen a rendnek és igazságosságnak elfogadható fokát élvezte, oly értelemben, ahogy a kulturális élet ezen alapelveit mai napság értjük.

Az Iszlám az úgynevezett Vatki-Szeadet,⁴ azaz a „Boldogság kora”-beli uralkodóknak rendkívüli erényeket és igazságszeretetet tulajdonít. Azt mondják az első kalifáról, Abubekr-ről, hogy megválasztása után így szólott a néphez: „Óh nemzet! megválasztottatok kalifává engem, a legméltatlanabbat közöttetek. Támogassatok addig, míg cselekedeteim igazságosak lesznek. Ha nem lesznek azok, figyelmeztessetek engem és utasítsatok kötelességem teljesítésére. Csak az igazság kívánatos, a hamisság megvetendő. Azok, kik a ti szemetekben erősek, énelőttem gyengék s akiket ti hatalmasoknak tartotok, az én szememben erőtlének. Minthogy én vagyok a gyengék támasza, addig engedelmeskedjete nekem, amíg én engedelmeskedem a seriat-nak (isteni törvénynek). De ha azt látnátok, hogy eltérek, bár a legcsekélyebb részletben is ettől a törvénytől, nem kell többé engedelmeskednetek nekem.” Omar kalifa állítólag szintén ezt mondta egyszer egy nyilvános beszédében: „Ó, igazhitűek! Ha szavaimban vagy tetteimben a legkisebb tévedést vagy az igazságtól való eltérést fedezitek föl, mondjátok meg nekem.” Erre így kiáltott fel, kezét kardja markolatjára téve valaki: „Ó, Omar! Ha ilyen hiba találatná benned, ez a kard fogja megmutatni néked a helyes utat!” Mire Omar, kezeit az ég felé emelve, a hagyomány szerint ezt mondotta: „Ó, Allah! Ezerszer köszönöm néked, hogy vannak férfiak az iszlámban, kik karddal a kezükben mernek majd ítélkezni fölöttem!”⁵ Liberális intézményeket óhajtó mohamedánok sok hasonló példát hoznak fel napjainkban, mely az első kalifák liberális felfogását és igazságszeretetét bizonyítja, de még ha

megengedjük is, hogy az iszlámizmus első korszakában ilyen állapotok voltak, bizonyos, hogy ezek hamar feledésbe merültek. Amint a kalifák földi hatalma, dicsősége és gazdagsága gyarapodni kezdett s a kalifátus átalakult szultánsággá, az abszolutizmus és zsarnokság a patriarchális kormányzat jó tulajdonságait mindinkább háttérbe szorította. És hogyha a kalifák, Mohamed követői s az Iszlám szellemi fejei ily hibákba eshettek, mennyivel inkább hibázhattak még az Iszlám világi uralkodói!

Ezen uralkodók rendkívüli zsarnoksága és kegyetlen abszolutizmusa voltak a mohamedán Kelet gyors hanyatlásának fő okai. Ez a hanyatlás már akkor mutatkozott, midőn mi itt Európában keresztes hadjáratokat indítottunk Kelet ellen s midőn ősünk folytonos félelemben éltek amiatt, hogy ázsiai hordák az Iszlám vezetése alatt megtámadják és megsemmisítik őket. A dolgok igazi állásának nem ismerése mindkét oldalon előmozdította a Kelet és Nyugat egymáshoz való viszonya tekintetében uralkodó hibás nézeteket. A mohamedán hit követői fölöslegesnek, sőt vétkesnek találták nyugati országok ügyeivel foglalkozni vagy haladásuk iránt érdeklődni. A másik részen meg a keresztény fanatizmus és tudatlanság beérte az Iszlám gyermekes kicsinylésével és becsmélésével s csak ritkán, ha egyáltalában valamikor, próbálta meg igazán megérteni az ázsiai mohamedán népet és állapotát. Nem az Iszlám és tanai pusztították el Ázsia nyugati részeit s nem azok idézték elő a mai szomorú állapotokat, hanem a mohamedán fejedelmek zsarnoksága, kik szándékosan felforgatták a próféta tanait s a maguk önkényes uralmát igazoló elveket kerestek és találtak a Koránban. Nem engedték meg a legkisebb gyanút vagy kétséget sem vallási kérdésekben és sikeresen elcsavarván és elnyomván minden liberális elvet, megakadályozták egy mohamedán renaissance hajnalhasadását.

JEGYZETEK

¹ *Beit ul Mal* szó szerint: a gazdagság háza.

² „Rehnumai inkilab. Ummeti oszmanie ile Khanedani Szeltannatin Muhakemei Efkiarine m’aruz reszale dir.” Kairó 1318. l.

³ Vö. Mir Davud Zadur de Melik franciaországi perzsa követ (1816) „État actuel de la Perse” című könyvét; perzsából fordította az örmény Szirbid. Ez a jelentés Perzsia állapotát virágzónak tünteti fel, bár abban az időben a kormányzat egyáltalában nem volt még szervezve.

⁴ Vatki-Szeadet a próféta és közvetlen követői korát jelenti.

⁵ E szavakat a *Türk* nevű török lap 1904. jan. 21-i száma idézi Khaireddin pasa „Akvam ul Meszalik” című könyvéből s hogy kimutassa az akkori mohamedánok alkotmányosságát, megjegyzi a török szerző, hogy a franciák is kérdőre vonták XVI. Lajost 1879-ben s hogy ennek volt következménye a francia forradalom. A hasonlat nem rossz, de az angol forradalomra is hivatkozhatott volna e liberális oszmán.

IV.

Képes-e az Iszlám a kultúrára?

Azok, akik az Iszlámot teszik meg a mohamedánok által elkövetett minden rossz bűnbakjául, ne feledjék el megfontolni, hogy ugyan mit köszön a nyugati kultúra és felvilágosodás, valamint Nyugat felsőbbbsége Kelet fölött a vallásnak általában, és mit nevezetesen a kereszténységnek. Igen kiváló modern filozófusok és gondolkodók szerint, mint pl. Gibbon, Buckle, Draper, Nietzsche, Huxley és mások, kiknek felfogásában ma már a művelt európaiak nagy többsége osztozkodik, a vallásnak mindig inkább zavaró és hátráltató, mint buzdító hatása volt a világosság és a jó keresésére, az új korszak csak akkor kezdődhetett meg Európában, s midőn a hit korát az értelem kora váltotta föl. Az európai történelem ezen korát méltán nevezük renaissance-nak, azaz újjászületésnek, mert ez az emberiség ébredését jelzi a klasszikus ókor hanyatlása óta tartó álmából. A renaissance-szal azon korszak fejeződik be, melyben Európa a vallás rabja volt s idejét, az egyház vezetése alatt, teológiai fejtegetésekre pazarolta s melyben nem volt sem hatalma, sem kedve, hogy a tudatlanság és babonák sötét éjjeléből az értelem és igazság fényes világosságára ébredjen. Ezt az ébredést nem szabad az európai társadalom magasabb értelmének s nagyobb képességeinek tulajdonítani, inkább felelevenedése ez a régi Görögország és Róma bölcsességének és sokáig tartott, míg az Egyháznak a népre gyakorolt befolyását annyira gyengíteni lehetett, hogy ez az igazságot máshol, mint a Bibliában és az Evangéliumokban keresse. A középkorban mi európaiak is az Egyház hatalmas befolyása alatt állottunk s ugyanígy áll a dolog az Iszlámnál is, mely mind a mai napig vezetői részéről makacs ellenállást kénytelen eltűrni minden oly felfogással szemben, amely nem a

Koránból vagy a Szunnából ered. Ha az Iszlámot mai, teológusaink konzervativizmusa, lassú felfogása és csalafintasága által félrevezetett alakjában tekintjük, szinte azt hihetnők, hogy mindig a sötétben botorkált és hogy sohasem történt kísérlet a Korán és Szunna tételeinek szigorú kritika alá vételére s hogy szkepticizmusra a mohamedánok soha nem gondoltak és nem is gondolhattak.

Ez azonban nem így van. Midőn csak úgy a magasból tekintünk le az Iszlámra s vak és féktelen fanatizmussal vádoljuk meg, úgy látszik, feledjük, hogy a keresztyén fanatizmus sokkal csúnyább és utálatosabb kinövéseket mutat s hogy az Iszlámban az ész és a vakhit közötti küzdelem már sokkal régebben megkezdődött, mint minálunk.¹ Dicsősége idejében, midőn az Iszlám zászlói maguk közé zárták egész Ázsiát s Európa és Afrika egy részét, midőn a most meglevő kinövések és tévedések még nem voltak meg – már akkor is voltak egyesek a hívők közt, akik kétségbe vonták a vallás egyik vagy másik pontját, különbséget állapítottak meg a Korán s a hagyomány között, sőt meg mertek támadni még olyan pontokat is, melyek mai napig főszlopai a mohamedán vallásnak. A szkepticizmus tehát nem volt ismeretlen már igen régi időkben sem és sok olyan szabadgondolkodó akadt, amilyen Abu Ala al-Muarri volt.²

Történt nem egy helyesbítő és újító kísérlet, melynek célja a vallás egyszerűsítése és szabad fejlődése volt. Még azt is lehetne állítani, hogy az Iszlám történetében a reformáció hamarabb következett be, mint a keresztyénységében, mert minálunk az Egyház 1500 éven keresztül volt képes fenntartani abszolút tekintélyét a nép fölött, anélkül, hogy komoly akadályokra talált volna, az Iszlám ezzel szemben már fennállása második századában erős ellenállásra talált, ámbár híveit nem kényszerítette erre elnyomás, féktelen zsarnokság és önkénykedő erőszak, mint amilyen volt minálunk a középkori pápaságé. Az Iszlámban nem volt Canossa, nem volt Tetzl, nem voltak bűnbocsátó

levelek és inkvizíció, sőt még Egyház sem volt a szó általánosan elfogadott értelmében, mert a legönkényesebb kalifák sem merték volna soha a Korán tételeit mentségül használni fel a mohamedán országok világi ügyeibe való oly mértékű beavatkozásra, mint ahogy a pápák s a középkori *Ecclesia militans* tette azt. A motazilitek, morgitek, kharidzsitek ellenkezése, megjegyzései és reformkísérletei főképpen egyes teológiai kérdésekre, a Koránra és a jogtudományra vonatkoztak, senki sem akarta a kalifa hatalmát megcsonkítani vagy megszorítani, bár elég alkalom lett volna erre, amidőn a kalifátus szultanátussá alakult át. Egyedüli célja ezen újítóknak az volt, hogy megtisztítsák a vallást a kétértelműségektől, a teokratikus dogmák elterjedésétől s a hitet lehetőleg összehangzásba hozzák az értelemmel. Ez a szabadon gondolkozó mozgalom azonban csak rövid életű volt. Nem gyakorolt befolyást az Iszlám későbbi fejlődésére s az újítók működését a jelen korszak Isten ellen valónak és szentségsértésnek tekintti, sőt hosszú, mohamedánokkal való érintkezésem alatt sohasem hallottam, hogy valaki, hacsak nem egyes tudós mollák, a motazilitek, morgitek vagy kharidzsitek nevét említette volna.

Különböző okok hátráltatták a hit és értelem közötti nagy küzdelem kitörését s gátolták meg a népet abban, hogy a rajongás és üres merengés teréről a realizmus terére lépjen át. Mindenekelőtt, az ázsiaiak sokkal jobban hajlanak fanatikus és teozófikus fejtegetésekre, mint az európaiak. Az ázsiai szívesebben használja a vallás mankóit, mintsem hogy a józan ész ép lábain járna. Jobb szereti a természeti tüneményeket, a világrendszert s a mindennapi élet törvényeit a Korán s a hagyomány útmutatása szerint magyarázni, mint tudományos kutatás által. Másodszor, az Iszlám alapja sokkal szilárdabb, mint a kereszténységé. A keresztény vallás Szentháromságának nehéz felvennie a küzdelmet az Iszlám szigorúan monoteisztikus elveivel s a Krisztus isteni hivatását bizonyító csodák az ázsiai ember

szemében alig hasonlíthatók össze Mohamed tanának fényes győzelmével és gyors elterjedésével. Harmadszor pedig az Iszlám sokkal nagyobb tekintettel volt híveinek testi és lelki szükségére s a kereszténység, ha ázsiai eredetű is, Ázsiában sohasem fejlődött ki teljességében s a nyugati országok gondolkozásmódjához idomult. A ghaza (vallási háború) törvénye, a halál utáni étellel való kecsegtetés s az igazhitűeknek a hitetlenekkel szemben annyi előnyben való részesítése által az Iszlám oly mértékben vet számot az emberi szenvedélyekkel, kívánságokkal, mint egy más vallás sem. Még a vallás négy parancsát is, ti. az imádkozást, alamizsnaosztogatást, zárandoklatokat s a böjtöt, az igazhitű úgy tekinti, mint egyrészt kellemes, másrészt egészségi szempontból üdvös kötelességeket. A mindennapi öt imát ugyanis napi öt mosakodással kapcsolja össze, az alamizsnaosztogatás szerint a jótékonytságot s a szegényekről való gondoskodást idézi elő, a zárandoklatok kielégítik az utazókedvet s a böjt egészséges a gyomornak. Az Iszlám nem ismer papokat, szerzeteseket, apácákat, aszkétákat és a testnek sanyargatását; minden, ami ehhez hasonló s a jelenlegi Iszlámban fellelhető, későbbi toldalék s idegen Mohamed eredeti tanától. Még a prófétának tulajdonított csodatételeket is tévedésen alapulónak tartják a Hedzsra első századában élt mohamedán tudósok. Ezt Huart francia orientalista mutatta ki a bázeli vallási kongresszuson 1903-ban. Szóval, kezdetben az Iszlám mentes volt minden túlzástól s könnyen elfogadásra talált minden primitív népnél, amit ma is bizonyít még Afrika és Ázsia több része, hol még jelenleg is, világi hatalmának teljes bukása után, sok új hívőre talál a mohamedanizmus.

Az Iszlámot tehát nem lehetett oly könnyen felforgatni, mint a kereszténységet, mely a tudomány első támadására mindjárt alapjaiban rázkódott meg, s melyet ma már csak mesterségesen tud összetartani az Egyház és azok a kormányok, melyeknek társadalmi vagy magánérdeke, hogy

virágozzék. Az Iszlámnak nem a tan szelleme ártott, azaz nem ez állította meg fejlődését és indította meg hanyatlását, hanem uralkodóinak zsarnoki szeszélye, amely könnyen gátat tudott vetni minden vallásellenes mozgalom elé. A szabadgondolkodók nem találtak visszhangra a nép között, mert a szultánság megalapítása óta a mohamedán uralkodók vallási és világi hatalma mindig szorosan egy kézben volt egyesítve és sokkal nagyobb tekintélyt biztosított ezeknek az uralkodóknak, mint amilyent a keresztény fejedelmek bármikor is gyakoroltak. A kalifák között voltak többen, akik a legvakmerőbb spekulációkba bocsátkoztak, amire mint a vallás fejeinek teljes joguk is volt, a szultánok ezzel szemben szigorúan elfojtottak minden liberális vallási mozgalmat s óvatosan őrködtek, nehogy a szabadgondolkodás lábra kaphasson a mohamedánok közt. Körülvették a vallást gyermekes korlátok és rítusok háromszoros falával s elzárták ekképpen a külső világgal való érintkezéstől. A mollák következetesen oly nézetekkel állottak elő, melyek megbénítják az emberi tevékenységet, elítélnék minden energikus akaratkifejtést s csak a feltétlen fatalista hitre tanítják a népet. Az igazhitű az *ezan* órájában mindennap hallja, hogy „a munka többet ér, mint az álom”, de azért másrészt meg minduntalanul a *fani dunja*-ról (minden földi dolog mulandóságáról) hall és mindig fülében cseng ez a mondás: „Ed dunja dzsifet ve talibiha kilab” (= a világ nem ér semmit, csak a kutya törődik vele). A hárem-törvények s a nemek különválasztása állítólag szintén a Korán parancsán alapul, bár köztudomású, hogy sok mohamedán nő akadt, aki fátyol nélkül jelent meg a társaságban s olyanok is voltak, akik előadásokat tartottak egyetemeken. Sőt abban az időben, amidőn Musza bin Tarik betört Spanyolországba, egy csapatot állítólag nő vezetett. Minden szellemi és világi hatalom az Iszlámban állandóan azon iparkodott, hogy megvédje a mohamedánságot a külső befolyásoktól s a felvilágosodástól és így történhetett azután, hogy a próféta hívei elzárkózottságukban

mit sem tudtak arról, hogy a keresztény Nyugat milyen haladást tett a tudományban, művészetben s az önálló kutatásban, s nem tudják, hogy Európa lassacskán kezdi már lerázni a vallás láncait.

A következő idézet egy az ügyek állásával ismerős török cikkéből, mely országának hanyatlására vonatkozik, ráillik nagyjából az Iszlám hanyatlására is általánosságban: „Annyira el vagyunk különítve Nyugattól, hogy senki sem tudja, honnan jöttünk, mik vagyunk s hova megyünk. Élünk a jelennek, nem törődünk a jövővel – ez azonban nem mentség arra, hogy még azt se tudjuk, hogy jelenleg mi történik körülöttünk. Európa halad; a tanulmányok szaporodnak s a világosságnak új korszaka van ébredőben. Mi azonban mit sem tudunk róla. Nagy mozgalom támad Európában, a protestantizmus kibontja zászlóit, egy nemzet elbukik, új világrészt fedeznek fel – de mi minderről sem veszünk tudomást. Mintha egy hatalmas nagy fal választana el bennünket Európától. Ezen a falon néha-néha áttörtünk, de csak akkor, amikor háborúba mentünk s ha láttuk is a külső világot, csak bástyáink és sáncaink mögül láttuk. Századokon át mit sem tudunk a nyugati kultúra haladásáról, nem is akartunk tudni róla semmit egészen addig, míg csak hanyatlásunk meg nem kezdődött. Amíg ezt észre nem vettük, sohasem jutott eszünkbe, hogy Európa haladásából mi is hasznot húzhatnánk”.³

Az Iszlám nem tiltja meg az Európával való érintkezést, mert a Korán ezt mondja: „Nézzetek magatok körül, mert Isten világa nagy”, nem tiltja el követőit attól sem, hogy Nyugaton szerezzék meg a tudományt, mert a próféta ezt mondja: „Tudomány a mohamedán ideálja, ezt kell keresnie, még ha ateista szájából hallaná is.” A Koránból való itt következő további idézetek⁴ is fényesen bizonyítják, hogy az Iszlám nem védi a tudatlanságot és obskurantizmust:

„Keressétek a tudományt, még ha Kína határán volna is.”

„Keressétek a tudományt a bölcsőtől a sírig.”

„Egy szava a tudománynak többet ér, mint száz imádság elmondása.”

„Egy egész néptörzs kipusztulása nem olyan sajnálatos, mint egy bölcs halála.”

„Többet ér a bölcsek tentája, mint a harcosok vére.”

„Hétszer annyit ér a bölcs, mint a képmutató.”

„A tudomány egy szava, ha megtanulod és megtanítod rá mohamedán testvéredet, felér egy esztendő összes imádságaival.”

„Megáldja azt az Isten, az angyalok s az ég és a föld lakói, aki felebarátait kioktatja arra, hogy mi a jó.”

„Két személynek nincsen párja: a gazdagnak, aki jótékony s a tudósnek, aki terjeszti a tudományt.”

„A tudósok a próféta követői.”

Csak ezt a tíz idézetet választottuk ki, bár volna még sok a tudomány keresésére buzdító és bátorító mondás és most már bátran kérdehetjük: jobban bátorítja-e ennél a Biblia s az Evangélium azokat, kik a tudományt megszerezni és terjeszteni akarják? Bizonyára nem s ha a keresztyénség ennek dacára – szinte mondhatnók: az Egyház tilalma dacára – a középkori sötétségből fel tudott emelkedni az értelem mai fényes világára és sikerült neki a vakhit és babona romjain felépítenie a felvilágosodásnak új korszakát, mennyivel könnyebben mehetek volna keresztül ily átalakuláson a próféta hívei, ha ugyan Ázsia népének meglett volna a hozzávaló ereje, hogy kiszabaduljon a hierarchikus zsarnokság kettős igája alól, úgy ahogy megtette ezt a klasszikus ókor tanulmányozásából fakadó világosság által új életre ébresztett Európa. Csak jobban megértették volna a mohamedánok a próféta tanaiban foglalt utasítást a tudomány keresésére és megszerzésére! Míg a jobb klimatikus viszonyoknak örvendő Európa több energiát és ellenálló képességet mutatott s új kultúrát teremtett szűz talajon, addig a mohamedánokat, buddhistákat, brahmanokat és sámánokat magában foglaló Keletnek küzdenie kellett egy több ezer éves társadalom mélyen gyökerező

előítéleteivel. Ezért tudott Európa, ifjúsága és ereje virágjában sokkal könnyebben magasabb kulturális színvonalra emelkedni, mint a lomha Ázsia. Nem az Iszlám tanát kell hibáztatni a mohamedánok hátramaradásáért, hanem a választ általánosságban, mely Ázsiában ma is még azt a szerepet játssza, mint minálunk a középkorban, azaz lefoglalja az egész életerőt, hatalmába kerít minden emberi gondolatot és igyekezetet, behatol a mindennapi élet legkisebb részleteibe is, megszabja, hogy az ember hogy járjon-keljen, hogy egyék-igyék, hogy aludjék, hogy szeressen stb., bezárja mintegy az embert egy varázskörbe, melyen az átlépni nem mer, s kényszeríti, hogy, mint a gyermek a járószékben, mindig arra menjen, amerre az egyházi és világi hatóságok lökdösik. A keleti mohamedánság szerencsétlenségére, a hatóságoknak mindig több gondjuk volt saját érdekükre, mint a gondjukra bízott népek jólétére, s még akkor is, amidőn tekintélyük már hanyatlóban volt s trónjuk – egyik a másik után – inogni kezdett, tovább is folytatták zsarnoki szeszélyeiket, a vallást mintegy köpönyegül használva fel a tömegek tudatlanságban tartására s a szabad gondolkodás minden kísérletének tűzzel-vassal való eltiprására.

A mohamedánok maguk is kezdenek már rájönni a vallás és az állam közti viszony káros következményeire. Egy tudós molla ezt írja nekem Indiából e tárgyra vonatkozólag: „Egyház és állam szövetségesek voltak a keresztyén Európában s a nép alávetése volt mindkettejük politikája. És ugyan milyen állapotban vannak az olyan papos országok, mint Spanyolország? Igaz ugyan, hogy a mollák szövetségesei a mohamedán zsarnokoknak, de papság szerencsére nincsen az Iszlámban. . . . Ha Európa tudott civilizálódni és előre haladni a keresztyénség lehetetlen dogmái dacára, nagy reményünk lehet nekünk is az ázsiai mohamedánság újjáélesztésére, mert az Iszlám dogmái sokkal kevésbé ridegek és sokkal kevésbé akadályozzák a haladást, mint a keresztyénségéi.”

Azon állításunk helyességét, mellyel az Iszlám hanyatlását a zsarnokságnak s a vallás túlnyomó hatalmának tulajdonítottuk, legjobban bizonyítja Japán csodás haladása. Hogyha a japániak, dacára annak, hogy sok társadalmi és politikai tekintetben teljesen ázsiaiak még, mint egy *deus ex machina* által egyszerre európaiakká váltak, elfogadták tudományunkat, művészetünket, kormányformánkat és gondolkozásmódunkat, ez csak azért történhetett, mert közönyösek voltak vallási dolgokban, és a valóságban csakugyan ateisták is. A nemzeti vallás, a sintoizmus, tulajdonképpen nem is vallás, csupán hősök, királyok, ősök és természeti hatalmak apoteózisa, mely e parancsban éri el tetőpontját: „Kövesd természetes hajlandóságodat és engedelmeskedjél a törvényeknek.”⁵ A japáni, ha csak kissé is művelt, nem veszi komolyan a vallást és csodálkozik azon, hogy állhat az még fönn nyugati országokban.⁶ A liberalizmus azon szelleme, mely Japánban uralkodik, kizárja a zsarnokságnak még lehetőségét is. A jelenlegi császár, Mutsuhito nem cselekedett legkevésbé sem kényszerűségből, midőn népének 1888-ban alkotmányt adott, de nem is gátolta meg sem isteni parancsolat, sem semmiféle próféta szava abban, hogy elfogadja és utánozza mindazt a jót, amit nyugati országok kormányzatában talált. A japáni nem ismer kafirt vagy pogányt, kit kötelessége megvetni és gyűlölni, mint ahogy teszik ezt a jámbor keresztyéneknél és muzulmánoknál s amily mértékben el tudott távolodni a hit szűk világától, oly mértékben közelebb jutott a szabadság és haladás fényéhez. Japán legújabb története ünnepélyes intő szózatot foglal magában a mohamedán népekhez.

Meglepheti az embert, hogy még az Oroszország zsarnoki uralma alatt lakó mohamedánok is kezdik már elismerni a mollák által hirdetett ortodoxia káros következeit. Mohamed Fatih bin Gilman említett könyve⁷ 18. lapján így szól: „Szellemi tanítóink csak a hit külső alakjával törődnek, filozófiai oldalát nem ismerik s így hasznát sem láthatják. Minthogy értelmük igen tökéletlen, kedvük sze-

rint használják fel a vallást s ahelyett, hogy jót tennének, komoly bajt okoznak. Ti európaiak elértétek nagy munkával és sok áldozattal a gondolat szabadságát s kiszabadultatok a tudatlan papság zsarnoki hatalma alól. Gondolkodástok és lelkiismeretetek ma már szabad, eszetek felvilágosodott, minálunk azonban ma is még a tudatlan papság kezében van a vallás. Nem tudjuk kiszabadítani kezeik közül s amíg nincsen meg a lelkiismereti szabadságunk, nem bírhatunk igazi vallással sem és nem élhetünk politikai életet.”

Vissza fogok még térni a tatárok előrehaladott nézeteire. Itt csak röviden konstatalem, hogy kezd már ébredezni az Iszlámban, ha elnyomva is, a szabadság és reform utáni vágy s meglepő még azon mohamedánok hangja is, akik a modern kultúrából csak igen keveset sajátítottak el. „Annak aprólékos magyarázgatása helyett, hogy hogyan kell a test kisebb és nagyobb szükségleteit elvégezni”, írja Mohamed Fatih bin Gilman, „s ahelyett, hogy ifjainkat oly dolgokra oktathánák, melyeknek említése is arcunkba kergeti a vért, a mollák okosabban tennék, ha Mohamed tanának belső és igazi szellemét tanítanák. A rituális kérdésekkel foglalkozó szórszálhasogatás ugyanis nem vallás, csak csúffá tétele az Iszlámnak, mely megakadályozza az emberiség igazi felvilágosodását és felemelkedését.” Nem kisebb szabadsággal nyilatkozik egy oszmán a *Türk* című lapban: „ahelyett, hogy Korán-iskolákat építetek, inkább küldjétek fiaitokat Európába, hogy hasznos dolgokat tanuljanak”.

Ilyen és hasonló vélemények nyilvánítása általánosabbá válik napról napra, bár az én időmben még az effajta dolgoknak még csak említése is apostasiának tekintetett s szigorú büntetésben részesült.

JEGYZETEK

- ¹ Vaszil Ibn Ata (a Hedzsra 131. évében, Krisztus után 748–49-ben) tekintendő a motazilitek tanának megalapítójául. E szekta neve az *i'tizal* szóból ered, mely elválasztást jelent, mert Vaszil külön vált a többi hívőktől. Vö.: Von Kremer, „Geschichte der herrschenden Ideen des Islams” 27. l.
- ² Született a Hedzsra 373. évében, Krisztus után 976-ban.
- ³ A Kairóban megjelenő „Turk” 12. sz.
- ⁴ Ezen idézeteket részint Kasszem Amen fent említett művéből, részint saját e tárgyra vonatkozó jegyzeteimből merítettük.
- ⁵ Ernest W. Clement: „Handbook of modern Japan”, London 1904. 239. l.
- ⁶ Jellemző a japániak vallási felfogására Ito marquis megjegyzése az 1888-i japáni alkotmányról írt értekezésében: „Ráerőszakolni egy népre egy meghatározott hitet államvalás létesítése által, nagy igazságtalanság a nép természetes értelmi fejlődése ellen s elibe vág a tudománynak, mely szabad verseny útján akar érvényesülni. Nem állapítja meg tehát egy ország politikai hatalma sem azt a jogot vagy képességet, hogy hitbeli absztrakt kérdésekben erőszakos intézkedésekhez nyúljon.”
- ⁷ L. a 31. lapot.

V. A szabadság ébredése

Csakis a mohamedán fejedelmek határtalan zsarnoksága volt az oka, hogy Ázsia népe mostanáig sem vívhatta ki a gondolatszabadságot. Mindazok, akik jól ismerték az ázsiai despoták rémséges uralkodását és szemtanúi voltak azon nyomorúságos állapotnak, melyben a zsarnokság és gyalázatos kormányzat e sajnálatra méltó áldozatai senyvedtek, méltán csodálkozhatnak azon, hogy a nép fel nem lázad urai kegyetlensége és igazságtalansága ellen, hanem nyugton tűri a sok szenvedést. A magyarázat mindazonáltal egyszerű, ha figyelembe vesszük azon majdnem isteni tiszteletet, melyet az uralkodók élveznek s azon türelmet és szolgálai alázatot, mely a keleti népekre nézve jellemző. Uralom és zsarnokság mindig egyértelmű szavak voltak az ázsiai előtt és csak a legszélső esetben szánták el magukat a lázadásra és védekezésre, akkor már, amidőn a rossz kormányzat végleg elkéséríté őket és türelmük teljesen elfogyott. Nem kell azonban túlságosan csodálkoznunk a keleti állapotokon, ha meggondoljuk, hogy még minálunk Európában is évszázadokig tartott, míg a szabadság és emberi jogok eszméi megérték és hogy még most is vannak közöttünk nemzetek, melyek szívesen abszolút kormány igája alá hajtják fejüket.

A reform és szabadság szelleme nem mutat gyors haladást, hanem csak lassan ér el a szomszédhoz, egyik államból a másikba. Amint a XIX. század folyamán Kelet mohamedánjai érdeklődni voltak kénytelenek nyelveink és tudományunk, társadalmi és politikai életünk iránt, a szabad és független boldogulásra való vágynak csakhamar szintén mutatkoznia kellett. Európai államok közvetlen uralma alatt álló mohamedánoknál, Indiában, Egyiptomban és Algériában a politikai szabadság megbecsülése szükségképpen sokkal hamarabb elterjedt, mint az otto-

mán birodalomban, ahol az ébredés csak a múlt század második felében következett be. Én ezt közelből láttam s nagy figyelemmel kísértem ezen érdekes fejlődés minden mozzanatát. Hogy a politikai szabadságra való vágy fokoztassék, elsősorban a nemzet öntudatát kellett életre kelteni. Az Iszlám pedig ezt sohasem becsülte meg igazán, mert a Korán azt mondja: „minden igazhitű testvér”. Legelőször tehát be kellett bizonyítani, hogy az Iszlám és a kereszténység egyenrangúak s az Iszlám is képes megtenni azt, amit a kereszténység megtett, s ezért a mozgalom vezetői a keresztény Nyugat jelenlegi felsőbbbségének tudatában, az Iszlám kulturális múltjával akartak Európára hatást elérni és kimutatni próbálták azt, hogy az Iszlám méltó és elég érett már a felszabadításra. Konstantinápolyban Zia Pasa, Khairullah Efendi, Dzsevdet Efendi és Ali Pasa vettek részt e mozgalomban s kulturális múltja dicsőítése által az Iszlám jelenlegi értelmi szegénységét próbálták elleplezni. Egy ideig büszkén hasonlították össze az Iszlám régibb korszakának dicsőségét a modern keresztény világgal, de hamar rá kellett jönniök, hogy ezek az összehasonlítások hiábavalók, mert Európában a tudományt s a hitet szigorúan szétválasztják s mert a törökök felfedezték, hogy a mohamedán kultúra babérjai arabs eredetűek és így a törökségre dicsőséget amúgy sem hozhatnak. Meg kellett tehát kísérteni, hogy mit lehet elérni a nemzetiség felébresztése által, és ezért, ámbár az Iszlám szigorúan eltilt minden nemzeti elkülönülést, e buzgólkodók mindenáron Törökországot szerették volna az előtérbe tolni. Sinaszi Efendi, Kemal Bej, Szaadullah Pasa és a török irodalmi mozgalom többi tagjai voltak e mozgalomnak is főapostolai. Egyszerűbbé tették a nyelvet és felszabadították az arabs és perzsa szavak fölösleges terhétől. Kezdetben eretnekségnek tekintett ez a mozgalom, később azonban, mint már említettük, részleges sikert ért el. Az irodalmi újítások természetesen visszahatottak a politikai életre is s amint Nyugat szellemi termékei elterjedni kezdtek a török

birodalomban – a nemzeti öntudat állandóan gyarapodott s vele a politikai szabadságra való vágy is, melyet addig sohasem értettek meg, bár a Korán is megmondja, hogy: „Kulli Iszlám hurra”, minden mohamedán egyenlő.

Ez az egész mozgalom természetesen gyanút keltett a zsarnokságra hajló udvari körökben s az állam főméltóságai előtt. Abdul Aziz szultánt, ki örütségében magát mindenki fölött állónak tartotta, vad düh foga el, midőn az alattvalóit nyugtalanító mozgalomról értesült. A liberális eszmékkel izgató férfiaknak el kellett hagyniok az országot s Párizsban, mely abban az időben az összes forradalmi szellemek menedéke volt, öltött először alakot a török-mohamedán szabadelvűség. Musztafa Fazil Pasa, egy a Mehemed Ali családjából való egyiptomi herceg és a mozgalom irányítására alkalmas férfiú vette kezébe a vezetést. Egyiptomban ugyanis a szabadelvűség már előbbre haladott volt, minthogy a khedive, fellázadván a boszporuszi uralkodó fennhatósága ellen, a kalifátus székhelyét a Nílus partjára akarta eltolni, ily módon remélvén azt kigyógyíthatni bajaiból. Mehemed Ali és rokonai tehát, Európával való szabadabb és élénkebb érintkezésük folytán jobban megbarátkoztak a nyugati eszmékkel, mint amennyire a konstantinápolyi előkelő körök ezt látni szerették. Legnagyobb része azoknak, kik Musztafa Fazil Pasa hazafias és lelkes vezérlete alá sorakoztak, fiatal ember volt s ezért nevezték a társaságot „Ifjú Törökország”-nak. Minthogy Törökországban nincs igazi középosztály, és minden mohamedán, bármily jómódú legyen is, az államtól szereti magát eltartatni, az „ifjú törökök” kezdetben csak elenyésző kisebbséget alkottak az „öreg török”-ökkel szemben, kik a szultán kegyének verőfényében sütkéreztek. Az egész mozgalom kezdetben olyan különösnek és meglepőnek látszott, hogy senki sem vette komolyan. A múlt század hatvanas éveinek elején megismerkedtem Londonban az „ifjú török”-ökkel s írtam néhány cikket akkori lapjaikba, a *Mukbbir*-ba (Híradó) és a *Hurriet*-be

(Szabadság). Bár őszintén meg voltam győződve e mozgalom szükségességéről, kevés reményt fűztem a vállalat sikeréhez, mert az európai minta szerint elkészített forradalmi tervektől nem nagy sikert vártam az ázsiai mohamedánságnál. Törökországban a talaj nem volt még eléggé elkészítve, csak fiatal emberek rokonszenveztek a politikai menekültekkel, míg az öregebbek vagy nem voltak elég bátrak ily kockázatos vállalkozás támogatására, vagy nem akarták feláldozni állásukat és családjuk boldogságát és jólétét a nemzet oltárán.

Csak amidőn Abdul Aziz szultán örülete és kicsapongásai elérték már a szélső határt is és Törökország a szó szoros értelmében a romlás szélén állott, csatlakozott néhány öreg és okos ember a forradalmi párthoz; ezután következett Midhat Pasa vezérlete alatt a szultán detronizációja és minden oszmán alkotmányos jogainak kimondása, azaz a Török Birodalom valamennyi lakosáé hit- és fajkülönbség nélkül. A legnagyobb mohamedán állam tehát alkotmányt,¹ parlamentet és felelős kormányt kapott s minthogy minden vallási könyv szövege nagyon is hajlítható, könnyen lehetett találni a Koránban olyan helyeket, melyek ezen újítások jogosultságát bizonyították; még mohamedán eredetűket is vitatták, dacára annak, hogy a keresztény Európa mintáiról másolták le őket. „Tanácsot fogtok kérni egymástól”, ez volt az a jóslatszerű buzdítás, mely szerintük a parlamentáris kormányzatra célzott. Így tehát megalakult a parlament; az ország különböző nemzetiségeihez és vallásfelekezetihez tartozó képviselők összetalálkoztak és semmi sem bizonyítja jobban a keletiek értelmességét és alkalmazkodni tudó természetét, mint az ez alkalommal elhangzott beszédek. Törökök, örmények, görögök, bosnyákok, albánok, arabsok és kurdok találkoztak itt össze s akik azelőtt nem merték volna bírálgatni a szultán és miniszterei cselekedeteit még titokban se, most tökéletes és a legfinomabb és legbonyolultabb politikai kérdésekben is szakértelemre valló nyilvános beszédeket tartottak, melyek

egy westminsteri ülésnek is dicsőségére válhattak volna. Ahmed Vefik Pasa, a Ház elnöke nem könnyű feladattal állott szemben, midőn egyes tagok izzó szenvedélyét és bőbeszédűségét kellett korlátok közé szorítania. Sokszor rendre utasítá őket, de mégis azt mondják, hogy illedelmesebb és parlamentárisabb nyelvet használtak ottan, mint sok európai parlamentben. Elég különös, hogy éppen a mohamedán tagok beszédei mutatják leginkább az alkotmányos szellem iránti szeretetet és ők voltak a vezetői annak a mozgalomnak, mely hevesen tiltakozott a fennálló abszolutisztikus kormányzat és a korona korlátlan hatalma ellen s a nép jogainak érvényesítése és egy liberális alkotmánynak felállítása iránti kívánságát a Koránból és Szunnából vett idézetekre alapítva, nem vonakodott a szultánt bitorlónak jelteni ki. Minthogy az európai keresztény államokban még napjainkban is vannak fejedelmek, kik előtt a nagyon liberális beszédek nem kedvesek, könnyen elgondolhatjuk, hogy mily hatással voltak az ilyen kijelentések minden igazhitű padisah-jára, az oszmán trón abszolút urára, és „Isten földi árnyéká”-ra. Abdul Hamid szultán valósággal irtózott e mozgalomtól. Amúgy is a félelem, gyanú és bizalmatlanság martaléka volt, két uralkodó erőszakos letételét látta, mindenütt veszélyt sejtett s ellenséget gyanított minden emberben, aki elébe került. Nem csoda tehát, hogyha, mihelyt trónja kissé megerősödött, hozzálátott az alkotmányos parlament és minden csak kissé liberális színezetű intézmény megszüntetéséhez. Az egész új *régime* egyszerre megsemmisült s a mozgalom kezdeményezői és támogatói száműzetésbe vagy a kámpadra kerültek s a régi kormányzati rendszer lépett megint életbe minden kegyetlenségével és hibájával egyetemben.²

Mindebben Abdul Hamid szultánt elsősorban kétségtelesenül személyes okok és az abszolút uralomnak minden uralkodóban közös, de különösen a keleti fejedelmeket jellemző szeretete vezették. A kérdés most már az, hogy vajon, midőn így cselekedett, az ország érdekében csele-

kedett-e és hogy vajon mérsékelt liberális intézmények behozatala csakugyan olyan végzetes lett volna-e Törökország fennállására, mint ahogy a szultán és néhány európai politikus gondolta. Én a magam részéről azon a véleményen vagyok, hogy a szultán nagy hibát követett el s tévednek szerintem azok is, akik Törökország újjáalakítását liberális intézmények által lehetségesnek nem tartják. Nem lehet ugyan kétségbe vonni, hogy a birodalom centrifugális keresztyén elemei aligha lesznek kielégíthetők még liberális engedményekkel is, mert a több százados elnyomást aligha fogják egyhamar elfelejteni, másrészt azonban a közös föld, éghajlat és történeti múlt annyi érintkező pontot hozott létre keresztyének és mohamedánok között szokásokban, erkölcsökben és életfelfogásban, hogy a szigorúan keresztülvitt jogegyenlőség és teljes pártatlanság könnyen megnyerhette volna a Portának a keleti keresztyéneket (az örményeket és szíriaiakat ti.) annyival is inkább, mert politikai önállóságot amúgy sem vívhatunk ki s a török birodalom bukása is csak súlyosbítaná helyzetüket. Legüdvösebb kétségtelenül a mérsékelt liberalizmus lett volna itten. Ami magát a törökséget illeti, bizonyos, hogy a szultán mohamedán alattvalói nem voltak még eléggé érettek a parlamentáris kormányzatra s nem lett volna üdvös rájuk nézve a szélső ázsiai abszolutizmusból átmenet nélkül a teljes európai szabadságba kerülni. Lehetett volna azonban középutat választani s a kornak megfelelő progresszív reformok előkészítették és megkönnyítették volna az átalakulást. Abdul Hamid szultán azonban nem ezt az utat követte, hanem ellenkezőleg, a régi gyűlölt zsarnoki kormányzatot még tűrhetetlenebbé tette, autokratikus hatalmát menthetetlen eljárással erősíteni iparkodott s magához ragadván minden állami hatalmat, elárasztotta az országot kémekkel és detektívekkel – mindezzel azonban csak a maga bukását siettetette s annyira gyöngítette trónjának és dinasztiájának fő támaszát, a törökséget, mint elődeinek egyike sem.

E ballépés annyival is sajnálatosabb volt, mert Abdul Hamid szultán volt egyike a legtehetségesebb, legerélyesebb és legfáradhatatlanabb török fejedelmeknek s oly időben ült a trónra, midőn még sokat lehetett volna tenni az Ottomán Birodalom javára és fennállásának meghosszabbítására.

Bár a történelemben párjukat ritkító kegyetlenségek és rendőri intézkedések segítségével sikerült Abdul Hamidnak a liberalizmust Törökországban semmivé tenni, az abszolutizmus semmiképp sem érte még el a célját, mert a mozgalom titokban ugyan, de nem kisebb elevenséggel tovább folyik s előbb-utóbb forradalomra kell vezetnie. A reakció ideiglenes győzelmét főképpen a török társaság szegénységének kell tulajdonítanunk. A pauperizmus oly óriási mértékben nőtt az utolsó török–oroszháború óta, hogy a jómód teljesen ismeretlen már az Efendi-világban, mindenki az állam jóvoltából él és senki sem meri ennek következtében megtámadni az államot vagy liberális eszméket hangoztatni. „Ifjú Törökország” mindazáltal fennáll most is, mint azelőtt s minden török, még a magas rangú hivatalnokokat sem véve ki, titokban hozzá szít. Egész Törökország vágyva vágyik a jelenlegi nyomorult és kegyetlen zsarnokság alól való felszabadulásra, de a komoly politikai következményektől való félelmében nem meri siettetni a katasztrófát. Az a meggyőződés él közöttük, hogy a szomszéd államok fognak hasznot húzni Törökország zavaros állapotából. „Ifjú Törökország” működése Párizsban, Genfben és Londonban és egyebütt csak halvány visszfénye annak, ami Törökország belsejében forr. Dacára a cenzúra drákói szigorúságának, az idegen országokból becsempészett forradalmi lapok hamar elterjednek és az utolsó esztendőben különösen a következők találtak sok olvasóra:

<i>Mukbbir</i> (Híradó)	Megjelenik Londonban
<i>Kanun Esszaszi</i> (Alkotmány)	Kairóban
<i>Hurriet</i> (Szabadság)	Londonban
<i>Mesveret</i> (Tanács)	Párizsban
<i>La Turquie libre</i>	Párizsban
<i>Jildiz</i>	Párizsban
<i>Kurdisztán</i>	Genfben
<i>Hakk</i> (Igazságosság)	Kairóban
<i>Enini Mazlum</i> (Az elnyomott panasza)	Kairóban
<i>Szandzsak</i> (A zászló)	Kairóban
<i>Turk</i>	Kairóban
<i>Kukumaj</i> (A bagoly)	Kairóban
<i>Oszmanli</i>	Kairóban

E lajstrom megmutatja, hogy e lapok legnagyobb része Kairóban jelenik meg, amit nemcsak a khedive ellenséges érzelmeinek kell tulajdonítanunk, hanem az angol kormányzat szabadelvűségének is. Ami e lapok irodalmi értékét illeti, csak kettő jön komolyan számba, a *Mesveret*, mely utóbb a *Surai Ummet* (Nemzeti Tanács) nevet kapta és a *Turk*. Az előbbi lap kiadója, Ahmed Riza bej egy igen művelt, kiváló, hazafias ember, kit odahaza igen megbecsülnek s aki komolyan szívén viseli az ország sorsát. Ezt pedig nem lehet elmondani valamennyi politikai menekültől, aki Európát meglátogatta, mert sokan ezek közül a hazafiasságot csak köpönyegül használták személyes érdekeik előmozdítására, s amidőn alacsony céljukat elérték, hazatértek. A *Turk* egy kitűnően szerkesztett hetilap, melyet bátran össze lehet hasonlítani bármelyik hasonló természetű európai lappal. Célja a törökök nemzeti érzését felkelteni, a liberális eszméket terjeszteni s arra bírni az Iszlámot, hogy fogadja el a nyugati kultúrát. Azon írók között, akik e kitűnő lapba írnak, különösen az Oguz, Torgut, Szaszi, Refik és Orkhan álnevek viselői érdemelnek különös említést. Külföldön megjelenő, határozottan

liberális célzatú önálló kiadványok szintén nagyban olvas-
tatnak Törökországban és ezek is nagyban támogatják a
szabadság és modern kultúra ügyét.

A mohamedán világ azonban nemcsak Törökországban
fejt ki tevékenységet, hanem Oroszországban is és az orosz
mohamedánok egy nem régi memorandumából, melyet a
szultánhoz, a cárhoz s az európai hatalmakhoz intéztek,
világosan kitűnik, hogy a szabadság szelleme a tatárok
közt is ébredezőben van már. A memorandum e szavakkal
kezdődik:

„Mai napság, midőn mindenki gondolatszabadságot
élvez, miért ne legyen meg ez a szabadságuk éppen csak
a mohamedánoknak? Az oroszországi mohamedánok
majdnem valamennyi jogukat elvesztették s abból is, ami
megmaradt, veszítenek még folyamatosan. Régi időben
szellemi ügyeik rendezésére külön szabályzatok voltak
érvényben s bizonyos előjogokat élveztek. A mai orosz
kormányzat azonban nem veszi tekintetbe a XX. század
kulturális szellemét, megerősíti az abszolutizmust s meg-
fosztja a mohamedánokat jogaiktól. A sok *gravamen*
közt megemlíjtjük a következőket: 1. Régebben, 1787-ben
ti., vallási törvényszéket állítottak fel Ufában, mely egy
ulemából, egy muftiból és három kádiból állott, kiknek
hivatása volt minden vallási kérdést elintézni s keresztül-
vinni a vallási törvényeket. 2. Rendelkezés történt arra
nézve, hogy a nomád mohamedánokat (ti. a kirgizeket és
kozákokat) az ulemák tanítsák ki vallásuk tanaira s a
Khivából és Buharából Szibériába utazó mohamedánokat
felmentették adók és illetékek fizetése alól. 3. A krími
mohamedánok számára külön törvényszék létesítése
vétellett tervbe; *evkaf*-uk (vallási alapítványaik) egészen
külön kezelendő s a mohamedánokból a hadseregnek
egészen különálló része szervezendő, hogy az egész
orosz birodalom összes mohamedánjai zavartalanul gya-
korolhassák vallásukat s egyenlő jogokat élvezzenek az
oroszokkal.”

„A kormány cselekedetei azonban minden tekintetben ellentétben állottak ezen rendelkezésekkel. 1893-ban a muftikat és kádikat azon mohamedánok közül választották ki, akik orosz iskolákba jártak s így találkozhatunk aztán olyan esetekkel, hogy pl. az orenburgi mufti nemcsak a seriatban járatlan, hanem még írni-olvasni sem tud helyesen a mohamedánok nyelvén... Sőt mi több, buzgó orosz hivatalnokok nem sokkal ezelőtt arra kényszerítették a mohamedán kizgizeket, hogy belépjenek a keresztény Egyházba s tudtukra adták, hogy ezentúl az Evangéliumnak kell engedelmeskedniök, nem pedig a Koránnak, s a seriat-ot a jövőben még említeniök sem szabad.” Sok vérfagyasztó történetet mesélnek az orosz hivatalnokok kegyetlenségéről, ami mind azt mutatja, hogy Oroszország flagránsul megszegte a szavát s az Iszlám és a törökök teljes kiirtására törekszik.

Csodálatos, hogy a tatárok, kik látszólag alázatosak és csendesek, ilyen hangon mernek beszélni, de nem szabad felednünk, hogy a sajtó is működött ám Dél-Oroszországban. Példa erre a már említett Bagcseszerájban megjelenő *Terdzsumán* (Tolmács) című folyóirat, melynek tulajdonosa és kiadója Iszmael Bej Gaszparinszki, ki igaz hazafias lelkesedéssel és beható ügyismerettel igyekszik hit-sorsosai hanyatló öntudatát életre kelteni. Ez a lap 1903-ban ünnepelte fennállásának 25. évfordulóját s az ünnepségre megjelentek orenburgi, troitszki, verkhnoje-uráli, kaszimi, asztraháni, odesszai és egyéb helyekről való követek. Mindez a mohamedánok nemzeti és szabadelvű törekvései mellett bizonyít még az orosz régime alatt is, és már ma is bajos volna elnyomni ottan a szabadelvű tendenciákat.

Az az aggodalom, mellyel Abdul Hamid szultán a nemzeti és szabadelvű eszmék minden megnyilatkozását elhárítani iparkodik, annyival is sajnálatosabb, mert a szultán maga nem mondható éppen a kultúra ellenségének, csak-hogy az ő ideája a kultúráról a vallás és az önkényuralom korlátai közé szorítkozik – úgy képzei ugyanis, hogy a jó

mohamedán hadd tanulja valamennyi ágát a modern tudományoknak, csak a filozófiát és históriát ne, mert ezen tudományok az uralkodók tetteit is bíráló alá vonják. A politikát és a társadalmi tudományokat is gondosan el kell kerülniök.

A török nemzeti szellem előmozdítása meg azért tilos a szultán szemében, mert erősen bízik a pániszlámizmusban s fél attól, hogy a nemzeti mozgalom pártolásával az Iszlám más nemzeteit is hasonló mozgalmak indítására bátorítja s ellenségeskedést támaszt. Természetes dolog, hogy mentől szigorúbb a tilalom, annál nagyobb a vágy a tiltott dolog megszerzésére s így az „ifjú törökök” buzgón igyekeznek minden politikai és szabadelvű tan elsajátítására. Az alkotmányos kormányzat behozatalának szüksége tehát most már oly nagy, hogy tovább halasztani nem lehet. Európai kultúra és ázsiai önkényuralom nem férhetnek meg egymással hosszú időre s hogy ez utóbbinak kell majd végül engednie, az kitűnik a nyugati kultúra legelső török híveinek nyilatkozatából is.

Kemal bej, a legjelesebb modern török költő művei valóságos értelmi forradalmat idéztek elő honfitársai között s arra indították a legmagasabb társadalmi osztályhoz tartozó férfiakat is, hogy szabadelvű eszméknek adjanak kifejezést. Így pl. Szaadullah pasa³ *Numunei Edebiat* (Irodalmi Kísérletek) című művében leírja a modern kultúra csodáit s következőképp nyilatkozik: „Mindent amit az európai kultúrában mint a tudomány és művészet gyümölcsét ismerünk, a szabadság folyománya. Minden a szabadság tündöklő csillagától nyeri fényét. Szabadság nélkül nincs a népnek hatalma, nincs jó módja, szabadság nélkül nincs boldogság s boldogság nélkül a lét, az igaz örök élet nem képzelhető. Végtelen fény és dicsőség ezért a szabadság fénylő világának!”

Sok más, nem kevésbé lelkes, a szabadság dicsőítésére írott részletet idézhetnénk török írókból, de amit eddig mondtunk, eléggé meggyőzheti az olvasót arról, hogy a

törökök semmiképp sem mondhatók közönyöseknek a liberalizmus és politikai szabadság iránt és hogy minden készen van a teljesen vallási önkényuralomra épített zsarnokság megbuktatására. Nem volna helyes azt a mondást alkalmazni a törökökre, hogy „minden népnek olyan a kormánya, amelyet megérdemel” s azt állítani, hogy képtelenek a kultúrára és felvilágosodásra, sőt ellenségei is ennek s minthogy nem egyértelműleg kívánják a szabadságot, nem lehet bízni jövőjükben sem. Ismétlem, a törökök egyáltalában nem érzéketlenek korunk liberális törekvései iránt. Ezt, azt hiszem, eléggé bebizonyítottuk az előző lapokon, de igaz az, hogy nincsen bennük elég erő szembeszállni despotikus uralkodók önkényes zsarnokságával, aminek oka egyrészt az, hogy nem alkotnak faji és nemzeti egységet és hogy a külföld ahelyett, hogy támogatná, csak gúnyban és megvetésben részesíti őket, másrészt meg az a körülmény, hogy nagy politikai forradalmakat nem lehet oly gyorsan előkészíteni és sikerre vezetni. Nálunk is évszázadokba és vérfolyamokba került, míg a zsarnokság nyomásától megszabadultunk és Törökország, mely politikai értelemben véve ma is még a középkorban él, nem ugorhatja át a történelmi fejlődéshez megkívántató időt. Idők folyamán azonban Törökországnak is szabad nemzetté kell válnia.

Törökországtól kelet felé haladva, állandó kisebbedését tapasztaljuk a nyugati kultúra nyomainak a mohamedánok társadalmi és értelmi életében: végül pedig már csak egyes magukban álló nyomokkal találkozunk. A még félig nomád, portyázó kurdok inkább azért kívánnak függetlenséget, hogy rabló kereskedésüket zavartalanul tovább folytathassák, mint magáért a szabadságért, melyre, tekintve alacsony kulturális színvonalukat, teljességgel méltatlanok. Abdurrahman bej, Bedrkhan bejnek, a híres felkelőnek fia, ki a negyvenes években fellázadt a Porta ellen, arról próbált meggyőzni bennünket Genfben megjelenő *Kurdisztán* című lapjában, hogy van kurd nemzetiségi kérdés, de bajos

elhinni, hogy Herodotos Karduchiojai annyira civilizálódtak volna, hogy politikai függetlenséget kívánnának s a genfi sajtóhadjárat úgy látszik abban a törekvésben leli magyarázatát, hogy ráijesszen Jildizre, hol Bedrkhan bej egyes előnyök elérésére iparkodott. Az egész mozgolódás különben rövid ideig tartott csak s a *Kurdisztán* című lap hamar megszűnt.

Sokkal érdekesebb a Perzsiában mutatkozó értelmi forrongás. Ez már régóta készülődött és a talaj is sokkal alkalmasabb volt itten, mint Törökországban, mert Perzsiában az iráni nemzeti elem sokkal erősebb, mint Törökországban a török. A perzsák élénkebbek, tehetségesebbek és fogékonyabbak. A zsarnokság, rossz kormányzat és rendetlenség mindenestre sokkal súlyosabban nyomják Perzsiát, mint Törökországot, mely keleti szomszédánál legalább száz évvel előbbre van, minthogy Perzsiában mindeddig még az állam szervezésére sem történt kísérlet. De, különös dolog, maga az uralkodó despota mutatott legelőször hajlandóságot a liberalizmus iránt. Naszreddin sah ugyanis annyira el volt telve liberális eszmékkel, hogy egy szabadkőműves páholyt alapított s egy ideig öröme telt abban, hogy meghagyta minisztereinek, hogy a bombasztikus címzések mellőzésével, egyszerűen „testvér”-nek szólítsák. Az ifjú uralkodó ezen szeszélye nem tartott soká. A „Feledés Háza”⁴ hamar feledésbe ment s lassacskán Naszreddin sah rendes ázsiai zsarnokká vált s még a babak titkos társasága által adott komoly intelem sem volt hatással rá. E babak szereplését mindig félreértették Európában s csak nemrég helyezte őket helyes világításba G. Browne tanár.⁵ Törekvéseik alapja kezdettől fogva az ország törvényeinek és rendjének megállapítása, továbbá a zsarnoki önkény megszüntetése s a fennálló barbár szokások enyhítése volt. A mohamedán prófétai kinyilatkoztatás csak ürügy volt egyes újítások behozatalára, pl.: háremtörvények megszüntetésére, a mollák hatalmának korlátozására, a tömegek felszabadítására s hogy mily erős volt

Nyugat befolyása ezen reformtervezetekre, nyíltan kitűnik a babismus fejeinek irataiból, kik most száműzetésben élnek. A babismus – melyet egykor veszedelmes, vad fanatizmussal és óriási lelkesedéssel izgató vallási mozgalomnak tartottak – külső jellemvonásai dacára csupán a kormány barbársága és kegyetlensége ellen irányuló heves küzdelem volt. Hogy vajon sirazi Mohamed Ali mirza – e mozgalom alapítója, kit később Babnak neveztek el – a fent említett elvek szerint cselekedett-e, azt nehéz volna bizonyítani, dacára a neki tulajdonított erősen kommunisztikus törekvéseknek. De kétségtelen, hogy követői hamar áttértek a dogmatizmusról a politikai és társadalmi reform terére s a babi-k azon csoportjának jelenlegi feje, mely Bahaj seikhről neveztetett el, leveleiben oly húrokat penget, melyek inkább a mi demokrata vezéreink és szocialistáink tanaira emlékeztetnek, mint jámbor mohamedán seikh-ek intelmeire. E hittudósokat mindeddig félreértették Európában, de Edward G. Browne gondolataikat és törekvéseiket úgy világította meg, hogy ez valóságos revelatio számba ment azok előtt, kik Ázsiát, de különösen Perzsiát ismerték. Bahaj seikh, ki most száműzetésben él Ciprusban, a Bab-forradalom történetében, melyet megír, vallási dolgokról mint másodrendű fontosságúakról beszél s a legnagyobb súlyt az iráni nép politikai és társadalmi kérdéseire helyezi s azon általános elfajulásra, melyet a perzsa kormány gaz zsarnoksága természetes következményének tekint. Mindenkinek, aki a mohamedán Ázsia helyzetét ismeri, csodálkoznia kell azon, hogy e vallási vezér, egy szekta feje minden habozás nélkül a keresztény Nyugat múlt és jelen történetére alapítja a szabadság, testvériség és egyenlőség mellett felhozott érveit. Ami a szekták közti gyűlöletnek a mohamedán kormány által való káros bátorítását illeti, e tudós perzsa seikh ekképpen nyilatkozik a sahhoz intézett iratában:

„Első kötelessége a kormánynak a lelkiismereti szabadságot s a lélek nyugalmát ápolni, mert ez volt mindig főel-

ve a haladásnak s a más népek fölötti felsőbbbségnek. A civilizált országok csak oly módon érhatték el felsőbbbségüket, hatalmukat és befolyásukat, ha elsimították a szekták közti vitákat s egyforma jogokat adtak minden osztálynak. Ti egy népet, egy nemzetet, egy fajt jelképeztek. Közös érdeketek teljes egyenlőséget kívánni, mert az egyenlőség és az igazságosság bővítőleg hatnak az országra és kiszélesítik határait. Az idők megváltoztak s velük együtt az emberiség felfogása és kíváncsi is. A vallási türelem tette azt az Európa északnyugati részén elterülő államot öt kontinensen fekvő nagy birtokok urává. Mi Anglia, e kis sziget az Atlanti-óceánban, az óriási indiai birodalom mellett? Az angolok csakis igazságos törvények, lelkiismereti szabadság s a különböző népekkel és nemzetiségekkel való igazságos és pártatlan bánásmód által terjesztették ki hatalmukat majdnem az egész földgömb fölött és csakis az egyenlőség elvének fenntartása által erősíthették meg és gyarapíthatták hatalmukat s szerezték meg azon hírnevet, hogy igazságosak. Céltudatos és nemes erények folytonos gyakorlása az igazi bizonyítéka a vallási buzgalomnak és jámborságnak, mert ezek igazán az emberi lélek legszebb díszai. A középkorban, mely a Római Birodalom bukásával kezdődik s Konstantinápolynak a mohamedánok által történt bevételével végződik, türelmetlenség és elnyomás uralkodott Európa minden országában, mert az Egyház volt az úr. Az emberiség egészében inogni kezdett, mindenütt félelem és nyugtalanság uralkodott, a civilizációnak a pusztulástól kellett tartania, a világi hatalom megrendült, az Egyház azonban megtartotta befolyását. Ezután következett a türelmesség és a lelkiismereti szabadság kora. Eltűnt a vallási üldözés és a túlságba vitt vallásos buzgalom, törvényes egyenlőséget hirdettek minden országban, a látóhatáron a dicsőség és hatalom fénye tűnt fel és mindenütt haladást hozott létre. Azelőtt Európa legnagyobb nemzetei remegtek és megalázkodtak a betörő ázsiai hordák előtt, most védekezni sem volna képes Ázsia

bármelyik országa még a legkisebb európai állammal szemben sem. Ezek erős és meggyőző bizonyítékai a szabadság szent jogának, mert a szabadság szélesbíti a gondolkört, javítja az erkölcsöt, elének tárja a teremtés csodáit s felfedi a látható, azaz anyagi világ rejtett igazságait.”

Bárkinek, aki csak kissé is ismeri a mohamedán világot, csodálkoznia kell e nézeteken és Bahaj seikh hangján, pedig valamennyi műve bővelkedik ilyenmű találó megjegyzésekben. Ázsia különféle részeiben lakó és különféle társadalmi osztályokhoz tartozó mohamedánjaival folytatott sokévi érintkezésemben és levelezésemben nem találtam egyet sem, aki oly előre haladott lett volna, mint ő. Sőt, ellenkezőleg, azt tapasztaltam, hogy a mohamedánság világi és szellemi fejei szemében Európa felsőbbbségének elismerése mindig többé-kevésbé önmegtagadást és megalázkodást jelentett. Bármennyire haladottak legyenek is a nyugati kultúrában, bármennyire ismerjék is a XIX. század uralkodó eszméit, a törökök, perzsák, arabok és hinduk sohasem fognak szívesen elismerés hangján szólni az európai civilizációról s nem szívesen fogják bevallani, hogy ez az egyedüli mód, mellyel az emberiség boldogulása elérhető. Sohasem hittem volna negyven évvel ezelőtt, hogy az ázsiaiak képesek lesznek liberális gondolatokra, vallások és népek egyenjogúsítására, vagyis oly nézetekre, melyek Európában ma is még csak jámbor óhajokat jelentenek. És ha Bahaj seikh ezen a perzsa királyhoz intézett levelében (melyben arra szólítja fel, hogy hagyjon fel a zsarnoki uralommal) hangoztatott elvekkal magában áll is, örömmel látjuk benne az idők jelét s üdvözljük őt, mint keleti befolyásunk egyik gyümölcsét. Kérdéses, hogy vajon Bab követői magukba szívták-e jelenlegi fejük előre haladott nézeteit, de nincs kizárva annak a lehetősége sem, hogy tanai szétterjednek s a jövőben széles körben gyakorolnak majd befolyást.⁶

Egy további bizonyítékát a szabadelvű eszmék ébredésének Perzsiában a Londonban megjelenő *Kanun* (Törvény)

nevű folyóiratban látom. Elvei nem mindig a legegészségesebbek, de eredeti perzsa cikkek, melyek mindenfajta osztályhoz tartozó emberektől származnak, kétségtelenül bizonyítják a liberális kormányzat és komoly reformok iránti vágyat. Törvényt és rendet óhajtó jajgatás hatja át e lap minden hasábját. A lojális forradalmi emberek, kik minden bajt és nyomorúságot a király tanácsosai rossz kormányzatának tulajdonítanak, egyik számban e szavakkal fordulnak e magas méltóságokhoz:

„A sah bizalmasai, vezérek s az ország méltóságai! Miért késlekedtek a dolgok igaz állását feltárni a király előtt? Ti ismeritek a nép növekvő gyűlöletét és elégedetlenségét, ti tudjátok, hogy a nép is meg a hivatalnokok is mily nyomorba süllyedtek s hogy az egész ország elpusztul. Ti látjátok, mint semmisülnek meg az ország s a nép érdekei, ti tudjátok, hogy az idegen udvarok követői mit mondanak róluk s hogy határainkon belül csak zavar uralkodik. Sokszor mondtátok már egymásnak, hogy ez így nem mehet tovább, miért nem siettek a királynak is megmondani az igazat? Féltetek talán attól, hogy ez a kijelentés megharagítaná? De hát mit neveztek akkor hazafiasságnak? Mit értetek vajon ezen szó alatt, ha köznapi személyes érdekeket előbbre valónak tartotok a közjónál? Mi különbség van köztetek és a hazaáruló gyávák között? Nézzetek csak körül, ha csak egy percre is, és látni fogjátok, hogy most már minden pusztulásnak indult. Hány uralkodó volt már kénytelen elhagyni országát, hány trón megbukott s hány büszke élet nyert véget a megsemmisülés porában! Ezek az uralkodók azért nem kerülhették ki sorsukat, mert hazug udvaroncok nem akarták megengedni, hogy rajtuk kívül más is kerüljön az uralkodó elé és befolyást gyakoroljon reá. Ha csak egy szikrája is volna bennetek a jótevőitek iránt érzett hálának, nem késlekednétek egy percig sem, látván, hogy a veszély már mily közel van – ha pedig, ami elég sajnos volna, nincs meg bennetek a bátorság, hogy az igazat bátran megmondjátok magatok, legalább lehetne

annyi lelkiismeretetek, hogy nem hazudtolnátok meg azt, amit mi mondunk. Minthogy mi, akár örületből, akár lojalitásból, a hazafiúi vértanúság útját keressük, legalább hagyjátok, hogy ama néma rabszolgák kívánságait, kiket képviselünk, ne nyomja el a ti tömegetek kiáltozása s Ő Felseje trónja elé vihessük őket. Ahelyett, hogy nemes, bölcs és jószívű sahunkat koldusok nyomorult csapatának főnökévé alacsonyítanók le, hadd emeljük fel kiváló egyéni tulajdonságaival az iráni társadalom dicsőséges uralkodójává.”

Egy másik levelező kétségbeesésében a következő szavakkal fordul külföldön lakó honfitársaihoz:

„Szeretett hazánktól távol lakó irániak! Legyetek részvétel odahaza szolgásgban senyvedő testvéreitek jajgatása iránt. Ti, kik idegen törvények védelme alatt békét és biztonságot élveztek azon nép közt, ahol laktok, bizonyára meg vagytok győződve arról szívetek fenekén, hogy vezetőink butasága és lelkiismeretlensége volt az, ami az országunkban uralkodó rendetlenséget és nyomort okozta, mert ezek a közbiztonsággal és a közjóval nem törődnek. Sem angyal, sem király nem adhatja meg nekünk ezen törvényeket, ha magunk ki nem vívjuk őket. Egyedül az újítások szelleme lehet segítségünkre, mert ez emberségességre tanít meg; ez a szellem azonban belül kell, hogy feltámadjon, mert kívülről nem jöhet. Minden emberi bölcsesség eredeti kútfeje kétségtelenül az Iszlámban van; kövessük tehát tanait pontosan, hűségesen és buzgón s akkor el fogjuk érni célunkat.”

Az az eszme, hogy az Iszlámot kell minden reform kiindulópontjává tenni, mindenesetre életrevaló annyiból, hogy ily módon minden újítás sokkal nagyobb hatást fog gyakorolni a hívőkre s jobban megfelel a történeti fejlődésnek, mint a misszionáriusaink által hirdetett proselyitatorborzás. Ily értelemben némi fontossággal bír egy művelt szeid cikke a *Kanun* hasábjain. Hogy a Bidaat (újítások) behozatalára vonatkozó tilalom haszontalanságát bizonyít-

sa, így ír: „Kétségtelen dolog, hogy Mohamed után új próféta már nem fog megjelenni a földön. De azért ha elismerjük ezen igazságot, nem kell elzárkózunk egy másik igazság elől. Elképzelhető-e, hogy ez a világ fennállhatna csak egy percre is isteni gondviselés nélkül? Ez a gondviselés a barbarizmus és tudatlanság napjaiban prófétákat küldött nekünk s ha ezeknek száma Mohamedben kimerült is, világos, hogy csak a személyiség, de nem a prófécia szelleme szűnt meg; ez a prófétikus szellem, ez a fény folytatódik azon jámbor és jóra való emberek törekvéseiben és hazafias igyekezetében, kik az emberiség nemesítésén s a közjólét előmozdításán fáradoznak... Azok az emberek, kik a telegráfot és gőzgépet kitalálták, Istennek tetszőbb dolgot végeztek, mint ama fakírok, kik a vallássosság hibás felfogásából indulva ki, kínozzák és eltorzítják testüket.”

Az önkényuralom elleni küzdelemnek s a liberális intézményekért való harcnak szükségképp sokkal hevesebbnek kell lennie Perzsiában, mint Törökországban, mert Perzsiában, hol a kormány mindig gyűlölet tárgya volt, egyedül a mollák őrizték meg tekintélyüket és befolyásukat a nép fölött s ezért bárki, aki ismeri a perzsiai nagyturbánú akhondokat, mollákat, szeideket és mucstehidokat, nem ringatja magát illúziókban a reformok sikeres behozatalát illetőleg.

Amikor a dohányjövedéket akarták behozni, meggyőződhattünk arról, hogy a papságnak nagyobb hatalma van Perzsiában, mint a kormánynak. Oroszország folyton növekvő befolyása is szálka a mollák szemében s minden oly reformkísérlet, mely a mollák hatalmát csökkentené, veszélyessé válhat a kormányra nézve.

JEGYZETEK

- ¹ E szót „*alkotmány*” a törökben így írják körül: *Kanun-esszasi*, azaz a törvények alapja. A *parlament* szót megtartották.
- ² Midhat Pasa és társai megvádolásáról, elítéltetéséről és haláláról egy könyv jelent meg nemrég: „The Life of Midhat Pasha: a Record of his Services, Political Reform, Banishment, and Judicial Murder, derived from Private Documents and Reminiscences, bah is son, Ali Haidar Midhat Bey. London, John Murray, 1903.”
- ³ Szaadullah pasa, Murad szultánnak (kit kevésbé trónralépte után trónjától megfosztottak) első titkára mély érzelmű török hazafi volt, ki az utolsó orosz–török háború után annyira szívére vette országának nyomorúságos sorsát s annyira ellenezte Abdul Hamid szultán önkényuralmát, hogy Bécsben, hol mint nagykövet működött, öngyilkosságot követett el.
- ⁴ A francia *franc-mçaon*-ból a perzsák a „feramus” (= feledés) szót alkották s valószínűleg azért hítták így, mert megszűntette a dolgok régi rendjét; azért nevezték a páholyt is Feramus-khane-nak, Feledés Házának.
- ⁵ Edward G. Browne: „A Travellers Narrative, written to illustrate the Episode of the Bab.” Cambridge, 1891.
- ⁶ Kivonat „Freiheitliche Bestrebungen im moslimischen Asien” című cikkemből, Deutsche Rundschau, 1893. október.

VI. A nyugati kultúra értékének elismerése

Kétségtelen dolog, hogy mindazon mohamedánoknál, akik a nyugati kultúrával érintkezésbe kerültek, ha csak igen futólagosba is, ébredés mutatkozik; az Iszlám jövője azonban mégis komoly aggodalomra ad okot a liberális eszmék hirdetőinek Európa növekvő befolyása miatt. Az ortodox hívek többsége megnyugszik a sors megváltoztathatatlan rendelkezésében. „Allah felemeli, akit akar, s megálázza akit akar”, mondja a Korán s ezért azt tartják, hogy minden emberi törekvés az események szomorú folyásának megváltoztatására hiábavaló és haszontalan. Mert ha az ortodox mohamedán esetleg kutatni kezdené is az Iszlám hanyatlásának okait, a választ mindenesetre első sorban vallása azon bemocskolásában találná, melyet szerinte a keresztény intézmények vétkes utánpótlása s a keresztény életfelfogás elfogadása okozott. Az európaivá vált hazafias mohamedán azonban most már nem veti magát alá gyáván a sors rendelkezésének, nem hunyja be szemét a modern kultúra áldásai előtt, hanem körülnéz, eszközöket keres a fenyegető veszély elhárítására s oly utat igyekszik találni, melyen el lehetne érni, hogy az Iszlám ugyanolyan magas kulturális színvonalra emelkedjék, mint amelyet a kereszténység foglal el.

Oly állam- és történetfilozófiai értekezések, mint az Ibn Khalidun vagy Kocsi bejéi ma már nemigen várhatók modern mohamedán íróktól, mert szemeik kinyíltak s míg fél századdal ezelőtt a legfelvilágosodottabb mohamedánok sem voltak még hajlandók elismerni a nyugati kultúra felsőbbbbségét, ma őszintén és nyíltan beszélnek az Ázsiában uralkodó hibákról és tévedésekről. A konstantinápolyi török sajtóban ily vélemény nem nyerhet kifejezést, mert a politikának vagy kormányzatnak bármilyen bírálata szi-

gorúan tilos, sőt még a „hurriet” (szabadság) szó kinyomása is büntetettik. A külföldön megjelenő török lapok azonban egész nyíltan tárgyalják ezeket a dolgokat s egy e tárgyról szóló cikket, a Kairóban megjelenő *Turk* 32. számában különösen tanulságosnak találunk.

„25 évvel ezelőtt, írja egy művelt oszmán, Szófia csupa görbe és piszkos utcából állott, akár Drinápoly, Janina vagy Monasztir stb., minden szép és kényelmes városi berendezés nélkül s több templom, kaszárnya és fogház kivételével nem volt semmi, ami kultúrára mutatott volna. Mióta azonban bolgár uralom alá került Szófia, alig lehet megismerni e várost az azóta véghezvitt sok átalakítás és szépítés miatt. Most széles nagy utcái, nyilvános terei, színházai, múzeumai, állat- és fűvészkertjei vannak, továbbá villamos világítása, közúti vasútja, telefonja stb. De nemcsak Szófia, hanem Várna, Filippopol és más városok is egészen európaiakká váltak. Romániát, Szerbiát, Görögországot és Bulgáriát is teljesen meghódította a civilizáció fénye. Kréta is nemsokára követni fogja őket. Ha körültekintünk saját országunkban s látjuk, hogy Drinápoly, Brüssza, Aleppo, Damaszkusz és Bagdad, melyek valamikor középpontjai voltak a birodalomnak, teljesen elveszítették szépségüket és dicsőségüket s elpusztultak, mert nem tudtak lépést tartani a korrallal, csak sajnálkozhatunk rajtuk azon sötétség és tudatlanság miatt, melyben elsüllyedtek. Brüsszában és Drinápolyban, mely városok pedig csak kis távolságra vannak a fővárostól, most is láthatunk primitív ökörszekereket s még csak az „omnibusz” alkalmatosságát sem ismerik. De minek vegyük a példákat a vidéki városokból? Tekintsük csak magát Konstantinápolyt millió lakosával, mely természeti szépség dolgában minden más fővárost fölülmúl. A rosszul kezelt utcákon bokáig érő sarat és piszkot találunk s kóbor kutyák járnak mindenütt. Kaszárnya igen sok van, de a katonaság csak arra való, hogy a lázadásokat elnyomja; a személyes biztonság védelmére semmi, vagy csak igen

kevés intézkedés történik. Sztambulnak nincsenek színházai, nincs állat- vagy fűvészkertje, pedig ezek a modern intézmények Ausztráliában és Szibériában is feltalálhatók már. Természetes dolog ezek után, ha az európaiak azt mondják, hogy a török csak tűrt nemzet közöttük s nem közéjük való, mert ellensége a civilizációnak; nem is volt céljuk itt végleg megtelepedni, ezért hát hadd űzzük vissza Ázsiába. »Hagyjunk fel hát az Isten szerelméért«, így kiált föl e szabadelvű török, »ezzel a tunyasággal és hanyagsággal.« Ne fordítsuk el szemünket a kultúra világától. Szégyelljük magunkat a régi Tuna Vilajeti,¹ a szerbek s a bolgárok előtt, kiket nem is olyan régen disznópásztornak csúfoltunk. Ne hagyjuk magunkat erőszak és zsarnokság által kormányozni, hanem kívánjunk igazságot és bölcsességet.”

Egy cikkely, mely ugyanezen lap – a Turk – 50. számában jelent meg, összehasonlítja Marokkót Abesszíniával s szintén igen jellemző. „Marokkóban, így szól ez a cikk, dacára Európa közvetlen közelségének, a legnagyobb fejtelenség uralkodik s a kormányzat igen rossz. Nincsenek ott kövezett utcák, nincs rend, nincs igazságosság, semmi, egyszóval, ami haladásra mutatna, míg a keresztény Abesszíniában, mely pedig sokkal távolabb esik Európától s még nemrégén vad és barbár ország volt, a modern civilizáció nap nap után tért hódít; vasút köti össze a fővárost a tengerparttal s az uralkodót és népét egyaránt a haladás szelleme hatja át, úgy hogy az ország állandóan fejlődik.”

Hogyha ötven évvel ezelőtt merészkedett volna ily szellemenben *írni* egy török, bizonyára a bolondok házába vagy börtönbe zárták volna, mert még *beszélni* is e tárgyról eretnekség számba ment s csak a legnagyobb titokban mertek az emberek egymás közt ezekkel a dolgokkal foglalkozni. Most azonban levetették már az álszemérmét s mint gyakran szokták mondani az Arábia szent városaiból Indián át hazatérő közép-ázsiaiak: „fekete az angolok hitetlensége, de fehér az igazságosságuk”. Ugyanily han-

gon nyilatkozott egy művelt török az egyiptomi angol okkupációról:² „Bármennyire nehezünkre essék is nekünk törököknek, el kell ismernünk, hogy az angol hatalom megalapítása Egyiptomban áldás volt az egyiptomiakra. A Franciaország és Anglia közti *entent cordiale* híre óriási emelkedést idézett elő a piacon. A Nílus völgyében jómód uralkodik most, a nép gazdag, az ország gazdag s mindenki békében és biztonságban élvezheti vagyonát, mert a közmondás szerint »her kész kendi aliminin padisahidir« (mindenki király, a maga birtokán ti.). Az államkincstárnak bőven van pénze, de azért az adófizetők is könnyen fizetik adójukat. Erőszakra nincs szükség és egy adószedő elegendő. A nép saját szorgalma, saját természeti hajlandósága révén boldogul; mezőgazdasági, pénzügyi és kereskedelmi társaságok alakulnak; minden megtörténik a föld és éghajlat s a fennálló körülmények kihasználására s béke és egyetértés uralkodik a fejedelem és népe között. Sajnos, hogy nem a törökök, hanem idegenek hozták létre ezen jótéteményeket, mert bizony mind e jó nem a törököktől és a török kormánytól, hanem az angoloktól származik.”

„Az amerikai polgárháború idején a pamut ára állítólag rendkívül felszökött és egy feddan (egyiptomi területmérték) ötven lírát jövedelmezett. Mindezáltal azonban senki sem akarta a földet művelni, még ha ajándékba kapta volna is, mert minden feddan-ra 50 líra földadó volt kivéve. Ma, az angol kormány alatt, csak 10–15 lírát hoz a föld s mégis egy feddan értéke 150, némelykor 200 líra. Ebből láthatjuk, mint járulhat hozzá az igazságosság és pártatlanság az emberiség jólétéhez és boldogulásához.”

„De késő most már a múlton keseregni; szemébe kell néznünk a valónak s bármily szomorú legyen is, el kell fogadnunk. Ha már elvesztettük a Nílus völgyét, legalább a Tigris és Eufrátesz partjait kell megmentenünk s kihasználnunk őket olyképpen, hogy a mi érdekeinknek szolgáljanak.”

A perzsák közt éppen úgy, mint a törökök közt, gyakran találkozunk az önvád s a nyugati kultúra dicséretének ily jeleivel, valamint az otthoni állapotok könyörületlen elítélésével is. Ibrahim bég, egy kairói születésű perzsa, ki el volt telve népe és vallása iránti bizalommal, útra indult Perzsiába, hogy ifjúsága ideáljával jobban megismerkedjék. Elzarándokolt a síták szent helyeihez s meglátogatta az ország legfontosabb városait, de nem talált méltó kifejezéseket keserű csalódásának kifejezésére, nem volt képes leírni azon rémületet és haragot, mely a szép iráni hazájában tapasztalt pusztulás, romlottság, zsarnokság, gyalázatos kormányzat, kiáltó igazságtalanság, meztelen szegénység, nyomor és elfajulás láttára elfogta. Nem is lehetne a mai Perzsia állapotáról szomorúbb képet festeni, mint amilyet e született perzsa nyújt könyvében. Természetes dolog, hogy a lelkes hazafi és buzgó síta azonnal a maga hazája és a művelt Nyugat életmódjának és szokásainak összehasonlításába fogott és szomorúsággal kellett elismernie minden egyes ponton Nyugat felsőbbségét. Ez a könyv egyike a legérdekesebb tüneményeknek a keleti szellem történetében.³

Az alacsonyabb színvonal ezen elismerése, mely annyi más török és perzsa irataiban is kifejezésre jutott, világosan bizonyítja, mennyire átlátja a művelt mohamedán is régi-módi intézményeinek fogyatékoságát és hiányait s mennyire át van hatva a nyugati civilizáció megszerzésének szükségességétől. A fogyatékoságok bevallása természetesen azon utak és módok vizsgálatára vezetett, amelyek által a baj orvosolható. A hivatott és hívatlan orvosok száma mindig igen nagy volt, de abban az időben még, mikor én az ázsiai mohamedánok közt jártam, csak a legnagyobb titokban mertek reformjavaslatokkal foglalkozni, míg ma szabadon írnak róluk s nyíltan megvitatják. Legjobban nem az érdekel bennünket, hogy hogyan vélekednek e mozgalomról az Anglia liberális kormányszata alatt álló mohamedánok, hanem inkább az, hogy mi a

Proféta politikailag független híveinek a véleménye. Ezek ugyanis azt reménylik még, hogy a javasolt orvosságok által politikai függetlenségüket s egyszersmind az egész Iszlám politikai fennállását biztosíthatják. A terv főképpen Törökország jövőjére vonatkozik, mely, mint a kalifátus képviselője, a legnagyobb és legfontosabb mohamedán államnak tekintetik és nem igazságtalanul, mert az ottomán birodalom politikai bukásával az Iszlám politikai függetlensége is megszűnne. Ámbár az összes, eddigelő javaslatba hozott módszerek a nyugati kultúra teljes felvételére vannak alapítva, a törökök más úton-módon akarják orvosolni a fennálló bajokat. Ezen utak-módok a következők.

1. Az oszmánizmus mint egy politikai nemzet alapja, abban áll, hogy egy politikai testté kell egyesíteni Törökország összes nemzetiségeit. Ez a terv azonban, mint már említettük, gyakorlatilag kivihetetlen s ezért nem kell vele bővebben foglalkoznunk.

2. A pánturkizmus, azaz az egész világon szétszórt törökök egyesülése. Ez is csak álmkép, mert először is az egyes különálló elemek kulturális színvonala sokkal alacsonyabb, semhogy politikai egyesülés lehetséges volna, másodszor pedig e törzs (a törökök) legtöbb ága orosz uralom alatt van s aligha lesz képes kiszabadulni Oroszország vaskarmából. Akadálya még a pánturkizmusnak az is, hogy az arabsok és perzsák nem mutattak soha tiszteletet a törökök iránt. Az arabsok mindeddig úgy tekintettek a törökökre, mint egy durva és bárdolatlan népre, innen e kifejezés: *Keszafeti Turki* (török durvaság). A *Turk* és *Almonar* nevű lapok közt nemrég lefolyt vitában az arabs lap szemére hányta a törököknek, hogy igazi szolgálatot sohasem tettek a vallásnak és civilizációnak, mire a *Turk* azzal vádolta, hogy török fegyverek nélkül az Iszlám sohasem állhatott volna fenn, amit bizonyít az is, hogy az ottomán hatalom hanyatlása óta a mohamedán világnak nagy birtokai a keresztények kezébe kerültek, hogy továbbá értelmileg sem lehet a törököket teljesen megvetni, mert

Albokhari, Farabi, Teftazani, Zamakskari és mások törökök voltak⁴ s hogy végül a modern kultúra megszerzésében a törökök sok tekintetben megelőzték az arabsokat és perzsákat. A *Turk* ezen érvei egészen helyesek, de a törökök és arabok közti gyűlölet továbbra is fenn fog maradni. Az utolsó években nagyon nőtt ez az ellenségeskedés, dacára annak, hogy a vezetők nagyjából keresztény arabok, amit Nedzsib Azouri, „Le Réveil de la Nation Arabe” című 1905-ben Párizsban megjelent röpiratából látunk.

3. A pániszlámizmus, mely a hívek nagy többségének szemében a jövő mentőeszköze lesz, idő múltán minden valószínűség szerint a legjobb fegyver a kereszténység elleni harc folytatására. Azt mondjuk: minden valószínűség szerint, mert az európaivá átalakult mohamedán nem bízik valami nagyon ebben a módszerben s nem ok nélkül, mint ki fogom mutatni. Először is egy etnikus egységnek különböző éghajlatok alatt szétszórt és sok nemzethez tartozó alkotó részeit összehozni és egységes cselekvésre bírni, oly kulturális színvonalat és politikai készséget feltételez, melyet a Kínától az Atlanti-óceánig és Toboltól Jáváig meg Afrika bel-sejéig terjedő Iszlám még nem ért el. A történeti múlt, a faji és etikai jellemvonások s a természetes hajlandóságok oly szakadékot hoztak létre a mohamedánok közt, melyet akár most, akár a közeljövőben, nehéz lesz áthidalni. Igaz, hogy a Korán megadja a megoldást: *kulli muminin ihva* (minden igazhitű testvér),^{CXXIV} s a Próféta is megelőzte a pániszlámikus mozgalmat, midőn elrendelte a *badzs*-ot (zarándoklatot), melynek az ő kívánsága szerint a különböző országbeli mohamedánok évi összejövetelével kellett volna fejlődnie s bizonyos barátsági köteleket létrehoznia követői között. De csodálatos módon ez a terv csak teóriában vált be. Gyakorlatilag nem használt az ügynök, mert mindazon küzdelmek, viszályok és ellenségeskedések alatt, melyeket az Iszlámnak fennállása 1323 esztendeje alatt elviselnie kellett, nem történik említés a sokat szenvedett mohamedán világnak egyetlenegy egyöntetű védekezéséről sem.

Sem a spanyolországi mórok, sem egyiptomi, indiai vagy perzsiai hitsorsaik nem nyertek soha segítséget a törököktől, még akkor sem, mikor az oszmánok dicsőségük tetőpontján állottak s végül is a keresztények kardja megtörte a mórok hatalmát. Ugyanez a sors várt később magukra a törökökre is, mert valamint a Szefti házából való perzsa hercegek az ottomán hatalom elleni harcaikban Magyarországgal és Velencével kacérkodtak s valamint Hatalmas Timur III. Henrik spanyol királyban keresett szövetségést a nyugati törökök ellen, éppen úgy Törökország is nyugodtan nézte, mint törli meg Oroszország Krím és a volgai kerület urainak hatalmát és mint veszik el a cárok a kadszaroktól egyik provinciát a másik után és mint hozzák Perzsiát a romlás szélére. Azon igazhívők, kik gyászruhájukba burkolózva az Ararát hegyéhez érkeznek zarándokútjuk közben s lelkesedésükben egyhangúlag így kiáltanak fel: *Lebeik ja Allah* (ha neked úgy tetszik, Allah), kétségtelenül testvérek a hitben. Közös az a tiszteletnyilvánítás is, mellyel homlokukat a Kábához szorítják s testvéreknek érzik magukat, midőn a szent helyek felé tartanak, vagy onnan hazafelé indulnak. Az a hódolat is, melyet a zarándokok keverék tömege a szultánnak a szelamlík alkalmával Konstantinápolyban bemutatott, kétségtelenül arra való volt, hogy a szultánt valamennyien az Iszlám fejének ismerjék el. De további, vagyis gyakorlatibb természetű bizonyítékai ennek a vallási testvériségnek és közös érdekörnek mindeddig nem voltak láthatók, dacára annak, hogy egyes alkalmakkor mutatkoztak olyan törekvések, melyek a vallási köteléket az állam szolgálatában akarták felhasználni.⁵

Csak a legújabb időben adott ismét életjelt magáról a pániszlámizmus, az Európától ellesett szövetkezési módszer segítségével. Az első bátorítás Sztambulból jött. Amennyire én emlékszem, Ali kanlidzsiai pasa házában, a Boszporusz mellett hallottam először beszélni az egész mohamedán világ egyesülésének hasznáról s ugyanekkor

találkoztam az Ázsia belsejéből érkezett kiküldöttek egyikevel. Ezen, főképpen a mollák köréhez tartozó követek feladata az volt, hogy a kalifa s a többi mohamedán fejedelmek közt a szellemi érintkezést fenntartsák, messze földön hirdessék a szultán hatalmát és dicsőségét és természetesen az is, hogy a hitetlenekkel való barátságos érintkezést megakadályozzák. Dél-Oroszország, Közép-Ázsia, Afganisztán, Kína, Jáva és India voltak ezen kiküldöttek működésének terei s újabb időben Afrika belseje is. Abdul Hamid fogékony agya élénken érdeklődött ezen mozgalom iránt. Köztudomású, hogy neki nagy kedve telt ilyen titokzatos machinációkban, melyek intézésével személyesen foglalkozott. A Hedzsaz-vonal kiépítése, melynek az Iszlám belső területével való közlekedést kell megkönnyítenie, az ő műve, mely éppen a pániszlámikus érdekek előmozdítására létesült.⁶

Az eddig elért eredmények azonban semmiképp sem igazolják a pániszlámikus mozgalomba vetett bizalmat. Igaz ugyan, hogy a közép-ázsiai és afganisztáni emírek eddig mindig kitették mecsetjeikre a szultán aranybetűs fermán-ját, mely a kalifa felhatalmazását foglalja magában a pénteki imádságok megtartására, sőt bizonyos udvari tisztségeket is szívesen magukra vállaltak a közép-ázsiai kánok, de mindennek nem lehet nagy fontosságot tulajdonítani.

Igen csekély a kalifa befolyása az Ázsia belsejében lakó igazhitűek nagy tömegére. Az utolsó török–oroszháborúban az indiai, jávai és dél-afrikai mohamedánok szívesen küldtek ugyan pénzbeli támogatást és rizst Törökországnak, hozzájárulnak a Hedzsaz-vonal építési költségeihez is; mindezek a szolgáltatások azonban sehogy sincsenek arányban az azon a vidéken lakó igazhitűek számával és gazdagságával s vallási buzgóságuk és lelkesedésük a pániszlámikus tervek előmozdításában csak annyira terjed, mint pénzes zacskójuk zsinórja, és nem tovább. Ezért tehát felvethetjük a kérdést, hogy vajon az idő hoz-

hat-e változást a dolgok ezen állásába? A választ maga a helyzet adja meg. Az Iszlám közös érdekei iránt való lelkesedés foka szoros kapcsolatban van, mint már előbb említettük, az egyes érdekelt nemzetiségek értelmi és anyagi fejlődésével, de még ha emelkednék is e népek kulturális színvonala, a testvériesülést hirdető mozgalom gyakorlati értéke akkor is igen kérdéses volna, mert a keresztény államok óriási hatalma csírájában el tudna fojtani minden az európai érdekek ellen irányuló szövetkezést.

Oroszországban, hol egy önkényes kormány vasmarkával teljesen összeszorítja és Turkesztánban, az Iszlám nem képes a legcsekélyebb életjelt sem adni magáról. Még Brit-Indiában, ennek 60,000.000 lakosa közt sincsen veszély ebben a pillanatban, addig, amíg a kormányzás az igazságosság és humanitás követelményei szerint folyik s míg a mohamedánok és Visnu-imádók közti ellenségeskedést az idegen uralkodó bármikor biztonsági szelepként használhatja fel. Ami pedig a többi, a politikai önállóság kopott ruhájába öltözött mohamedán országot illeti, nevezetesen Törökországot, Perzsiát és Afganisztánt, ezek, dacára a kalifátus minden igyekezetének, elvesztették annak a lehetőségét, hogy keresztény fennhatóság alatt élő hitsorsosaikra befolyást gyakorolhassanak. A modern mohamedán fejedelmek között a tehetséges és buzgó afganisztáni Amir Abdurrahman használta fel a pániszlámikus barátkozás eszméjét s felvette e célból a *Zia-ul-Millat v'ad Din* (= a nemzet és hit fényessége) nevet. Ezzel a politikai céllal küldött követeket Konstantinápolyba, bár nem volt titok előtte, hogy a török állam akkoriban már hanyatlóban volt. Törekvései mindazáltal hiúknak bizonyultak birodalma határain kívül s ez egy másik bizonyítéka annak, hogy a pániszlámizmus korántsem oly veszedelmes, mint amilyennek gyakran mondják. Különb, maguk az európai kultúrát felvett mohamedánok sem vallják magukat a pániszlámizmus híveinek, mert félnek és nem ok nélkül, a teokrácia feltámadásától, amely, akár az Iszlámban, akár a

kereszténységben, mindig veszedelmes a liberális eszmék fejlődésére, úgy hogy általa ez a társadalom, melynek haladásra és felvilágosodásra van szüksége, csöbörből vödörbe esnék.

Mindent tekintetbe véve, az Iszlám politikai jövője nem valami biztató, s ha vannak is rajongók, akik a Próféta tanának Afrikában való hirtelen fellendülésében reménysugarat pillantanak meg s e sötét földrész számolatlan milliónyi mohamedánjaira építik a jövőbe vetett bizalmukat, csakhamar rá fognak jönni, hogy ez önámítás, mert Afrikában Európa befolyása erősebb, mint Ázsiában s az idők folyamán még növekedni fog.

JEGYZETEK

- ¹ Tuna Vilajeti – azaz: dunai provincia – volt a régi neve a mai Bulgáriának, melynek fővárosa Ruszcsuk^{CXXV} volt.
- ² L. a *Turk* 25. számát.
- ³ L. „Zustände im heutigen persien, wie sie das Reisehandbuch Ibrahim Begs enthüllt. Aus dem Persischen übersetzt und bearbeitet von Dr. Walter Scholz”. Lipcse, 1903.
- ⁴ Az itt említett értelmi hősök turkesztániak voltak, de nem tartoztak a török nemzetiséghez. A *Turk* helyesebben tette volna, ha Hadzsi Khalfa, Kocsi bég, Szaadeddin és más igazi törökök nevét említette volna fel.
- ⁵ L. cikkemet az *East and West*-ben, 1903 januárius.
- ⁶ Mint az egyesülésre irányuló szerény kísérlet, fel kell emlétenünk a Londonban 1886-ban a török szultán, a khedive, az afganisztáni emír, a marokkói szultán és mások védnöksége alatt alapított „Panislamic Society”-t, melynek kifejezett célja volt az egész világ mohamedánjainak egyesülését létrehozni, mely azonban mindeddig igen korlátozott cselekvési körrel bírt. Nincsenek meg e társaságnak a kellő eszközei s nem is London az a hely, ahonnan elegendő befolyást lehetne gyakorolni a mohamedánságra.

VII. Az Iszlám politikai jövője

Akármerre tekintünk is és bármely szempontból vegyük is vizsgálat alá az Iszlám jelenlegi helyzetét, egy dolog feltétlenül és kétségtelenül igaz marad, az ti., hogy a reformmozgalom oly módon, amint eddig fellépett, nem vezethet a mohamedán vallású népek politikai újjászületésére s hogy javulás ez irányban csak akkor várható, ha a vezetést kiveszik a jelenlegi gyenge és léha uralkodók kezéből s erős, erélyes és tehetséges emberek kezébe adják. A múltban szerzett tapasztalataink és az előző lapokon kifejtettek alapján azt hisszük, hogy a török, perzsa, afgán, marokkói és egyéb független mohamedán kormányok eddigi eljárása a reformmozgalom teljes bukására kell hogy vezessen, mert ezen országok uralkodói félnek, hogy a legkisebb közeledés is a modern életfelfogás felé gyöngíteni és veszélyeztetni fogja abszolút autokratikus hatalmukat, következésképp ellenségei minden komoly és gyökeres reformnak. Ez nem zárja ki annak a lehetőségét, mely igen bizonytalan azonban, hogy egy jövő-korbeli mohamedán fejedelem a japáni császár példáját követve, rá ne szánja magát hasznos és szükséges reformokra s a kor szelleméhez alkalmazkodván, így ne szóljon magában: inkább megyek a magam jószántából, mintsem hogy hajtassam magam. A kérdés azonban mindenekelőtt az, várható-e egyáltalán keleti fejedelemtől, hogy abszolút jogairól a maga akaratából lemondjon, mikor még Európában is voltak uralkodók, kik csupán a közvélemény és a körülmények súlya alatt engedtek? Másodszor, megvan-e a mohamedán fejedelmekben az erő, bölcsesség és szükséges előkészület egy rendesen szervezett kormány megalapítására? Eddigél minden kísérlet kudarcot vallott a társadalmi szellem fogyatékoságai és a vallás túlnyomó befolyása miatt.

Harmadszor, valószínű-e, hogy Európa a kolonizálás iránti nagy szeretetében s azon törekvésében, hogy iparának mindenütt piacokat, a népesség feles részének meg telepeket biztosítson, nyugodtan és türelmesen fogja majd várni egy ily jeles fejedelem esetleges eljövetelét és az új korszak kezdetét? Nem valószínűbb-e, hogy Európa erőszakos beavatkozás által fogja siettetni az ázsiai állapotok lassú fejlődését?

Ekkora türelmet, ilyen önzetlen politikát csakugyan nem várhatunk Európától, mert ez valóban nem férne össze a fennálló viszonyokkal s ezért *a ma még független mohamedán országok előbb vagy utóbb politikai önállóságuk feláldozásával lesznek kénytelenek megvásárolni a modern erkölcsi és anyagi kultúra felvételét s az egyik kultúráról a másikra való áttérés idegen uralom alatt fog bekövetkezni.*

Szigorú ítélet és szomorú jóslat egy népre, mely évszázadokon át politikailag független állást foglalt el és fontos szerepet játszott az emberiség történetében, hogy sorsát egy másik, idegen hatalom kezébe lesz kénytelen letenni. De hogy is lehetne ez másképpen, ha igaz az, amit kimutattunk, hogy valamennyi esetben, midőn a mohamedánok elvesztették politikai függetlenségüket és keresztény kormány fennhatósága alá kerültek, boldog és nyugalmas életet éltek, értelmileg és anyagilag fejlődtek s kevesebb törvényteleniséget és igazságtalanságot voltak kénytelenek elszenvedni, mint nemzeti fejedelmeik és hitsorsosaik uralma alatt. Hogy a keresztény uralom alá került mohamedánok nem ismerik el ezen megcáfолhatatlan tényekre alapított igazságot, érthető, ha nem igazolható is s a nemzeti egoizmusban és a politikai függetlenség szeretetében leli magyarázatát. Ha Nyugattal szemben tanúsított ellenséges érzületükben azt állítják, hogy a nemzeti kormány, minden következtetésével egyetemben többet ér, mint az idegen uralom alatt behozott szabadság és jólét, csak személyes véleményüket fejezik ki, nem pedig a nemzet gondolatát s csupán a fanatikus gyűlölet kifejezőinek tekintendők. Leg-

meglepőbb az, midőn indiai mohamedánok állanak elő ilyen véleménnyel s arra használják fel az angolok jóvoltából élvezett sajtószabadságot, hogy az angol kormányzatot ócsárolják s kijelentsék, hogy régi nemzeti kormányzatuk, melyben pedig teljesen hiányoztak a rend és a törvények, sőt még Törökország gyalázatos kormányzata is többet ér, mint a mai Brit-Indiában uralkodó rend, igazságosság és vallási türelem. A mogul uralom előnyeit és kiválóságát elegendőképpen meg lehet ismerni a történelemből, ami pedig azon dicséreteket illeti, mellyel indiai lapok, pl. a *Moslem Chronicle* a jelenlegi török kormányt elhalmozzák, az ember azt kérdezi magától, mit éreznének és hova tennék hazafiasságukat ezek a tanult moulvik, ha a török államhivatalnokok helyében volnának, kik gyakran hónap-szám nem kapnak fizetést, vagy azon török polgárokkal cserélnének, kiket éjjel-nappal kémek és detektívek figyelnek meg s kiknek még egy könyvet vagy újságot sem szabad olvasniok a hatóság engedélye nélkül. Ha az angol kormányzat ezen rágalmazói és ócsárlói elolvasnának néhány Törökországon kívül megjelent török újságot, mely egy népnek jajgatását és siránkozását juttatja kifejezésre a nemzeti kormány kiáltó igazságtalansága, zsarnoksága és romlottsága miatt, talán más színben volnának hajlandók látni a dolgok igazi állását. Sokan csakugyan meg is változtatták felfogásukat s több modernné vált indiai mohamedán tért át erre a felfogásra az európai fennhatóság előnyeit illetőleg s kijelentette nyíltan, hogy az Iszlám kulturális emelkedése csakis európai kormány vezetése alatt lehetséges. Egy kiváló indiai mohamedán így ír nekem e tárgyról: „Szentül meg vagyok győződve arról, hogy az angolok jó és hasznos szolgálatokat fognak tenni az Iszlámnak Indiában és hogy az angolok liberális intézményeinek védelme alatt fokozatosan arra a meggyőződésre fogunk jutni mi is, hogy mohamedán uralkodóink zsarnoksága tette teljesen lehetetlenné a haladást és javulást s most is ez a fő akadálya.”

Még élesebb kifejezésekkel ítéli el a mohamedán uralkodók zsarnoki kormányzatát egy török, aki az *Idzstibad* nevű, Genfben megjelenő folyóirat 4. számában, az oroszországi mohamedánok által az európai hatalmakhoz intézett memorandummal foglalkozván, így szól: „Zsarnoksággal vádoljátok az orosz kormányt s a török szultánnál kerestek menedéket! Vigyázzatok! Abdul Hamid nagyobb és szörnyűbb zsarnok, mint a cár s a törököknek, arabsoknak és kurdoknak többet kell szenvedniök alatta, mint a tatároknak az orosz uralom alatt. Azt mondjátok, a cár disznóhús evésére kényszerít benneteket, Abdul Hamid azonban még azt is eltűri, hogy népe éhen haljon és elpusztuljon. Az orosz egyetemeken a mohamedánok kiképezhetik magukat a tudományban és a művészetben, a törökök azonban, ha tanulni akarnak, Európába kénytelenek menni – ha ugyan megnyerik erre az engedélyt a szultántól. Felpanaszoljátok, hogy a mohamedán katonákat mohamedánok ellen küldik harcba; hát Abdul Hamid szultán másképpen cselekszik, midőn török mohamedánokat küld arabs mohamedánok ellen Ázsiába?” És így tovább. Az ily hangú nyilatkozatok napról napra szaporodnak s a művelt és hazafias mohamedán szentül meg van győződve arról, hogy mohamedán uralom alatt helyzete sohasem javulhat.

Hazafias ömlengések és a tények szándékos elferdítése nem leplezheti el a mohamedán országok jelenlegi szomorú sorsát. Mennél hamarább fognak bele a bajok gyökeres kiirtásába s a jelenlegi nyomor okainak megszüntetésébe, annál jobb lesz ez a sokat sanyargatott ázsiai mohamedánságra. Elismerjük, hogy a buddhizmus is reformokra szorul, meg kell azonban jegyeznünk, hogy Kína pl. sohasem volt olyan helyzetben, mint a modern mohamedán államok. Ezt a szerencsétlen helyzetet egyrészt az átmeneti korszak elkerülhetetlen nehézségeinek, másrészt Európa beavatkozásának szokták tulajdonítani, mely állítólag mindig önző célokat tartott szeme előtt. De ha tekin-

tetbe vesszük, hogy Japán is átesett az átmeneti korszakon, anélkül hogy ennek ottan ily szörnyű következményei lettek volna s Európa beavatkozása Japán esetében sem vezethető vissza teljesen önzetlen és humánus okokra, ezen kifogások üressége azonnal szembetűnik. Egy dolgot azonban méltán az európai beavatkozás rovására lehet írni s ez az a határozott előszeretet, melyet Európa a törökországi keresztények iránt mutat, szemben a mohamedánokkal, akik pedig sokkal többet szenvednek a rossz kormányzat alatt, mint a keresztények. Ezeket a nagyhatalmak valósággal elkényeztetik, míg a mohamedánoknak nincsen védelmezőjük s nincs, aki érettségük közbelépjen. E tekintetben az európai politika valósággal középkori nézetekre van alapítva s még most is nem hunyhatunk szemet azon igazság előtt, hogy ha az ázsiai mohamedánság újjászülése valóban oly fontossággal volt rájuk nézve, az európai mohamedánok ébredésre bírt liberális törekvéseinek ápolására s a mohamedán uralkodók önkényének megfékezésére. Ezáltal szebb jövőt nyitottak volna a mohamedánság előtt, anélkül, hogy megfosztották volna politikai függetlenségétől. A humanitás azonban, sajnos, csak igen másodrendű szerepet játszik a népek küzdelmeiben, a szentalitás pedig teljesen ki van zárva, különösen a jelen korban. Anyagi érdekek foglalják el az első helyet s a kenyérkérdés minden idealizmust háttérbe szorít.

Ezért tehát csekély a remény, hogy Európa önzetlen módon fog segédkezni az ázsiai mohamedánságnak gyógyulásában azáltal, hogy érdekeit alárendelné az emberiség boldogulásának. Sajnálatos az is, hogy egyrészt az ismeretek hiánya miatt, másrészt egoizmusból, nem állapítottatott még meg pontosan, hogy milyen bajban szenved az Iszlám. Objektív szemmel vizsgálva az események folyását, látni fogjuk, hogy a mohamedán, Európa jótékony befolyása alatt, nem mutat most már oly makacsságot és fanatizmust, amilyet neki tulajdonítanak, s korántsem oly nagyon ellenzi a reformokat, mint ahogyan általában hiszik.

Makacsság és hajthatatlan ellenállás inkább a mohamedán uralkodók jellemvonása, mint a népé. Indiában a mohamedánok hamarabb és teljesebb mértékben vették fel civilizációnkat, mint Törökországban s ugyanezt tapasztaljuk Egyiptomban is, hol az angol okkupáció óta határozottan haladás mutatkozik. Kasszem Amin, a már említett egyiptomi tudós *Az Iszlám védelmé*-ről szóló művében hosszú lajstromát adja ama jeles egyiptomiaknak, akik mint ügyvédek, matematikusok, orvosok, mérnökök vagy politikusok kitűntek.¹ Algírban is van néhány mohamedán, ki a francia uralom alatt igen sokra vitte a maga szakmájában. Még Oroszországban is, hol pedig az értelmi kiképzés nem nyer valami nagy bátorítást, voltak teljesen európai műveltségű mohamedánok, kik ha nem is Oroszországban, de a szomszéd Törökországban modern eszmékkel állottak elő. Említésre méltó az is, hogy sok oszmán, aki nevet szerzett a politikában, irodalomban vagy a tudomány különféle ágaiban, származására nézve a kaukázusi vagy Volga menti törökökhöz tartozott.

Nem akarom dicsérni az orosz kormányzatot, de kénytelen vagyok elismerni, hogy a cár birodalmában is, különösen pedig Dél-Oroszországban jelentékeny haladás történt. Egy tatár lapban, melynek címe *Mebadi temeddun Iszlamijani Rusz*² (a civilizáció kezdete az oroszországi mohamedánok között) néhány érdekes részletet találunk az utolsó huszonöt esztendő alatt történt haladásról. Az író megállapítja, hogy ez a haladás nem külső befolyások, hanem a belső meggyőződés eredménye. Nem sok idővel ezelőtt még nem volt tatár nyelven írott könyv, most huszonöt év elmúltával száznál is több van, mégpedig a legkülönbözőbb tárgyakról, mint higiéné, regények, színházi irodalom, költészet stb. A tatár ifjak, kik régebben az arabs nyelv tanulására és a teológiára pazarolták idejüket, ma gimnáziumokat és egyetemeket látogatnak, nemcsak Oroszországban, hanem Németországban és Franciaországban is. Felemlítvén a tatár iskolák, könyvnyomdák s

egyéb a közművelődésnek szolgáló intézmények fejlődését, az író e szavakkal fejezi be cikkét: „Az asszonyok közt is, kik pedig rendesen hátramaradottabbak szoktak lenni a férfiaknál, határozott haladás észlelhető. Ezen állítás bizonyítására, példák idézése helyett arra a kis fehér virágra akarlak csak emlékeztetni, mely a hó alatt nő a tél vége felé, ti. az *akcsicsek*-re (=hóvirág?). Tudjátok jól, hogy amidőn e virág felüti a fejét, ez még nem jelenti azt, hogy itt van a nyár, csupán jele, előfutárja a nyárnak. Ugyanígy áll a dolog a mi kultúránkban is. Huszonöt évvel ezelőtt csak egy asszony volt közöttünk, Hasszán bég felesége, aki kitűnt az irodalomban. Most már húsznál több művelt nőt is megnevezhetnénk. Ez a világ a remény világa; miért kellene csak nekünk tatároknak elcsüggednünk?”

Mindezt annak bebizonyítására említtem fel, hogy nincs jogunk kimondani a halálos ítéletet a mohamedánok kulturális képességei fölött s hogy az Iszlám védelmezői nem tévednek teljesen, midőn azt mondják, hogy idő múltával és türelemmel sokat el lehet még érni, ami ma lehetetlennek látszik. Másrészt azonban mondtuk már azt is, hogy Európától sem lehet kívánni, hogy veszteg üljön és nyugodtan várja az események folyását. Az idő, az etnikai, politikai és gazdasági körülmények mind cselekvésre készítetnek s támadó fellépésük azokkal szemben, akik nem oly előrehaladottak, mint mi, szinte a természeti törvények kikerülhetetlen következményének látszik. Ez ugyan nem egyezik meg a humanitás és igazságosság követelményeivel, de itt is, mint mindenütt, a „survival of the fittest” elve érvényesül. Várhatnánk, de nem akarunk várni és nem szabad várunk; a politikai események annyira siettetik a váltságot, hogy a látóhatár elég világos már ahhoz, hogy az eljövendő fejlődést megpillantsuk s fogalmat alkossunk magunknak arról, hogy hogyan fognak a dolgok kialakulni a jövőben.

Szerencsétlenség volt az Iszlámra, hogy Törökország, mely oly hosszú időn át ki volt téve a keresztény Nyugat

támadásainak, az utolsó században nem tudta már azt az erőt és energiát kifejteni, mely az igazhitűeknek régebbi időben mindig büszkesége volt. Ezelőtt, midőn arról volt szó, hogy az Iszlám zászlóit messze földre kell elvinni, vagy arról, hogy meg kell hódítani keresztény országokat, a törökök, ez a rendkívül harcias nép, elemében volt, amidőn azonban új államot kellett alkotni s berendezni a kormányzatot, szervezőképességük hiánya azonnal szembeűnővé vált. Éppen csak fennállása kezdetén volt képes az ottomán birodalom felfogni annak a szükségességét, hogy a sokféle heterogén elemet egy etnikailag egységes nemzeti testté kell összeolvasztani, később azonban, sike-rei mámorában, megfeledkezett erről. Gazdagságuk és jólétük növekedésével a társaság vezető elemei elvesztették elevenségüket és erélyüket s abban a hitben éltek, hogy dicsőséges pályafutásuk sohasem érhet véget. Kezdetben fegyverrel kényszerítették a leigázott népeket, hogy a török államhoz csatlakozzanak, anélkül azonban, hogy magukba olvasztották volna őket s így, ahelyett, hogy egy egységes homogén hatalmat alapítottak volna, mely nemzeti és vallási egységével ellen tudott volna állani a keresztény hatalmak támadásának, a heterogén és centrifugális elemek szaporításával sietteték a hanyatlást. Amint Európa hatalomban és befolyásban nőtt s győzedelmeskedett Törökország felett, ez a belső ellentét a különböző elemek között igen veszélyessé tette a helyzetet. Először Törökország európai részében mutatkozott és öltött komoly alakot. Egyik provincia a másik után veszett el, a védekezés hiábavalónak bizonyult s a helyzet annyival is veszélyesebbnek látszott, mert a hadsereg, mely főképpen a kis-ázsiai törzsek közül toboroztatott össze, állandóan gyengítette a nemzeti erőforrásokat, úgy hogy Törökország ekkor már nemcsak európai birtokait veszítette el, hanem ázsiai hatalma is nagyon megrendült. Azt a tanácsot adták ekkor a szultánnak, hogy európai birtokairól mint felesleges ballasztról mondjon le s összpontosítsa hatalmát

Anatóliában; ez a lemondás azonban nemcsak halálos csapást mért volna a török hatalom presztízsére, hanem vétek lett volna az Iszlám ellen is, mert a Korán Konstantinápoly birtokát a hit jutalmának tekinti. Nem is fogják eltávolítani a Félholdat sohasem – hacsak nem erőszakkal – az Aja Szófia kupolájáról.^{CXXVI}

Hogy Törökország idők folyamán fel fog-e majd építeni a régi birodalom szétszórt romjairól egy kis modern államot Kis-Ázsiában, az nem tekinthető egészen bizonyosnak. Addig, míg a jelenlegi hierarchikus és autokratikus kormányforma fennáll, ez nem lesz lehetséges, mert egy modern európai államot nem lehet az ázsiai intézmények anyagából felépíteni, és az ottomán fiatal nemzedéke annyira át van hatva a politikai szabadság eszméjétől, hogy hazafiasságában aligha fog továbbra is eltűrni egy abszolút zsarnoki kormányt. Mégis lehetetlenség azonban nem kételkedéssel gondolni egy modern, alkotmányos, kultúrákedvelő török államra, tekintetbe véve, hogy egy ilyen átalakulás alapja mindenesetre a mohamedánok egyesülése lenne, márpedig bajosan képzelhető, hogy a nem török mohamedánok továbbra is török uralom alatt fognak maradni. Mindenekelőtt véget kellene vetni az arabsok, kurdok, törökök versengésének, márpedig mentől jobban terjed az európai civilizáció Keleten, az Iszlám különböző faji csoportjai annál inkább igyekeznek nemzetiségi öntudatuk kifejezésére. De még ha elfogadjuk is egy ilyen átalakulás lehetőségét, nem valószínű, hogy az európai hatalmak, melyek a birtokos életében is sóvárgó szemmel néztek a gazdag örökségre, tétlenül félreálljanak, összetegyék a kezüket s elnézzék, hogy a haldokló új életre ébred s megfosztja őket az oly hőn várt zsákmánytól.

Nagyon bajos tehát, még az enyhítő körülmények tekintetbevételével is, az ottomán birodalom jövőjét kevésbé sötét színekben látni, mint ahogy mi mostan ecseteltük. Politikai, nemzeti, vallási, gazdasági és faji akadályok támadnak minden oldalon az energikus és egészséges

regeneráció előtt s a legmerészebb képzelőtehetség is nehezen tud kivezető utat találni a problémák ezen útvesztőjéből.

Hogy a jövőendő török főváros Brussza, Damaszkusz vagy Bagdad lesz-e, hogy az Oszmanidák lesznek-e továbbra is kalifák vagy pedig a Próféta *soi-disant* egyenes leszármazói Arábiában, s hogy vajon az oszmánok jelenlegi dinasztíája sokáig képes lesz-e még fenntartani magát a trónon – ezek mind jelentéktelen kérdések a fennálló nehézségekkel szemben s nem titkolhatjuk el magunk előtt, hogy még ha a törökök elhagyják is Európát, a keleti kérdés rémképe továbbra is nyugtalanítani fogja Nyugat politikai látóhatárát. Hiába kiáltják Törökország fanatikus ellenségei: *vissza Ázsiába!* hiába javasolták egyesek a „*bag and baggage*” politikáját, az európai hatalmak versengése éppen oly vadul fog dühöngeni ázsiai területen s ottan épp úgy meg fogja akadályozni a dolgok természetes fejlődését, mint ahogy Európában tette 400 esztendőnél hosszabb időn keresztül.

Nem álomkép után futkosok tehát, midőn azt állítom, hogy Törökország jövője Ázsiában nem annyira Törökország, mint inkább Európa kezében van, mert ha segítségére akarunk lenni a törököknek a politikai újjászülésük előtt álló akadály eltávolításában, azon kellene kezdenünk, hogy a legnagyobb akadályt, a hatalmak versengését szüntetőnk meg. Máskülönben az egyenetlenség és viszály, irigység és bizalmatlanság nem fog eltűnni közülünk. Az anatóliai területen mutatkozó kicsinyes féltékenykedések ártanak nekünk is és a törököknek is és mentől jobban megnehezítjük Ázsia fejlődését, annál csekélyebb lesz a valószínűsége az európai hatalmak barátságos meg egyezésének.

Előbb-utóbb véget kell vetni ezen átkos ázsiai versengésnek, elsősorban éppen Kis-Ázsiában. Tekintetbe véve a jelenlegi politikai állapotokat, melyek a közeljövőre is vonatkoznak, Törökország ázsiai részének vegyes elemeit

nézetem szerint csakis úgy lehet féken tartani és szebb jövő felé vezetni, ha török uralom alatt hagyjuk őket. Ezen néptörzs uralmon maradása üdvös volna már csak azért is, mert a törökök szám szerint többen vannak, mint egyéb nemzetiségű hitsorsosaik és évszázadok óta ők uralkodnak fölöttük. Kis-Ázsia összes mohamedánjai között ők haladtak legelőbbre a nyugati kultúrában s ezért ők a legalkalmasabbak a reformmozgalom irányítására. Ez azonban csak úgy vihető keresztül, ha Európa egyesült ereje vagy egy európai állam kiterjeszti a szükséges erkölcsi támogatást Törökország valamennyi olyan alkotó részére, mely elég művelt, hazafias és erős arra, hogy a régi rendszer elvetése után a rend, szabadság és igaz haladás korszakát kezdje meg. Mostan még éppen csak a társadalom fejei sürgetik a haladást a modern kultúra szellemének hatása alatt, de idő múltával többen lesznek s a most még csak szét-szórtnak találhatók szikrák hatalmas lánggá fognak egyesülni, mely elegendő nagy lesz az újjászületés létrehozására.

Ismétlem, csak a törökök vehetik kezükbe a nyugati mohamedánság vezetését; az arabok büszkék lehetnek értelmi kiválóságaikra, de mint politikusok, katonák és uralkodók a törökök mindig felettük állottak. A kalifa szolgálatában álló török zsoldosok voltak mindig az Iszlám világi hatalmának fő támaszai, s ha a spanyolországi Omajádák török csapatok felett rendelkezhetek volna, nem lehetett volna olyan könnyen kikergetni őket a spanyol félszigetről. Helagu alatt pogány törökök hordái döntötték le a kalifákat bagdadi trónjukról (a mongol hadseregben ugyanis a mongol elem csak gyengén volt képviselve), s nemcsak Szíriában voltak a törökök az ottomán birodalom alapítása óta az arabok sorsának intézői, hanem Egyiptomban is, hol kezdetben török mamelukok, később pedig a török Mehemed Ali keltették életre az arabs elemet és alapították meg a mai Egyiptomot.

Perzsia jövője talán még reménytelenebb, mint az ázsiai Törökországé és dacára a nép kiváló tehetségeinek, ez

ország politikai helyzete annyira szomorú, hogy a bajok orvoslása, úgy látszik, csakis egy európai hatalom közvetlen vezetése alatt lesz lehetséges. Semmi esetre sem képzelhető azonban, hogy a Kadzsar dinasztia még soká fennálljon s a jelenlegi viszonyok tovább tartsanak.^{CXXVII} Az uralkodó turkomán dinasztia családja sohasem tette a legcsekélyebb kísérletet sem egy rendes kormányzati forma behozatalára és sohasem próbálta előkészíteni a komoly és jótékony hatású európai reformok útját. Minden, amit Perzsia eddigelé e téren tett, csak Európa kijátszására volt szánva; a helyzet javítására irányuló komoly igyekezetnek nyoma sem mutatkozott a kormány működésében. Ellenségeskedésben élnek saját alattvalóikkal, nem törődnek az ország jövőjével, céljuk csupán az, hogy mennél több pénzt csikarjanak ki a népből és minél rövidebbre fogják a zsarnokság gyeplőit. Perzsia ma körülbelül ugyanolyan állást foglal el, mint amelyet a Szefidák végső bukása után elfoglalt, midőn a kormányzat a turkomán afsarfőnök, Nadir sah és az iráni Kerim Khan Zend kezébe ment át. Ma azonban nincsen már független turkomán főnök s a Zend dinasztíának, mely Délen nagy tiszteletnek örvend, nincs egy tagja sem, aki komolyan igényt tartana a trónra. De még ha akadna is, kevés reményre volna igénye megvalósítására, a szintéren azóta megjelent két óriási keresztény hatalom igényei folytán. Perzsia sorsa jelenleg Anglia és Oroszország kezében van. Hogy vajon e két hatalmas versenytárs egymás hájába fog-e kapni a zsákmány elosztásakor, az csekély jelentőségű kérdés Irán népére, mert rájuk nézve a dolog vége kétségtelenül az lesz, hogy a két hatalom, a különböző érdekköröket kielégítendő, osztozkodni fog az országon. Udvariassági vagy pénzügyi okokból lehetséges ugyan, hogy az ország egyik vagy másik részét csupán védnöksége alá fogák helyezni egyik vagy másik hatalomnak, de a sahinsak-ok politikai függetlenségének mindenesetre vége lesz nemsokára, dacára annak, hogy 200 évvel ezelőtt hatalmuk a Kaukázus északi részétől a

Szolimán Hegyláncig és a Hindu Kustól a Tigrisig terjedt. A II. Abbasz sah halála óta uralkodó perzsa fejedelmek politikai tudatlanságán és tehetetlenségén kívül, a síták és szunniták közötti gyűlölet is siettette az ország romlását. A síták a keresztények minden győzelmét a szunnita törökök fölött nagy örömmel fogadták, mint valami örvendetes eseményt, éppen úgy, mint ahogy a Porta is nem közönyösséggel, hanem inkább kárörömmel nézte, hogy mohamedán szomszédaiktól mint rabolják el az oroszok egyik tartományukat a másik után, és mint bénul meg teljesen Perzsia a gulisztáni és turkmancsáji békekötésekben.

Kísérlet történt nemrégén Perzsia és Törökország között a békés megegyezés létrehozására s egy közös mohamedán politika megindítására. Muzaffered-din sah látogatása Abdul Hamid udvaránál ezt a szövetséget akarta létrehozni, de – sajnos – későn, mert a terv megbukott, minthogy személyes hiúság és a szekták közötti gyűlölet útját állotta. E két ország szövetsége is legföljebb késleltethette volna a kereszténység győzelmét, teljesen megakadályozni azonban nem lett volna képes ez sem.

Hogy a politikailag független mohamedán államok áttekintését befejezzük, néhány szót kell még szólnunk Afganisztánról. Ezen országnak aránylag nem régi történetében az európai reformok angol zászló alatt jöttek be. Az afgánok még primitív ázsiai életüket éltek, midőn az orosz kétfejű sas már kiterjeszté szárnyait a három közép-ázsiai kánságra és India már egy századnál hosszabb idő óta az új régime előnyeit élvezte az angol okkupáció alatt. Amir Abdurráhman kánnak,^{CXXVIII} a híres Doszt Mohamed kán^{CXXIX} unokájának sikerült valamelyest államszervezetet létrehoznia. Ő az oroszok módszerét tanulta el és vaskezevel a rendnek eddig ismeretlen fokát honosította meg a rabolni szerető, nyakas és lázadó pastu faj hegyes-völgyes hazájában. Reformjaiban természetesen különös súlyt helyezett az ország védelmére. Rendes állandó hadsereget szervezett, fegyvergyárakat állított fel, s az ipart is fejlesztette

annyiban, amennyiben ez a hadsereg felszerelését előmozdította. A népnek kulturális átalakítása vagy értelmi emelése azonban sohasem jutott eszébe s működése egyetlen eredménye az volt, hogy a régi nyers harcosokból fegyelmezett és jól kiképzett katonákat nevelt. Egyebekben minden maradt, ahogy régen volt. Amilyen az apa, ugyanolyan volt a fia is, mert Habibullahnak, a jelenlegi uralkodónak sincsen más célja, minthogy előkészítsen mindent az egyik vagy másik szomszéddal bekövetkezendő küzdelemre. Hogy vajon délen kell-e majd harcolni az angolokkal, vagy északon az oroszokkal, az lényegtelen. Háború mindenesetre lesz s épp oly bizonyos az is, hogy az afgánok kénytelenek lesznek meghódolni az egyik vagy másik hatalmas ellenfél előtt s előbb-utóbb elveszítik politikai önállóságukat.

Tehát Afganisztán is a többi keleti független mohamedán állam sorsára fog jutni s így minden kétséget kizárólag megállapítható, hogy hacsak egy új mohamedán állam nem keletkezik Afrikában, az Iszlám politikai önállóságának napjai meg vannak számlálva.

JEGYZETEK

¹ „Les Égyptiens, Réponse á M. le d'Harcourt” írta Kasszem Amin. Kairó, 1894. 262–272. l.

² Ezt a cikket, mely orosz és tatár nyelven jelent meg, először a *Terdzsuman* nevű lap hozta, 1901. 40. sz.

VIII. A félhold s a kereszt

Az a vélemény, hogy a most még önálló mohamedán államok politikai függetlenségének hamar vége lesz, rohamosan terjed. Nem csoda tehát, ha gyakran felmerül a kérdés: mi lesz a mohamedán nép jövője? El fog-e tűnni mindörökre politikai függetlenségük a minden oldalról szorító keresztény és buddhista hatalom nyomása alatt? Hazátlanokká fognak-e válni a mohamedánok is, mint a zsidók, s nyomorúságos életben fognak tengődni idegen nemzetiségek között vagy pedig új társadalom fog kialakulni idők folyamán a megkezdett reformok következményeképpen, amely magasabb kulturális színvonalat foglalván el s állandó érintkezésben lévén Nyugattal képes lesz majd visszaállítani az Iszlám függetlenségét? Ami az első kérdést illeti, a spanyolországi mórok és szicíliai arabok példája nem valami bátorító. Másrészt azonban emlékeztetben kell tartanunk, hogy ez utóbbi országban a mohamedán hódítók sokkal kisebb számban voltak, mint az ország eredeti lakossága, s hogy ennek következtében le tudták igázni őket. Ugyanúgy ment tönkre az Iszlám hatalma Dél-Oroszországban is. Amint a szláv hódítók Északról Dél felé nyomultak, a házakhoz nem kötött török és ugor nomádok fokozatosan visszavonultak s az Iszlám, mely sohasem vert erős gyökeret közöttük, kénytelen volt utat nyitni a Kettős Keresztnek. A városokban és a később alapított kolóniákban azonban, ahol, mint pl. Kazánban, Asztrakhánban, Ufában s a volgai kerület több helyén, a mohamedánok alkották a fő elemet, az iszlámizmus, ha sok tekintetben elnyomva és összeszorítva is, most is fennáll még és élni fog dacára az oroszok megsemmisítő törekvéseinek. Krímben s a Pontus keleti vidékén másképp áll a dolog, ott a mohamedán vallás, dacára az igazhitűek eredetileg igen

nagy többségének, jelentékenyen megritkult Törökország közvetlen szomszédsága és vallási befolyása miatt – olyanmire, hogy a nogájok törzse most már majdnem teljesen kipusztult.¹ A XIX. század közepe táján a mohamedán circassziaiak, csecsencek, abkhászok és lázok stb. száma legalábbis ötakkora volt, mint amekkora mostan a Krímbe a Törökországba való önkéntes kivándorlás is jelentékenyen hozzájárult a mohamedán népesség apadásához. Különös, hogy itt e mohamedán kisebbség közepette nyilatkozott meg legerősebben a kultúra, a felvilágosodás és nemzeti egység utáni vágy. Igen kérdéses azonban, hogy vajon ez a kis csapat képes lesz-e helyét megállni a túlnyomó nagy többséggel szemben, mert a Törökországba vándorlók áradata az utóbbi években egészen rendkívüli méreteket öltött.

Hasonló természetű jelenséggel találkozunk európai Törökországban is. Az utolsó orosz–török háború óta egymilliónál több mohamedán vándorolt be Törökországba Boszniából, Szerbiából és Bulgáriából.² Természetes dolog, ha a mohamedán, aki megszokta, hogy úr legyen, nem képes eltűnni, hogy úgy bánjanak vele, mint a rajákkal, kik azelőtt alattvalói voltak; különösen ott van ez így, ahol a hatalmon lévő keresztény elem nem éppen híres a jóakaratról és türelmességéről. Az indiai vagy algériai mohamedánnak eszébe sem jut a kivándorlás, sem a turkesztáni igazhitűnek, mert az orosz kormányzat, bármilyen nyers is, mégiscsak jobb a buharai és hívai emírek ocsmány uralmánál.

Ha egyszer a Félhold nem lesz már képes tovább fenntartani magát európai földön, vagy nem is akar megmaradni itten a Kereszt fennhatósága alatt, felmerül majd a kérdés: mily arányokat fog felvenni ez a mozgalom Ázsiában, ezen vallás bölcsőjében és ősi fészkeiben, tekintetbe véve a nyugati hatalmasságok mindinkább növekvő befolyását Keleten? Talán hajnalán vagyunk csak a Régi Világ egy oly alakulásának, mely Európa és Ázsia faji és vallási

viszonyainak teljes és gyökeres átalakulásával fog befejeződni? Ne ringassuk azonban magunkat illúziókban e pontra nézve. Mindenekelőtt nem szabad felednünk, hogy Keleten minden csak lassan, nagyon lassan halad előre és hogy a rendelkezésünkre álló etikai eszköz – a keresztény vallás ti. – nem elég erős most még arra, hogy kiirtsa a mohamedánságot, mely oly mélyen gyökerezik az ázsiai földben, sőt talán még csak komolyan ártani sem képes neki. Az arabs Próféta követői, bár sok ponton feladták régi birtokaikat, nem hagyták el vallásukat soha s nem is fogják elhagyni ott, ahol egyes helyekkel és városokkal összefonódott történeti visszaemlékezések fénylő pontokként világítják meg a múlt nagyságát és dicsőségét, büszkeséggel töltik el a hívek keblét s kitartásra és ellenállásra serkentik őket. Az, amit a mohamedán határ-államokról mondtunk, nem vonatkozik a belső területre s a vallás régi fészkeire, de azért nem valószínű, hogy a nyugati kultúra előcsapatai itten mélyebb benyomást fognak gyakorolni. Ha kissé közelebbről vizsgáljuk ezeket a határvidékeket, azt fogjuk találni, hogy pl. Kis-Ázsiában az Iszlámnak nem kell félnie sem Örmény- vagy Görög-, se pedig Orosz- vagy Németországtól.

Az örmények csak úgy tarthatnák fenn magukat, ha idegen segítséggel teljesen meg tudnák semmisíteni egykori uraik hatalmát; remélhető azonban, hogy egy európai hatalom sem fog vállalkozni erre a nyugati kultúra szellemére nem méltó kegyetlen és igazságtalan szerepre. Még kevésbé tudnák véghezvinni ezt az erőszakos cselekedetet a görögök, akik újabb időben nagy tömegekben ömlenek a szigetekről Anatólia belsejébe, de, mind számbeli erő, mind lelkesedés és bátorság tekintetében, alacsonyabban állanak, mint a bevándorlás által folyton erősödő mohamedán elemek. Orosz- és Németországnak még kisebb reménye lehet a sikerre Anatóliában. Oroszország az Iszlám teljes letörésére iparkodott, törekvéseinek a Kaukázusban elért sikere azonban, hol az Iszlám 100 év

elmúltával is érintetlen maradt, nem éppen biztató az ortodox propagandára nézve. Ami Németország újabb keletű beavatkozását illeti, igen kockázatos volna az eddigi kezdetből a jövő eshetőségekre nézve bármily következtetést is vonni. Németország érdeklődése eddigelé tisztán gazdasági természetű s ilyen is fog maradni még sokáig. Sohasem támadhat a németeknek az a gondolatuk, hogy a német presztízs emelését az Iszlám gyengítésével próbálják elérni. Ez az eljárás céltalan és hiábavaló volna, mert minden beavatkozás egy nép vallási életébe azonnal halálos ellenséggé teszi az idegen kultúra képviselőjét. Különben is, a vallási beavatkozás nem volna lehetséges a szóban forgó ország teljes leigázása előtt.

Anatóliára vonatkozó megjegyzéseink Szíriára is ráillenek a főbb vonásokban, de még jobban Arábiára. Bajos volna megállapítani, hogy a franciák és angolok idővel mily messzire fogják kiterjeszteni politikai hatalmukat ezen a vidéken, de bizonyossággal állítható, hogy e két nyugati hatalom egyikének sincsenek vallási céljai. Feltéve is, hogy a keresztényeket minden képzelhető támogatásban és védelemben fogják részesíteni, előre megfontolt megsértése vagy megtámadása a Próféta híveinek ki van zárva, minthogy az ilyen igazságtalanság azonnal megbosszulná magát a támadókon.

Szóval: az Iszlámnak mint a jelenlegi ottomán birodalom vallásának nincsen oka félnie. Perzsiában is biztosítottnak látszik jövője, mert, először is a síita szekta követői egy összetartó egészet alkotnak itten s a kilenc és fél milliónyi lakosság közt csak 60.000 keresztény van, másodsor pedig a síiták, kiket tévesen tartanak az Iszlám protestánsainak, éppen fanatizmusuk által tűnnek ki s amint nem sikerült az ortodox propagandának új híveket toboroznia a cár mohamedán alattvalói közt a Kaukázusban, úgy nem valószínű az sem, hogy ha Anglia és Oroszország csakugyan osztozkodnának Irán országán, itt nagyobb eredményt érne el az uralkodó hatalom. Ami a közép-ázsiai

mohamedánság helyzetét illeti, megjegyeztük már, hogy a szartok, tadzsikok és az özbegek hitét nem fogják olyan könnyen megingathatni az oroszok, mint ahogy sikerült ez nekik a krími és a volgai tatároknál; ez utóbbiak el tudták ugyan kerülni a kényszer-áttérítést, de csak az által, hogy átvándoroltak a szomszédos török területre – a közép-ázsiaiakat azonban ilyen vándorlásra sem fogja kényszeríteni senki. A kaukázusi orosz-keresztény kolóniák nem veszélyeztetik az Iszlámot.

Afganisztánban a helyzet éle természetesen sokkal szembezkőbb, mert mind Amir Abdurrahman, mind fia, Habibullah^{CXXX} minden alkalommal a politikai életnek vállalási oldalával foglalkoztak s különös súlyt helyeztek a hit megerősítésére. Trónja megerősítésének gondolai közt Amir Abdurrahman arra is tudott időt találni, hogy egy katekizmust készítsen az összes igazhitűek számára, hogy tisztára mossa magát jámbor alattvalói szemében azon vád alól, hogy a gyűlölt keresztények több nem szívesen látott reformját behozta.

A kérdés itt az, hogy meddig lesz még képes Afganisztán fenntartani a függetlenségét, s a két európai versenytárs közül melyik fog győzedelmeskedni fölötte. Bármilyen legyen is azonban az Iszlám politikai jövője, jó kezekben van e vallás itt, a szigorúan konzervatív és fanatikus hegylakóknál. Egyik oldalon Közép-Ázsiából nyernek szellemi támogatást, a másikon meg Indiából s a mind e két helyen kifejtett vallási buzgalom bátorító példaként szolgálhat.

Midőn az indiai kulturális mozgalomról szólottam, rámutattam az Iszlám erős állására és felhíttam a figyelmet arra, hogy milyen állandóan és milyen sikerrel terjed a mohamedán hit az angolok szeme láttára. Ezért tehát fölösleges dolog volna ezen vallás jövőjéről Indiában további fejtegetésekbe bocsátkoznom. Még lesz szó az indiai vallások kölcsönös viszonyáról, de meg akarjuk jegyezni már itt is, hogy az Iszlám, dacára a keresztények felsőségének és a brahminok túlnyomó többségének, nincsen veszélyben

Indiában, sőt még jövője is van. Kínában sem bántja jelenleg senki az arabs Próféta tanát s nem valószínű, hogy követőinek száma csökkenne a jövőben. A kínai 20,000.000 mohamedán csodálatos elszigetelt állást foglal el a császár 400,000.000 alattvalója között. E *bui-bui*-ok – így nevezik ugyanis a mohamedánokat Kínában – sokkal jobb helyzetnek örvendenek, mint egyéb országbeli hitsorsosaik. Mint egy *religio militans* hívei mindig harcias szellemükkel tűntek ki s ezért magas katonai állásokat nyertek el a birodalomban. Különösen napjainkban figyelhető ez meg, mert a keresztény Nyugat állandóan harcban van a buddhizmussal s a mohamedánoknak ekképpen alkalmuk van megbosszulni magukat a nyugati Iszlám fő ellenségén. Amennyire én ismerem az ügyeket, sokkal jobban fél a kínai mohamedán az energikus nyugatitól, nevezetesen az orosztól, mint a tehetetlen, békés, vallási dolgokban türelmes és ezért rá nézve kevésbé veszedelmes kínai buddhistától.

Néhány Kínai-Turkesztánból való utazó társamtól hallottam, hogy kevesebbet kell szenvedniök ottan buddhista uraiktól, mint amennyit az oroszországi mohamedánok szenvednek az oroszoktól s csupán azon szokás ellen van kifogásuk, hogy a Bogdo kán (a császár) képe előtt meg kell hajolniok. Ugyanezt hallottam dungán és khinai mohamedánoktól is, akik általánosságban véve kevésbé ellenségei a buddhistáknak, mint a keresztény raják a törökországi és perzsiai mohamedánoknak. Ez bizonyos mértékig megmagyarázza a *bui-bui*-ok befolyását Kínában, de azért nagyon kétlem, hogy közvetítőként fognak szerepelhetni az európai és kínai kultúra között, mint ahogy ezt Martin Hartmann tanár gondolja „China und der Islam”³ című tanulmányos művében. Nyugat- és Dél-Kína mohamedánjai ugyanis sokkal kisebb mértékben kerültek még érintkezésbe a nyugati kultúrával, mint többi hitsorsosaik: most is még a sötét fanatizmus láncában senyednek s ezért éppen oly alkalmatlanok a közvetítő szerepére, mint akár

egy vakbuzgó buharai. Ha tekintetbe vesszük a várható politikai változásokat Észak- és Északnyugat-Kínában, az Iszlám politikai jövője e vidékeken nem látszik különösen fényesnek, mert Oroszország fenyegető állást foglalt el az egész vonalon s Kelet-Turkesztán elfoglalása, ahol a mohamedán elem igen erősen van képviselve, kétségtelenül be fog következni rövid idő alatt. Azt hiszem, eléggé bebizonyítottam az előző lapokon, hogy az Iszlám az orosz fennhatóság alatt sohasem fejlődhet ki teljes mértékben s végül még figyelmeztetni akarom olvasóimat arra, hogy mint-hogy Japán befolyása Kínában állandóan nő, annak a csekély befolyásnak is, mellyel az Iszlám rendelkezett, szükségképpen csökkennie kell.

Hogyha sikerült képességem szerint kimutatnom, hogy az Iszlám fennállását nem fenyegeti különös veszély sehol egész Ázsiában, s hogy politikai hatalmának bukását nem kell feltétlenül szellemi képességei halálos csapásának is tekinteni egyszersmind, tovább mehetünk és megfeleltünk arra a kérdésre, melyet e fejezet élén vetettünk fel, hogy ti. nem fognak-e olyan sorsra jutni a mohamedánok, mint a zsidók, azaz nem lesznek-e kénytelenek hazátlan népként idegen nemzetek közt nyomorult életet tengetni?

Legelőször az oroszországi mohamedánok sorsa adott alkalmat ezen összehasonlításra, mert köztudomású, hogy az oroszországi mohamedánok mint kocsisok, szolgák és kiskereskedők stb. igen alárendelt állásokat foglalnak el. Szorgalmuk, józanságuk, becsületességük és alázatosságuk által azonban mindenütt kitűnnek s amíg vallásuk gyakorlatában nem akadályozza meg őket senki, nem is gondolkodik politikai szabadságuk visszanyerésére. A sors rendelkezésében való ezen megnyugvás jellemző minden mohamedánra, aki a Kettős Kereszt uralma alá került, nem véve ki a vad, harcias és féktelen szabadsághoz szokott kaukázusi leszgiánokat s a sztyeppei turkománokat és kirgizeket sem. E törzsek egyike sem gondolt arra még sohasem, hogy rendszeresen szervezett lázadás által felszabadítsa

magát az idegen iga alól.⁴ Mind megnyugszanak az elkerülhetetlenben s meglegszenek azzal, amit a sors juttatott nékik. Csak oly helyeken, hol más vallásbeliekkel élnek együtt keresztény uralkodók alatt – mint például Indiában vagy Jávában – történtek kísérletek az idegen iga lerázására, siker nélkül természetesen, mert reménytelen vállalkozás a nyugati hatalmak ellen küzdeni. Ez azonban azt bizonyítja, hogy csak a keresztény uralkodó által gyakorolt határtalan szigorúság képes elnyomni a nép függetlenség- és szabadságérzetét s ahol ez a szigorúság fölöslegesnek bizonyult, vagy ahol a kormány liberális elvei a szabad gondolatnak nyitottak utat, mint például Indiában, Egyiptomban vagy Algériában, egészen váratlan értelmi fejlődés indult meg s új gondolatvilág van keletkezőben, olyan, amilyen sohasem volt Izrael történetében Jeruzsálem esete után.

A zsidók mindenekelőtt sokkal kisebb számban voltak, semhogy felvehették volna a küzdelmet ellenfeleikkel s minden, a politikai függetlenség elnyerésére irányzott kísérlet már csak azért is teljesen ki volt zárva náluk. Ez a körülmény nem jöhet szóba a mohamedánoknál, kiknek száma több millióra rúgott. Az Iszlám hívei továbbá mindig rendkívül harcias szellemük által tűntek ki, amivel a Régi Világ egyik más vallása sem dicsekedhetik. Bár az Iszlám szó jelentése annyi, mint „Isten akaratában való megnyugvás”, a Korán azt mondja: „akik Isten szolgálatában öletnek meg, nagy jutalomban fognak részesülni”. Ez által be van bizonyítva, hogy a háború kedves Isten előtt s minthogy vallásosság és bátorság egymást kiegészítő, sőt egymásból folyó erényeknek tekintetnek, a mohamedánok alkalmassint mindaddig ellenséges lábon lesznek a hitetlenekkel, amíg le nem rázzák az idegen igát. Ez az eshetőség a zsidóknál mindig ki volt zárva és most sem lehetséges, mert a cionizmus nem annyira egy zsidó birodalom alapítására törekszik, mint inkább kolóniák létesítésére, melyek a szét-szórót és üldözött zsidóságnak menedékkül szolgálhatnának.

Hátravan még a nagy kérdés: bekövetkezhetik-e az Iszlám reneszánsza a nyugati kultúra felvétele által s milyen körülmények közt és mikor fog mutatkozni ez a fejlődés? Részleges választ adtunk már mindkét kérdésre a megelőző lapokon, azaz megmutattuk, hogy először is a mohamedánság egyes részei már határozottan húzódnak a Nyugathoz, másodszor pedig, hogy ezen fejlődés csakis liberális intézmények és a közoktatás emelése által idézhető elő és gyorsítható, végül harmadszor, hogy az egész Iszlámban az ottomán állam az egyetlen, melynek politikai újjászületése egyáltalában várható s ez is csak akkor, ha a kormány és társadalom összeszedik magukat s Európa is megadja a szükséges időt és alkalmat hozzá. Tapasztalataink azt mutatják, hogy az újjászületés folyamata mind a független mohamedán államokban, mind a liberális európai államok humánus kormányzata alatt állandóan halad előre. Törökországban, hol a rossz kormányzat, abszolutizmus és folytonos külső ellenségeskedések állandóan hátráltatják és késleltetik a fejlődést, a jelenlegi folyamat végső eredménye igen kérdéses. Az állapotok határozott jobbra fordulása csak akkor következhetnék be, ha egy felvilágosodott és erre való fejedelem helyezkednék a mozgalom élére, a rendelkezésére álló egész erővel vezetné és hajthatatlan határozottsággal iparkodnék célját elérni. Ez nem volna nehéz feladat egy hazafias uralkodónak, mert a törökök lojalitása és hűsége igen nagy.

Az eljövendő alakulás körvonalai tisztán láthatók már Indiában, Egyiptomban és Algériában is. A két első országban a mohamedán társadalom félreismerhetetlen jelét adta az ébredésnek s a helyzet helyes felismerésének. Igyekezetük jelenleg a nemzeti öntudat felkeltése, azáltal, hogy megegyeztetni próbálják a modern tudományt és szabad kutatást az Iszlám szellemével. Ez nem is nehéz feladat, sőt könnyebb tulajdonképpen a mohamedánságnál, mint a kereszténységnél. Aligarhban (Indiában) és egyebütt, hol olyan iskolák létesültek, melyeken európai tudo-

mányokat és mohamedán tárgyakat együtt tanítanak, a cél azon akadályok eltávolítása, melyek zavaró hatással voltak a Korán eredeti tanára. Anglia liberális intézményeinek égisze alatt oly osztálya keletkezett most már a mohamedánoknak, amely szigorúan és hűségesen ragaszkodik a Korán rendelkezéseihez, de azért elismeri a modernizáció és egyszerűsítés egyes elveinek szükségét s ezáltal mintegy közvetítővé vált Kelet és Nyugat közt. Ezen irány, melynek felfogásával már foglalkoztunk, napról napra tért hódít s azon figyelem következtében, mellyel Anglia az indiai közoktatásügy iránt viseltetik, továbbra is virágozni fog. Nem szabad kételkedni abban, hogy a különböző indiai kollégiumok és egyetemek mohamedán tanulóinak évről évre növekvő száma fel fogja ébresztetni a mohamedánok öntudatát s végül is valószínűleg arra fog vezetni, hogy az Iszlám teljesen szakítani fog a külvilágtól való szigorú elzárkózás tanával. Azon életkedvvel és tudományszomjjal eltelt ifjak – a hinduk pedig nagyjából ilyenek –, akik ismerik klasszikus és modern irodalmunkat, jártasak a filozófiában, történelemben s a modern tudomány minden ágában, nem fogják egykönnyen beérni azzal a sovány táplálékkal, amit a mohamedán tudományok nyújtanak. Idővel új társadalmi szellemnek, új élet- és gondolatvilágnak kell mutatkoznia, mint ahogy már mutatkozik is és miután a vallások mind nagyon hajlékonyak, az Iszlám is modernné fog válni, azaz vissza fogja nyerni eredeti tisztaságát s könnyebben hozzáférhetővé lesz a modern kultúra szellemének és tanainak.

Amit Indiában látunk, még tisztább körvonalakban jelentkezik Egyiptomban. A Mehemmed Ali által megkezdett reformmunka gyors haladást mutat az angol fennhatóság alatt, mert amibe az egyes khedivék csak félénken fogtak bele, azt az angolok energiájukkal és hatalmas eszközeikkel nagyobb arányokban folytatták. Valósággal bámulatot kelt, hogy mily jótékony volt Anglia szilárd és igazságos kormányának befolyása Egyiptom társadalmi és értel-

mi színvonalának emelésére. Az európai nevelést nyert ifjú egyiptomiaknak nagy száma képes ma már teljes mértékben felismerni a Nílus vidékének gazdasági, politikai és társadalmi jövőjét. Ezek, talán kissé korán most még, azzal a jelszóval indulnak harcba, hogy „Egyiptom az egyiptomiaké”, s egy jövőendő nagy afrikai mohamedán birodalom álmokképében ringatják magukat. Mert igaz az csakugyan, hogy a szabadság épp úgy felemel, mint ahogy a szolgaság lealáz. Az európaivá vált indiai moulvi s a felvilágosodott egyiptomi arabs legfényesebb bizonyítékai a jól szervezett liberális intézmények csodás hatásának s ami az előbb említett országokban az utolsó néhány évtized alatt történt, mutatja, hogy a mohamedán országok állapotainak javítása csakis európai hatalmak közvetlen vezetése alatt lehetséges. Ha nem volna, aki támogatná őket, továbbra is kétségtelenül megmaradnának lomhaságukban a mohamedánok. Amíg ugyanis a vallási és világi hatalom egy ember kezében marad egyesítve, amíg Isten ezen úgynevezett földi képviselői nem győződnek meg gyökeres reformok szükségességéről s vonakodnak önként lemondani autokratikus elveikről, melyek korunk szellemével nem férnek többé össze, a mohamedánoknak nem lesz meg a hozzá való erejük, hogy társadalmi életüket új alapokon építsék fel és hogy igazán liberális intézményeket hozzanak be a kormányzatba.

Igaz ugyan, hogy a nyugati keresztény uralkodók sem önként hozták meg ezt az áldozatot s egyes jelzők, melyek a királyság isteni eredetére céloznak, ma is használatosak még régi dicsőség üres szimbólumaként. De azért ez a cím, hogy „Isten kegyelméből”, nem egyjelentésű az „Isten földi árnyéka” címmel, nem foglalja magában azt a csalahatatlanságot, melyre a mohamedán uralkodók és a pápa számot tartanak. Minálunk, Nyugaton, a felvilágosodás és a liberális nézetek rég leszállították már a maguk értékére ezen isteni előjogokat, de a keleti mohamedán nép még nem érkezett el odáig, hogy önmagán segíteni tudna s

minthogy nincs meg a módja se ennek elérésére, éppen úgy függ Európa közreműködésétől és támogatásától, mint ahogy régebben nekünk is a klasszikus ókor példaképeire volt szükségünk, hogy értelmünk öntudatra ébredjen. Ebben rejlik legfényesebb bizonyítéka azon megcáfolhatatlan ténynek, hogy *csakis Európa közvetlen befolyása, azaz nyugati hatalmak védelme és kormányzata alatt várható a keleti mohamedánság újjászületése és egy jobb jövő feltűnése.*

Hogy vajon mily hosszú ideig lesznek kénytelenek Ázsia mohamedán nemzetei idegen védnökség alatt élni és melyik nemzet lesz legelőször képes megújulva, megerősödve saját lábán állni meg a világ előtt, vezetőinek képességeitől és céljaitól, valamint attól függ, hogy rövidebb avagy hosszabb ideig állott-e az a nemzet a kultúra hatása alatt? A jelen időben csak egy-két olyan férfiúra mutathatunk rá, aki a reformmozgalmak által tűnt ki s elszigetelt példajaképpen szerepel a fejlődőben lévő kulturális forradalomnak. De ki merné kétségbe vonni, hogy a megtértek száma gyarapodni fog s hogy a nyugati kultúra ezen neofitái üdvös hatást fognak gyakorolni honfitársaikra és hitsorsosaikra? Minden szakavatott és elfogulatlan bíró csak megerősítheti ezt az állítást.

Több ízben említettük már, hogy az orosz védnökség alatt lévő mohamedánok jövője nem valami fényes. A császári despotának sem sikerült azonban alattvalóinak értelmi tevékenységét teljesen megakadályoznia s egyesek, mint például a tatár Iszmail Bej Gaszparinszki és Mohamed Fatih Gilmani testvéreik szószólóiként léptek fel és buzgón fáradoznak abban, hogy a teljes átalakulás útját előkészítsék.

A nyugat-európai hatalmak fennhatósága alatt élő mohamedánok minden bizonnyal jobban fognak járni, mert szabadságban és kultúrában neveltetnek s végül, akár fogják akarni uraik, akár nem, mégis csak vissza fogják nyerni politikai szabadságukat. A törökországi, egyiptomi és

indiai mohamedán társadalom fejei annyira át vannak hatva a modern intézmények szellemétől s annyira el vannak telve a nemzeti önállóság eszméjével, hogy ezen eszmék kiirtása tökéletes lehetetlenség. Azok, kik Keleten ma a hatalmat bírják, reménykedhetnek még egy ideig abban, hogy hatalmuk örökké fog tartani, de el kell jönnie előbb vagy utóbb annak az időnek, midőn kulturális működésünk kívánságunkkal ellenkező eredményre fog vezetni, arra ti., hogy egyszer mégiscsak vége lesz politikai hatalmunknak Ázsiában. Mint ahogy a nevelő nem képes megakadályozni és hátráltatni tanítványának értelmi fejlődését és végső megérését, ugyanígy áll a dolog egy magasabb és egy alacsonyabb társadalom kölcsönös viszonyában is. Abból a magból, amely egészséges fáról termékeny talajra hull, előbb cserje, azután pedig erős fa lesz, mert ami egyszer már növésnek indult, annak gyümölcsöket is kell teremnie.

Ami Japánban láttunk, hogy ti. az ázsiai tanítvány európai mesterével egyenrangúvá vált, sőt sok tekintetben még túl is szárnyalta, bekövetkezhetik egyszer a mohamedán-ságnál is. Japán jelenlegi állását csakis uralkodója liberális nézeteinek és törekvéseinek köszöni s ha az Iszlám megtudna szabadulni azon súlyos láncoktól, melyekben a tévesen a vallás által szentesítettnek hitt zsarnoki kormány fogva tartja, nem tudnám megmondani, hogy miért nem élvezhetné az emberiség Nyugat- és Közép-Ázsiában is a kultúra azon áldását, amelyeket a Távol-Keleten már kivívott. Igyekeztünk megmutatni e lapokon, hogy az Iszlám képes a haladásra, hogy hívei átlátják a reform szükségességét s hogy helyenként áttör már egy-egy fénysugár a sötét éjjelen. A fejlődés menete lassúbb lesz, mint a buddhista japániaké volt, előbb-utóbb azonban az átalakulásnak és reneszánsznak be kell következnie, akár akarjuk, akár nem.

JEGYZETEK

¹ Erre vonatkozólag Nicolas Bravine azt mondja a *Bulletin de l'Association Internationale pour l'Asie Centrale et d'Extrême Orient* 3. számának 12. lapján, hogy a nagyobb rész 1860-ban vándorolt Törökországba s csak egy kis csapat telepedett le a perekopi és melitopoli kerületekben.

² Egyik régebbi munkámban (l.: „Die neuesten migratorischen Bewegungen im westlichen Asien” Deutsche Revue 1891. június) bőven foglalkoztam ezzel a kérdéssel, rámutattam egyebek között arra, hogy a régi Tuna-vilajetiben (Dunai provinciában) 800.000 mohamedánból alig maradt meg 200.000. A Szerbiából, Bulgáriából és az Ausztria-Magyarország által okkupált tartományokból való kivándorlás azóta is folyton nő. A mai mohamedán népesség aránya az akkorihoz a következő:

	Azelőtt	Most
Bosznia-Hercegovina	600.000	548.632
Bulgária	1,800.000	530.275
Szerbia	10.000	2.849

A török időkre vonatkozó adatok csak hozzávetőlegesek, de kétségtelen, hogy a mohamedán elem hanyatlása európai Törökországban rendkívüli méreteket öltött.

³ Der Islamische Orient. Berichte und Forschungen. Heft II. und III. China und der Islam. Zwei islamische Kantondrucke. Strassen durch Asien. Berlin, 1900.

⁴ Az úgynevezett namangan-i zavargást egy a fanatikus mollák által felizgatott kipcsák csapat kísérletének kell tekintelnünk, mely azonban kevés követőre talált a népesség között. A kirgizek felkelése Szirim Batir és Keniszarin alatt is inkább *baranta* (portyázó expedíció), mint rendszeres forradalom természetével bírt.

IX. Az európai hatalmak Ázsiában

Az előző fejezetekben kimutatni próbáltam azon állás fontosságát, melyet Európa képviselői mint kultúránk tanítói és közvetítői Keleten elfoglalnak, hátravan még, hogy azon politikai befolyásról szóljunk, melyet nézetünk szerint egyik-másik európai hatalom az ázsiai mohamedánság közt a jövőben fog gyakorolni. S ezzel *nolens-volens*^{cxviii} tisztán politikai térre léptem, ami nem valami csábító feladat ugyan, de nehéz lett volna kikerülni. Azon mondásnak megfelelően ugyanis, hogy „si duo faciunt idem, non est idem” a különböző tényezők eszközei, okai és cselekedetei nagyon eltérnek egymástól; s midőn tekintetbe vesszük a különféle cselekvési köröket, nem szabad megfedkezünk erről a különféleségről, valamint a reform munkájában eltöltött időről sem, mert a kulturális eredmény nagymértékben függ mindig a befolyás hosszabb vagy rövidebb tartamától.

Azon kérdés tárgyalása, hogy a nyugati hatalmak befolyása az ázsiai mohamedánok közt vajon meddig fog még tartani s mily változások várhatók, első tekintetre vakmerőnek, sőt túlzottnak látszik. Ámde ez nem így van. Ha a nyugati hatalmak jelenlegi politikai és gazdasági érdekköreit beható vizsgálat alá vesszük – és meglehetősen bizonyossággal állíthatjuk, hogy e viszonyokban előreláthatólag komoly változások és meglepetések nem fognak bekövetkezni –, bízvást kimondhatjuk, hogy a meglévő határvonalak eltolása vagy a színtér nagyobb változása jelenleg teljesen ki van zárva.

Az anyagi előnyökért való küzdelem elkeseredetten dühöng ugyan s a kolóniák alapítására irányuló vágy, mely a legjobb eszköz a túlnépesedés elkerülésére és legbiztosabb útja a folyton növekvő iparnak piacok szerzésére,

vérévé vált már valamennyi európai államnak, ámbár a nagyobb területek megszerzésére irányuló hő vágyat némileg lehűti a katonai bonyodalmaktól való félelem s Európa ma már óvatosabb, mint volt ezelőtt s nem tenné ki magát szívesen a háború kockázatának. Azon területeken, melyeket a különböző államok maguk közt szétosztottak, egyes kicsiny változások és jelentéktelen határigazítások előfordulhatnak ugyan s az eddig még meg nem hódított területeken új államok is vehetik még kezükbe a kultúra lobogóját, de nagyobb változásokat a civilizáló hatalmak szerepében szerfölött valószínűtlennek tartunk.

Nem hisszük, hogy Oroszország dél felé még kiterjesztené birtokát, mely amúgy is Batumtól Vlagyivosztokig s a Sarki-tengertől a Paropomisusig terjed. Megjavíthatja még idővel esetleg helyzetét az Eufrátesz felső forrásainál és Örményországban, de minden olyan tervbe, mely a Mezopotámia felé való előrenyomulásra vonatkoznék, Németország is beleszólna, ha ugyan a jövőben esetleg megerősödő ottomán birodalom is vétőt nem mondana ellene. Annál bizonyosabb azonban az, hogy az oroszok az Araxestől az Urumia-tó felé fognak előrenyomulni, valamint Észak-Perzsia egész vonalán, hol már amúgy is meg lehetőszen otthon érzik magukat s ahonnan többé aligha fogja kikergetni őket akármelyik versenytársuk is. Perzsiát ugyanis, hacsak valami előre nem látható dolog be nem következik, amint már mondtuk, amúgy is előbb-utóbb ketté fogja osztani Anglia és Oroszország, amely esetben az északi rész lenne Oroszországé, a déli pedig Angliáé. Csupán a határ pontos megállapítása okozhat még nehézségeket. Az a kérdés, hogy vajon Oroszország Kelet felé is fog-e haladni, azaz az afgán területen keresztül Kuskból Herat felé s az Oxus jobb partjáról a Hindukus felé s így át fogja-e lépni az 1898-iki határrendezésnél megállapított határvonalat, az kulturális befolyása szempontjából jelentéktelen kérdés s tisztán a politikai tervezetések közé tartozik. Megjegyzem azonban, hogy nézetem szerint alig

volna érdemes Oroszországnak, csupán azért, hogy birtokait déli irányban még jobban kiterjessze, világháború kockázatába bocsátkozni, először is azért nem, mert állása a Régi Világban nem függ az Indus irányában teendő további hódításoktól, másodszor, mert Hindusztán egy részének a cári birodalmába való beolvasztása inkább ártana, mint használna az orosz államkincstárnak, harmadszor pedig, mert ezen terv keresztülvitele, melynek tulajdonképpeni célja az angoloknak Indiából való kiűzése volna, oly nagy nehézségekbe ütköznék, hogy majdnem lehetetlennek mondható. De nem hisszük, hogy Kínával szemben is ilyen önmegtartóztatást fog mutatni Oroszország s vonakodnék alkalomadtán Kelet-Turkesztánt bekebelezni. Ahol ázsiai országokról van szó, nagyhatalmaink falánksága telhetetlen, de azért ahol két egyforma jogcímmel bíró európai hatalom verseng egymással, nagy vigyázatot kell kifejteni s különben is az erőszakosságoknak mind jobban megnyilvánuló elítélése kétségtelenül el fogja hátrítani azt az óriási szerencsétlenséget, melyet egy Oroszország és Anglia közti háború okozna.

Angolország bizonyára nem akarja fegyveres úton eldönteni az Oroszország közt és közte fennálló ellentéteket. Anglia nem szándékozik indiai birtokát a Szolimán-hegyláncra vagy pedig még kevésbé a Hindukuson túl is kiterjeszteni, sőt ellenkezőleg, retteg attól a gondolatától, hogy erősségeket kell építenie az afgán hegyekben az indiai határ védelmére s a nemrégii kutató expedíciók Perzsia déli és délkeleti részeiben nem egy véres hadjárat előfutárjai akarnak lenni, inkább csak megtekintése és előkészítése volt ez ezen India biztonságához feltétlenül szükséges határvidéknek. Anglia szívesen mellőzte volna ezen óvatossági eljárást, ha egyes a jövő fejlődéssel kapcsolatban lévő események nem kényszerítették volna rá. Ha Perzsia képes lett volna saját ügyeinek vitelére s ha az iráni birodalom kikerülhetetlen bukása nem tenné ki déli szomszédját sokféle veszélynek, London és Kalkutta szívesen

elálltak volna a Perzsia ügyeibe való beavatkozástól. De midőn a szomszédunk háza ég, kénytelenek vagyunk a tulajdonunk után nézni s ez a körülmény gyakran kényszerítette már a legbékésebb nyugati nemzeteket is ázsiai szomszédjuk ügyeibe való beavatkozásra.

Azelőtt más természetű okok indították Albiont, de most meg van elégedve s nem akar további hódításokba bocsátkozni, boldognak vallja magát, ha megmaradhat az eddig civilizáló hatalma alá került területek békés élvezetében s ezeket fejlesztheti anyagi és értelmi téren. Ahol az angol politika ma is a terület kibővítésére iparkodik az ázsiai mohamedánság közt, ott ennek fő oka a határvidék pacifikációja és az országok békéjének és rendjének biztosítása. Ez a célja legalább Angliának az Ádeni-öbölben s Arábia *binterland*-jában, hol a Jemen déli vidékének züllött állapotai veszélyeztetik hatalmi állásukat s hol a török kormánynak, sajnos, nincs elég hatalma és tekintélye a rend helyreállítására. Egyesek, akik mindent gyanúsak talál-
nak, amit Anglia tesz, azt állították nemrég, hogy Angliának titkos tervei vannak egész Arábia meghódítására vonatkozólag s azt képzelték, hogy a jövőben az angol király, akinek több mohamedán alattvalója van, mint bármelyik más uralkodónak, lesz az Iszlám szent városainak, Mekkának és Medinának is a védője. Azt mondják, hogy a látszat kedvéért az egyiptomi *khedivére*^{CXXXII} fogja ruházni a kormányzást, tényleg azonban az angolok kezében fog maradni az uralom. Ez az eszme nevetséges és nem egyéb, mint a képzelődés műve, de ha megvalósulna is, nem volna veszteség az Iszlámra nézve, mert ha az ember török-mohamedán lapokban a mekkai és medinai dolgok politikai állásáról olvas és hallja, hogy a mekkai *serif* Ó Szentsége, Seikh Avn ar Rafik, a Próféta egyenes utóda, főbb hivatalnokaival egyetemben mint sarcolja, rabolja, üldözi, kínozza és fosztogatja minden képzelhető módon a zarándokokat, nem tarthat valami nagy veszedelemnek erre az országra nézve egy igazságos, emberséges és rend-

szeres kormányzatot, még ha keresztények kezében volna is. De nem is akarunk ezen üres tervezgetésekkel foglalkozni, csak kijelentjük, hogy véleményünk szerint, ha a látszat nem csal, Anglia is és Oroszország is befejezték már területi hódításaikat Ázsia mohamedánjai közt s mindkettő, a maga körében és felfogásának megfelelően, ezentúl kizárólag hatalmának megerősítésével és alattvalóinak nevelésével szándékozik foglalkozni.

Most már csak az van hátra, hogy ama harmadik európai hatalomról szóljunk, amely a legújabb időben jelent meg a civilizáló szerepében a mohamedán Keleten s amely hatalma, nagysága és kiváló tulajdonságai miatt teljes mértékben megérdemli figyelmünket. Ez a német birodalom. Igaz ugyan, hogy civilizáló működésének még csak első szakát éli a mohamedánok közt, de dacára az őt körülvevő sok veszedelemnek, jövővel bír s jelentőségét nem szabad kicsinyelni. Ha Németország nem lépett volna ilyen későn Ázsia civilizálói közé s ha az anyaország nem volna oly távol az ázsiai szintértől, kétségtelenül hamarabb és nagyobb mértékben mutatkoztak volna Ázsiában a német szorgalom és német alaposság nyomai. De minthogy nagy országok választják el tőle, a német kultúra befolyása, dacára a Bagdadot és Konstantinápolyt összekötő és nem-sokára felépülő vasúti vonalnak, nehezen fog megbirkózhatni nemcsak versenytársaival, hanem a bennszülöttek megcsontosodott konzervativizmusával is. Míg ugyanis a *fransziz*, *ingiliz*, *nemsze*,¹ és *urusz* nevek régóta ismeretesek már a törökök, kurdok és arabsok között, az *aleman* (német) kevésbé ismeretes tágabb körökben s csak idő múltával fognak megbarátkozni vele. Hogy mennyire nehezebbre esik a keleti embernek felcserélni egy régi, jól ismert szót egy újjal, legjobban a *dzseneviz* (=genovai) szó használata bizonyítja, mely alatt az ottománok az építőművészet régi emlékeit értik, minthogy a középkorban az olaszokat tartották az építőművészet, ipar stb. mestereinek. „A kereskedelem követi a lobogót”, mondja az angol s

minthogy Németországnak eddigelé csak gazdasági céljai vannak, területi birtokai pedig nincsenek és zászlaját nem bonthatja ki vagy nem is akarja kibontani, kulturális befolylásának fejlődése szükségképp igen lassú lesz Nyugat-Ázsiában, amit az emberiség érdekében csak sajnálhatunk.

Ezen felfogással szemben azonban suttogják, hogy Németországnak titkos politikai céljai vannak Anatóliában, hogy a több vasúti állomás mellett lévő német telepek lassanként kolóniákká fognak fejlődni s hogy ezen kolóniák később Anatóliának Németország által való meghódítására fognak vezetni. Mindenkinek azonban, aki ismeri az ázsiai viszonyokat, át kell látnia ezen terv lehetetlenségét, mely csupán az ügyek kellő ismeretének hiányát mutatja. Mindenekelőtt sok esztendő múlik el még addig, míg a német telepések fölėje kerekedhetnek az ázsiai bennszülöttek kompakt tömegének és német többséget hozhatnak létre. Igaz ugyan, hogy az oroszoknak sikerült ilyen forradalmat előidézniök a Volga alsó vidékén és Krímbe, ezt azonban csak az tette lehetővé, hogy azon vidéken társadalmi szokásokkal és kultúrával nem bíró nomádok laktak. Kis-Ázsiában azonban, hol több száz év óta letelepedett lakosság él, másképp áll a dolog s Németország politikai hegemoniájáról vagy az anatóliai vegyes népesség elnémetesítéséről szó sem lehet.

Bárminő legyen is azonban az európai kultúra ázsiai terjesztőire váró jövő, s bármily hosszú ideig és bármily messze terjedjen is hatalmuk a Régi Világnak ma nélkül alávett területe fölött, remélnie kell mindenkinek az emberiség, a kultúra s az általános béke érdekében, hogy egyetértésük zavartalan lesz s hogy mindegyik a rossz kormányzat, tudatlanság és zsarnokság által tönkretett Ázsia javára fog működni a maga útján, hogy az ázsiai emberiség nyomorúságos sorsa egyszer már véget érjen. Ismerve azonban a gazdasági érdekek elkeseredett küzdelmét, jámbor óhajtnak tekinthetjük csupán ezen kívánságokat, mert megvalósulásuk ki van zárva. Mindezáltal azok, akik

ismerik Ázsia egyes vidékeinek szomorú állapotát s személyes tapasztalatból alkalmuk volt meggyőződni a helyes reformok lehetőségéről és szükségességéről, el fogják ismerni kultúraterjesztő államaink becsületes igyekezetét, mely nemcsak Ázsiának használ, hanem nekünk magunknak is. Mennél előbb virágzásnak fognak indulni ismét a Régi Világnak most romokban fekvő vidékei, annál nagyobb lesz a piaca a mi iparunknak s annál bővebben fog teremni az a föld, mely mostanáig műveletlen volt. Midőn fanatikusok és rajongók azt állítják, hogy kultúránk Ázsiában csak szegénységet és nyomort idézett elő s hogy a nyugatiak bejövetele csapás volt a keletiekre nézve, ezek a kifejezések csupán beteges képzelődésből vagy a dolgok állásából való teljes járatlanságból származnak. Bárhol, bármily alakban mutatkozott is a modern világ kultúrájának befolyása, lehet, hogy az átalakulás időszaka pillanatnyi zavart idézett elő a társadalmi és gazdasági életben, de a megpróbáltatás ideje után béke, jólét és megelégedés következett be s most még a szegénység is, mely dacára a nagyobbbrészt rendezett viszonyoknak, itt-ott mégis fellépett, kevésbé nyomasztó, mint volt ezen országok önállósága korában. Csak csúnya rosszakarat vagy szándékos vakság láthat a nyugati országok által kifejtett működésben veszedelmet az ázsiaiakra, mert még ha egyik vagy másik nyugati állam nincs is eléggé elkészülve az újító szerepére vagy csak anyagi érdekekért küzd, akkor is kicsiny a fizetett ár azon áldásokkal szemben, melyeket a rend és igazságosság uralma teremtett. Minden pártatlan bírónak érelyesen vissza kell utasítania azon vádat, hogy a nyugati országok csupán kiaknázzák önző érdekből a kezükbe került országot s nem adnak megfelelő ellenértéket a nyert előnyökért. Ez az eljárás ugyanis nemcsak igazságtalan volna, hanem magának Európának is szerfölött kárára válna. Szórol szóra igaz az, amit Rudyard Kipling^{CXXXIII} mondott „a fehér ember terhé”-ről, mert a forró égöv égető heve alatt dolgozó, makacs konzervativizmussal és vak

előítélettel küzdő nyugati ember sorsa nem éppen irigylésre méltó.

A jelenlegi helyzetnek itt feltárt képe világosan mutatja, hogy semmi sem volna igazságtalanabb, mint kulturális igyekezeteinket az ázsiai mohamedánok közt időlegesenek és mulandóknak tekinteni. Ellenkezőleg, kezdetén vagyunk még csak tanítói és nevelői feladatunknak. A tanítvány, természetes képességei következtében, mutat ugyan haladást itt-ott, de azért igen soká fog még tartani, míg a maga lábán járhat és saját erejéből lesz képes elérni a végső célt. Egyszer azonban el kell jönnie ennek az időnek is és hogy Ázsia akkor ne gyűlölettel és haraggal, hanem hálával és szeretettel tekintsen ifjabb testvérére, Európára, nyugati államainknak fel kell emelkedniök hivatásuk magaslatára s nem szabad bemocskolniuk a modern kultúra zászlaját önző anyagi érdekek foltjaival.

Gyakran felemlítik, hivatkozással a múltra, hogy a történelem ismétlődik s hogy valamint Rómát is legyőzték és teljesen megsemmisítették azon műveletlen tömegek, melyeket kultúrájának titkaiba akart beavatni, azonképpen a mi jelenlegi hatalmas Európánkat is el fogja árasztani és le fogja igázni tanítványainak túlnyomó nagy száma. Ennek bizonyítására felemlítik Japánt, mely *deus ex machina*-ként került az előtérbe s a sárga veszély rémképét úgy tüntetik fel, mint egy *mene teket*-t. Más helyen kifejtettem már² véleményemet erről a kérdésről s ezért most csupán azt teszem még hozzá, hogy az Iszlám népénél csak az igen távol jövőben képzelhető olyan eshetőség, mint amilyet Japán mutat. Az igazhitű előtt ma is a Korán ezen szavai irányadók: „a gyorsaság az ördög műve, csak a lassúságot szereti az Isten”. Minden csak lassan és nyugodtan halad náluk előre s ha itt-ott mutatkozik is a haladásnak némi nyoma, a teljes átalakulás még igen messze van s az ázsiai mohamedánságra gyakorolt befolyásunk határait ma még nem lehet megállapítani.

JEGYZETEK

¹ *Nemsze* a mai Ausztriának volt a neve, de valójában németet jelent s a délszláv *njemec*-ből származik. (Többes szám: *njemci* = német.)

² L. „Die Gelbe Gefahr, eine Kulturstudie” című röpiratomat. Budapest, 1904.

UTÓSZÓ

A művet, amelyet az Olvasó figyelmével megtisztelt, valamivel több mint egy kerek évszázada jelentette meg a 75. életévéhez közeledő Vámbéry. A hivatalos minőségében már nyugalmomba vonult, s az életpályáját a Küzdelmeimben összegző tudós olyan összefoglalásra készült, amelyben nemcsak addigi politikai és szakírói tevékenységét összegezheti, hanem egyúttal hitet tehet az általa képviselt érdekek és értékek mellett is.

Közel fél évszázados keleti utazói, s legalább négy évtizednyi politikai ágensi múlt állott ekkor már mögötte. Kevesen dicsekedhettek abban a korban (s kevesen dicsekedhetnek azóta is) ekkora tapasztalattal ezen a téren. Nyilvánvaló tehát, hogy ezt az írását, amely a mi mai fogalmaink szerint politológiai és kulturológiai nézeteinek összegzése volt, nagy figyelemnek kellett kísérnie. Nem ok

nélkül tette közzé a magyar kiadás előtt is az angol s a német változat adatait. Bár Vámbéry műve napjainkban talán még aktuálisabb, mint a maga korában volt, a XXI. századi olvasót mégis csalódás érheti, ha a mai korunkra is érvényes tanulságokat keres e műben. Sokkalta inkább tekinthetjük Vámbéry írását pillanatfelvételnak, amely azt rögzíti, milyennek látszott a muzulmán kelet jövője a XX. század első éveiben.

Vámbéry véleménye szerint ez a jövő nem sok jóval kecsegtetett. Bár múltbeli teljesítménye iránt tisztelettel adózott, Vámbéry az iszlám kultúráját alapvetően merev, korszerűsíthetetlen rendszernek tartotta, amely véleménye szerint a keleti világban a haladás egyik alapvető kerékkötőjévé vált. Amellett tette le a garast, hogy a Keletet csak egy másik világ, a Nyugat kultúrája mozdíthatja ki évszázados álmából, akár úgy, hogy valamely nyugati hatalom kényszeríti ki e változásokat, vagy pedig úgy, hogy – az Oszmán Birodalom – maga dönt a reformok megvalósítása mellett.

Bár a XXI. század embere számára Vámbéry ítélete mindenképpen túl sommásnak tűnik, a maga korában nem kevesen osztották ezt a nézőpontot. A korabeli iszlám világot személyes élményei alapján ismerő Vámbéry joggal hivatkozhatott arra, hogy milyen volt az általa megismert térségek állapota a XIX. század derekán. Hivatkozhatott arra is, hogy az általa oly jól ismert konstantinápolyi politikai körök – és a vele kapcsolatban álló – oroszországi muzulmán reformerek egyaránt fontosnak tartották, hogy hagyományos intézményeiket minél inkább a nyugati mintáknak megfelelően szervezzék át. Bár Vámbéry e fordulat végét már nem érte meg, Törökország, Kelet-Európa és Közép-Ázsia török nyelvű közösségeiben a XIX. és a XX. század fordulóján a világi nacionalizmus egyre inkább kiszorította a vallási kötődéseket. E közösségek a XX. első harmadában sorra szakítottak az iszlám hagyományok alapján történő berendezkedéssel, vagy világi köztársasá-

gokká váltak, vagy, nem minden kényszer nélkül, a szovjet rendszerbe tagozódtak be. Iszlám kötődésük egészen a XX. század végéig identitásuk hátsó régióiba szorult. Ezeket a társadalmakat nem, vagy csak alig hatotta át az az iszlám megújulási mozgalom, amely a XIX. század második fele óta egyre intenzívebben jellemzi a muzulmán Kelet más régióit, az arab világot, Iránt, Afganisztánt és legfőképpen az egykori Brit-Indiát, illetve az onnan éppen vallási alapon kivált Pakisztánt. Bár az iszlám megújulás és a vele járó retraditionalizáció napjainkban e térségek társadalmi és politikai jelenségei tán legfontosabbikának tekinthető, a XIX. és különösen a XX. század folyamán korántsem volt az itteni folyamatok kizárólagos meghatározója. A nacionalizmus, majd később a szocializmus eszméi a XX. század végéig az iszláménál lényegesen nagyobb befolyásra tettek szert ezekben a térségekben.

Vámbéry nem állt egyedül a maga véleményével. Akadtak, akik még nála is határozottabban fogalmaztak. Példának említhetjük az általa is felemlített francia tudóst, a korai kereszténység történetét kutató Ernest Renant (1823–1892), vagy éppen a brit gyarmatosítás költő apologetáját, Rudyard Kiplinget (1855–1836) is. Renan 1855-ben tette közzé a maga sommás véleményét a sémi népek, a zsidók és az arabok (s így a zsidó és az iszlám vallás) „mítoszталanságáról”.^{CXXXIV} Ez a látszólagosan akadémikus szörszálhasogatás valójában annak a véleménynek szolgált alapjául, miszerint e népek, sivatagi gyökereik, szigorú monoteista kötődéseik okán mindenben az egységet keresik, képtelenek a valóság differenciált felfogására és így hiányzik belőlük az a teremtő fantázia, amely a művészetek és a tudományok művelésének alapfeltétele. Örök időkre be vannak tehát zárva vallásuk keretei közé, s azon a modern világ problémái nem hatolhatnak át. Ezzel szemben áll az „árják” (indoeurópai népek) Renan szemléletében magasabb szintet képviselő politeisztikus, s ezért a valóságot differenciáltan szemlélő, kezdetben mitológiaal-

kotó, majd teremtő fantáziájukat a művészetek és a tudományok művelésében kiélő világa. Renan munkáját, melyet egyébként Edward Said, ez a *most distinguished dhimmi* is a maga képzelte gyarmatosító nyugati „orientalizmust” megsemmisítőnek szánt munkája középpontjába állította,^{CXXXV} természetesen már a megjelenését követően számos kritika érte, többek közt 1876-ben éppen a jeles budapesti tudós, Vámbéry egyik első tanítványa, Goldziher Ignác tollából.^{CXXXVI} Ennek az elméletnek, amelynek fő inspirálója az indoeurópai nyelvrokonság és a klasszikus indiai civilizáció volt, természetesen később is akadtak hívei, akik közül néhányat Vámbéry e munkájában név szerint említett és cáfolt is. Renan elméletének igazi cáfolatát azonban valószínűleg napjaink politikája adja. Elegendő egy pillantást vetnünk Renan áráinak feltételezhető őshazájára, a mai afgán-pakisztáni határvidék muszlim fundamentalistáira, hogy megérthessük, az önnön korlátaiba zárkózzott, lecsupaszított monoteista vallásosság aligha a sémi nyelvek beszélőinek privilégiuma.

Reméljük, hogy a közeljövőben a maga szükséges teljességében is bemutathatjuk Vámbéry iszlámról vallott gondolatait, köztük a témáról írott kulcsfontosságú művét, az Iszlám a XIX. században-t.^{CXXXVII}

Kipling nevét hallva a mai olvasók zöme elsősorban nagy sikerű regényére, A dzsungel könyvére és a belőle készült édes-bús feldolgozásokra gondolhat. A maga idején azonban az Indiában született, s első nyelveként a hindusztánit megtanuló költő a brit imperializmus és a viktoriánus küldetéstudat legfontosabb apologétája volt. Bár a Vámbéry által idézett híres verse, A fehér ember terhe (*The White Man's Burden*) az Egyesült Államok Fülöp-szigeteki hódítása kapcsán íródott, kétségtelen, hogy Kipling gondolatai az általa rajongva szeretett Indiában és India kapcsán fogantak, s a vers a brit imperializmus himnuszává lett. Sajnálatos, hogy magyar fordítás hiányában itt és most el kell tekintenünk e költemény bemutatásától, azonban

tartalmára így is vesztegethetünk egy pár szót. Kipling számára a gyarmati hódítás, a nyugati ember koloniális jelenléte nem öncélú hatalomgyakorlás, hanem éppenséggel szolgálat, amelyet hátrányos helyzetű, félvad és félig gyermek embertársai érdekében folytat, akár azon az áron is, hogy tisztában van vele, cselekedeteit, akár a jó szándékú gyermekorvosét, alattvalói ellenkezése és gyűlölete fogja kísérni. (E gondolat a maga korában oly népszerű volt, hogy még szappanreklámokon is felhasználták.) Természetesen e gondolattal a maga korában sem értett mindenki egyet, s a brit imperializmus efféle filantróp indokolása végképp léket látszott kapni az első (1880–1881) s különösen a második (1899–1901) háború eseményei kapcsán. A Dél-Afrika bekebelezéséhez vezető, s brit részről különös kegyetlenséggel folytatott háború ugyanis nem komor bennszülöttek, hanem két, dél-afrikai holland telepesek által alapított köztársaság, az Oranje Szabadállam és a Dél-Afrikai Köztársaság (Transvaal) bekebelezéséért folyt. A háború kezdeti szakaszának brit kudarcait, s később Lord Kitchener (1850–1916) brit főparancsnoknak a bürokkal szembeni kegyetlen intézkedéseit, a búr farmok felégetését, az ellenszegülők (férfiak és nők) koncentrációs táborokba zárását széltében-hosszában kommentálta a britekkel szemben ellenséges európai, főképp német sajtó. A baljós hírek a britek iránti szimpátia viharos csökkenéséhez vezettek egész Európában, így Magyarországon is.

Az öregedő Vámbéry, VII. Edward király (1901–1910) még trónörökös kori cimborája viszont csak fújta a régi nótát.

Az iszlámról beszélő Vámbéry, ha el is fogadta kora közhelyeit, mégis megőrizte önálló véleményalkotását. Más kérdés, hogyan viszonyult a brit és az orosz imperializmushoz. Figyelmesen olvasva erről szóló sorait rájöhethetünk, hogy Vámbéry elkövetett egy alapvető hibát. A tárgyat bemutató és azt higgadtan értékelő tudós precizitását felül-

írta benne a tetszeni és megfelelni vágyás. Tetszeni kívánt angol barátainak, s meg kívánt felelni a külhoni és a hazai közvélemény elvárásainak is. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy az öregedő mesternek éreznie kellett, a világ nagyot fordult azóta, hogy úgy 1885, *A török faj* megjelenése idején az ázsiai politikai események üttöerén tartotta a kezét.

Amikor Vámbéry e munkáját a nyomdába küldte, már megtörtént a korábban sokak által elképzelhetetlen kiegyezés, 1904-ben a brit oroszán és a gall kakas szövetség-re léptek egymással. Ez a szívélyes egyetértés (*Entente Cordiale*) teremtette meg annak a szövetségi rendszernek az alapjait, amelyet a mai napig megnevezésének első szaváról (immáron magyarosan írva) *antant*-nak nevezünk. Ezt egészítette ki 1907-ben a szentpétervári angol-orosz szerződés, amely véget vetett a két hatalom közötti évszázados rivalizálásnak Ázsiában. 1908-ban következett be az ifjútörök forradalom, amely elsöpörte Vámbéry barátjának, II. Abdülhamid szultánnak (1876–1909) egyre korhadtabb diktatórikus rendszerét is. E két esemény, amelyek előszele már érezhető volt Vámbéry munkájának megjelenése során is, alapjában tette érvénytelenné azt a hatalmi egyensúlyt, amelynek fenntartásában Vámbéry kulcsszerepet játszott. London számára immáron feleslegessé vált a mindinkább elkorhadó Oszmán Birodalom látszólagos nagyhatalmi szerepének fenntartása, illetve a maga közel- és közép-keleti, illetve az indiai muszlimok felett gyakorolt politikai befolyásának a szultán-kalifa egyetértésével történő palástolása. London szerepét Konstantinápolyban a mind ambiciózusabb Berlin vette át. E baljós, s rövid távon a magyarság trianoni tragédiáját is előrevető árnyak megjelenését kevesen érezhették olyan jól, mint Vámbéry. Nem véletlen tehát, hogy munkáját már-már Lear királyi jajkiáltásnak érezhetjük. Valószínűleg ez az érzelmi állapot indokolhatta, hogy, túllépve a tudós tárgyilagosságán, oly éles kontrasztba állította a brit és az orosz kolonizációs politi-

kát. A brit hatalomról beszélve, Vámbéry jószerivel mellőz bármiféle tárgyilagos kritikát, még azokat a hangokat is igyekszik hallatlanná tenni, melyek a korszak angol nyelvű britanniai sajtójában hívták fel a figyelmet a British Raj, az indiai brit uralom árnyoldalaira. Holott, kétségtelen civilizációs eredményei ellenére, a szubkontinens népei nem kevés vérükkel és vagyonukkal fizették meg a brit imperializmus irántuk érzett felelősségét. Vámbéry panegyricusának nyilvánvaló hibája, hogy egyszerűen nem tárgyalja Indiának a Brit Birodalmon belüli helyzetét, számára az indiai brit jelenlét Lord Clive-től a saját koráig egységes, oszthatatlan egész, az alattvalóiról gondoskodó jó kormányzat jószerivel töretlen sikertörténete. Márpedig ez a hozzáállás a korabeli angol közvéleményben is legfeljebb ha a nyugalmazott gyarmati ezredek egyetértését tudta volna megnyerni. Vámbéry dicséreteinek talmi voltát különösen kiemeli az a tény, hogy olyan közegről beszélt, melyet személyes tapasztalatai alapján nem is ismert. Természetesen London, hol Vámbéry tökéletesen otthon érezte magát, a korabeli indiai politikában legalább olyan fontos szerepet töltött be, mint annak idején a magyar politikáéban Bécs, de vajon történelmünk tárgyilagos megítélőjének neveznök-e azt a külhoni tudóst, aki a régi magyarhoni politikáról csak Metternich aulájában tájékozódva írt volna alapvetésnek szánt műveket? Valóban a barátunknak tartanók azt a személyt, aki Caraffát és Hentzit tenné meg a magyar civilizáció élharcosainak, ahogy azt Vámbéry tette Lord Clive és Nicholson indiai szerepei esetén? Súlyosabban esik a latba az az ellenvetésünk, hogy Vámbéry ugyan rendelkezett némely ismeretekkel a Közép-Ázsiához ezer szállal kötődő indiai iszlám művelődésről, de jószerivel teljesen idegenül mozgott India hagyományos művelődésében. A kép, melyet így olvasója elé tárt nem volt más, mint amit magyar hazafiként olyannyira gyűlölt, a gyarmatosító politika és az átmeneti kiegyezés dicsérete. Indiáról beszélve Vámbéry nyíltan sza-

kított azzal a szerepével, amelyet kései elemzőinek egyike éppen a legfőbb erényének tartott, miszerint kettős kisebbségi (Magyarországon zsidó, a közös monarchiában magyar) léte eleve predesztinálta volna őt az elnyomottakkal való szolidaritásra.^{cxviii} Azonban a XX. század eleje magyar történelmének ismerete más szempontokra is felhívhatja az olvasó figyelmét. 1906-ban, amikor e munka megjelent, a kettős monarchia transzlajtániai fele kettős válságot élt át. Ez volt az ún. „darabontkormány” időszaka, amelynek során az uralkodó br. Fejérváry Géza magyar testőrparancsnok oktrojált magyar miniszterelnöki kinevezésével (1805–1906) igyekezett megakadályozni, hogy a választásokon győztes függetlenségi koalíció alakíthasson kormányt Magyarországon. Ez a koalíció, még ha szavakban is, de arra törekedett, hogy felrúgja a Magyarország létét és prosperitását megalapozó 1867. évi kiegyezést. A magyar politikai elitet átható negyvennyolcas utánérzéssel szemben viszont már egyszer nyíltabban működött az a Belvedere-kör, amelyben a nyíltan ultramontán és magyargyűlölő trónörökös, Ferenc Ferdinánd köré csoportosulva a kettős monarchia olyan átalakítását tűzte ki céljául, amely részben az abszolútizmus korszakának kísértetét hozta elő, részben pedig előrevetítette a magyar államiság 1920-ban véglegessé vált felszabdalását. E kör aktív tagjai közt pedig megtalálhattuk a későbbi kisantant számos vezető politikusát, pl. Milan Hodža leendő csehszlovák miniszterelnököt is. Nem tudunk megszabadulni attól a képzettől, hogy az idős tudós, akinek rajongva szeretett, de radikalizmusa okán atyja által óva kritizált Rusztem fia (1872–1948) maga is híve volt a darabontkormány polgári és választójogi radikalizmusának (s ebben nem kisebb szerelem volt harcostársa, mint Ady Endre), nem csak hogy tökéletesen látta, mi történik szűkebb pátriájában, de e művében kifejtett alapállását alapvetően befolyásolták a hazai viszonyok iránt érzett aggodalmai is. A túlzó nemzeti vagy éppen a túl heves polgárjogi mozgalmakkal szem-

ben igyekezett, India félreértett példáján keresztül, a honi *status quo ante* védelmére sietni. Aligha nagyobb sikerrel, mint az angol–orosz viszony esetén.

Magyarország és annak az Osztrák–Magyar Monarchiában betöltött szerepe valószínűleg nagyobb súllyal esett a latba abban, amit Vámbéry Oroszország (közép-)ázsiai szerepéről vallott. Az Oroszországról beszélő Vámbéry esetén nem csak az ütheti meg a mai szakértő olvasó szemét, hogy átirásai alapján (melyeket némiképpen javítottunk) a poliglott tudós jószerével alapfokon bírta Puskin nyelvét, s nagy valószínűséggel a gyermekkorában felszedett szlováknyelv-tudása alapján igyekezett megbirkózni az orosz nyelvű szakirodalommal, hanem az is, hogy Vámbéry (a mai szóhasználattal: zsigeri) ellenszenve a közép-ázsiai orosz jelenlét leírásának fő motívuma. Tudható, hogy Oroszország jószerével mindent megtett azért, hogy a korabeli európai közvéleményben ne tegyen szert rokonszenvre. Amikor Vámbéry tolla e könyv lapjait hasította, még javában jelen volt a levegőben a vesztes orosz–japán háború és az első orosz forradalom hatása. Oroszország, s különösen a cári hatalom tekintélye romokban hevert.

Magyarországon, s különösen Vámbéry szemében nem ez alapozta meg Oroszország rossz hírnevét. A XIX. századi magyar közvélemény jószerével immanens Oroszország-ellenességének számos elemét különíthetjük el.

Ezek közül az első, s Vámbéry életében is a legmeghatározóbb az orosz cári csapatok 1849. évi magyarországi megjelenése volt. Tekintve, hogy a korabeli magyar nemzeti mozgalom, bár kétségkívül rokonszenvezett a hasonló lengyel törekvésekkel, s számos lengyelt, így Bem apót is a maga soraiba vonzott, egyáltalában nem irányult Oroszország ellen, a korabeli magyar közvélemény ezt a fellépést egyértelműen indokolatlan és felesleges agresszióknak értelmezte. Bár az orosz cári hatalom, beleértve I. Miklós cárt és Paszkievics herceg magyarországi főparancsnokot is, mindent megtett, hogy az igaztalan, de elke-

rülhetetlen vereség keserű poharát megédesítse a magyarok számára, lényegében egy olyasféle rekonziliációs politikára téve javaslatot, amelyet a cári hatalom számára négy évvel később, a lengyelországi helyzet átmeneti konszolidációját is eredményezte, a magyar közvélekedés sem nem békült, sem nem békélt meg az oroszokkal szemben. Éppen ellenkezőleg, a magyar forradalom menekültjeinek a cári hatalom által szorongatott oszmánok általi befogadása, majd a nem kis részben az ő segítségével kivívott krími háborús diadal,^{CXXXIX} éppenséggel megnövelte az addig hagyományosan ellenségnek számító oszmánok iránti rokonszenvet hazánkban. E folyamatot csak tovább erősítette az 1877–1878. évi balkéni háború során a magyar közvéleményben az oszmánok iránt megnyilvánuló rokonszenv. Nem feledkezhetünk el az időközben lezajlott kiegyezésről sem, amelyet követően a korábban gyűlöletes zsarnoknak tartott uralkodó a magát 1867-ben látványos külsőségek közt magyar királlyá koronáztató Ferenc József egyre inkább a haza bölcs atyjává vált.

Így következett be az a szellemi fordulat, amely 1878, a boszniai okkupáció és a korábban a Habsburg-hatalom által üldözött, de erre az időre osztrák–magyar közös külügyminiszterré lett gróf Andrássy Gyula nevéhez fűződő Berliini Kongresszus idejétől kezdve nem a törökök, hanem éppen az oroszok és a pravoszláv pánszlávizmus fenyegetésével szemben jelölte ki Magyarország helyét a Nyugat védőbástyájaként.

Magától értetődik, s ebben a kérdésben aligha vállalhatná magára bárki a fogadatlan prókátor szerepét, hogy az orosz hatalom aligha emberbaráti szempontok alapján nyomult be Közép-Ázsiába. Oroszország a maga nyílt hatalmi érdekei alapján cselekedett, s működésének területét is a saját és mások hatalmi érdekeinek ütközése jelölte ki. Egyáltalán nem gondolta úgy, hogy új alattvalói hamarosan a birodalom teljes értékű polgáraivá lesznek, ezt a jogot meg is tagadta tőlük. Fellépésének alapját a

nyers erő és a nyílt fölény képezték. Mégis, ha Vámbérynek az orosz gyarmatosításról írott sorait olvassuk, aligha hihetjük, hogy az orosz hatalom pravoszláv miszticizmusba ragadt ázsiai félbarbárságáról folytatott eszmefuttatásai bárkit is meghatottak volna Londonban. Annál tetsetősebben hangozhattak e sorok a korszak Budapestjén. Netán még a Vámbéry személyében nem is annyira kedvelő Bécsben is.

1906 világát napok választották csak el az Osztrák–Magyar Monarchia által 1878 után megszállt Bosznia-Hercegovina 1908-ban bekövetkezett annexiójától. A tartomány igazgatásában kulcsszerepet játszott Vámbéry Ármin egyik tanítványa, Andrassy Gyula politikai neveltje, Kállay Béni (1839–1903), 1882-től haláláig az Osztrák–Magyar Monarchia közös pénzügyminisztere, s ebben a minőségében Bosznia és Hercegovina főkormányzója, aki a közös monarchián belül a magyar imperializmus egyik szószólójaként hirdette, hogy Boszniában a szerb ortodoxia ellensúlyát és a pravoszláv befolyás ellensúlyát csak a muzulmán bosnyák nemzet megteremtése és a horvátokkal való szövetsége révén lehet megteremteni. Kállay Béni külpolitikai mestere, idősebb Andrassy Gyula (1823–1890) közös külügyminiszter (1871–1879) nevéhez fűződik annak a külpolitikai doktrínának a megteremtése, amely a közös monarchia jövőjének zálogát az oroszok esetleges balkáni térnyerésének fenntartásához kapcsolta. Ebben a politikai konstellációban pedig nagy szerepet játszott az Oszmán Birodalom angol támogatása és az Osztrák–Magyar Monarchia általi részleges sakkban tartása. Lényegében erről szólt a Berliini Kongresszus is.

Bármily furcsának is hat tehát, a Nyugat kultúráját Keleten elemző Vámbéry angol barátai mellett elsősorban hazabeszélt. Üzenete az volt, hogy ifjú utódai óvakodjanak attól, hogy generációja nagy művét, a Berliini Kongresszus elrendezte status quót felborítsák.

E tekintetben érthető, hogy Vámbéry alapvetően a haladók Oszmán Birodalomról beszélt a legnagyobb rokon-

szenvvvel. Ebben az államban látta a nyugatos reformok zálogát, s ha némiképpen kételkedett is a saját szavaiban, egyedül ennek a hatalomnak volt képes megjósolni a jövőjét. Azt az Anatóliára támaszkodó nemzeti forradalmat, amely Kemal Atatürk vezetésével végül elvezetett a mai Török Köztársaság megalakulásához. Valószínűleg maga sem gondolta volna, hogy halála után éppen tíz év telik el, amikor ezt az új államot 1923. október 29-én kikiáltják Ankarában.

Miután művének hibáit és erényeit rendre felsoroltuk, joggal tesszük fel a kérdést, vajon téves vagy igaz prófétának bizonyult-e Vámbéry. Ha művének hibáit vesszük elő, amelyekhez a koncepciózus hibák mellett némely ténybeliek is társulnak, elvégre az iszlám világ kutatójának nem ártott volna Korán-idézeteit is pontosítani, aligha vallhatjuk mindenben sikeresnek e művét. Az élet azonban úgy hozta, hogy minden részletkérdésbeli hibája ellenére Vámbéry munkája napjainkban aktuálisabb, mint valaha. Alapvető kérdése, miszerint az iszlám fundamentalizmusra való törekvés összeegyeztethető-e a modern nyugati értékrenddel, a mi világunk mindennapjainak kérdése is. Megállapíthatjuk tehát, hogy mesterünk hibázhatott abban, hogy korának napi problémáit örök érvényűnek látta (ezt a hibát a mi korunk megannyi gondolkodója is elkövetni látszik), de éleslátása aligha hagyta cserben, amikor kérdésfeltevése örök érvényű perspektíváiról beszélt.

Kötelek, 2007. október 22.

Dobrovits Mihály

NÉVMUTATÓ

A

Abbasz (II.)	349
Abdul Aziz szultán	276, 285, 287, 307, 308
Abdul Gaffar	82
Abdul Hamid szultán	264, 276, 285, 286, 287, 309, 310, 311, 314, 324, 333, 340, 349
Abdul Latif kán	180, 185, 193, 222
Abdul Medzsíd szultán	276, 285, 287
Abdurrahman, afganisztáni emír	65, 245, 264, 287, 334, 356
Abdurrahman bej	316
Abramov tábornok	61, 107
Abramov N.	114
Abubekr khalifa	291
Abulgazi kán	113, 288
Abulkazim kán	76
Aga Mehemed kán	290
Ahmed sah	143
Ahmed Midhat Efendi	270
Ahmed Riza bej	312
Ahmed Szaib Efendi	287
Ahmed Vefik pasa	309
Akhbar (Dicsőséges)	166, 288
Albokhari	331
Albukhair kán	40
Ali pasa	306
Ali sah	29, 259
Alquist	104
Altinszarín Ibrahim	47
Altun-Aj herceg	30

Argentov	103
Arif hodzsa	77
Arisztov N. A.	39, 49, 115
Arnold (Sir Edwin)	264
Arnold, Matthew	9
Arszlán sah	30
Aurengzib	131, 134
Azouri (Nedzsib)	331

B

Bab	318, 324
Baber	146
Baber Mirza	288
Badzsi Rao	246
Badzsi-Rao (II.)	159
Bahaj seikh	318, 320
Baidaszov (Mumin)	49
Baidzsnath (Lala)	192, 199, 207, 216
Baladzsu	159
Banzarov (Dardzsi)	106, 109, 110
Battacsarisz (Dzsogendra Nath)	191
Batu kán	117
Bedrkhan bej	316, 317
Bentinck (Lord William)	157, 174
Bernier (Francois)	134
Bismarck herceg	208
Boell (Paul)	159, 166, 170, 208, 216, 224
Bonnerdzsi, V. C.	200
Bravine (Nicolas)	365
Browne, G. E.	317, 318, 324
Buckle	294
Bukhs (Sir Khuda)	185, 193

Burke	143
Burnell (Arthur Coke)	159

C

Caesar	10
Campbell (Sir George)	137
Canon Iván	34
Carpenter (Mary)	169
Catrou	170
Cholet, M. de.	69
Clement (Ernest W.)	304
Clive lord	131, 132, 143, 144, 146, 148, 150, 151, 152, 162, 381
Cloquet	287
Cochrane	106
Colbert	130
Colvin (Sir Auckland)	193
Conolly	9
Cornwallis lord	152
Cortes	128
Cowell, E. B.	139
Csernájev tábornok	70, 83
Csesztakov	35
Curzon lord	80, 144, 186, 245

D

Dalhousie lord	156, 158, 167
Daud kán	259

Desmaisons	113
Dhulip Szing	246
Digby	216
Dordzsiev	114
Dorozsejev	106, 109
Doszt Mohammed kán	286, 349
Draper	294
Dubeux	9
Duckmeyer (Friedrich)	57, 64, 66, 68, 77, 80, 81
Duff (Sir M. E. Grant)	206
Dufferin (lady)	169
Dufferin lord	162, 193, 204, 217, 236
Dumas kormányzó	130
Dundhu Panth	156
Dupleix	130
Dzsengiz kán	21, 23, 118
Dzsevdet Efendi	306
Dzsi (Bagvat Szinh)	191, 193
Dzsura bég	246

E

Edwardes (Herbert)	162
Elgin lord	188
Elphinstone (Mountstuart)	139, 162, 174
Emin Efendi	80
Emiri Kebir	192, 193
Erzsébet ang. királynő	127, 242
Erzsébet császárné	24

F

Fanshawe, H. C.	251
Farabi	331
Ferdinánd (V.)	259
Fergusson (James)	203
Feth Ali sah	259, 289
Firkat	86
Firuzsah	200

G

Gama (Vasco de)	127
Ganguli (Rao Babu K. M.)	193
Gaszparinszki (Iszmael Bej)	260, 314, 363
Gautama	264
Georgi	101
Georgievszki	84
Geraszimov őrnagy	70
Gergely herceg	65
Gibbon	294
Gilman (Mohamed Fatih bin)	265, 268, 302, 303, 363
Glovaczki Sylvester	107
Glukhov tábornok	40
Gombojev	106
Grant, J. P.	185
Griffin (Sir Lepel)	193
Grigorjev V. V.	26, 47
Guri (Szent)	21

H

Habibullah	350, 356
Hakim Hodzsa	52
Halifax lord	174
d'Harcourt herceg	263, 270, 282, 351
Hartmann (Martin)	357
Hasszán	30
Hasszán bég	343
Hastings (Warren)	131, 143, 151, 152, 173, 174, 180
Hayward	9
Helagu	347
Henrik (III.), spanyol kir.	332
Herodotos	317
Horatius	10
Huart	297
Hübner báró	208
Humajun	133, 264
Hunter, W. W.	129, 139, 150, 158, 159, 160, 170, 184, 193, 217
Husszein Mirza	288
Huxley	294

I

Ibak	19
Ibbetson (Sir Denzil)	138, 164
Ibn Batutah	17
Ibn Hadzsar	203
Ibrahim bég	329
Ikonnikov	24
Ilbert (Sir Courtney)	139, 150, 159, 170

Ilminszki (Nikolaj Ivanovics)	31, 32, 34, 35, 36, 47, 173
Ito marquis	304
Iszmail sah	99, 116
Iván (Rettenetes)	19, 21, 22, 24, 25, 30, 38, 98, 99, 101, 117, 120, 241, 242
Ivanov kereskedő	70
Ivanov tábornok	61
Ivanovics Vazul nagyherceg	29

J

Jadigjar kán	30
Jakovlev Petrovics Jakab	48
Janov ezredes	70
Jermák	98, 99, 100, 101
Jones (Sir William)	174
Jung (Sir Szalar)	192, 225, 231
Jusszuf Izzeddin	287

K

Kadzsar dinasztia	28, 287, 348
Kaibullah	19
Karaka (Doszabhai Frangi)	191
Karamat Ali (Moulvi)	230, 231
Kasszim Emin	270
Kaszim herceg	16
Kaszimov-ház	29, 30
Katanov	48, 110

Kaufmann Petrovics Konstantin 43, 44, 45, 49,
53, 61, 62, 66, 68

Kemal bej 306, 315
Kemal pasa 289
Keniszarin 365
Kerim kán (Zend) 348
Khairuddin pasa 289, 293
Khairullah Efendi 306
Khalfa (Hadzsi) 336
Khalidun (Ibn) 325
Khambo láma 106
Khangalov 106
Khudai-kul herceg 29
Khudajar kán 65, 245
Kiani 85
Kipling (Rudyard) 372, 377, 378, 379
Kocsi bej 325
Köcsüm kán 30, 99, 100, 101, 113
Kolpakovszki tábornok 80
Kolzo Iván 98
Köroglu 100
Kremer 304

L

Ladzspat Rai 204, 207, 231
Lajos 293
Lally 130
Lawrence (Henry) 144, 158
Lescsinszki Philotheus 104
Levsin Alexis 46, 49, 50
Ljikosin 92

Lyall (Alfred)	136, 139, 140, 147, 219, 238
Lytton lord	182

M

Macaulay lord	143, 150, 158, 173, 174, 188
Maccol (Malcolm)	263
Madhava (Sir T.)	193
Makhdum Kuli	233
Manucci	179
Margary	9
Mayo lord	144, 162
Mehta (Sir Pherozsah)	200, 229
Melik (Mir Davud Zadur de)	293
Melik Tahir	29
Mevlana Dzselaleddin Rumi	89
Midhat bej (Ali Haidar)	270
Midhat pasa	277, 308, 324
Miklós (I.)	106, 383
Mill (John Stuart)	143
Milton	185
Mir Jafar	132
Mirza Taki kán	290
Miszail érsek	25
Mitra (Radzsendra Lala)	191
Moser (Henri)	60
Muarri (Abu Ala al-)	295
Muhji-ed-din hodzsza	76
Mukkerdzsi (Szambhu C.)	189, 193, 227
Munif pasa	262
Munkácsi Bernát	103, 114
Murad (I.)	262
Murad sah	49

Murteza	99
Musza bin Tarik	298
Musztafa Fazil pasa	307
Mutszuhito császár	289, 302
Muzaffareddin	286

N

Nadir sah	131, 143, 348
Nalivkin V. V.	48, 57, 60
Nalivkina M.	60
Nana Szahib	156, 157, 160
Naorodzsi (Dadabhai)	200, 204, 206
Napoleon (I)	130, 146
Naszreddin sah	156, 285, 286, 287, 289, 290, 317
Naszrullah emir	286
Nath (Addzsudhia)	200
Nicholson (John)	162, 381
Nietzsche	294
Nikolajev	105, 109
Nikom patriárka	25
Nogaj hercegek	19
Norman (Henry)	58

O

Obermann	14
Oguz	312
Omajádák	347
Omar khalifa	291

Orkhan	312
Osborn ezredes	193, 212
Osztroumov N. P.	44, 49, 61, 68, 76, 81, 87, 89, 90, 91, 92

P

Pauli	26, 37, 39, 114
Perry (Commodore)	253
Péter (Nagy)	92
Philotheus érsek	101, 104
Pigny (Ferry de)	49
Piroskov	109
Pizzaro	128
Polak	287
Potter (Lionel James)	139
Proskovetz (Max von)	60
Puskin J. Sz.	77, 383

R

Radlov	84
Rahmetullah Bi	88
Randzsit Szing	246, 251
Refik	312
Reinaud	14
Renan E.	199, 377, 378
Resad Efendi herceg	287
Resid pasa	75
Rezzak (Moulvi Abdur)	191

Ricskov	46
Rifat pasa	259
Ripon lord	174
Risley	191
Rittich	25, 26, 31, 32, 33, 36, 39
Rosenbach főkörmányzó	61, 87, 88, 92
Ross (Edward Denison)	60

S

Sahdzsihán	133
Sahimerdán Ibrahimov	59
Schlagintweit	9
Scholz (Walter)	336
Schmitz, Mohammed Adil, du Moulin	268, 270
Seeley, J. R.	131, 139, 150, 214
Seibani Mehemed kán	99, 113
Seikh Nizam	230
Seikh Samil	117
Sherring	191
Sibli	191
Sigali sah	29
Sinaszi Efendi	80, 306
Sir Ali kán	68
Skrine, F. H.	58, 60, 81, 193
Strachey (Sir John)	138, 140, 141, 143, 159, 165, 170, 171, 184, 185, 186, 208, 214, 216, 217, 223, 230, 231
Suiszki herceg	21
Szaadeddin	336
Szaadullah pasa	306, 324
Szablukov	34
Szain Bulat	19

Szaltikov Borisz vajda	26
Sziaszi	312
Szidi Ali Reisz	133
Szirbid	293
Szirim Batir	365
Szkobelev	233
Szaroruszenikov Kiprian érsek	102
Sztetkevics K.	95
Szumarokov	37
Szumbul Hanim	276

T

Tabakati Nasziri	203
Tajabcsi (Bedreddin)	200
Tarikhi Baihaki	203
Tarikhi Firuz Sahi	203
Tassy (Garcin de)	188, 193
Teftazani	331
Telang, K. T.	200
Telfer	37
Temni	20
Thebau burmai király	246
Tholozan	287
Thornton (Edward)	139
Timur	21, 27, 99, 233, 332
Tipu szultán	130
Tolsztoj D. A. gróf	36
Torgut	312
Tuszi	203

U

Utaganov (Kul-Mohammed) 41

V

Vadasid Ali	246
Vakidi	203
Vaszil Ibn Ata	304
Vazilevics Iván	29
Vergilius	10
Vikkardzsi, K. R.	194
Vrevszki főkörmányzó	61, 94

W

Wallace (Sir Donald M.)	193
Weale (B. L. Putnam)	71, 80
Wellesley lord	174
Whish, C. W.	217
Wilson	191
Wood (Sir C.)	174
Wyburd	9

Y

Yule (Henry) 159

Z

Zakir-Dzsán	86
Zenker (Jul. Theod.)	32
Znamenszki M.	32
Zolotniczki	35

A SZÖVEGGONDOZÓ JEGYZETEI

- I König György (1883–1944) irodalomtörténész, számos francia regény magyar fordítója.
- II Bár kiadásunkban tiszteletben tartjuk Vámbéry szóhasználatát, fontos felhívunk a figyelmet arra, hogy a *mohamedán* kifejezés téves, sőt a vallás követői szemében sértőnek számít, mondván, hogy ők nem Mohamed, hanem Allah követői. A vallás helyes megnevezése az *Iszlám*, a híveié a *muszlim*.
- III „Változnak az idők s változunk bennük mi is.” I. Lothar császárnak (795–855) tulajdonított szállóige.
- IV Az Ázsia feltárásában jeleskedő öt Schlagintweit fiú közül a másodikat, Adolf Schlagintweitet 1857-ben végeztette ki Vali kán, Kászar uralkodója.
- V George W. Hayward angol utazó (1868–69). Robert Berkley Shaw (1839–1879) első expedícióját követve utazott Kelet-Turkesztánba. A brit-indiai kormányzat nevében próbáltak Jakub beg helyi uralkodóval baráti viszonyt kiépíteni. Hayward 1870-ben a Pamírban merénylet áldozata lett.
- VI Arthur Conolly (1807–1842?) angol utazó, két utazást (1829–30; 1840–42) is tett Közép-Ázsiában. A második végén Buharában kivégezték.
- VII Augustus Raymond Margary (1846–1875) brit követségi tolmács és konzuli tisztviselő volt Kínában. Kormányára megbízásából a Kína és Brit-India közti kereskedelmi utak feltárása érdekében 1874-ben Sanghaiból Burmába utazott. Útjáról visszafelé tartva, 1875-ben a jünnani Tengjüe városában meggyilkolták.
- VIII Matthew Arnold (1822–1888) angol költő és kritikus.
- IX G: II: 170–172, *Vergilius összes művei*, (Fordította Lakatos István, Budapest 1973), 68.
- X *Horatius költeményei. Ódák és epodoszok*, (Szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Bálint István János, Budapest 1997), 188.
- XI II. Vaszilij moszkvai fejedelem 1452-ben adományozta az Oka folyó partján épült Gorogyec-Mescserszkij városát

- Kászimnak, Ulug Muhammed kazáni kán orosz szolgálatba álló fiának. A várost 1471 óta hívják az ő neve után Kaszimovnak. Az orosz vazallus, de muszlim Kaszimovi Kánságot csak 1681-ben kebelezte be végleg Oroszország. Ma Kaszimov városa a Rjazanyi körzethez tartozik.
- XII A későbbi ásatások alaposan rációfoltak Vámbéry pesszimizmusára, vö.: G. A. Fedorov-Davidov: Az Aranyhorda földjén (Budapest 1983) és Vásáry István: Az Arany Horda (Budapest 1986).
- XIII Nagy Szulejmán (1520–1566), az Oszmán Birodalom talán legnagyobb uralkodója a valóságban nem a második, hanem az első e néven uralkodó szultán volt. Vámbéry korában azonban még valóban II. Szulejmánnak tartották.
- XIV Helyesen: Novoszelcov.
- XV Török szultán, Nagy Szulejmán fia, 1566–1574 között uralkodott.
- XVI Helyesen: *kazna*.
- XVII A szó eredetileg arab formája: *khazína*. Vámbéry és forrásai egy tatáros ejtési változatot közölnek.
- XVIII Helyesen Tyomnij vagy Tyomnűj formában írni ma át. Vámbéry németből vehette ezt az alakot.
- XIX Szt. György, Oroszország védőszentje.
- XX Alekszandr Boriszovics Gorbatijszki, Rettenetes (v. Rettegett) Iván orosz uralkodó legnépszerűbb hadvezére, 1544-ben nyerte el a bojári címet, s 1552 után Kazán kormányzója. A cárr 1564-ben fiával együtt kivégeztette.
- XXI Helyesen Gaznavidák vagy Gaznevidák, az afganisztáni Gazni városnévből. Török eredetű, de hamarosan elperzsásodott, afganisztáni és északkelet-indiai katonadinasztia (961–1186).
- XXII Helyesen Szefevidák vagy Szafavidák, Szafí ad-Dín Iszhák Ardabílí (1252–1334) szúfi sejk nevéből. Török eredetű iráni dinasztia (1501–1722), hozzájuk fűződik a szízmus államvallássá tétele és az újkori iráni államiság megalapítása, illetve helyreállítása. Őket tartják az iszlám előtti Szászánidák VII. századi bukását követően az első iráni „nemzeti” dinasztiának.
- XXIII Vaszilij.
- XXIV Fjodor.

- XXV Orosz uralkodó (1533–1584). Nevéhez fűződik a cári cím felvétele (1547); Kazán (oroszosan Kazány, 1552), Asztrahán (oroszosan Asztrahány, 1556) és Szibéria (1579/1581) meghódítója. A II. világháború utáni magyar gyakorlatban a neve Rettegett Iván, de az oroszban ma is Rettenetes (Groznyj) néven emlegetik.
- XXVI Vlagyimir Vlagyimirovics Veljaminev-Zernov (1830–1904) orosz külügyi tisztviselő, kazak tolmács, az orosz császári akadémia munkatársa. A tatár diplomatika (oklevéltan) egyik megalapítója.
- XXVII Nyikolaj Ivanovics Ilminszkij (1822–1891) orosz orientalista, akadémikus. Lelkészi családból származott, s eredetileg maga is teológiai akadémiai végzettségű Kazányban (1846). A keleti nyelvek professzora a kazányi Theológiai Akadémián, majd a Kazányi Egyetemen. Fontos feladatának tartotta a kerszténység propagálását, s e céllal nemcsak a török nyelveknek és az iszlámnak szentelt különös figyelmet, hanem számos, addig írásbeliséggel nem rendelkező szibériai török nyelvjárás első ábécéit is ő állította össze.
- XXVIII A Krími Kánságot az 1774. évi kücsük kajnardzsai (kücsük kajnardzsi) béke értelmében oldották fel az Oszmán-ház iránti vazallusi kötelmei alól, s csak 1873-ban kebelezte be a területet Oroszország.
- XXIX A Krímből.
- XXX Itt és később is: kazak. Vámbéry a saját korabeli szóhasználatot követi.
- XXXI Helyesen Abilaj kán, a kazak Kis Horda uralkodója, aki 1730-ban folyamodott orosz protektorátusért. A kazak Kis Horda (nyugat) 1731-ben, a Középső Horda (Közép-Kazahsztán) 1735-ben került orosz főhatalom alá.
- XXXII *Kalender* kolduló vándorprédikátor.
- XXXIII Kazak: *ak öj* nemezsátor, jurta.
- XXXIV Fehér Cár, az orosz uralkodó.
- XXXV Szir-darja.
- XXXVI Ibraj (Ibrahim) Altinszaninovics Altinszarin (1841–1889). Kazak pedagógus, közművelődési író, 1859-től az orenburgi kormányzóságon tolmácsként szolgált.
- XXXVII Vaszilij Vasziljevics Grigorjev (1816–1881). Orosz ori-

- entalista, történész. 1854 és 1862 között Orenburgban a helyi kirgizek (tkp. kazakok) körzeti előjárója volt.
- XXXVIII Gazi Bulatovics Valihanov (megh. 1919), az orosz hadsereg tisztje majd tábornoka, Csokan Valihanov (ld. lentebb) rokona. Köszönjük dr. Ilia Zaicev (Moszkva) szíves tudósítását.
- XXXIX Helyesen Vlagyimir Petrovics Nalivkin (1852–1918), Kalugában született, eredetileg tűzértiszt volt. 1873-ban Taskentbe nevezik ki, részt vesz a Híva és Kokand eleni hadjáratokban. Érdeklődése később a nyelvek felé fordult, megtanult üzbégül, tadzsikul és arabul, a helyi anyanyelvi népoktatás és tanárképzés egyik megszervezője lett. Számos nyelvi és helytörténeti munka fűződik a nevéhez. Kazak származására nézve Vámbéryén kívül nem találtunk más adatot.
- XL Nyikolaj Fjodorovics Katanov (1862–1922), a dél-szibériai hakaszok közül származó turkológus, nyelvész. Helyi kishivatalnoki családból származott, 1888-ban végzett a szentpétervári egyetem keleti fakultásán. Több kutatóutat tett Nyugat-Szibériában, Mongólia északi részein, Dzsungáriában és Kelet-Turkesztánban. 1893-tól a kazányi egyetemen és a helyi teológiai akadémián volt előbb rendkívüli, majd rendes professzor.
- XLI Nyikolaj Petrovics Osztroumov (1846 [mások szerint 1844, ill. 1848]–1930). Orosz orientalista, turkológus. Jelentősek a taskenti szárt és kazak nyelvről írott munkái. Vámbéry rendszeres levelezőpartnere volt. Eredetileg a kazányi Theológiai Akadémia hallgatója, majd tanára. 1874-től kis megszakítással (1917–21) Taskentben élt és különféle feladatkörökben a turkesztáni nemzetiségi közoktatásügyben és az orosz (majd szovjet) adminisztrációban tevékenykedett.
- XLII Mihail Grigorjevics Csernyajev (1828–1898) orosz hadvezér, Turkesztán főkormányzója (1882–1884). 1875 és 1878 közt a szerb erők főparancsnokaként jelentős szerepet játszott a balkáni háborúban.
- XLIII Orosz rendőrbiztos.
- XLIV Orosz kormányzó, előjáró.
- XLV *Zakát* (vagy *zekát*) ‘alamizsnálkodás’, a muszlimok vallá-

- si kötelezettsége, a vallás öt oszlopának egyike. Az évi vagyongyarapodás egyhuszada.
- XLVI *tanáb* vagy *tanob*, földmérték (kb. 1/2 hektár) és az ez után szedett adó neve.
- XLVII Hagyni menni, megtörténni (az eseményeket), francia.
- XLVIII Franz Xaver von Schwarz (1847–1903) német csillagász 1874-től dolgozott Közép-Ázsiában. Több csillagászati, régiségtani és útleíró mű szerzője.
- XLIX Régi angol űrmérték, 1 *firkin* = 40, 91 liter.
- L Henri Moser (1844–1923) svájci-orosz üzletember, 1868 és 1890 között négy utazást tett Közép-Ázsiában.
- LI Konsztantyin Petrovics (von) Kaufmann (1818–1882) orosz hadvezér, Közép-Ázsia meghódítója és orosz tartománnyá szervező katonai kormányzója.
- LII Nyikolaj Ivanovics Grogyekov (1843–1913), orosz hadvezér, gyalogsági tábornok. Részt vett az 1873. évi hívai hadjáratban, számos hadtudományi és néprajzi leírás szerzője.
- LIII Bajtárs.
- LIV A kérdéses kifejezés valójában nem szerepel a Koránban. Tartalmazza viszont Ahmad al-Tirmidhi és Ibn Hibban hagyomány (*badísz*) gyűjteményei.
- LV *Kazi* arabosan *kádi*, iszlám vallásjogi bíró.
- LVI Bertram Lenox Putnam Weale (1877–1930) angol utazó, Kína-szakértő.
- LVII *Szattár* arab ‘magbocsátó’ Allah egyik „neve” s innen közismert közép-ázsiai férfinév. Teljes alakjában *Abduszzattár* (‘a Megbocsátó [Isten] szolgálja).
- LVIII Sáh Iszmáil (1501–1524), az iráni Szafavida dinasztia alapítója.
- LIX Nyikolaj Mihajlovics Jadrincev (1842–1894) szibériai orosz újságíró, utazó, 1889-ben az orchoni feliratok felfedezője.
- LX Munkácsi Bernát (1860–1937) magyar nyelvész, finnugrista, turkológus, a kaukázusi nyelvek kutatója volt. A pesti egyetemen Vámbéry, Budenz, Simonyi Zsigmond és részben Goldziher Ignác tanítványa. Reguly Antal hagyatékának megfejtője és közzétevője. 1885-ben Kazányban Ilminszkijnél tanul, 1888/1889-ben hosszabb utazást tett Szibériában. 1890 óta az MTA levelező, 1910-től kezdve rendszeres tagja volt.

- LXI Csokan (mai kazak ejtés szerint Sokan, eredeti nevén: Muhammad-Hanafija) Csingizovics Valihanov (1835–1865) orosz szogálatban álló kazak katonatiszt, utazó, felfedező, néprajzi író. 1858-ban muzulmán kereskedőnek öltözve bejárta Kásgart és az ún. Altisar vidékét Kelet-Turkesztánban. Visszatértése után 1860–1861-ben Szentpétervárott az orosz vezérkarnál szolgált, majd tuberkulózisa miatt visszavonult a szülőföldjére.
- LXII Ivan Jakovlevics Jakovljev (1848–1930) csuvas pedagógus, a mai csuvas ábécé összeállítója.
- LXIII Dordzsi Banzarov (1822–1855), az első nyugati módon képzett burját filológus.
- LXIV Sejh (Imám) Sámil (1797–1871) kaukázusi avar származású dagesztáni és cssecsenföldi politikai és vallási vezető. A cscesenek nemzeti hősként tisztelik.
- LXV Tkp. „sűrű erdő a fényességből”. A latin szójáték az etimológia ellentmondásait gúnyolja ki, miszerint a latin *lucus* (erdő) szó a ‘fénylő’ jelentésű *lucendo* szóval lenne összefüggésbe hozható. Értelemszerűen Vámbéry arra utal, hogy Ashabád (mai formájában Asgabat) városa éppen nem volt szeretnivaló hely a Földön. Az városnév etimológiája ugyan elterjedt, de alaptalan.
- LXVI Latin, ‘hozzácsatolt részek’.
- LXVII Francia: Nemzetgyűlés.
- LXVIII Lord Robert Clive (1725–1774), a Brit Kelet-indiai Társaság bengáliai és dél-indiai főhatalmámak megalapozója, a plassey-i csata (1757) győztes hadvezére. Ópiumfüggőként az öngyilkosságba menekült.
- LXIX Warren Hastings (1732–1818), az indiai birtokok első brit főkormányzója (1773–1785). 1814-től a Privy Council tagja.
- LXX Aurangzeb (szül. 1618, uralk. 1658–1707) indiai nagymogul, a dinasztia utolsó igazán nagy uralkodója, toleránsabb elődeivel ellentétben a szigorú iszlám törvénykezés követője.
- LXXI Vámbéry itt téved. A dravida nyelvek önálló nyelvcsaládot alkotnak.
- LXXII Sir Alfred Comyn Lyall (1835–1911), brit-indiai kormányhivatalnok, költő, történetíró. 1902-től a londoni Privy Council tagja.

- LXXIII Gaznavi Mahmúd (szül. 971, uralk. 997–1030), az afganisztáni és észak-indiai Gaznavida uralkodóház talán legjelentősebb tagja, az iszlám terjesztője, az újperzsa udvari kultúra pártfogója.
- LXXIV Sir George Campbell (1824–1892) skót származású brit-indiai politikus, Bengália alkormányzója (1871–1874), számos Indiára vonatkozó elméleti mű szerzője, 1875 és 1892 között a brit parlament tagja. Vámbéry valószínűleg az *Ethnology of India* (1868) című művére hivatkozik.
- LXXV Sir Denzil Charles Jelf Ibbetson (1847–1908) brit-indiai politikus, 1900 és 1902 között a Központi Tartományok és Berar kormányzója, több munkát szentelt Pandzsáb demográfiai és etnológiai viszonyainak.
- LXXVI Sir John Strachey (1823–1907), brit-indiai politikus, 1842 és 1880 közt változatos pozíciókban szolgált, Lord Mayo meggyilkolása (1872) után átmenetileg alkirály.
- LXXVII Plassey (bengáli *Palasí*) mellett győzték le a Brit Kelet-indiai Társaság erői Szirádsuddaula, az utolsó bengáliai *nawab* csapatait és a támogatásukra érkező francia erőket 1757. június 23-án. Az ütközet az európai hétéves háború (1756–1763) egyik mellékhadszíntere volt. Ezt követően került a Társaság ellenőrzése alá Bengália (formálisan 1765-ig önálló *nawab* uralma alatt), s így kezdődött az indiai brit uralom kiépülése.
- LXXVIII Edmund Burke (1729–1797) ír *whig* politikus és filozófus, kritizálta a Brit Kelet-indiai Társaság korrump politikáját.
- LXXIX John Stuart Mill (1806–1873) skót filozófus, 1858-ig a Brit Kelet-indiai Társaság alkalmazásában állt. Több művében foglalkozott India helyzetével. Apja, James Mill (1773–1836), skót gazdasági szakember, történész, politikatudós és filozófus, 1818-ban jelentette meg az *India története* (History of India) című nagy sikerű munkáját, amelyben az indiai uralom kiépülésének folyamatát mutatta be. A munka sikere okán 1819-től kezdve a londoni *India House* tisztségviselője, majd 1830-tól főnöke lett. Többben kritizálták, hogy szobatudósként, az országot meg sem látogatva mondott véleményt az indiai közállapotokról.
- LXXX Thomas Babington Macaulay (1800–1859, 1857-től Lord

Macaulay) skót családból származó angol történész, esszéíró, költő, *whig* politikus. 1830-tól a parlament tagja, 1832–1833 folyamán a Brit Kelet-indiai Társaság felügyelőbizottságának titkára, 1833-tól a főkormányzói tanács törvényhozó tagja, 1834-től 1838-ig Indiában szolgált, ő vetette meg a kétnyelvű brit-indiai adminisztráció és az angol nyelvű felsőbb oktatás alapjait. 1860-ben, a szipoj lázadás után vezették be a nevével fémjelzett indiai büntető törvénykönyvet, amely később más gyarmatok törvényhozásának is az előképe lett, s kiegészítésekkel a mai napig használatban van Indiában. 1839-től Lord Melbourne kormányában hadügyminiszter volt. Róla nevezték el ellenséges éllal „Macaulay gyerekeknek” (*Macaulay's children*) az európai módon nevelt indiai bennszülött elitet.

LXXXI Maratha Birodalom, Aurangzeb mogul uralkodó ellenében létrejött indiai (Dekkán-félszigeti) hindu államszövetség. 1674–1818 közt állt fenn. Ezt követően a terület brit fennhatóság alá került.

LXXXII Zháhiruddin Muhammad Báber v. Bábur (1483–1530) apai ágon Timur Lenk, anyai ágon Dzsingisz kán leszármazottja, az indiai Mogul Birodalom megalapítója (1526). Csagatáj-török nyelvű emlékiratai (a *Báburnáme*) fontos történeti, művészettörténeti, irodalmi és nyelvészeti forrásul szolgálnak.

LXXXIII *Raj*, ejtsd *rádzs*, uralom. *British Raj*, az indiai brit kormányzat neve.

LXXXIV *Védák*, a hindu vallás szent szövegei.

LXXXV 1857-ben az indiai bennszülött hadak körében kitört szipoj (vagy *sepoj*) lázadás kis híján véget vetett az indiai brit fennhatóságnak. Bár a lázadást sikerült leverni, az események a Brit Kelet-indiai Társaság feloszlatásához, s India közvetlen brit uralom alá helyezéséhez vezettek.

LXXXVI Nana Szahib (szül. 1824) az indiai szipojlázadás vezére, 1857-ben eltűnt, további sorsa ismeretlen.

LXXXVII *Pesvá* a Maratha Birodalom uralkodóinak, főminisztereinek, hadvezéreinek, az állam tényeges irányítóinak címe volt.

LXXXVIII Lord William Henry Cavendish-Bentick (1774–1839), 1828–1835 között volt India főkormányzója. Reform-intéz-

kedéseivel nagyban hozzájárult a szubkontinens modernizálódásához.

LXXXIX Magyarosan *Pandzsáb*.

XC Mountstuart Elphinstone (1779–1859) skót államférfi, történész, 1796 és 1829 között állt brit-indiai szolgálatban, 1819 és 1827 között volt Bombay kormányzója. Számos művet írt Indiáról és Afganisztánról.

XCI John Nicholson (indiai nevén Nikal Seyn, 1822–1857) angol tábornok, az első angol–szikh háború (1845–1846) Északnyugati Határvidék parancsnoka. Kulcsszerepet játszott a szipojlázadás leverésében, Delhi elfoglalása után az ostrom során szerzett sebesüléseibe halt meg.

XCII Sir Herbert Benjamin Edwardes (1819–1868), brit-indiai katona és kormányhivatalnok, az első szikh háború aktív résztvevője.

XCIII Richard Southwell Bourke, Earl of Mayo (1822–1872, 1842 és 1867 közt Lord Naas) ír államférfi, a konzervatív párt tagja, többszörös parlamenti képviselő, Írország ügyeiért felelős miniszter. 1869-ben lett India alkirálya, konszolidálta az ország határait és rendbe tette a pénzügyeit, előmozdította a közmunkákat. Népszerűsége okán, Indiában ragadt rá a Lord Mayo név is. 1876-ban egy az Andaman szigeteken tett látogatása során meggyilkolták.

XCIV Lord Dufferin (Frederick Hamilton-Temple-Blackwood, 1826–1902) brit viktoriánus államférfi, diplomata. Kanada főkormányzója (1872–1878), szentpétervári és konstantinápolyi követ, majd egyiptomi brit főbiztos (1882). 1884 és 1888 között India alkirálya. Nevéhez fűződik a bennszülött tisztek vezette indiai hadsereg (*Imperial Service Corps*) megszervezése, Észak-Burma brit uralom alá helyezése 1886-ban. Ő simította el 1885-ben az Oroszországgal háborúval fenyegető afganisztáni ún. Pandzsdeh-incidenst. Az ő indiai uralma alatt, 1885-ben alakult meg az Indiai Nemzeti Kongresszus is. 1888-ban publikálta a híres Dufferin-jelentést, amely a bengáli szegénység helyzetét mutatta be. 1892-ben az ő nyomdokain állították fel a bennszülötteket képviselő indiai tartományi és központi tanácsokat és hozták meg az erre vonatkozó törvényt. Indiai tevékenysége után sikeres diplomata, majd, élete alkonyán, kevésbé sikeres üzletember volt.

- XCV Vámbéry itt is túloz, Brit-Indiának valójában több súlyos éhínséggel kellett szembenéznie.
- XCVI *Harádzs* a termés vagy jövedelem 1/5-ét kitevő földadó.
- XCVII *Nizám*, itt uralkodói cím.
- XCVIII *Molla, bodzsza, abond, mudzstebid, ulema, moulvi*, iszlám vallástudósok címe.
- XCVIII-2 Dadabhai Naorodzszi (1825–1917) indiai párszi értelmiségi, gyapotkereskedő és politikai vezető, az Indiai Nemzeti Kongresszus elnöke (1886, 1906), a brit parlament első ázsiai tagja (1892–1895). Parlamenti képviselőként Muhammad Ali Dzsinna, a Muzulmán Liga és Pakisztán leendő alapítója volt az asszisztense, Indiában többek közt Mahatma Gandhi mentora volt. Könyvet szentelt (*Poverty and Un-British Rule in India*) a szubkontinens britek általi kizsápolozásának és annak következményeinek.
- XCIX Lala Radzspat Rai (1865–1928) radikális indiai (hindu) nacionalista politikus és gazdasági szakember, a Punjab Bank és a Lakshmi Biztosítótársaság alapítója.
- C Rosszul élők és elégedetlenek (olasz).
- CI *Exaltado* (spanyol) „forrófejű”. Vámbry feleslegesen használja többes számban.
- CII William Digby brit-indiai humanista író. Tanúja volt az 1870-es évek közepi pusztító éhínségeknek Madraszban. Műveiben a brit politikát okolta a milliók életébe kerülő indiai éhínségekért és nyomorért. Úgy vélte, az angliai ipari forradalom India kizsákmányolásán alapult.
- CIII Az 1850-es években keletkezett teista közösség India nyugati részén. Négy alapelve: istenhit, a bálványimádás elutasítása, morális életre való törekvés, bűnök megbánása és az istenség bocsánatának kérése.
- CIV Védőbástya, elővéd (francia).
- CV Mohammed Abdúh (1849–1905) egyiptomi teológus, az eredeti iszlám értékekhez való visszatérést hirdető *szalafijja* mozgalom alapító atyja, a mai iszlám fundamentalizmus egyik előfutára.
- CVI Vámbéry költői kérdése némiképpen megbicsaklik, ha figyelembe vesszük, hogy éppen volt tanítványa, a modern iszlámudomány alapítója, Goldziher Ignác folytatott magyar ösztöndíjként tanulmányokat az al-Azhar egyetemen Kairóban.

- CVII Ld. erről T. Nyíri Mária cikkét (Feridun bej és Vámbéry),
A kísérlet folytatódik. A II. Nemzetközi Vámbéry Konferencia (Dunaszerdahely 2005) c. kötetünkben.
- CVIII Az Oszmán Birodalomban 10 és 15 év közötti fiúk számára 1839 óta, lányok számára 1858 óta működő, a mi polgári iskoláinknak megfelelő iskolatípus.
- CIX Iszmail bej Gaszpiriniskij (oroszosan), Gaszpirali Iszmail bej (törökösen, 1851–1914) krími tatár lapszerkesztő, pedagógus, az oroszországi muzulmán reformerek (*dzsadíd*) egyik élharcosa.
- CX Mehmet Tahir Münif pasa (1830–1910) oszmán államférfi, tudós és enciklopédista, Németországban tanult. Görög és francia filozófusokat fordított és ismertetett oszmán-török nyelven. Az Oszmán Tudományos Társaság alapítója volt. II Abdülhamid szultán (1876–1909) uralma alatt oktatási és kereskedelmi miniszter volt.
- CXI Humájun (1530–1540, 1555–1556) és Akbar (1556–1605) az indiai mogul dinasztia kiemelkedő uralkodói voltak.
- CXII A Tadzs Mahal nem Akbar, hanem Sáh Dzsahán (1627–1658) kedvenc feleségének, Mumtaz Mahalnak mauzóleuma, 1648-ban épült Agrában, Indiában.
- CXIII Adok, hogy adj (latin).
- CXIV *Salus rei publicae suprema lex esto* 'a közjó érdeke legyen a legfőbb törvény' (latin).
- CXV II. Mahmud (1808–1839) uralma több szempontból is fordulópontot jelentett az Oszmán Birodalom történetében. Többek közt az ő uralmának köszönhető a birodalom egyes területeit a maguk ellenőrzése alá vonó nagyurak (*derebeji*) hatalmának letörése és a már rég idejétmúlt jani-csárság felszámolása (1826). Modernizálta az oszmán államigazgatást és új öltözetet vezetett be. 1832-ben ő ismerte el Görögország függetlenségét.
- CXVI Nem akadtunk a történet nyomára.
- CXVII I. Abdülmedzsid (szül. 1823, uralk. 1839–1861), az ő nevéhez fűződik az oszmán reformkor meghirdetése, s a híres Gülhánei legfelsőbb kézirat (*batt-i seríf*), amely először hirdette meg nyilvánosan a reformokat, többek közt a birodalom nem muszlim alattvalói egyenrangúságát.
- CXVIII Ahmet Sefik Mithat pasa (1822–1884), a XIX. századi

oszmán történelem legjelentősebb, legfajszínűsabb és legvitatottabb személyiségeinek egyike. A reformok elkötelezett híve volt. 1864-től a mai Bulgária északi részét és Szerbia egyes részeit magában foglaló Dunai tartomány (*Tuna vilayeti*) kormányzója, 1876-ban nagyvezir és az első török alkotmány és parlament atyja. 1877-ben kegyvesztett lett, száműzetésként Szíria kormányzójává nevezték ki. 1880-ban Izmir kormányzója lett, majd 1881-ben, egy bírósági tárgyalás után Taifba (ma Szaúd-Arábia) száműzték, ahol a szultán a saját testőreivel megölette.

CXIX Tkp. *ex capita olet piscis* (latin) „a fejtől bűzlik a hal”.

CXX A király akarata (francia).

CXXI Abdülaziz (szül. 1830, uralk. 1861–1876), az Oszmán Birodalom 32. uralkodója. Operarajongásáról ismert, személyesen támogatta Wagner bayreuthi rendezvényeinek létrejöttét. 1867-ben nagy nyugati utazást tett, melynek során felkereste Londont és Bécsét is. Átszervezte a birodalom közigazgatását és létrehozta a mai Isztambuli Egyetem elődjét, a *Dárülfününt*. Valószínűleg öngyilkos lett.

CXXII II. Abdülhamid (szül. 1842, megh. 1918; uralk. 1876–1909) török szultán, az iszlám kalifája, Vámbéry személyes jó barátja. A kései oszmán történelem egyik legellentmondásosabb alakja. Fivére, V. Murád (1876) letétele után került hatalomra. Uralmának jellegét alapvetően határozta meg az orosz fegyverek 1878. évi győzelme az oszmánokéi felett. Felfüggesztette az alkotmányt, feloszlatta a parlamentet, szigorú diktatúrát vezetett be, ugyanakkor sokat tett a birodalom korszerűsítéséért.

CXXIII V. Mehmet Resád (szül.: 1844, uralk.: 1909–1918), az utolsó előtti török szultán volt.

CXXIV Helyesen *innamá al-mu'minuna ikbwatun* (Korán 49:10, Hiszen a hívők testvérek..., Simon Róbert fordítása). Köszönöm Tüske Lászlónak a hely azonosítását.

CXXV Ma Rusze, Bulgária.

CXXVI A sors iróniája, a félholdat, ha jelképesen is, maga a török köztársasági kormány vette le az Aja Szófia tetejéről, mikor 1935-ben múzeummá alakította azt.

CXXVII 1781 és 1925 közt uralkodó, török eredetű perzsa dinasztia.

- CXXXVIII Afgán uralkodó (1880–1901).
- CXXXIX Doszt Mohamed kán (1826–1839, 1843–1863) afgán uralkodó, az afganisztáni Barakzáj-dinasztia alapítója.
- XXXX Afgán uralkodó, 1901 és 1919 között.
- XXXXI Akarva-akaratlan (latin).
- XXXXII *Kbedive*, az egyiptomi uralkodók címe volt a I. világháború előtt.
- XXXXIII Rudyard Kipling (1855–1936) viktoriánus angol költő és író, a brit imperializmus dicsőítője.
- XXXXIV Renan, E.: *Histoire générale et système comparée des langues sémitiques*, Paris 1855. A mű 1928-ig számos kiadásban jelent meg.
- XXXXV Said, E.: *Orientalizmus* (ford. Péri B.), Budapest 2000.
- XXXXVI Goldziher I.: *Der Mythos bei den Hebräern und seine gesichliche Entwicklung*, Leipzig 1876, magyar fordításban: *A mítosz a hébereknél és történeti fejlődése* (ford. Szegedi János), Budapest 2003; a munka keletkezéstörténetére ld.: Conrad, L. I.: Ignaz Goldziher on Ernest Renan: From Orientalist Philology to the Study of Islam, in: Kramer, M. (ed.): *The Jewish Discovery of Islam. Studies in Honor of Bernard Lewis* (Tel Aviv 1999), 137–180.
- XXXXVII *Der Islam im XIX. Jahrhundert*, Leipzig 1875.
- XXXXVIII Landau, J. M.: Arminius Vámbéry : Identities in Conflict, in: Kramer: *The Jewish Discovery of Islam...*, 95–102.
- XXXXIX Ld. Ortayli, I.: *Az Oszmán Birodalom leghosszabb évszázada* (ford. Tasnádi E., Máriabesnyő–Gödöllő 2004), 37–38, 101.

TARTALOM

Előszó	5
Előszó az angol kiadáshoz	6
Első rész	8
<i>Oroszország civilizáló befolyása</i>	8
I. Nyugati befolyás Keleten	8
II. Az oroszok sikerei az urál-altaji néptörzsek fölött	15
III. Oroszország hódításai a Volga alsó folyása mellett	21
IV. Tatárok erőszakos megtérítése	27
V. Oroszosítás és kivándorlás	33
VI. Kulturális törekvések a kirgiz sztyeppén	40
VII. Kulturális kísérletek Turkesztánban	51
VIII. Az orosz kormányzat hibái	61
IX. Közerkölcs és közoktatás	69
X. Félig civilizált bennszülöttek	82
XI. Fel nem használt alkalmak	90
XII. Szibéria eloroszosítása	98
XIII. Az orosz befolyás eredményei	116
Második rész	126
<i>Anglia civilizáló befolyása</i>	126
I. Az angol uralom kezdete	126
II. Az angol hatalom megszilárdulása	142
III. A reformok kezdete	151
IV. A jólét emelkedése	161
V. A közoktatás Indiában	172
VI. A közoktatási rendszer eredményei	186
VII. A bennszülöttek erkölcsének átalakulása	195
VIII. Bennszülöttek véleménye az angol uralomról	205
IX. A nevelési forma eredményei	218
X. Az angol uralom jövője	232
XI. Áttekintés	241

Harmadik rész	252
<i>Az Iszlám jövője</i>	252
I. Az Iszlám régen és most	252
II. A reformküzdelmek	269
III. Mohamedán uralkodók zsarnoksága	283
IV. Képes-e az Iszlám a kultúrára?	294
V. A szabadság ébredése	305
VI. A nyugati kultúra értékének elismerése	325
VII. Az Iszlám politikai jövője	337
VIII. A félhold s a kereszt	352
IX. Az európai hatalmak Ázsiában	366
Utószó	375
Névmutató	387
A szöveggondozó jegyzetei	402

A sorozatban eddig megjelent kötetek

Vámbéry Ármin: Dervisruhában Közép-Ázsián át
Vámos Magda: Resid efendi (Vámbéry Ármin élete)

Vámbéry Ármin: Küzdelmeim (önéletrajzi regény)

Kis József: Vámbéry nyomában

(Egy filmrendező naplójából)

Vámbéry Ármin: A magyarok keletkezése
és gyarapodása

Vámbéry Ármin: Vándorlásaim
és élményeim Perzsiában

Vámbéry Ármin: A török faj

Előkészületben

Vámbéry Ármin: A magyarság bölcsőjénél

Vámbéry Ármin
A Nyugat kultúrája Keleten

Második kiadás
Felelős kiadó: Hodossy Gyula
Felelős szerkesztő: Kulcsár Ferenc
Nyomdai előkészítés: MAARTGRAFIK
Nyomta: GARMOND SLOVAKIA, s.r.o., Partizánske
Kiadta: Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2007
Megjelent 800 példányban

ISBN 978-80-8062-347-0

Ármin Vámbéry
Kultúra západu na východe

Druhé vydanie

Zodpovedný vydavateľ: Gyula Hodossy

Zodpovedný redaktor: Ferenc Kulcsár

Grafická úprava: MAARTGRAFIK

Tlač: GARMOND SLOVAKIA, s.r.o., Partizánske

Vydal: Lilium Aurum, Dunajská Streda, 2007

Náklad: 800 výtlačkov

ISBN 978-80-8062-347-0